БАЛКАНСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ФАМИЛИЯТА МУСТАКОВИ

СБОРНИК С МАТЕРИАЛИ
ОТ МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
ГАБРОВО, 18–19 СЕПТЕМВРИ 2007 Г.

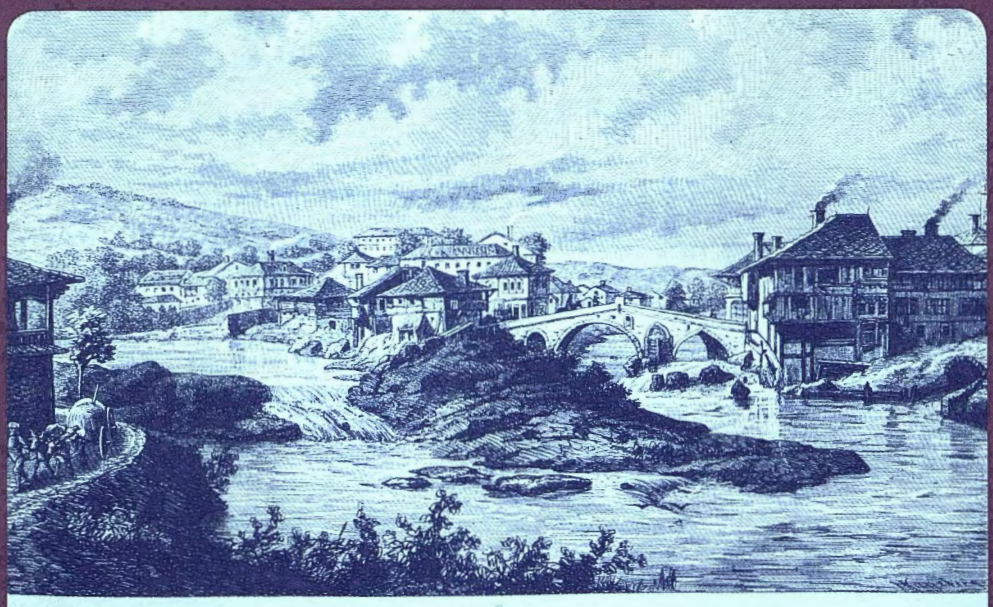

GABROVO SUR LA YANTRA.

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

L'hôtel Manuk ancien khan, à Bucharest. — Dessin de Lancelot.

БАЛКАНСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ФАМИЛИЯТА МУСТАКОВИ

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

БАЛКАНСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ НА ФАМИЛИЯТА МУСТАКОВИ

Сборник с материали от
Международна научна конференция
Габрово, 18–19 септември 2007 г.

Съставители:
Доц. д-р *Пламен Митев*, ст. ас. *Ваня Рачева*

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София • 2008

На повечето любители на историческото познание името *Мустакови* днес не говори почти нищо. Дори специалисти по проблемите на Българското възраждане биха се затруднили да подредят „родословното дърво“ на братята Иван и Велчо Мустакови и техните наследници или да прецизират архивите, съдържащи документация за тях.

Сборникът идва да запълни една празнота в изследванията за историята на българите през XVIII и XIX в. Томът съдържа материали от Международната научна конференция, организирана от Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Института по балканистика при БАН и с любезното домакинство на Регионалния исторически музей в гр. Габрово, проведена през септември 2007 г.

Част от материалите са посветени както на по-общи икономически теми, така и на конкретната стопанска изява на няколко поколения българи, живеещи в емиграция. Други текстове разглеждат в детайли аспекти от обществено-политическата изява на представители от голямата фамилия Мустакови. Трети коментират отделни проблеми, свързани с формирането и запазването (или постепенното загубване) на национална идентичност в мултиетническа среда. Ценни са и статиите, въвеждащи в обръщение малко познат или новооткрит документален материал в наши и чужди архиви.

Съставителите на сборника изказват своята благодарност към колегите от РИМ – Габрово, които не само приеха да са домакини на научната среща, но и участват във финансирането на изданието. Убедени сме, че настоящият том е сполучливо начало за бъдещо подробно проучване на представителите на фамилията Мустакови и се надяваме той да представлява интерес не само за тесни специалисти, но и за по-широка аудитория.

© 2008 Пламен Митев, Ваня Рачева – съставители, предговор
© 2008 Андреас Либератос, Ваня Рачева, Вела Лазарова,
Владимир Стойчев, Даниела Цонева, Елка Дроснева,
Иван Русев, Иво Жейнов, Ирена Узунова,
Кета Мирчева, Мария-Тоска Шкодрева, Надя Данова,
Надя Манолова-Николова, Николай Жечев,
Петър Тоцев, Пламен Митев, Светлана Дончева, Стефана Таринска,
Стефка Боева, Цоньо Петров, Никола Плавшић, Dimitrios Kontogeorgis

ISBN 978-954-07-2778-3

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор – Пламен Митев, Ваня Рачева 7

Николай Жечев. Братя Димитър и Христо Мустакови и българската просвета през Възраждането 15

Мария-Тоска Шкодрева. Габровските търговци Мустакови – възгледи и обществена изява 32

Петър Тоцев. За Габрово през XVI–XVIII в. 37

Пламен Митев. За ползата от сдружаването (щрихи от съвместната дейност на братя Мустакови и х. Христо от Габрово) 44

Иван Русев. Европейски идеи и влияния в българското търговско образование през Възраждането 60

Dimitrios Kontogeorgis. Greek and Bulgarian merchants at the Principality of Wallachia during the second quarter of the 19th century. A comparative approach (Димитриос Кондогеоргис. Гръцки и български търговци във Влашкото княжество през втората четвърт на XIX век. Сравнително изследване) 80

Светлана Дончева. Мрежи и партньори: търговската къща на хаджи Януш Коста Петре от Крайова 92

Иво Жейнов. Стопанска специализация на Русе през Възраждането (до 1878 г.) Център на протоиндустриално манифактурно-фабрично производство (средата на XVIII – средата XIX в.) 98

Надя Данова. Някои нови данни за братя Мустакови 119

Елка Дроснева. Храбрите списания, Кьопен, Мустаков и... 150

Даниела Цонева. По въпроса за взаимоотношенията между Васил Априлов – Димитър и Христо Мустакови 173

Вела Лазарова. Българският възрожденски печат за Мустакови 190

Никола Плавшић. Димитр Иванович Мустаков – агент и саветник кнеза Милоша и Књажеско-српске агенције у Букурешту 194

Ваня Рачева. За един агент на княз Милош Обренович. Или щрих от политическата кариера на Димитър Мустаков 200

Ирена Узунова. Тревненският род Мустакови 239

Владимир Стойчев, Стефана Таринска. Национална идентичност в мултикултурен контекст: родът Мустакови в Букурещ 243

Надя Манолова-Николова. За букурещките българи Анастас х. Георги Полизов, Добри х. Йоан Бакалоглу и Стефан Попович..... 258

Андреас Либератос. Финансиране на училищата на Балканите през XIX век. Някои бележки въз основа на примери от Пловдив и Габрово...266

Даниела Цонева. Габрово и габровци през XVIII–XIX век 275

Цоньо Петров. Приносът на букурещкия и одеския български център за Възраждането и Освобождението на България 305

Стефка Боева. 100 години по-късно: обратно от Дунав до Балкана по силата на Крайовската спогодба и вписването на семейство от Тулча в културния живот на Габрово..... 324

Надя Данова, Кета Мирчева, Андреас Либератос. Гръцки документи от Христо (Христофор) Мустаков 340

ПРЕДГОВОР

Първоначалната идея за организиране на международна научна конференция за позабравената габровска фамилия Мустакови се роди в частна кореспонденция с колегата от Република Сърбия Никола Плавшич, работещ като архивист в Музей „Крайна" в гр. Неготин.

През есента на 2006 г. проектът претърпя известна промяна и колеги от Катедра „История на България" на Историческия факултет при Софийския университет „Св. Климент Охридски" се заехме с нелеката задача да намерим съмишленици. Идеята бе да съберем нови материали и да осмислим пръснатите в различни публикации сведения за някои страни от икономическата, обществената и политическата дейност на представители от две-три поколения на многобройната емигрантска фамилия.

На повечето любители на историческото познание името „Мустакови" днес не говори почти нищо. Дори специалисти по проблемите на Българското възраждане биха се затруднили да подредят „родословното дърво" на братята Иван и Велчо Мустакови и техните наследници или да прецизират архивите, съдържащи документация за тях. Споменаваме това, за да поясним колко амбициозна бе задачата ни да организираме и проведем сериозна научна конференция с международно участие.

С готовност и ентусиазъм идеята скоро бе подкрепена от проф. Николай Жечев и проф. Надя Данова. Радушно се отзоваха и колегите от Регионалния исторически музей – гр. Габрово, които приеха да бъдат любезни домакини на смелото начинание.

В края на 2006 г. издирихме адресите на институции в Сърбия, Румъния, Украйна, Русия и Гърция, които биха могли да съхраняват архивни материали, свързани с фамилията Мустакови. От името на Историческия факултет при Софийския университет „Св. Климент Охридски" бяха разпратени писма за съдействие и участие в готвения научен проект. Конкретната ни молба бе да се извърши проверка по описите в поверените им институции и да ни изпратят информация за евентуални документи.

Такива писма бяха изпратени до:

- Архив на град Белград;
- Архив на Сърбия в гр. Белград;
- Исторически архив „Тимочка крайна" в гр. Зайчар;
- Исторически архив в гр. Ниш;
- Исторически архив в гр. Панчево;
- Исторически архив на гр. Нови Сад;
- Архив на Войводина в гр. Нови Сад;
- Национален исторически архив на Румъния в гр. Букурещ;
- Национален архив на Молдова в гр. Кишинев;

- Държавен архив на гр. Киев;
- Централен държавен исторически архив на Украйна в гр. Киев;
- Държавен архив на Одеска област, гр. Одеса;
- Държавен архив на Херсонска област, гр. Херсон;
- Архив за външна политика на руското Външно министерство на Руската федерация в гр. Москва;
- Държавен архив на Руската федерация в гр. Москва.

Изпратени бяха писма и до следните музеи:

- Исторически музей „Крайна" в гр. Неготин;
- Исторически музей в гр. Галац;
- Музей на Олтения в гр. Крайова;
- Музей в гр. Браила;
- Национален музей за история на Румъния, гр. Букурещ;
- Одески историко-краеведски музей;
- Музей за история на Придунавието;
- Болградски историко-етнографски музей;
- Национален музей за история на Украйна.

Изпратихме също така и лична покана до директора на Отдела за история на славянските народи в Югоизточна Европа в Ново време при Института за славяноведение в Русия проф. Александър Карасьов, както и до директора на Института по история на Сръбската академия на науките и изкуствата проф. Славенко Терзич. За съжаление не получихме отговор.

В първите месеци на 2007 г. получихме следните отговори:

- на 19 февруари 2007 г. от Държавния архив на гр. Киев;
- на 7 март 2007 от Архива на Войводина в Нови Сад;
- на 21 март 2007 от Одеския историко-краеведски музей;
- на 25 април 2007 г. от Държавния архив на Херсонска област.

Директорите на тези институции колегиално ни уведомяваха, че при направената проверка от техни служители в наличните описи и фондове не са намерени документи за фамилията на Мустакови. Някои от тях (като Архивът в Нови Сад и музеят в Одеса) изявиха желание да си сътрудничим, макар и под друга форма или по други теми.

На 4 април 2007 г. получихме отговор и от Централния държавен исторически архив на Украйна в гр. Киев. Директорът на институцията О. Музычук ни преразказваше намерените от неговите сътрудници документи, свързани с фамилията Мустакови (вж.: Приложение № 1 и 2), а именно:

1. Във фонда на окръжното управление на Киевската духовна академия за 1849 г. има сведение от Киевската семинария от 5 октомври 1849 г. То представлява молба на архимандрит Хрисант, настоятел на гръцкия Киевски Екатеринински манастир, до Киевския митрополит Филарет за разрешение в нисшите отделения на Семинарията да се обучават българските младежи Григорий Мустаков, Николай Попович, Николай Пулиев, Димитър Котаки. На тази молба има резолюция от 27 август с.г., съгласно която се нарежда на управата на учебното заведение да проведе изпит на посочените българи и, ако те се окажат способни, да бъдат приети в Семинарията. Разрешава им се

обучение на частна издръжка и без осигурена квартира, като ежегодно ще им се подновява паспорта за престой от началника на Киевска губерния. В същото дело има и чернови на положителен отговор по този доклад от 10 ноември и съответстващото донесение от управата на Академията до оберпрокурора на Синода Н. Протасов от 22 ноември 1849 г.

2. Във фонда на Киевската духовна семинария, в „Поименна ведомост за учениците" за 1849–1850 учебна година, в списъка на учениците от първи клас на нисшето отделение е посочен Григорий Мустаков, син на букурещкия търговец Николай, за който е вписано следното (по рубрики): възраст – 18 години; способности и прилежание: много добри; успех: много добър; поведение: благонравно; разряд: първи; на собствена издръжка.

3. Освен това, при преглеждане на картотеката на лицата от списъците на царската тайна полиция и поставени под полицейско наблюдение през 1819 г. колегите от Държавния архив на Херсонска област са открили името на Константин Мануилович Мустак (Мустакас), гръцки поданик.

Последният отговор, който получихме на 9 май 2007 г., бе от Националния исторически архив на Румъния в гр. Букурещ. Директорът проф. Корнелиу Лунгу съобщаваше за налични документи, свързани главно със стопанската дейност на отделни представители от рода Мустакови и подробно изброяваше имена на партньори и търговски контрагенти в редица градове от Румъния и Централна Европа. Колегата предлагаше сътрудничество намясто и изявяваше желание да участва в нашата инициатива. През месец юли 2007 г. проф. Надя Данова посети румънския Национален исторически архив в гр. Букурещ за две седмици и има възможност да работи там, получавайки коректно съдействие от румънските колеги. За съжаление директорът на архива, проф. Лунгу, вече се пенсионира и не можа да вземе участие в нашата конференция.

Междувременно получихме достатъчно заявки за участие на колеги от ИФ на СУ „Св. Климент Охридски" , ВТУ „Св. св. Кирил и Методий", НЗУ „Неофит Рилски", ВСУ „Черноризец Храбър", Института по балканистика към БАН, Института за литература към БАН, РИМ – Габрово, РИМ – Русе, Националния музей за образованието – Габрово, Дома на хумора и сатирата – Габрово.

Особено ни зарадва отзвукът и предложенията за съвместна работа по темата за балканските измерения на фамилията Мустакови от колегите Никола Плавшич и Емила Петрович от Сърбия и Андреас Либератос и Димитриос Кондогеоргис от Гърция.

За съжаление, по обективни причини, не всички колеги, които заявиха участие и се включиха в конференцията, успяха да предадат своите текстове за отпечатване в този сборник. Въпреки това, ние сме убедени, че настоящият том е сполучливо начало за бъдещо подробно проучване на представителите на фамилията Мустакови.

Пламен Митев
Ваня Рачева

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНИ,
м. КИЇВ
03110, м. Київ-110, вул. Солом'янська, 24
тел/факс +38 044 275-30-02
E-mail: cdiak@archives.gov.ua

04.04.2007 № 02-591

На № _____ від _____

Република България
София 1504
бул. Цар Освободител, 15,
Исторически факултет
Кафедра История на България каб. 28.
- доц. д-р Пламен Митев
ас. Ваня Рачева

Уважаемые коллеги !

Сообщаем, что нами выявлены следующие документы, имеющие отношение к истории рода **Мустаковых**:

В деле окружного правления Киевской духовной академии за 1849 г. имеется представление правления Киевской семинарии от 5 октября следующего содержания:

Киево-греческого Екатерининского монастыря настоятель архимандрит Хрисанф входил к его преосвященству* прошением о дозволении обучаться в низшем отделении семинарии болгарским юношам Григорию Мустакову, Николаю Поповичу, Николаю Пульеву, Димитрию Котаки. На сем прошении резолюция его высокопреосвященства от 27 августа сего года последовала такова: "Семинарскому правлению испытав означенных болгарских детей и ежели окажутся способными, принять их в семинарию."

Правление Киевской семинарии, находя способными означенных болгарских юношей к поступлению в низшее отделение семинарии, дозволило им обучаться в сем отделении семинарии в качестве приватных с тем, чтобы они состояли на собственном содержании, и на свободное прожитие в Киевской губернии получали ежегодно паспорт от господина начальника оной.

Благопочтеннейше донося о сем окружному правлению Киевской духовной академии, правление семинарии покорнейше просит оное утвердить таковое распоряжение семинарского правления касательно означенных болгар.

Исправляющий должность ректора Киевской духовной семинарии,
архимандрит Иоанн
Семинарии инспектор игумен Нектарий
Член правления священник Даниил Смолодович
Секретарь М. Богданов."

Основание: ф. 711, оп. 2, д. 4400, л. 2 и об.

* Киевский митрополит Филарет.

Далее в деле имеются черновики утвердительного ответа на это представление от 10 ноября и соответствующего донесения правления академии обер-прокурору Синода Н. А. Протасову от 22 ноября 1849 г., текст которых частично или полностью повторяет вышеприведенный (там само, лл. 7, 3).

В деле Киевской духовной семинарии находится "Именная ведомость об учениках" за 1849/50 учебный год, где в числе учащихся 1-го класса низшего отделения назван Г. Мустаков, о котором имеются следующие сведения (по рубрикам):

Имена и фамилии учеников с показанием имен и звания их отцов: Григорий Мустаков, губернского города Бухареста купца Николая сын.

Лета от роду: 18.
Способности и прилежание: очень хороших.
Успехи: очень хороших.
Поведение: Благонравного.
Какого разряда: 1.
Кто на каком содержании: на собственном.

Основание: ф. 712, оп. 1 (1849 г.), д. 265, лл. 188 об-189.

Кроме того, при просмотре картотеки лиц, проходивших по делам политического сыска (жандармских управлений) встречена фамилия, значащаяся в розыскном циркуляре за 1916 г. : Мустак (Мустакас) Константин Мануйлович, греческий подданный.

Советуем также обратиться по данному вопросу в Государственный архив Одесской области (65026, г. Одесса, ул. Жуковского, 18).

Директор архива О.В. Музычук

Ведущий специалист отдела
использования информации документов П.П. Найденко

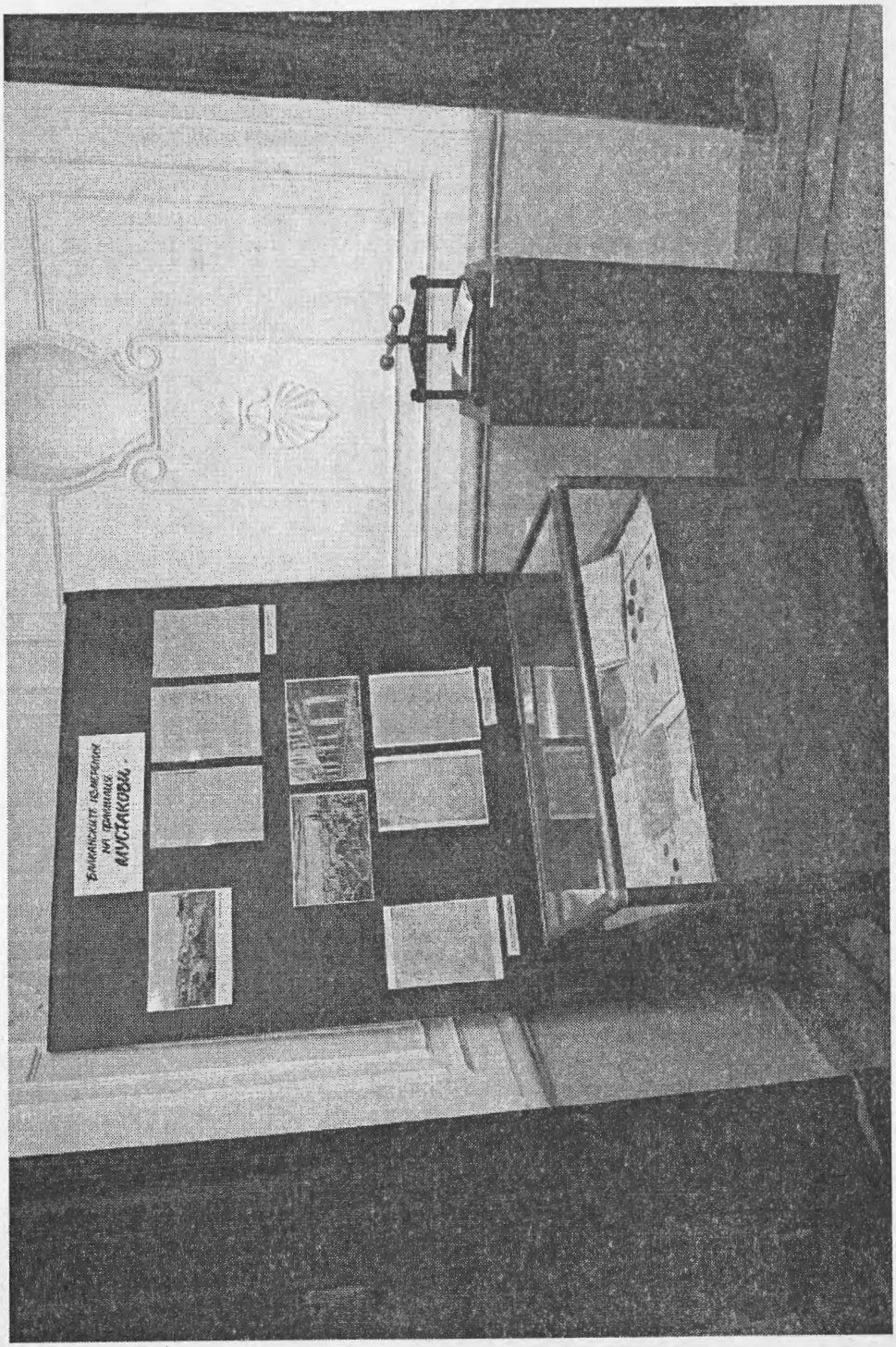
МУСТАКОВИ

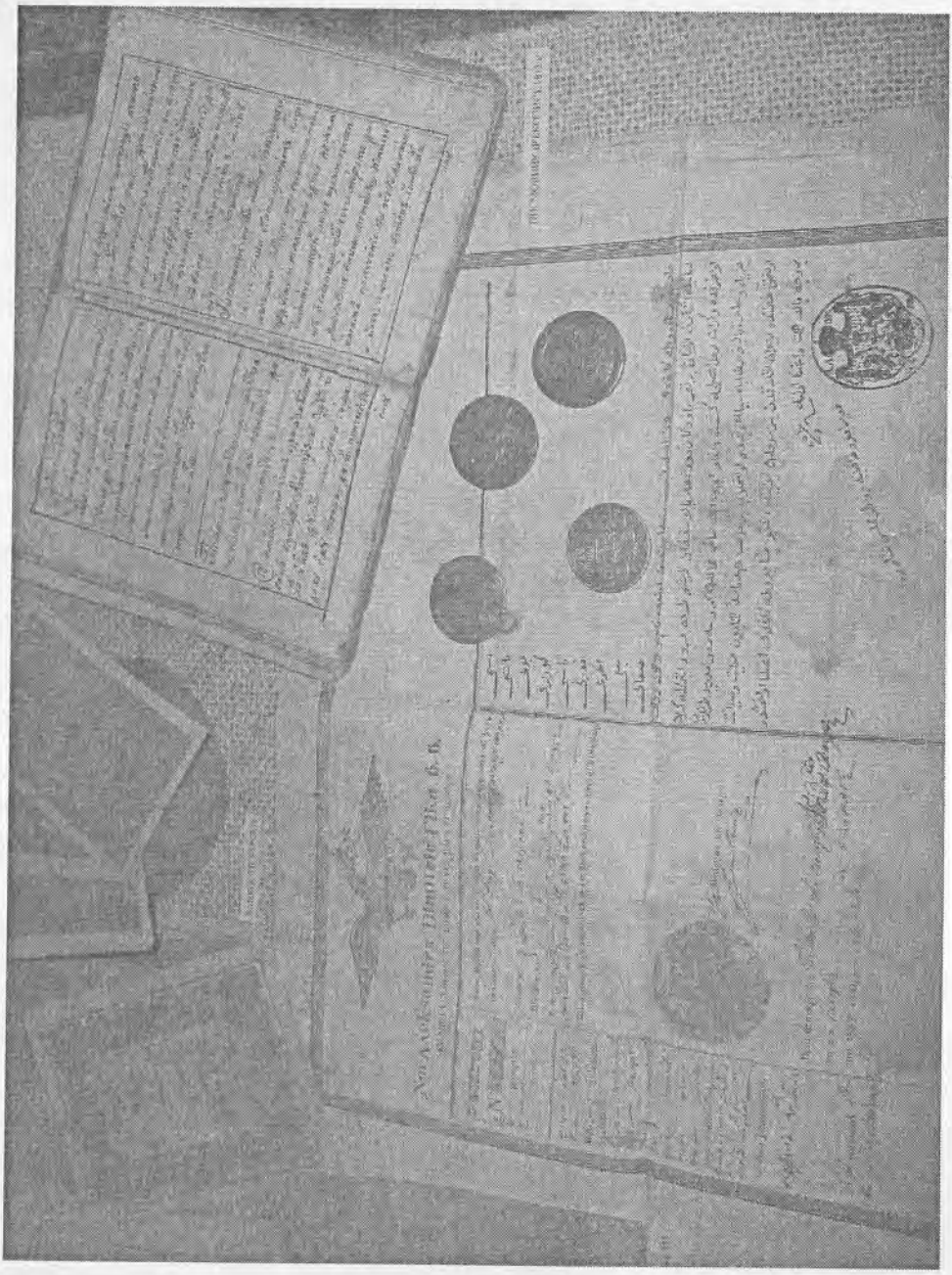

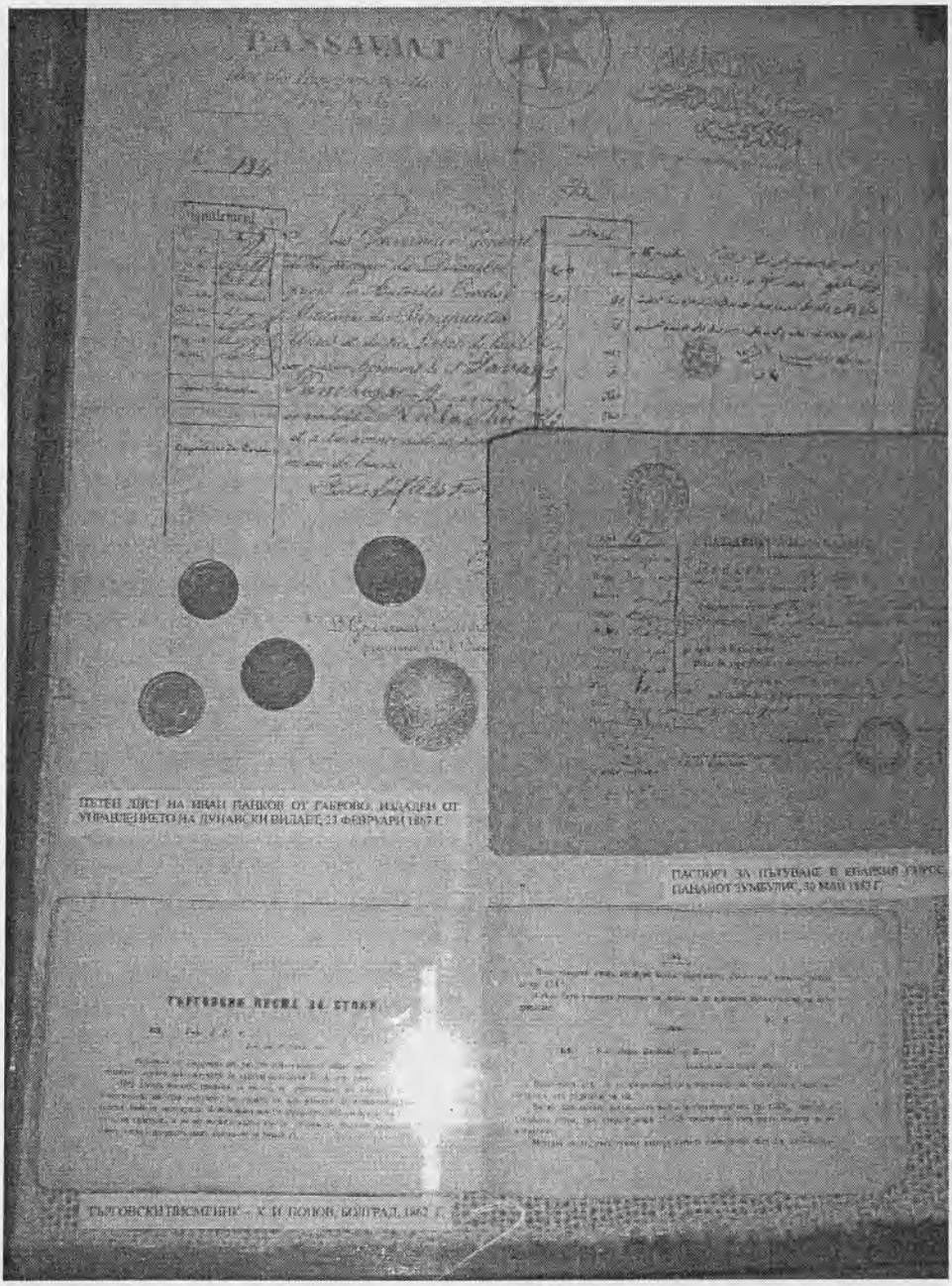
ПЕТЕН ЛИСТ НА ИВАН ПАНКОВ ОТ ТЪРНОВО, ИЗДАДЕН ОТ УПРАВЛЕНИЕТО НА ДУНАВСКИ ВИЛАЕТ 23 ФЕВРУАРИ 1867 Г.
ПАСПОРТ ЗА ПЪТУВАНЕ В ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ ПАНАЙОТ ЗУМБУЛИС, 30 МАЙ 1867 Г.
ТЪРГОВСКИ ПИСМА ЗА СТОКИ
ТЪРГОВСКИТЕ ПИСМЕНИЯ – К. Н. ПОПОВ, БЕЛГРАД, 1867 Г.

БРАТЯ ДИМИТЪР И ХРИСТО МУСТАКОВИ И БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ

Преди да пристъпя към изложението на конкретно обявената тема, бих искал да изразя признателност към инициаторите на настоящата конференция, чрез която се поставя в полезрението на съвременната българска историография многостранното и родолюбиво дело на братя Мустакови и изобщо ролята на българската емиграция през Възраждането, чиято история е неделима и важна съставка от общонационалната ни история.

Надявам се, че почини от подобен характер ще бъдат, макар и малка, но реална стъпка към изпълнение на заръката, на завета на бележития възрожденец Петко Р. Славейков, който през 1869 г. писа в своя вестник „Македония": „Българският народ не трябва никога да губи из пред очи състоянието на своите братя извън отечеството ни, а най-вече онези, които съставят поплътна маса в Румъния и Бесарабия [...]", защото, продължава Славейков, „жизнеността и развитието им в народен дух съставя един от великите интереси на целий български народ"[1].

Тази нелека, но твърде важна и комплексна задача пред българската историопис би могла да бъде успешно реализирана с усилията на много изследователи от всички поколения и различни специалности. Отрадно впечатление прави активното включване в нейното изпълнение на млади и перспективни учени, някои от които са и тук сред нас като участници в конференцията. А това обстоятелство дава увереност за сериозни бъдещи проучвания по тази проблематика.

* * *

Братя Мустакови се изявили не само като крупни стопански дейци (и то в общобалкански аспект), но и като българи с будно народностно самосъзнание, радетели и покровители на новобългарската светска просвета. Става дума най-вече за Димитър и Христо (Христофор) Мустакови, които в продължение на дълги годнни имали присърце каузата на българската национална просвета и книжнина и са едни от най-ревностните дейци за създаването и преуспяването на новобългарското светско училище в родното им място Габрово.

[1] Македония, III, № 16, 15 март 1869.

Получили солидно за времето си образование (някои от тях учили в прочутата т.нар. *Бейска академия* в Букурещ, едно от най-реномираните учебни заведения по онова време на Балканите), те са сред малцината свои сънародници от тая епоха, които проявяват жив интерес към просветните, езиковите и други въпроси, отнасящи се до техните сънародници. Тъкмо за братя Мустакови бележитият българолюбец Юр. Ив. Венелин отбелязва, че те чувствали „необходимост за грамотност на народа"[2]. А известният руски славист проф. В. Ив. Григорович, който осъществява през средата на 40-те години на XIX в. научно пътешествие из българските земи, като посещава и Габрово, изтъква, че братя Мустакови са, наред с Априлов и Палаузов, „известните соревнователи в просвещението на своето отечество"[3].

Безспорно Димитър и Христо Мустакови се изявили като едни от първите начинатели и дарители на учебното дело в своя край. Тяхната роля в това отношение и особено в началната история на Габровското училище, към което те проявили много старание за преуспяването му, е засвидетелствана по категоричен начин и от такъв авторитетен съвременник като Васил Априлов, един от първите и най-заслужили вдъхновители и меценати на новобългарското образование през първата половина на XIX в. В книгата си „Денница на новобългарското образование" той пише: „Като знаехме, че в Букурещ живеят някои наши съотечественици габровци, готови да извършат добро дело, ние се обърнахме към тях. Такива бяха господата Йовчев, Килифаров, братя Мустакови и Бакалоглу [...] По-усърдни в богоугодното дело от останалите господата Мустакови и Бакалоглу приеха радушно нашето предложение и обещаха да ни съдействуват с всички сили за основаването и откриването на учебното заведение, като обещаха от своя страна да пожертвуват своите имоти, които се намираха в самото Габрово. В същото време те съобщиха, че като умирал, Теодосий Йовчев завещал в Габрово празно място за построяване на училище и една воденица, а в Букурещ – три дюкяна със стаи за живеене, които носели годишен приход от около три хиляди лева, и че назначил тях, Мустакови, за свои довереници и изпълнители на завещанието му"[4].

Димитър и Христо Мустакови били попечители на Габровското училище още от 1832 г. и до смъртта си и се превърнали в двигатели по неговата уредба и развитие[5]. Грижите на братя Мустакови били насочени както към материална подкрепа за постройката на училището, така и към намиране на подходящ учител, осигуряване на необходимите учебни пособия и книжнина, към издръжката на училището и т.н. Красноречиви в това отношение са

---

[2] *Венелин, Юр.* О зародыше новой болгарской литературы. М., 1838, 22–23.

[3] *Григорович, В.* Очерк за пътешествие по Европейска Турция. С., 1978, с. 144.

[4] *Априлов, В.* Съчинения. С., 1968, с. 42.

[5] *Славейков, П.* Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866, с. 78.

думите на техния авторитетен съвременник д-р Иван Селимински. В писмото си до В. Априлов и Н. Палаузов от 14 февруари 1835 г. той изтъква, че братя Мустакови, „подбуждани от еднакво с Вашето родолюбиво честолюбие, постигнаха това, което прадедите ни от векове благопожелаваха, а се надяваха с векове да се осъществи, те успяха да основат *първото на роден език училище* (к. м. – Н. Ж.). Това събитие създаде у народа още по-благи надежди“[6].

Че това не са били думи на обикновена вежливост, може да се разбере и от други съвременни документи и оценки на тогавашни дейци, които също разкриват значителния принос на братя Мустакови в основаването и развитието на Габровското училище през 30-те години на XIX в. и подчертават тяхното почетно място в редовете на първите дейци за българска национална просвета.

Например като изпълнители на завещанието на техния покоен съгражданин Т. Йовчев те правят постъпки пред ген. П. Кисельов за освобождаване на заетата от войници къща на Т. Йовчев в Букурещ, приходите от която той завещал за училището в родния си град Габрово. В писмото си от 19 септември 1832 г. (написано на френски език) до ген. Кисельов се изтъква, че техният съгражданин Т. Йовчев, виждайки, че в България и особено в родното му място няма нито една гимназия (college) за образование на младежта и „проникнат от ревност и родолюбие“, наредил наема от къщата му, намираща се в района, означаван с червен цвят и имаща № 794, да се дава в полза на фонд за постройка на сграда за училище, като примерът му бил последван от мнозина негови съотечественици, което позволило да се започне строежът на това здание (т.е. има се предвид строежа на новото взаимно училище в Габрово). По решение на властите обаче подарената от Т. Йовчев къща била определена за жилище на войници, поради което се прекъснали постъпленията от наема и се затруднил строежът на училищното здание. Ето защо братя Мустакови замолили ген. Кисельов да нареди освобождаването на въпросната къща от обитаващите я войници, за да бъде отново давана под наем. „Нашият град Габрово – пишат те в заключение – ще запази вечна признателност към Ваше превъзходителство и ако благоволите да сторите нещо в полза на нашето учебно заведение, не ще намерим думи, за да изразим своята признателност.“[7] В завещанието си Т. Йовчев задължил братя

---

[6] Библиотека „Д-р Иван Селимински“. Кн. XIV. С., 1931, с. 3.

[7] *Трайков, Н.* Неиздадени исторически документи от нашето историческо минало. – Зора, № 3460, 17 ян. 1931. Arh. Stat. – Bucureşti, F. Eforia şcoalelor naţionale, dos. 3281/1832. Поразличното разчитане и тълкуване на този документ дава основание да се изкаже мнението за съществуване на българско училище в Букурещ през 1832 г., намиращо се под ръководството на братя Дим. и Хр. Мустакови (вж.: *Дикулеску, Вл.* Българското училище в Букурещ от 1832 г. – Нар. просвета, 1957, № 5, 75–78). На автора на тази статия обаче е била непозната публикацията на въпросния документ, направена 26 години преди това от Н. Трайков.

Мустакови да се грижат и за намиране на учители за Габрово, които да са „почтени и благонравни, щото учащите се не само да успяват в училището, но и да станат добри и полезни граждани".

През лятото на 1833 г. В. Априлов и Н. Палаузов уведомили Габровската община за положителното отношение на братя Мустакови, Бакалоглу и Неделкович от Букурещ относно инициативата за откриване на училище в родното им място. „И като получихме отговорът им – пишат Априлов и Палаузов, – научихме с голяма радост, какво и *те имали това намерение, тая грижа и тая мисъл за тая работа* (к. м. – Н. Ж.) [...]"[8] В това интересно и пространно писмо се съдържат и други податки, които свидетелстват за непосредственото участие на братя Мустакови и на други букурещки българи в уреждането на Габровското училище и в снабдяването му с необходимите пособия. В писмото се потвърждава дейността на Мустакови като събирачи на доходите от завещаните в Букурещ имоти в полза на училището в Габрово, във връзка с което им се изпраща и специално подготвена кондика за вписване на събраните помощи. След попълването си тя трябвало да бъде изпратена на митрополита в Търново и на Габровската община. Наред с това, Априлов и Палаузов съобщават, че изпращат на Мустакови в Букурещ „оглавление или пример от тоя нов начин на учението да го преведат на българския, доде се намери даскал; пращам им още и други нужни книги, за да се преведат малко по малко [...]"[9].

Месец по-късно – на 23 септември с.г. – Дим. и Хр. Мустакови се обръщат с писмо до Търновския митрополит Иларион Критски, в което засягат въпроса за недовършената постройка на училището в Габрово и за намиране на временен учител, докато се уреди въвеждането на взаимоучителното обучение, във връзка с което започнало превеждане на подходящо методическо ръководство. Особено важно в случая е обстоятелството, че братя Мустакови предлагат на Търновския митрополит, с чието съдействие се подготвя откриването на училището в Габрово, да изпрати в Букурещ рилския таксидиот Неофит, знаещ славянски езици и гръцкия, за да се подготви за учител в новото габровско училище. „Ако ваше преосвещенство го одобрява – отбелязват те – нека му пише да дойде в Букурещ на наши разноски, за да помогне за превода."

По такъв начин фактически, както основателно изтъква Р. Радкова, „грижата за издирването на подходящ преподавател не става от габровските

---

[8] *Априлов В.* Цит. съч., с. 232. Писмото е от 16 август 1833 г.

[9] Според Р. Радкова в случая става дума вероятно за руското издание „Описание таблиц..." (СПб., 1823), което било отпечатано от специален комитет по въвеждане на взаимоучителния способ на преподаване в Одеския учебен окръг и в някои други руски училища в началото на 20-те години на XIX в. (*Радкова, Р.* Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1975, с. 51).

епитропи, а от двамата братя Дим. и Хр. Мустакови"[10]. Последните насочили своя избор към Неофит Рилски в резултат на препоръката, която им била дадена за него от видните българи, живущи по това време в Букурещ и работещи на дипломатическа служба в Сръбското княжество – Михаил Герман и Марко Георгиевич, родом от Банско и братовчеди на рилския монах. Именно чрез М. Георгиевич братя Мустакови влезли във връзка с Неофит Рилски и му направили предложение: да стане учител в новостроящото се светско училище в Габрово и да замине за Букурещ, за да усвои там модерния за времето взаимоучителен метод на преподаване, както и да започне превеждането на някои „полезни четива" от гръцки, необходими за бъдещата му преподавателска работа в Габрово[11].

В резултат на тези постъпки Търновският митрополит Иларион уведомил Неофит Рилски, който пребивавал по това време като таксидиот в Казанлък, за предложението на Мустакови и го подканил да не бави заминаването си за Букурещ[12]. В края на 1833 г. М. Георгиевич, който посредничел между Мустакови и Неофит, уведомил последния за заплатата, която ще му се дава, и за условията, при които ще живее във влашката столица[13].

Както е известно, през месец февруари 1834 г. Неофит Рилски заминал за Букурещ през Свищов и Гюргево, като Мустакови съдействали за по-скорошното му освобождаване от карантината[14]. Пребиваването на Неофит Рилски в Букурещ остава все още недостатъчно изяснено както по отношение на това, къде точно, в кое учебно заведение и при кои учители той се запознава и изучава взаимоучителния метод[15], а така също и относно условията, в които бил поставен да живее – издръжка, квартира и пр. Някои податки от кореспонденцията на Неофит дават основание да се заключи, че по всяка вероятност той е живял при пребиваването си в Букурещ в дома на Мустакови или в някое тяхно жилище. Това е твърде логично, като се има предвид, че те са съдействали за пристигането и настаняването му в Букурещ. В писмото си до Райно Попович от 9 ноември 1838 г., като говори по друг повод за Мустакови, Неофит отбелязва: „[...] ако и да седях при них цяла година"[16].

---

[10] Пак там, с. 51.

[11] Пак там, 52–53. Вж по този въпрос и статията на същата авторка – „Още за родното място на Неофит Рилски и за следването му в Букурещ". (Истор. преглед, 1972, № 6, 104–106).

[12] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него). С., 1951, 54–57.

[13] *Радкова, Р.* Неофит Рилскии..., с. 54.

[14] Пак там, с. 55.

[15] В литературата са изказани няколко предположения, но твърде вероятно е той да е изучавал новия метод в училището на гърчеещите се българи Михаил и Симеон Христови (Христиди), родом от Стара Загора или от тамошния край, които развивали в Букурещ и широка издателска дейност с книги на гръцки език. Вж. мненията по този въпрос в моята книга: Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, 127–128.

[16] *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. – Сб. на БАН, кн. XXI, С., 1926, с. 194.

Някои данни от онова време обаче представят в твърде неблагоприятна светлина отношението на Мустакови към Неофит Рилски, твърде по-различно от онова, което ни е известно от повечето налични документи. Тези сведения, съдържащи се в писмо на митрополит Иларион Критски до братя Мустакови от 1 юни 1834 г., не разкриват евентуалните подбуди за промяна в отношението им към Неофит Рилски, нито изясняват по-обстойно обстоятелствата около взаимоотношенията им по време на неговото пребиваване в Букурещ. При това неблагоприятните сведения за положението на Неофит в Букурещ са дошли до Иларион Критски от трето лице, така че има основание да се отнасяме към тях резервирано[17]. Към това ни навежда и обстоятелството, че редовните връзки между Мустакови и Неофит Рилски продължават и след завръщането му в България. Още повече че запазената кореспонденция помежду им, отнасяща се до сътрудничеството им във връзка с развитието на Габровското училище, свидетелства за взаимно доверие и разбиране помежду им и поставя под съмнение сведенията на осведомителя на Търновския митрополит.

Още на 1 февруари 1835 г., например, т.е. съвсем скоро след откриването на училището в Габрово и неговите първи стъпки, Дим. и Хр. Мустакови бързат да пишат на Неофит Рилски, за да изкажат съображения и планове за бъдещата дейност на училището, да се погрижат за негови неотложни нужди и най-вече да настояват обучението да се води на майчин, български език, защото е имало внушения то да бъде едновременно на български и гръцки език. „В настоящето време, (както и сами вие го виждате) – пишат му те – е невъзможно да почнат да се преподават два езика. Първото и главно нещо е това, че [ни] един от учениците не разбира нито дума гръцки [...] Основата на нашия план е учениците първом да бъдат обучавани по български по [...] граматика и после да почнат гръцки, защото учениците лесно напредват на говоримия им език, както ни показва това [...] самото взоимоучително училище, както и по цяла Европа пазят същия взаимоучителен способ на говоримия им майчин език, за да разбират учениците какво им казва учителят и така напредват с гигантски крачки [...]"[18] В същото писмо Мустакови уведомяват Неофит, че поради голямата нужда от печатни книги за „първачетата" са изпратили Катехизиса за печат, а Христоматията на български е започнала вече да се печата.

На 19 февруари 1835 г. братя Мустакови пишат ново писмо, с което съобщават на Неофит Рилски, че изпращат два броя от таблиците и книгата „Краткая метода взаимнаго обучения", като го уверяват, че в скоро време ще

[17] *Снегаров, Ив.* Цит. съч., 58–59. „Поради липса на други запазени материали – пише Р. Радкова – е трудно да се прецени истинското положение и откъде идват противоречията между братя Мустакови и Неофит" (*Радкова, Р.* Цит. съч., с. 56.).

[18] *Снегаров, Ив.* Цит. съч., с. 27.

получи таблиците, Граматиката и Катехизиса[19]. На следния месец те отново му пишат писмо, в което засягат същите въпроси. Тези, както и следващите писма на братя Мустакови до Неофит Рилски не дават основание да се твърди, че през тоя период между тях са съществували недоразумения и неприязнени отношения.

Впрочем кореспонденцията между Букурещ и Габрово продължава и през следващите месеци. Така например в писмото си от 6 април 1835 г. братя Мустакови повдигат отново редица съществени и актуални въпроси, които интересували отблизо дейците на българската национална просвета. „Невежеството – пишат двамата братя-родолюбци – трябва да се върви към целта с търпение. Ние можахме да покажем на чорбаджиите и епитропите техния дълг към младежта и дори някои от тях искат (без да знаят майчиния си език) гръцкото [...] Не знаейки българското, на какъв език ще им предава и изяснява гръцкото? Само да възпитаваме младежта като папагалите и [да] казваме пред света, че имаме училища в България и да вървят разходите напразно?"[20]

В същото писмо Мустакови засягат и други въпроси, свързани с уредбата и поддържането на Габровското училище. „Възлагаме на приносителя на настоящето Петър Роде – пишат те – да прави разходи, дългове и др., също да прави и керемиди, за да бъдат както трябва „одаите" на взаимоучителното училище." Предвиждало се по-късно в Габрово да отиде и Христофор Мустаков, който щял да направи скица на „голямата одая".

Един от постоянните лайтмотиви в писмата на братя Мустакови до Неофит Рилски е въпросът за отпечатването и набавянето на книги и учебни пособия за училището в Габрово. Наред с това, Дим. и Хр. Мустакови се грижели и за редовното изплащане на заплатата на Неофит Рилски. Например в писмото си от 7 октомври 1835 г. те го уверяват, че изплащането на заплатата му е осигурено, като добавят, че „и за идната година от нас има да ви брои владиката 18 1/2 холандски желтици и ние оттук ще се грижим"[21]. Навярно във връзка с това Търновският митрополит Иларион съобщава на Неофит Рилски на 26 декември с.г., че му е изпратил 375 гроша по заповед на Мустакови, но не били получили договора му[22]. И при други случаи (напр. в писмо от 13 март 1836 г.) братя Мустакови уверяват Неофит Рилски, че заплатата „ние винаги ще ви я плащаме"[23].

Това положително отношение на братя Мустакови не било временно настроение, а трайна тяхна позиция, продиктувана от високото им българско

[19] Пак там, с. 72.
[20] Пак там, с. 75.
[21] Пак там, с. 88.
[22] Пак там, с. 95.
[23] Пак там, 107–108.

национално самосъзнание и самочувствие, от искреното им желание да подпомогнат учебното дело и културното издигане на сънародниците си в поробена България. Тя се потвърждава впрочем и от по-късната им преписка.

В началото на месец юни 1836 г. Мустакови отново се занимават с въпроса за изплащане заплатата на Неофит Рилски, за постройка на стая към училището (вероятно за нуждите на учителя), дават препоръка как да бъдат надписани книгите, които ще бъдат подарени на отличилите се с успеха и поведението си ученици, засягат въпроса за преводите, с които се е заел учителят, и т.н.[24] Наред с това, те се стараят да опазят Неофит Рилски от взаимните борби, интриги и разпри между местните чорбаджии, у които, според техните думи, „само алчност виждаме"[25], като съветват Неофит да ги щади, „докато и те видят явно с очите си колко е необходимо училището и в каква степен на неродолюбие ги е довело невежеството, та дори за децата си да не се грижат"[26].

На 3 юли 1836 г. Дим. Мустаков отново се обръща с пространно писмо до Неофит Рилски. Освен с интереса, който проявява към някои старинни паметници и обекти, свързани с историческото минало на българския народ (за църквата в с. Батошево, Севлиевско), той засяга и ред въпроси относно дейността на училището. Във връзка с провеждането на годишния изпит обръща внимание да се поканят предварително родителите на децата и други гости. А на учениците, които покажат успех, продължава напътствията си благодетелят от Букурещ, „поднесете от страна на училището или от страна на настоятелите, както решиш, калиграфии и други книги. И за напред пиши се и като учител, и като настоятел [...] Както и за мелницата кажете, ако одобрявате да се даде под аренда с грошове, и каквото ви е потребно да се купува, за да не стане и с мелницата злоупотреба от страна на настоятелите [...]"[27].

Братя Мустакови, както и други български дейци в Букурещ, обръщали твърде голямо внимание и на книгоразпространението и снабдяването с книжнина и пособия както на училището в Габрово, така и в други български селища. Преписката им изобилства с материали от този род. Например на 17 август 1836 г. Дим. Мустаков съобщава на Неофит Рилски, че „г-н Александър Полизу колкото граматики щеше да ви връчи или изпрати, моля ви да ги вземете, като му дадете разписа, и уведомете ни колко сте получили, за да можем да направим сметката с него"[28]. В дневника си за месец юни с.г. Неофит Рилски отбелязва, че получил 120 истории от Букурещ, от които 80

[24] Пак там, 116–118.
[25] Пак там, с. 78.
[26] Пак там, с. 73.
[27] Пак там, 119–120.
[28] Пак там, с. 126.

изпратени от Мустаков, а през месец август получил и 100 граматики, изпратени пак от него[29]. А и сам един от братята Мустакови – Константин, се проявява на книжовното поприще, като подготвя учебно помагало за Габровското училище – правила за краснописание на български език[30].

Грижите на Мустакови за училището в Габрово личат и от тревогата им във връзка с намерението на Неофит Рилски да напусне града и тамошното училище[31]. Но и в този случай те се изявяват като дейци с широк кръгозор и общонационални виждания по въпросите на българската просвета, надрастват ролята си на попечители само на Габровското училище и се издигат като изтъкнати общобългарски културни радетели и меценати от първата половина на XIX в.

Вземайки повод от решението на Неофит Рилски да напусне Габрово, двамата братя се обръщат от Букурещ към него с думите: „Щом станало невъзможно да останете още няколко години в училището в Габрово, то би трябвало да учителствувате в някое друго училище. Молим ви, прочее, дори и в манастира ви да не преставате да бъдете полезен за нашия народ, като съставяте или превеждате необходими книги на нашия език. Ние сме на това мнение с одесци, сир[еч] нашето намерение ви е известно, сир[еч] да се просвети младежта на България (не само Габрово) и да имат книги за четене на своя език [...]"[32]. Тези мисли на братя Мустакови са твърде показателни и ги атестират като големи родолюбци и радетели за утвърждаването на новобългарската просвета и култура. По този повод проф. Ив. Шишманов отбелязва: „Априлова слава значително е затъмнила заслугите на тия ревностни наши патриоти [...] Изисква се едно по-справедливо разпределение на похвали и укори"[33].

Впрочем още в 1837 г. в списъка на спомоществователите на своята книга „Христоития или благонравие..." известният възрожденски просветен деец Райно Попович нарича братя Мустакови „тепли ревнители болгарского просвещение". За тяхното дело в тази насока имаме и високата оценка, дадена им от самия „патриарх на новобългарските учители" Неофит Рилски. В предговора на книгата си „Българска граматика", издадена през 1835 г. и посветена на „любородните предстоятели на българското просвещение" – братя Мустакови, той оценява много високо тяхната народополезна дей-

[29] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., 88–90.

[30] *Априлов, В.* Цит. съч., с. 50.

[31] *Снегаров, Ив.* Цит. съч., с. 150.

[32] Пак там, с. 160.

[33] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 405. А за съществуващата натегнатост в отношенията между букурещките и одеските българи във връзка с Габровското училище и по-специално между Мустакови и В. Априлов, която се изявява особено през 40-те години, същият автор изтъква, че тя трябва да се обясни и със „съревнованието и ревността на инициаторите" (Пак там, с. 407).

ност за възхода на българската просвета, настойчивостта им да утвърждават обучение на роден, български език, грижите им по снабдяване на училищата с учебни пособия и книжнина. Възхвалява ги за усилията им да облагодетелстват своя народ, защото – пише той – „сте предусмотрели, че досега нашите съотечественици не са познавали коя е била причината на непросвещението и защо е требувало по-напред да се устрояват училища, а потом церкви и манастири. По-напред да се напечатат на нашия болгарски язик потребните за учението книги, а после ветхий и новий завет. Того ради [...] ще да остане вашето име безсмертно в болгарското потомство [...]". Мисля, че тази ясна, категорична и авторитетна оценка на бележития възрожденец не се нуждае от коментар[34].

Важна страна от дейността на букурещките българи за подпомагане на българската просвета и култура през епохата на Възраждането е и съдействието, което те оказвали за изпращане на млади българи да добият по-високо образование в чужбина. И в това отношение братя Мустакови били сред най-изявените представители на диаспората ни в Букурещ, а тяхната популярност на покровители на културните стремежи на сънародниците им била твърде широка. Ето някои факти, потвърждаващи това твърдение.

На 10 юни 1839 г. Г. А. Моравенов от Пловдив пише на Неофит Рилски, който по това време е в Копривщица: „Научавам се, че родолюбивите ни и музолюбиви Мустакови отделят средства за бедни младежи да следват [...] моля ви, при първа сгода уведомете ме дали това е вярно, защото искаме да ви молим да пишете на тяхна музолюбива душа, ако имат удоволствието да отделят и за един наш братовчед, понеже ние не сме в положение да му помогнем"[35]. Характерен е и случаят с младежа Георги Иванов, бивш ученик на Неофит Рилски в Габрово. Той дошъл в Букурещ през 1838 г. „да влезе при някой учител, за да му прислужва и учи, – както пише Дим. Мустаков на Неофит Рилски, – но понеже възрастта му и положението му не му позволяват да разходва много години, решихме да ви го пратим една или две години, за да следва учението си при вас. И ние да го подпомогнем всяка година с двеста гроша, и сега в началото да му направим и кожух. Видяхме в него голяма ревност в образованието"[36].

Братя Мустакови давали съвети за по-нататъшно учение и насочвали към просветна дейност и други свои млади съотечественици, които посещавали Букурещ. Например те препоръчали на дошлия във Влашко Цвятко

[34] А и сам В. Априлов в писмото си до Райно Попович от 2 септември 1839 г. посочва, че „самите ние изказваме признателност на братя Мустакови за ревността и усърдието им за общото добро [...]" (*Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, 159–160).

[35] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски, с. 234.

[36] Пак там, с. 189.

Недев (по-късно дългогодишен учител в Габрово) да се върне в България и да се учи при Неофит Рилски[37].

Подобен и твърде показателен в това отношение бил и случаят с Атанас Иванов от Стара Загора, един от най-заслужилите възрожденски просветни дейци в родния си град. Когато по време на пребиваването си в Букурещ той потърсил подкрепа от братя Мустакови, те му оказали значителна помощ и съдействие. Ето какво разказва сам той в спомените си по този повод: „В силно недоумение какво да правя чух, че тук живеели някои си Мустаковци, петима братя, родом от Габрово [...] Живо се интересуваха тия българи за събуждането на съотечествениците си и както подир се уверих, големи жертви полагаха за постигание на добрата си цел. Представих се на братя Мустаковци – бях благосклонно приет. Изпитаха съчувствително състоянието ми и ми помогнаха. Господарят поръча на слугата си да дойде с мен, да разчисти сметката ми и да ме заведе на техния „Габровски" хан, а мен – да се явя след три дни. Заповедта на щедрия си благодетел изпълних, като му се представих в уреченото време. През тия три дни, както по-подир се научих, благодетелите ми разпитали за мен хората от къщата, гдето живеях. Тоя път разговорът ни тутакси почна с туй, где бих желал още да се уча – в Одеса или при отца Неофита [Рилски], който между туй се намираше в Копривщица. Условията за Одеса ми се видяха много тежки и затова предпочетох да отида при отца Неофита със задължение да учителствувам 6 години негде в Тракия, а предпочтително в Стара Загора. Извади ми се пашпорт [...] дадоха ми се 50 Мразови граматики, от разпродаването на които имах да посрещам нуждите си. Разделих се с благодетелите си Христа и Никола и се пустих на път за Копривщица"[38].

Но най-значителният принос на българите от Букурещ в тази насока в периода до Кримската война е несъмнено акцията им по изпращане на група български младежи на учение в руски учебни заведения. Голяма роля за осъществяването на тази инициатива изиграват и личните връзки, които букурещките българи установяват с видния руски книжовник, църковен и обществен деец архимандрит Порфирий Успенски (1804–1885)[39]. За това спомогнало и запознанството, което д-р Ив. Селимински направил с руския деец по време на пътуването си от Сира до Цариград, а оттам до Букурещ[40].

Когато в началото на месец август 1846 г. Порфирий Успенски пристигнал в Букурещ, той имал срещи с д-р Ив. Селимински, Хр. Мустаков, Ив. Бакалов и П. Ралчев. Пред него представителите на букурещките бълга-

---

[37] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 199.

[38] Ат. Иванов, Р. Ил. Блъсков, Ю. Ненов. Автобиографии. Състав., предг. и бел. *Н. Жечев.* С., 1979, 25–26.

[39] *Трайков, Н.* Неиздадени исторически документи. – Зора, 23 ян. 1931.

[40] Библиотека „Д-р Ив. Селимински". Кн. III. С., 1905, с. 46; Кн. IV. С., 1906, с. 104.

ри изтъкнали необходимостта от подготовка на високообразована българска интелигенция и изложили оплакванията на своите сънародници от гръцкото духовно потисничество и желанието им да имат архиереи от своята народност. От името на другарите си пред руския духовник говорил на гръцки език Христо Мустаков[41]. Букурещките българи запознали Порфирий Успенски и с опитите на френски и американски мисионери да откъснат българите от Православието и в същото време предлагали да изпратят български младежи на учение в тези страни.

Като изтъквали верността на българите към Източното православие и стремежа им да развиват националната си просвета и образователно дело, букурещките първенци помолили Порфирий Успенски да ходотайства пред руския Св. Синод да бъдат приети в Киевската духовна семинария като руски стипендианти 12 българчета, подбрани от различни селища[42]. Основната грижа около изпълнението на този проект била възложена на Хр. Мустаков. Архимандрит Успенски се отнесъл благосклонно към молбата на българите която препратил с положителна препоръка до висшестоящите инстанции. Подкрепяйки искането на българите, той писал, че те са „наши сродници. Те жадуват за просвета. Искат да бъдат добре устроен и преуспяващ народ"[43].

През този период букурещките дейци се обърнали и към други влиятелни руски църковни дейци като Киевския митрополит Филарет[44] и архимандрит Хрисант[45]. В началото на 1847 г. те отправили молба до тях с цел да ангажират ходатайството им пред руските власти, за да им се позволи да събират материални помощи в Русия. Те били предназначени за издръжката и възпитанието на българските младежи в руските семинарии, които, след като се върнат в България, трябвало „да служат на своя народ като свещеници, проповедници и учители". За българската молба да се приемат 12 младежи на учение в Русия на държавни разноски се споменава и в писмото на Кишиневския архиепископ Иринарх от 23 май 1847 г. до Букурещкия митрополит Неофит, като се отбелязва, че архим. П. Успенски е представил в Св. Синод прошението, връчено му от Ив. Селимински, Хр. Мустаков и други букурещки българи[46].

Едно от средствата за подготовка на българска интелигенция букурещките българи виждали в създаването на „едно заведение в Киев, като най-близък за нас град с евтин живот и с цветущи учебни заведения". Според

---

[41] *Успенский, П.* Книга бытиа моего. Дневники и автобиографические записки. Т. 3. СПб., 1896, 26–28.

[42] *Трайков, Н.* Порфирий Успенски за срещата си с букурещките българи. – Зора, 24 ян. 1931.

[43] *Поглубко, К.* За да бъдат полезни на народа си. С., 1976, с. 49.

[44] Библиотека „Д-р Ив. Селимински". Кн. III, 49–50.

[45] Пак там, кн.VIII, 18–20.

[46] *Трайков, Н.* Неиздадени исторически документи...

техния замисъл то трябвало да бъде пансион-интернат, в който българските учащи се в Киев следвало да имат осигурена квартира, храна, облекло и подходящи условия за живот и учение. Макар и нереализирана по редица причини, тази инициатива свидетелства, че видните дейци на българската диаспора в Букурещ правилно са оценявали ролята, която подобно заведение могло да играе за образователната подготовка на българските младежи. Чрез своята акция от 1846–1847 г., в която едно от главните действащи лица бил Хр. Мустаков, букурещките българи отговаряли на насъщни потребности на българското възрожденско общество и неговото културно-национално развитие. Тези постъпки пред руските църковни и държавни институции били продиктувани от засилващия се стремеж на младите българи към по-висока образованост.

Между първите български младежи, които заминали на учение в Русия в резултат на постъпките на букурещките българи, имало и няколко момчета от Габрово, родното място на Мустакови. Един от тях бил Тодор Стоянов Бурмов, бъдещият първи министър-председател на новоосвободена България. След като Т. Бурмов заедно с другия младеж от Габрово – Илия Христович, пристигнали в Букурещ, те посетили Хр. Мустаков в дома му, който преди това писал писмо до Габровската община да подбере младежи за изпращане на учение в Киев. В спомените си Т. Бурмов отбелязва, че по онова време Хр. Мустаков „бил близък до руското генерално консулство в столнината на Влашко и е имал в него, както казват, някоя почетна служба и който е бил по-главния деец по всичките начинания и мероприятия на букурещките и одеските българи за разпространение на образованието в България, човек не лишен от познания и почитан в Букурещ“[47].

Христо Мустаков не само съдействал за приемането на габровските младежи на учение в Киев (по това време брат му Димитър вече бил починал), но и събрал парични помощи от по-заможните българи в Букурещ, за да ги подпомогне в пътя им до Русия, тъй като средствата, които младежите носели със себе си, им били откраднати при пътуването им до Букурещ. Той събрал известна сума и за българчетата, които вече се учели в Киев. Освен това отвел цялата група от български младежи при Влашкия митрополит, за да ги благослови. Букурещките българи натоварили Христодул Костович да придружи младежите при пътуването им до далечния Киев[48].

Заслугите на Хр. Мустаков в тази насока се отбелязват и от друг негов съвременник – Васил Чолаков, който също учил по това време в Русия. Той посочва, че през 1847 г. на призива на Мустаков (по-точно е да се каже на букурещките българи) за заминаване на учение в Русия, се отзовали двойно

[47] НБКМ – БИА, ф. 16, а.е. 1, л. 25.
[48] Пак там, л. 27–35.

повече младежи от различни краища на България, поради което българските първенци от Букурещ отправили ново искане до руските власти да отпуснат още 6 стипендии за българчета.

Но грижите на Хр. Мустаков към младите българи не завършвали с тяхното настаняване в учебно заведение. И през следващите години той следял подготовката им, помагал с материални средства, а след тяхното завършване съдействал за настаняването им на подходяща работа като учители. Запазената кореспонденция между Хр. Мустаков и архимандрит Хрисант от Киев свидетелства за вниманието и грижите, които Хр. Мустаков проявявал към българите – учащи се в Русия, документира изпращането на парични средства за издръжката им и т.н.

Доказателство за благосклонното отношение на Хр. Мустаков към младите българи в Русия е и писмото на Ил. Д. Икономович до Найден Геров от 2 октомври 1858 г. След учение в Киевската семинария той се завръща в България. „На връщане в отечеството си – пише той, – дължен бях да са явя пред дяда Христофора Мустакова, защо на времето, по възможността си, колко да е, старал ся е и негова милост заради нас [...]" Освен това при срещата им Хр. Мустаков се погрижил за неговото настаняване, като му дал препоръчително писмо до Н. Геров, за да потърси учителско място[49]. За подкрепата, която получавал от Мустакови, говори и Теодоси Икономов в кореспонденцията си с Г. С. Раковски[50].

В родолюбивата просветителска дейност на братя Мустакови значително място заема и покрепата, която те оказват при отпечатването на български книги (използвайки особено връзките си със сръбския княз Милош), необходими най-вече в учебната работа на Габровското и на други училища в тяхната начална дейност. Този факт намира авторитетното признание и на В. Апрлов. „Димитър Мустаков – пише той, – като букурещки представител на бившия сръбски княз Милош Обренович, отиде по работа при княза в Крагуевац [...] и успя да издействува от него разрешение да се отпечатат в княжеската печатница български учебници – позволение похвално и от голяма важност за новообразуваните учебни заведения."[51]

Отпечатването на български книги се превръща в един от съществените проблеми за дейците, които ратували за културно-националното развитие на сънародниците си. През този период издаването на тия книги се извършвало в чужди печатници в Сърбия, Будапеща, Букурещ и други места и било свързано с много трудности и големи материални разходи. И тъй като нарастващите нужди на българското образователно дело и културно развитие

[49] Из архивата на Найден Геров. Кн. I. С., 1911, с. 717.

[50] Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. С., 1957, 456–459.

[51] *Априлов, В.* Цит. съч., 104–105. Според Априлов Д. Мустаков пропуснал да направи някои неща, които фактически оскъпили изданията.

изисквали все повече книги и учебни пособия, сред букурещките българи естествено възниква идеята за основаване на българска печатница във влашката столица, която, разположена недалеч от българските земи, трябвало да поеме отпечатването на по-голямата част от издаваната българска книжнина.

Идеята за основаването на българска печатница в Букурещ, едни от инициаторите на която били и братя Мустакови, макар да намирала все повече привърженици, не могла да бъде реализирана в близките няколко години. За наново подетия почин през 1838 г. научаваме от писмото на Дим. Мустаков до Неофит Рилски от 13 юни с.г. Като споделя загрижеността и трудностите около печатането на речника на Неофит, Дим. Мустаков му разкрива проектите си за печатането на този и на други необходими за българите книги. „Ние имаме – го уведомява той – друга надежда за неговото напечатване, сир[еч]. убедих неколцина да внесат помощи, за да се устрои българска печатница. Досега някои обещаха, че ще дават до 200 жълтици, но понеже мнозина от българите отсъствуват от града, остава след като те се съберат, да стане събирането на сумите [...] И се надявам да се устрои хубава печатница, ако се съберат до 1000 жълтици. Тогава тя ще бъде с две преси и с букви славянски, граждански, гръцки и френски."

По-нататък в писмото си Дим. Мустаков разкрива намерението си тази печатница да се превърне в полезно общонародно дело, което да подтикне книжовната и културната дейност на сънародниците му. „И като стане това – продължава писмото си той – имам намерение да предложа на спомоществователите на печатницата да се установи, колкото съотечественици съставят книги, полезни за младежта, да се печатат без разноски, сир[еч] само хартията и мастилото да плати издателят. Когато прочее това се уреди, тогава ще се издаде обява за спомоществователи, та да намерят, особено за толкова голяма книга, и без това предварително уведомление мъчно ще се уреди изданието ви [става дума за речника на Неофит – б. м. Н. Ж.]. И се надявам след два-три месеца да ви зарадвам с това известие."

За почина на букурещките българи да основат своя печатница през 30-те години на XIX в. разказва в спомените си и Ив. Селимински. Според него тази народополезна инициатива била осуетена поради взаимните вражди и нападки между представителите на българската диаспора във Влашко – твърде негативна черта, която нанася немалка вреда и в по-нататъшната дейност на емиграцията ни. „Злото съревнование и злонравие – пише Ив. Селимински на 17 септември 1840 г. – охладиха готовността у мнозина, та когато по-миналата година стана в Букурещ събрание за устройване българска печатница, никой не пожела да даде ни пара."[52]

[52] Библиотека „Д-р Ив. Селимински". Кн. XIV, с. 12.

Христо Мустаков, който починал на 16 май 1860 г., увенчал своето народополезно дело към българската просвета със завещанието си, съставено преди смъртта му. „Пишат ни от Букурещ – съобщава по този повод в. „България", – че г-н Мустаков, който ся споминал преди три месеца, уставил в заветът си, който ся отворил сега от пристигванието на г. докторът Селимински, 1800 желтици, от приходът на които да ся обдържават 2 момчета за изучение."[53] За съжаление някои племенници оспорили волята на благодетеля и турили ръка на сумите, завещани за общонародна полза[54].

* * *

Фактите, свързани с дейността на Димитър и Христо Мустакови, ни убеждават, че в тяхно лице новобългарската просвета намира ревностни радетели и меценати, чийто принос бихме могли да резюмираме в няколко насоки, а именно:

1. Братя Мустакови оказват значителна морална и щедра материална помощ на новобългарското светско образователно дело, преди всичко в лицето на Габровското училище, играло важна роля в общонационалното просветно развитие през епохата на Възраждането; немалка е заслугата им и за снабдяването му с учебна книжнина и пособия.

2. Във време, когато господства преподаването на гръцки език, братя Мустакови са убедени и настойчиви ратници за обучение на роден, български език в училищата. Наред с това, те дават ценно съдействие за подготовка на новобългарски учители в лицето преди всичко на „патриарха" на възрожденските учители и педагози Неофит Рилски при усвояване на новия взаимоучителен метод на преподаване, който спомага за разширяване приема на ученици и ускоряване на образователния процес.

3. Братя Мустакови подпомагат съществено и подготовката на новобългарската интелигенция чрез изпращане на български младежи на учение в чужбина, повечето от които стават учители и дават нови импулси в просветния живот на своето отечество.

С всичко сторено от тях Дим. и Хр. Мустакови могат, според мен, да бъдат с основание причислени към видните реформатори и ктитори на българското училищно дело от първата половина на XIX в. като Петър Берон, Васил Априлов, Неофит Рилски и др., допринесли толкова много за неговия възход и развитие.

Затова делата на тия родолюбиви радетели, строители и покровители на новобългарската просвета и култура от XIX столетие трябва да заемат достойно място в нейната история, а паметта им да бъде заслужено почитана и от днешните поколения.

---

[53] България, II, № 80, 28 авг./ 10 септ. 1860.

[54] Архив на Г. С. Раковски. Т. 2, с. 681.

BROTHERS DIMITAR AND HRISTO MUSTAKOV AND THE BULGARIAN EDUCATION DURING THE REVIVAL

NIKOLAY ZHECHEV

The article is a detailed presentation and summary of the contributions of the brothers Dimitar and Hristo Mustakov for the development and assistance the secular education in Bulgaria during the Revival. At that time both are highly educated representatives of the business circles of the Bulgarian emigration in Bucharest with clearly expressed national awareness. Although the emphasis in the paper is logically drawn upon their activities concerning the foundation and maintenance of the school in Gabrovo, Hristo Mustakov's contribution for sending and support of Bulgarian students in Russia is also commented.

ГАБРОВСКИТЕ ТЪРГОВЦИ МУСТАКОВИ – ВЪЗГЛЕДИ И ОБЩЕСТВЕНА ИЗЯВА

МАРИЯ-ТОСКА ШКОДРЕВА

За да се ориентираме по-добре в оформянето на възгледите и обществената изява на Мустакови, естествено трябва да познаваме условията, атмосферата, в която са живели и израснали – тяхната родина Габрово. Малко селище, сгушено в пазвите на Балкана. Населението – българи занаятчии, които изкарват прехраната си в борба със суровите условия на планината. Балканджии, ревностно пазещи правата си и българските традиции. За турците Габровският Балкан е опасен, а селото – бунтовно[1].

Стопанското оживление по българските земи от края на XVIII в. се отразява благоприятно на местните занаяти, стимулирайки развитието на производството и връзките с чужди пазари. Замогнали се занаятчии и богати търговци управляват обществения живот на селото. Габровските стоки достигат до Русия, Румъния, Италия, Франция и Австрийската империя[2]. Габровските търговци откриват търговски къщи в Лондон, Цариград, Букурещ[3]. Кога Мустакови се появяват на сцената на стопанския живот на селището и дали произхождат от замогнали се занаятчии или са свързани със стар чорбаджийски род, е трудно да се отговори. Но в последните десетилетия на XVIII в. те са вече известни търговци и пред имената им стои символът на имотност и власт – думата „хаджи" – хаджи Велчо, хаджи Иванчо и хаджи Николай Мустакови[4]. Това означава, че те са вече на средна възраст и заможни. Осъществили са съкровената мечта на всеки габровец – да се поклонят на гроба Господен в Иерусалим. Това е едно дълго, трудно и опасно пътуване, което обаче дава много нова информация за стопанството, пазарите, обичаите и живота на населението в Османската империя. За пътешественика се откриват нови идеи за търговия и производство на стоки. Защото това е едно опознаване на възможностите и особеностите на пазара в Османската империя[5]. „Хаджията става от първите хора от селото. Мнението му – меродавно. Почитан от всички. На хаджията се поверявало чорбаджийството и други

---

[1] *Евлия Челеби.* Пътеписи. С., 1972, 52–53.

[2] *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, 393–394.

[3] Пак там, с. 391.

[4] Пак там, с. 387.

[5] *Хаджийски, Ив.* Бит и душевност на българския народ. Т. 2. С., 1974, с. 489; *Гюрова, С., Н. Данова.* Книга за българските хаджии. С., 1985, 7–31.

почетни длъжности."[6] В същото време хаджийството е проява на духовна потребност за себедоказване и утвърждаване в християнската общност. То е израз и на вярата в силата на православния свят.

Тръгнали по възходящ път в търговската си дейност, Мустакови се сблъскват с феодалните размирици от края на XVIII в., които заплашват живота и имота им. Затова х. Велчо и х. Иванчо Мустакови емигрират във Влашко[7]. Независимо от това, че са емигрирали в Букурещ, братята Мустакови поддържат тесни връзки с Габрово. През 1782 г., вече известните като букурещки търговци, х. Велчо и х. Иванчо снабдяват бъдещия виден габровски търговец Христо Рачков с катинари, от които той реализира първата си голяма печалба[8].

Хаджи Николай Мустаков остава в Габрово. Дали им е брат или е син на Иванчо х. Мустаков не ни е известно, но от 1797 г. има факти, които разкриват, че те водят модерна за времето търговия с пари, използвайки връзките си с Брашов и Виена, и в тази търговия се появява едно ново име – на Иванчо х. Николай – явно син на останалия в Габрово х. Николай Мустаков[9].

В търговската дейност на Мустакови в Букурещ важно място заема Иванчо х. Николай, защото той е собственик на прочутия хан „Габровени" в Букурещ, който е едно изключително успешно търговско решение, носещо добри печалби и възможности за широки търговски контакти[10]. По това време Букурещ е център на транзитна търговия между Европа и Изтока. Ако съдим по факта, че през 1810 г. един от синовете на Иванчо х. Николай завършва елитния гръцки лицей „Св. Сава"[11], можем да предположим, че издръжката му се осигурява от печалбите на вече работещия габровски хан. Доброто имотно състояние, което ханът осигурява на Иванчо х. Николай, му дава възможност да спази габровските традиции и също да стане хаджия. По това време той има петима синове – Никифор, Николай, Димитър, Христофор, Константин, и дъщеря Кирикия[12]. Вероятно е починал около 1815 г., ако съдим по това, че в края на тази година децата му правят подялба на бащиния си имот[13]. Тази нова генерация Мустакови се различава от старите още на пръв поглед по факта, че сред тях няма хаджии. Най-големият брат е много амбициозен в опитите си да извоюва място в стопанската среда на една чужда страна.

---

[6] *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 345.

[7] *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово, с. 378.

[8] Пак там, с. 397.

[9] *Iancovici, S.* Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo 1797–1850, p. 370. – In: Omagiul lui P. Constantineşcu – Jaşi, editura academiei RPR. Bucarest, 1965.

[10] Пак там.

[11] Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1978, с. 439.

[12] *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 370.

[13] Пак там.

Румънски източник определя Никифор и Николай Мустакови като типични представители на буржоазията, „която акумулира капитали чрез всички възможни средства“. Те са собственици на дюкяни, къщи, арендатори на земи, мошии и др.[14]

Никифор е известен като Никифор Габровлията, руски поданик и търговец, който умее добре да защитава интересите си. Той притежава, заедно с Васил Априлов, място в Букурещ, в землището на стария дворец, има лозя, които обработва с помощта на наемни работници, и магазин с разнообразни стоки. Основно място в дейността му заема търговията с фиде и макарони. В тази област той се налага като монополист в Княжеството. През 1816 г. открива фабрика за тестени изделия в Букурещ и получава похвала и поздравления от влашкия княз[15]. Търговският му инстинкт го кара да се бори против откриването на друга такава фабрика, която би могла да го конкурира. Никифор стопанисва мошии – една смела и рискована дейност за чужденци, и в продължение на години търгува в съдружие със своите роднини х. Велчо и х. Иванчо Мустакови[16]. Сред своите сънародници Никифор се ползва с авторитет и често е викан за арбитър в техните спорове и дела. Почива през 1817 или 1818 г.

Вторият брат – Николай, поддържа същото направление в търговията и стопанисването на поземлена собственост, но в неговата биография се появяват и дълги престои в Русия. Според някои автори той учи в руски учебни заведения[17]. Можем да допуснем, че се касае за военно образование, ако съдим по връзките му с руския офицер Яри и плановете им за създаване на български доброволчески отряд за участие във войната между Русия и Турция. През 1809 г. Николай става руски поданик[18]. За нас той е интересен с факта, че при делбата на бащиния имот, на него се пада ханът „Габровени“, който обаче не е център на стопанската му активност[19]. Характерът на дейността и възгледите на Никифор и Николай са сходни. Докато другите двама братя – Христо и Димитър, следват семейната традиция в печеленето на пари, но се отличават с големия си интерес към обществено-културните въпроси. Правят планове за откриване на печатница. Именно тези български търговци в Букурещ са поканени от Априлов да участват във финансирането на Габровското училище.

---

[14] Пак там.

[15] Пак там.

[16] Пак там, с. 371.

[17] *Мирчева, К.* Любопитни представители на Българското просвещение. – Балканско знаме, № 93, 14 юли 1981.

[18] *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 371.

[19] Пак там.

Димитър Мустаков е не само предприемчив, но и човек с интелектуални възможности и свободолюбив дух. Сред Мустакови е най-компетентен в съдебните дела, вероятно има юридическо образование. Съветник и довереник на сръбския княз Милош Обренович по много въпроси, дълги години в Букурещ е втори дипломатически агент на Сръбското княжество. Връзките си в Сърбия той използва, за да печата учебниците за Габровското училище в княжеската печатница в Крагуевац[20]. Някои източници потвърждават връзките на Димитър Мустаков с националноосвободителното движение на Гърция. През 1820 г. той търси поддръжката на сръбската държава за Гръцкото въстание. Почива през 1842 г.[21]

След смъртта на Димитър, брат му Христо Мустаков поема голяма част от неговите задължения – отношенията със Сръбското княжество и проблемите на Габровското училище. Той има много солидно за времето си образование. Завършил е гръцкия лицей „Св. Сава" в Букурещ, учи и в Атина. Тази негова образованост обяснява големия му интерес и активни действия в областта на образованието на българските младежи. Дори в завещанието си не забравя да отдели 1500 австрийски жълтици, от лихвата на които да получават образованието си двама български младежи[22]. Интересен момент в живота на Христо Мустаков е близкото му приятелство с учения и голям общественик от Българското възраждане д-р Иван Селимински. Приятелство, което датира вероятно от Атина, където и двамата са учили. Една публикация на техни писма, съхранявани в БИА, може да представи нови интересни факти, разкриващи тяхното отношение към положението на българския народ и борбата му за църковна независимост в периода около Кримската война и годините след нея[23].

Интересен момент в развитието на възгледите на Христо Мустаков е активното му участие в действията на българската емиграция в навечерието на Кримската война. Заедно с Христо Георгиев, х. Бакалоглу, д-р Петър Берон той е член на ръководството на създадената Българска епитропия за организиране на български доброволчески отряди за участие във войната[24]. По това време участие в същите събития взима и приятелят му д-р Ив. Селимински, който е натоварен от Епитропията да се свърже с руското командване и конкретно да организира българския батальон[25].

---

[20] Пак там.

[21] Пак там, с. 372; *Тодоров, Н.* Фелики етерия. С., 1965, с. 55.

[22] *Мирчева, К.* Цит. съч.

[23] НБКМ – БИА ф. 28, д-р Ив. Селимински.

[24] *Глушков, Хр.* Евлоги и Христо Георгиеви, живот и дейност. С., 1982, с. 67.

[25] Архив на БАН, ф. 34, а.е. 347, л. 452, писмо от 27.11.1853.

След смъртта на Христо Мустаков през 1860 г. дирите на Мустакови изчезват. За последен път срещаме името на Мустакови през 1886 г., когато членовете на Добродетелната дружина предават на българското правителство средства за търновското училище „Кирил и Методий“ и за болница. Сред подписите на членовете е и К. Н. Мустаков. Допускаме, че това е син на Николай Мустаков[26].

От това, което проследихме като стопанска и обществена изява на емигрираните в Букурещ Мустакови, можем да направим изводи за начина, по който се приобщават към една чужда действителност, където придобиват икономическа сила и обществен авторитет, а също и за тяхната реакция на сложилите се исторически събития през Възраждането. Тяхната активност е пореден ярък пример за генезиса на процесите във възрожденското общество, където активната стопанска дейност и натрупване на сериозни капитали водят до изяви в обществения и политическия живот. Те са добре образовани и високо ценят просветата като фактор за напредъка на народа. Дейността на Мустакови в областта на образованието и издръжката на български младежи в чужди учебни заведения ги прави съпричастни към формирането на българската възрожденска интелигенция[27].

THE MERCHANTS FROM GABROVO, MUSTAKOV'S CONCEPTIONS AND THEIR PUBLIC APPEARANCE

MARIA-TOSKA SHKODREVA

The main characteristic of the presentation is the activity of some of the most famous representatives of the Mustakov family from Gabrovo. The influence of their birth place Gabrovo on formation of some of the oldest, representatives of the first generation from the emigration family known to us is being traced. Through the selected examples from the biography of their heirs, their successful adaptation in Vlashko in the first half of 19th century is traced.

[26] *Мирчева, К.* Цит. съч.

[27] *Генчев, Н.* Социално-психологически типове в българската история. С., 1987, 10–103, 115, 137–139.

ЗА ГАБРОВО ПРЕЗ XVI–XVIII ВЕК

ПЕТЪР ТОЦЕВ

Настоящата тема не е обособявана в самостоятелно изследване досега, вероятно заради това, че представлява детайл от довъзрожденската история на Габрово. Евентуалната защита за избора ѝ е фактът, че икономическата история на регионално ниво става все по-достъпна за разбиране от по-голяма аудитория. Интересът към „тъмни векове" (XVI–XVIII в.) в местната история вече десетилетие разсейва мита за липсата на политически, социален и културен живот. Това е така поради причината, че намерените преди повече от двадесет години археологически и турски извори не са популярни и достатъчно включени в научен оборот, а да не говорим за известност сред обикновения читател, който все още е на нивото на легендата за Рачо Ковача. Инерцията по използването на един и същи кръг от извори от страна на габровските изследователи си остава, макар че в старата, но единствена засега, по-всеобхватна история на Габрово от 1980 г. Страшимир Димитров е разглеждал нещата с включване на голямо многообразие от извори, открити много по-късно от най-употребяваните трудове на Петър Цончев.

При разкопки в центъра на града в културен пласт от XVI–XVIII в. е открито капаче от съд, където се е съхранявало едно прието за универсално лекарство – териак. Археоложката Кина Койчева, която систематизира и анализира намереното, предполага, че това капаче е изработено в Цариград[1]. От близък период е описаната, като притежание на църквата „Св. Йоан Предтеча", църковна книга със сръбска редакция от 1596 г.[2] В Историческия музей в Габрово се съхранява псалтир на гръцки език (под инв. № 3768В), издаден във Венеция през 1643 г. В Националния музей на образованието е географски речник с описание на европейските земи, издаден в Женева през 1675 г. (№ III/34); пак там се пази и един роман за контесата на Солсбъри и създаването на Ордена на жартиерата от 1682 г. на френски език (инв. № 5800) и съчинението на Дионисий Петавиус за хронологията на времето от 1703 г. Тези шест паметника на културата от XVI до началото на XVIII в., с корекцията, която трябва да се има предвид между годината на издаването и битуването им в Габрово, най-малко доказват, че в XVII в. на това място е имало население, притежавало широки културни интереси. Корекцията не би трябвало да е голяма, защото в описаните от Славейков книги от училищната библиотека

[1] *Койчева, К.* Археологически разкопки в Габрово. – ГМСБ, 14, 1988, с. 64.

[2] *Гъбенски, Х. и П.* История на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 2003 с. 48.

може да се направи изводът, че хората са търсели актуалните за годините книги[3]. Задоволяването на тези интереси безспорно е изисквало връзки с европейските пазари, пътувания, познания и други умения, които се придобиват с миграционни движения. Другата група извори са монетите, които са използвани в женските накити на габровката. Най-голямото количество от тях са, естествено, турските от 1687–1807[4], австрийски 1668–1713[5], френски 1574–1715[6], полски 1575–1632[7], унгарски 1550–1612[8], руски 1689–1774[9], белгийска конфедерация 1646–1771[10], испански 1598–1746[11], Прусия, Тирол 1576–1622[12].

Първият въпрос, който се налага, е дали има генерален срив в развитието на селището. Намерените археологически находки, части от трапезна керамика, оръжие, накити и монети, както и преписите от религиозна литература и сведенията за поклонничество на местното население и други данни[13], и дори описанието на Евлия Челеби[14], са достатъчни да се твърди, че местното население запазва определено достатъчно високо цивилизационно ниво, изразяващо се в организираността му, контактите с другите български селища, участието му в антиосманските движения, потребление на предмети на лукса (не само гривни, пръстени, сокайна украса и др., наследени от Късното средновековие, но и вносни гердани от стъклени мъниста) както местни, така и вносни, следи от лекарствени средства, които имитират италиански аптечни продукти. Участието на габровци в антиосманската съпротива също е показателен факт за запазване принадлежността към центъра, който определено си остава Търновград, а оттам и предаване на традициите в съществуването на българското общество. През цялото това разглеждано време е доказана жизнеността на църковния храм „Св. Петка", от което следва духовен живот, спазване на нрави, обичаи и порядки от времето на българската държавност, проследимо и в XVIII, и в XIX в.

Както повечето от подбалканските градове, и Габрово остава в една определено свободна територия по отношение на зависимост от завоевателя. Това

---

[3] *Славейков, П. Р.* Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866, 86–108.

[4] ИМ – Габрово, инв. № 540, 541, 542, 545–620, 1903, 1986, 1991.

[5] ИМ – Габрово, инв. № 100Е, 2149М, 2150М.

[6] ИМ – Габрово, инв. № 1135М, 45М, 1001М, 1135М, 1136–1141М.

[7] ИМ – Габрово, инв. № 1000М, 1162–1172М, 1292–1311.

[8] ИМ – Габрово, инв. № 1179–1203М.

[9] ИМ – Габрово, инв. № 809–927М, 2472М.

[10] ИМ – Габрово, инв. № 639М, 1992 М.

[11] ИМ – Габрово, инв. № 1037–1045М, 2470М.

[12] ИМ – Габрово, инв. № 988М, 2471 М, 3356М.

[13] История на Габрово. С., Изд. на ОФ, 1980, 36–39.

[14] *Евлия Челеби.* Пътепис. Превод, състав. и ред. *Стр. Димитров.* С., Изд. на ОФ, 1972, 50–54.

има две страни – първата е запазване на езика, бита, поминъка, религията, нравите и морала от късносредновековната българска държава, втората обаче е, че то не се повлиява от високата ислямска култура, която османците носят в градове като Казанлък, Ловеч и др. Доказателство за това е записаното от цитирания по-горе турски пътешественик и неговото описание за срещата му с габровските дервентджии. Той говори за една организирана военна сила, символът на която е знаме с християнски кръст, с достатъчно съзнание за своите възможности, за да се противопостави на пълномощник на султана, чийто служител има статут на официална делегация. Към това трябва да добавим и свидетелствата на турските представители от Севлиевско, че имат сериозни неприятности с габровското население. С това се маркира съществуването на население, което е далеч от представата за спасяващи се с бягство в недостъпните гори хора, които години наред живеят в полудиво състояние.

Турската толерантност към българската религия, както и към начина на живот на българите е нещо съвсем естествено през тези години, защото те не се различават съществено от отношенията, които са били установени през XII–XIV в. Двете етнически общности са общували достатъчно пълноценно, било то чрез размененото военно поддръжничество, търговските връзки и личните контакти. Създадената общност в продължение на повече от 200 години не би могла да се промени генерално през XIV в. Тук не можем да говорим и за трайно настаняване и пълна смяна на начина на управление. Фактът, че търновският управител запазва титлата си воевода до средата на XIX в., местните първенци – върху всички страни на вътрешната организация на селището, с изключение на определяне и събиране на данъците, също е показателно за съхраняването на традициите, от което следва пълноценно човешко присъствие. Затова нивото на развитие на занаятите, които са свързани с производство на стоки на лукса, за които считам накитите и украшенията, остава високо. Единственото, което препятства общуването, това е несигурността по пътищата. Дори и в тази насока не би могло да се твърди, че е настъпил срив, защото движението на стоки, каквито са металите желязо, сребро, производните им продукти – оръжие, земеделски сечива и накити, свързани с общуване с далечни краища на Българско[15].

В насоката на избраната тема описаното по-горе не е обвързано с появата тепърва на определени дейности, които водят до създаване на излишъци за външния пазар, нито пък със знания и умения за установяване на търговски контакти. Вероятно същественият фактор ще е бил да се достигне определено високо ниво на заможност от отделни габровци, които да се включат в балканската търговия и да установят своите седалища в по-свободните търговски зони, каквито по това време са Влашко, Молдова и Трансилвания.

[15] *Койчева К.* Цит. съч., 59–77.

Другото, което е съществено за повечето габровци, които поемат пътя на търговската емиграция, е това, че те избират да участват с компактна и леснопреносима стока, която същевременно има висока цена. Това са пари, оръжие и ценни метали.

За да се достигне до емиграция, е необходимо селището, което се свързва с такъв процес, да е достатъчно забележително и развито. Изследванията на Румен Ковачев[16] по намерените списъци за броя на населението от 1477–1478 г., данни за по-раншно преброяване, данните от 1515 г., 1545 г. и от XVII в. дават възможност за едно, макар и много приблизително, сравнение за развитието на селището до посочване имената на мъжкото население. Промяната в дервентжийския статут 1654 г. и последвалото му възстановяване, първото – по причина, че струва скъпо на държавата, и второто – заради появата на много разбойници, съдържа данни за динамиката на вътрешния живот и оттам последващите миграционни движения. Миграцията се появява в Габрово при промяна на статута на полувоенизирано население,. при натрупване на местно производство за търговия или изобщо предмети, които могат до бъдат обект на търговия, защото представляват вътрешен или външен интерес: коприна, пари; животински произведения – кожи, изсушено месо; пчелен мед; сребърни украшения; оръжие. Военните пътища се превръщат в търговски. Навлизането от откритите Америки на сребро, картофи, боб, царевица, домати предизвикват през XVIII в. промяна в насоката на земеделието с повишаване на количеството храна, която се произвежда на малка площ с по-малко усилие. Това дава възможност на мъжкото население да отсъства почти половин година, като създава сезонната миграция. Могат да се проследят миграционните процеси по данните за отделните данъкоплатци, и то за период от два века. Съществуването на съдийско решение от 1704 г. за ремонт на храма „Св. Петка", пътеписите на Евлия Челеби[17] от 1662 г. са останалите данни за този период.

Данните от Зографския поменик ни дават основание да твърдим, че след 1527 г. но все още в XVI в. габровци пътуват в българските земи, част са от общите процеси в Българско и запазват обединяващото за всички, а именно – принадлежността към православното християнство. Същевременно те са подвластни и на процесите в турската държава, които по това време маркират обрат в успешните завоевателни експанзии на турците към Австрия. Военните действия, както и движението на военни части са далеко от местната територия. Вероятно това е причината през 1654 г. да се променя дервентжийският статут на част от местното население. Тази промяна е много съществена за нашата тема, защото половината от местното население за-

[16] *Ковачев, Р.* Опис на Никополския санджак от 80-те години на 15 в. С., 1997, с. 117.
[17] *Евлия Челеби.* Цит. съч., с. 38.

губва своите привилегии, които са особено важни за съществуването му. В същият извор се споменава, че промяната е била наложителна, защото дервентжийството тук излиза много скъпо на империята. В първите данъчни списъци, най-вероятно насочени към произведенията от земеделието и животновъдството, което по-това време е актуално поради мащабите на османската търговия с Европа, са записани много хора, занимаващи се със земеделие. Това е важно за настоящата тема също като показател за предпоставките за придвижване на местните хора и тяхното състояние.

Т.е. дотук имаме няколко причини за търсене на нови поселения – увеличаване на данъците и намаляване приходите на почти половината от населението при промяната на дерведтжийския статут, с последствие свиване на доходите (не и обедняване, което води до затваряне на рода), познания за съседните земи, където Православието е доминиращо, по-свободният режим в центъра на съществуващата по тези земи голяма търговия с пряко участие на българите. Това са най-вече Влашко и Молдова. От една страна, те все повече стават част от търговските пътища на обмена между Турция и Европа, техните князе са покровители на църкви и манастири в Търновско, от което следва близостта им до нуждите на местното население. Габровци в това време се насочват към търговията с животни и животинска продукция, за която има добър пазар и се появява търсенето на коприна. Така габровци имат предмета за своята търговия, средствата за нейното осъществяване и мобилността за преодоляване на пространствата, които се измерват в няколкодневен конен преход. През XVIII в. в тези земи се появяват и растителни храни, пренесени от новооткритата Америка, с голямо значение за прехраната. Това са бобът, картофите, царевицата и култивираните сортове ягода. А за развитието на поминъка съществено е навлизането на копринената буба от Бруса. Ягодата става символ в местните украси. Габрово се намира на кръстовището на пътищата от Дунава (Свищов) към Одрин (Казанлък) и от Ловеч към Плевен.

В литературата няма преки доказателства за началото на появата на габровски търговци на тези пазари, поради което трябва да се търсят косвени такива. Факт е, че отделни фамилии към края на XVIII в. трайно са се утвърдили в Букурещ. Такива са Мустакови, Т. Йовчев и др. Според В. Априлов отварянето на габровци към голямата търговия започва от 1774 г. след мира в Кючук Кайнарджа, но посоченото по-горе предполага изместване на началната дата за по-ранни времена. Сведенията на Априлов са свързани с настаняването на руския пазар, но те не отчитат връзките със Сърбия, Влашко и Молдова. Възможно е в началото да се е започнало със сезонна миграция на работници, носещи със себе си занаятчийски стоки, създаване на съответната база и постепенно към трайно настаняване на отделни фамилии извън българските земи.

Причините са появата на големите консуматори на суровини, възможният режим на търговия. Например привилегиите, които получават заселниците в Браила, което се повтаря и в Одеса. Другата, вече вътрешна, причина е превръщането на селището в център на занаятите, за задоволяване нуждите не само на местния пазар, но и достатъчно възможности за износ. Появата на производители на оръжие е много важна, защото тяхната стока е достатъчно скъпа и за нея съществува външен пазар.

Необходимо е да се прецени в каква посока са първите търговски пътища. Най-големите консуматори са Одрин и Цариград. Възможността да се проследи един такъв път е появата на копринената буба от Бруса, която е характерна за старопланинските селища, вкл. и Габрово. Другият път е Свищов, Букурещ, Галац и Браила. Този бе описан като най-възможен, защото е по-достъпен, тъй като не се преодолява Стара планина, преминава се през земи с преобладаващо българско население и се стига до полузависими държави, които дават определени привилегии при заселването, при предоставянето на земя без плащане на наем и освобождаване от данъци върху продукцията за определено време. Третият е към Сърбия, за който също бе споменато. Това се допълва и от положението на Мустакови в сръбския княжески двор и посещението на сръбския княз в Габрово през 1835 г.

Интересен е въпросът за предимството на началото на миграцията, дали това е поклонничеството и монашеството или сезонната работа и търговията. Вероятно второто, защото наличието на войнушки селища до Габрово дава предимство на движение на местното население и неговата емиграция при изпълнение на военните повинности.

Евлия Челеби в пътеписите си показва връзката на габровци с местния представител на турската власт. Това е един възможен път за създаване на трайни връзки, които да преминат в търговски.

Според Снежка Панова[18] интегрирането на българския търговец в европейската търговия през XVI в. е предизвикано от активния баланс в търговията на Османската империя спрямо Западна Европа, което се компенсира с монетна търговия. Резултатите от монетната търговия не могат да се реализират в рамките на империята и затова те принуждават българския търговец да се пренесе във Влашко, Молдова и Трансилвания, където е възможно да пласира натрупаните монети.

Сравнителното изследване върху развитието на Търново[19] и Габрово и последиците от влиянието на първия град върху Габрово са повод да се търсят подобни явления и в живота на габровци, предвид близостта на населе-

[18] *Сн. Панова.* Интеграцията на българския търговец от 18 век в международната търговия. Интердисциплинарна научна конференция. Модерността вчера и днес. – www.C18 slovar. org.uk/modernoto/spanova.htm

[19] История на Велико Търново. Т. 2. В. Търново, 2000.

ните места и съществуващото влияние на големия град. Описаната интензивност, с която протича времето от XV до XVIII в., е повод за сравнение. От него следва, че на територията на днешната Габровска област в разглеждания период интензивността на икономическия, социалния, а оттам и културния живот не се различава много от тази на околните големи центрове, което е и обяснение за съществуването на представителна габровска емиграция в най-известните български емигрантски центрове в чужбина.

GABROVO DURING THE PERIOD 16th – 18th CENTURIES

PETER TOTSEV

The author traces the development of the village in the period XVI–XVIII century, highlighting the economical history on a regional level.

Arguments are represented in favour of the statement that there was no interruption of the development of Gabrovo in the considered period. A list of examples from the spiritual, economical and political life of Gabrovo inhabitants in this "pre-revival" period are examined and commented in the text.

ЗА ПОЛЗАТА ОТ СДРУЖАВАНЕТО (ЩРИХИ ОТ СЪВМЕСТНАТА ДЕЙНОСТ НА БРАТЯ МУСТАКОВИ И Х. ХРИСТО ОТ ГАБРОВО)

ПЛАМЕН МИТЕВ

Първите по-известни представители на голямата габровска фамилия Мустакови са братята х. Велчо и х. Иванчо. За съжаление документалните свидетелства за техния живот и дейността им са фрагментарни. На основата на включената до момента в научно обръщение информация би могло да се предположи, че са родени през 30-те или 40-те, но не по-късно от началото на 50-те години на XVIII в. Не разполагаме с подробности за тяхното семейство и за ранните години от живота им. Със сигурност се знае, че баща на Велчо и Иван е х. Никола Мустаков, който, за да посети Божи гроб по онова време, е бил, най-вероятно, влиятелен и заможен първенец[1]. Добре воденета от двамата братя кореспонденция дава основание да се приеме, че те са били грамотни и в търговската си дейност свободно са ползвали влашки и гръцки език. Не се знае как по-точно са натрупали богатството си, не са ясни и обстоятелствата, подтикнали ги да напуснат родното Габрово, нито пък времето на тяхното установяване в Букурещ. Неслучайно авторите, отбелязващи решението на х. Велчо и на х. Иванчо да емигрират на север от р. Дунав, предпочитат да използват по-общите изрази: „краят на XVIII в." или пък „последните десетилетия на XVIII в."[2]. Наличните сведения подсказват само, че първо към Влашко се отправя х. Велчо, като най-вероятно това става в края на 70-те или най-късно докъм 1781 г. Що се отнася до х. Иванчо, критичният анализ на всички преки и косвени податки, с които разполагаме, дава основание да се допусне, че той заминава за Букурещ доста по-късно – едва през 90-те години на XVIII в.

Малко повече информация за предприемаческата активност на х. Велчо и х. Иванчо би могло да се извлече от търговския тефтер на Христо Рачков от Габрово – един от малкото оцелели домашни извори за стопанското развитие на българските земи от края на XVIII и началото на XIX в.[3] Част от съдържащите се в този тефтер сведения са известни на изследователите

[1] *Iancivici, S.* Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo (1797–1850). – In: Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 ani. Bucureşti, 1965, p. 370.

[2] *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с. 16.

[3] БИА, II А, 7807.

благодарение на пубикациите на Петър Цончев върху миналото на Габрово[4]. Други са отбелязвани в по-общи съчинения, посветени на българската емиграция във Влашко и по-специално в Букурещ, или пък в трудовете на местни краеведи от втората половина на миналия век[5]. За съжаление стойността на този тефтер като градиво за реконструкция на иновационните процеси в материалния живот на подвластното християнско население за период от близо четири десетилетия (от последната четвърт на XVIII в. до началото на 20-те години на XIX в.) все още не е оценена по достойнство, поради което значителна част от данните, които биха могли да се извлекат от него, остават неизползвани[6]. Сред грижливо изписаните страници на тефтера се откриват и любопитни податки, позволяващи ни да очертаем, макар и частично, някои допълнителни щрихи от стопанската дейност на х. Велчо и х. Иванчо.

Началото на сътрудничеството между х. Христо и братя Мустакови е поставено през 1783 г.[7] Това е втората година от самостоятелното търгуване на Христо Рачков, който начева стопанската си инициатива през 1782 г., наследявайки от баща си борч за 450 гр.[8] По това време младият и все още неопитен габровски предпримач взема от х. Велчо катинари, продава ги на Узунджовския панаир и си докарва скромната печалба от 40 гр. През следващите четири-пет години той се „сортачва" и с други българи и мюсюлмани за дребни, но печеливши сделки с тютюн, коприна, ножове, катинари, шарлаган, брашно. Завъртените суми действително са малки. Не можем дори да ги определим като „капитали", защото става дума за „кяр" в рамките на 20–30 до 100 гроша. През всичките тези начални години обаче връзките с х. Велчо не са прекъснати и тъкмо те носят по-големите печалби на Христо Рачков. Двамата успяват да продадат веднъж жито, като си поделят по 250 гр. Впоследствие печелят от ечемик по 110 гр., а при първата им обща сделка с коприна печалбата достига по 300 гр.[9] Постепенно водещо място в търговските дела на х. Христо с братя Мустакови заема коприната, като влаганите в подобни операции средства непрекъснато нарастват, с което осезаемо се увеличават и капиталовите възможности на самите съдружници.

---

[4] *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. С., 1929; Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934.

[5] *Жечев, Н.* Цит. съч.; *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция в Румъния XIV век – 1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986; *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, 153–192 и др.

[6] Единственият по-сериозен опит за анализиране на информацията от тефтера на х. Христо направи колегата Светла Янева – вж. *Янева, Св.* Стопански практики през Възраждането – търговският тефтер на х. Христо Рачков, опит за микроанализ. – ИПр, 2003, № 3–4, 30–67.

[7] *Цончев, П.* Из стопанското минало..., с. 597.

[8] БИА, II А 7807, с. 172.

[9] Пак там.

Анализът на сведенията за първите десетина години от сътрудничеството на така оформилото се сдружение между Христо Рачков и Мустакови подсказва, че в самото начало общият алъш-вериш се прави за едноразови сделки с определена стока, за малки суми, и то с налични пари. Дяловото участие е винаги равно. Печалбите също се разпределят поравно, като след всяка приключена сделка х. Христо акуратно изготвя крайния баланс и разделя получените суми на две равни части. Всички тези специфики в отношенията между х. Христо и х. Велчо дават основание да се приеме, че през 80-те и началото на 90-те години на XVIII в. сътрудничеството между двамата габровлии се осъществява под формата на обикновени събирателни сдружения, като внимание заслужава още едно обстоятелство. Навсякъде в отбелязваните от х. Христо сметки фигурира само името на х. Велчо, докато брат му х. Иванчо се появява едва в записите от края на 90-те години на XVIII в., и то никога самостоятелно, което би могло да се тълкува като ясна индикация, че инициативата и ръководната роля в предприемаческата дейност на Мустакови са принадлежали на х. Велчо чак до неговата смърт.

Осезаеми промени в сътрудничеството на Христо Рачков с братя Мустакови настъпват в края на 90-те години на XVIII в. По това време контактите между двете търговски фамилии, обвързани прочее и по роднинска линия[10], придобиват регулярен и целогодишен характер. Влаганите в отделните сделки капитали нарастват, разнообразяват се и формите за съвместна дейност. Все по-често се прибягва до използването на търговски кредит, разширява се кръгът на самите съдружия, като в повечето операции се привличат и други партньори, което води до преминаване и към по-висша организация на сътрудничество – от простото събирателно към командитното търговско сдружение. Паралелно с това се забелязва и преориентация на интересите – от дребни сделки с различни артикули към крупни покупки на коприна, вълна, гюлово масло, кожи (най-вече от лисици и черни котки), предназначени за износ по посока на Букурещ и Москва. На юг от р. Дунав пък се внасят значителни количества пълноценни австрийски и руски златни и сребърни монети, които в условията на вихрещите се в пределите на Османската империя анархия, кърджалийски размирици и галопираща девалвация на турските пари се превръщат в една от сигурните инвестиции не само за християните, а и за по-богатите мюсюлмани.

През 90-те години на XVIII в. чувствително се разширява и географският периметър на действие на периодично подновяваните между Рачков и Мустакови сдружения, обхващащ вече всички по-големи и по-важни търговско-занаятчийски средища из балканските провинции на Османската империя – от Русе и Свищов, през Търново, Габрово, Казанлък, Сливен, Стара

[10] *Цончев, П.* Из стопанското минало..., с. 601.

Загора, Пловдив, Узунджово, Одрин, та чак до Солун и Цариград. В началото на XIX в., навсякъде в споменатите селища, х. Христо, х. Велчо и х. Иванчо имат свои посредници и партньори, формиращи цяла една мрежа от меркантилно мислещи и инициативни търговци, сарафи, занаятчии, сред които има българи, гърци, мюсюлмани, евреи, арменци – цял един калейдоскоп от хора и съдби, обединени от желанието да си осигурят по-добро бъдеще и да се измъкнат от мизерното си съществуване, натрупвайки все по-големи капитали и засилвайки общественото си влияние. Показателни за всички тези нови тенденции в сътрудничеството между х. Христо и братя Мустакови са няколко примера, извлечени от търговския тефтер на Христо Рачков.

Първата по-голяма обща сделка на двете габровски фамилии е осъществена през 1795 г., когато х. Христо организира „източването" (изработването) на 300 оки коприна и с помощта на х. Велчо Мустаков успява да ги продаде във Влашко, осигурявайки си чиста печалба от 1500 гр.[11] На следващата година Христо Рачков се отправя лично за Букурещ и отново със съдействието на х. Велчо спечелва от поредната партида коприна 5000 гр.[12] През 1798 г. с помощта на х. Велчо търговското съдружие на х. Христо и х. Досю (друг известен габровски предприемач от онова време) изнася за Влашко коприна и други по-дребни стоки за 7304 гр.[13] Една година по-късно, през 1799 г., х. Велчо е вече главен контрагент на Христо Рачков за продажбата в Букурещ на 1900 оки и 380 драма коприна на обща стойност 25 088 гр.[14], като споменатото количество е закупено от Одрин и Сливен за период от 3–4 месеца, а вложените средства са набирани от х. Христо по три различни канала: най-голям дял – 16 521 гр. (т.е. 66% от общата сума) са получени с полици на името на х. Велчо; 7067 гр. (28%) са осигурени от сарафски сделки с руски, турски и австрийски монети и само около 1500 гр., т.е. 6%, са дадени на ръка лично от х. Иванчо, който, вероятно по друг повод, пристига от Букурещ в Свищов. През 1800 г. изнесената във Влашко коприна е вече двойно повече и достига 2520 оки на обща стойност над 50 хил. гроша, повечето от които отново са осигурени чрез полици[15].

Добра илюстрация за характера на взаимоотношенията между х. Христо и братя Мустакови от онова време ни дава един любопитен препис на договор от 17 декември 1799 г.:

„*Со сим нашим договором писмом уверяю какво приехме от кир Христа Рачков коприна 529 оки* [и] *200 драма и пореч петстотин и двадисят и девет оки и двестя драма, стори сума 10000 гроша и по реч десят хиляди и*

[11] БИА, II А 7807, с. 172.
[12] *Цончев, П.* Из стопанското минало..., с. 599.
[13] БИА, II А 7807, с. 60.
[14] Пак там, с. 50.
[15] Пак там, с. 137 и с. 203.

за харч дади 442 гроша и половина, става сата сума 10442 гр. < [20 пари][16], *която коприна проводихме в Моск*[в]*а на Никифора* [Априлов] *да я продаде и колкото очисти тази коприна от продажба да са изваде напред сата харч и да си земе кир Христо капиталят, чи щото помогне Господ кяр да земе кир Христо две, а хаджи Йона и Никифор едно. Недай Боже таи и от зарар то ест на третию. Затуй даваме този туй наше писмо за уверение и са подписваме: в лето 1799, декемврия 17, Букорещ.*

Уверяя горною хаджи Велчо Мустаков

Подкрепляю хаджи Иван Мустаков"[17]

Все в същата посока на изясняване на параметрите на съдружничество между х. Христо и х. Велчо интерес представляват и два записа от 1801 г. Първият запис е направен на 3 юни 1801 г. в Търново:

„На агата що даваме за коприна полици орташки: х. Велчо, кир Янко, Маноил, Гою и ази, петима ортаци; придаваме ги на Кюсе кихая 1801 [г.] *юни 3 ден, Търново.*

5000 гр. – зе Гою от кир Еманошловите полици и ги даде и им зе тавилет [а]

3500 гр. – пак кир Еманоилови [полици] *дадох ми ги на агата и о* [в] *мен е тавилет* [а]

5000 гр. – дето ми ги прати х. Велчо и тях ги дадохме за верет [на вяра, т.е. с полици] *и о мене са тавилите*

[Общо] *13500 гр. – сичките дадохме за верет на Трастениклиолу за коприни.*"[18]

Вторият запис е от 19 ноември 1801 г. и се отнася до реализацията на поредната партида коприна, закупена от х. Христо Рачков, и състояща се от 912 оки и 200 драма, разпределени в 8 отделни чувала:

„От тази коприна продадох на х. Дося 510 оки по 22 гр. и зех тюмюсюк от х. Георгя Друминов до Сливен [до Сливенския панаир] *на вера за 11231 гр. и сега имам да ги земам. И кусура дадох на х. Велча и нея по 22 гр. на вера до Сливен и парите сас файдата да ми ги плаща по 4 гроша на кисията, а х. Георге по 4 гр. 15 пари на кисията. 1801* [г.], *месец ноември 19 ден, писах туй отдолу* [х. Христо има предвид, че е включил тези суми в общия си годишен баланс]."[19]

Че ползването на полици в съвместните операции на Христо Рачков с братя Мустакови не е инцидентно, се вижда ясно от записите в неговия тефтер за целия период на тяхното сътрудничество. Още след посещението си

---

[16] В търговската документация от онова време със знака „<" се е отбелязвала 1/2.

[17] БИА, II А 7807, с. 186; договорът е публикуван с известни неточности и от П. Цончев в: *Цончев, П.* Из стопанското минало..., 475–476.

[18] БИА, II А 7807, с. 192.

[19] Пак там, с. 190.

във Влашко през 1796 г. например, х. Христо започва да „кярува" от изгодни прехвърляния чрез х. Велчо и х. Иванчо на полици на трети лица при лихва от 4–5 гр. на месец на всяка кисия, т.е. на всеки 500 гроша. Първата подобна операция е реализирана през 1797 г., когато х. Христо дава с полица на х. Велчо 1500 гр., които са предназначени за друг търговец – х. Косю[20]. На 19 декември 1799 г., при поредното си идване в Букурещ, х. Христо връчва на х. Велчо полици за 1500 гр.[21] През 1800 г. в реализираните нови сделки с коприна, вълна и гюлово масло Христо Рачков „поема от х. Велчо пари" под формата на полици на обща стойност 16 063 гр. и 13 пари[22]. Особено показателни в това отношение са и три последователни преписа на документи, подписани лично от х. Велчо или от неговия слуга Георги, първият от които се отнася до споменатата вече по-горе търговска операция от есента на 1801 г.:

„Сие наше рукописание даваме що щем да са подпишим какво зехме коприна от кира Христо Рачков грек за сума 6546 гр. и таи [тъй] *имаме на файда по 4 гр. на кисията на мсц* [на месец] *да даваме колкото време са мине: 1801 году, мсц октомври 26 число, Букорещ:*

Платец хаджи Велчо Мустаков

Копие за 2000 гр. що бях дал с тяхно писмо х. Велчово и според писмото им дадох ги на Гергя Вишанова зарат да им купува зайци: 1802 [г.], *януари 12 Търново и по словом две хиляди за служба хаджи Велчова:*

Азе Георгия, хаджи Велчов слуга

Копие на писмото на х. Велчово що ми пишеше за тези пари горните 2000 гр. за Търново: любезно си нашего кир хаджи Христо желая ваше благополучие. 1802 януари 6, Букурещ. През онези дни ти писах сас кир Христа шуре ти и подир друго с пазарджаклията. И сега ти пиша що ти писах и парвен зарт кир Паскалюват чиляк на име Георгия Вишанов да му са намериш да му дадеш 2000 гр.:

х. Велчо Мустаков"[23]

Примерите за сключване на сделки за различни стоки и операции с полици между х. Христо и х. Велчо Мустаков са много, но и посочените дотук данни разкриват по убедителен начин нарастващата роля на търговския кредит в стопанската инициатива на формиращото се търговско-предприемаческо съсловие в тогавашното българско общество. Приведените по-горе записи, както и копията на изпратените от х. Христо писма до х. Велчо и

[20] Пак там, с. 43.
[21] Пак там, с. 88.
[22] Пак там, с. 85.
[23] Пак там, с. 186.

х. Иванчо през периода 1800–1804 г. показват как в рамките на действащото сдружение Рачков–Мустакови и едната, и другата страна все по-често започва да прибягва до сложни парични плащания чрез записи, осребрявани от трети лица в различни градове за сметка било на х. Велчо, било на х. Христо, които впоследствие се отчитат при годишната рекапитулация на натрупаните печалби. Внимателният анализ на наличните податки показва при това, че покрай предпочитанията на Велчо и Иванчо Мустакови да работят не с налични пари, а с ценни книжа, техният партньор х. Христо е принуден постепенно да си създаде нови делови контакти с широк кръг доверени лица от Свищов и Русе та чак до Цариград и Солун, готови, въпреки съществуващия риск, да вложат при съответните лихвени условия парите си в неговите търговски операции. Все в същата посока на открояване на новото в търговската практика на българите от онова време, необходимо е да се подчертае и още нещо. Изпращайки към Букурещ разни стоки, част от които братя Мустакови е трябвало да препратят впоследствие към Москва, х. Христо усвоява и други „новости". Например от 1798–1799 г. насетне той все по-често започва да оформя закупената от него коприна в различни партиди от по няколко номерирани чувала, върху всеки един от които за първи път поставя и своята търговска марка – инициалите *ХІНМ*[24].

Покрай разрастването и усложняването на търговските операции, които предприема съвместно с братя Мустакови, Христо Рачков отделя и повече време за все по-грижливо водене на своето собствено счетоводство. Любопитен в това отношение е един подробно описан случай от 1800 г., при който х. Христо изгубва, вследствие на опустошителния пожар в Габрово след поредното кърджалийско нападение, всички събрани от него темюсюци, получени чрез х. Велчо и х. Иванчо. Явно притеснен, че не може да докаже какво точно е получил и дал, той отбелязва, че спорните суми ще бъдат уточнени според свидетелството на самите лица, осребрили записите на х. Велчо Мустаков. Прочее, запазените документални свидетелства за съдружническата дейност на х. Христо с х. Велчо и х. Иванчо Мустакови хвърлят светлина и върху други малко изследвани от родната ни историопис аспекти на личните отношения между търговските партньори от периода на Ранното българско възраждане, предлагайки по този начин добра илюстрация за настъпващите ментални промени в поведението на по-меркантилно настроените представители на подвластното християнско население.

В тефтера на х. Христо липсват сведения за общи сделки с х. Велчо и х. Иванчо от 1805 г. нататък. За съжаление причините за подобно рязко прекратяване на деловите контакти с братя Мустакови са неясни. Трудно е да се прецени и по чия инициатива се стига до подобна развръзка. Дали някакъв

[24] Пак там, с. 53.

съдружнически спор или парично недоразумение са помрачили дългогодишното доверие между някогашните ортаци? При липсата на автентични документални свидетелства можем само да гадаем, но в работен порядък бих потърсил евентуалния отговор на този въпрос в поне две посоки.

Първата възможност е свързана с преждевременната кончина на х. Велчо Мустаков, за която няма все още данни кога точно е настъпила, но със сигурност тъкмо през първото десетилетие на XIX в. Смъртта на по-големия брат, който е притежавал повече опит и по-широк размах на действие и който се е ползвал с повече авторитет, неминуемо се е отразила на предприемаческата дейност на х. Иванчо. Политическите сътресения и социалните катаклизми в османското общество през последните години от управлението на Селим III, всеобщата несигурност и анархия в Румелия, както и започналите бунтовни събития в Сръбско и в северозападните български земи представлявали сериозно изпитание, допълнително подтикнало х. Иванчо да ограничи контактите с партньорите си от Търновско и Габровско. Постепенно той се оттегля от общите сделки с тях и насочва вниманието си към по-сигурни и по-малко рискови източници за печалба като изкупуване например на перспективни недвижими имоти в Букурещ, съдружнически операции с други българи от Влашко, Сръбско или от Виена, организиране на фабрично производство на фиде (от 1815 г.) и др.п.[25]

Второто възможно обяснение за прекратяване на съдружието между х. Христо и братя Мустакови би могло да се изведе от преориентацията на търговските интереси на самия Христо Рачков към други партньори сред българската емиграция във Влашко, Молдова и Русия. В действителност и след 1805 г. той продължава успешно да върти алъш-вериш по старите дестинации (от Казанлък, Габрово, Търново и Свищов към Букурещ и Москва) с коприна, вълна и гюлово масло – все стоки, заради които почти двадесет години той си сътрудничи с братя Мустакови, но в бележките му все по-често се откриват сведения за делови контакти с българи от Ловеч, Русе, Враца[26], а сред съдружниците и посредниците му се открояват вече други лица като Никифор и Христо Априлови от Москва, Костаки Цика от Цариград, Никола и х. Филип от Враца, Петър х. Стоян от Хасково, Енчо х. Димо от Лясковец и др.

Специално внимание измежду новите партньори на х. Христо заслужават братята Априлови, които първоначално заместват, а впоследствие и напълно изместват х. Велчо и х. Иванчо Мустакови от ключовите им позиции в канала на габровчани за търговия с Русия. Любопитно е да се отбележи, че според едно писмо, изготвено в Русе на 12 януари 1803 г., х. Христо започва да контактува по въпросите, засягащи износа на коприна в Москва, директно

[25] *Жечев, Н.* Цит. съч., с. 13.
[26] БИА, II А, 7807, с. 110.

с Никифор Априлов, без да се ползва, както е било в предходните години, от посредничеството на х. Велчо Мустаков, още през 1802 г.[27] Доверието между Христо Рачков и братя Априлови постепенно нараства, като през 1805 г. общият „хисап" на х. Христо с Никифор Априлов достига сериозната сума от 47 225 гроша[28], през 1806 г. е за 41 135 гр.[29], а през следващите години партньорството между двамата не само се запазва, но и продължава да се разширява. Това именно обстоятелство – стремежът на х. Христо да съхрани извоюваните вече позиции в търговията на север от Дунав и по посока Русия, както и да закрепи контактите си със заможните цариградски лихвари, дава основание да се предположи, че първопричината за „разделянето" между х. Христо и представителите на фамилията Мустакови не е свързана с някакво решение на последните да се „отдръпнат" от общите съдружия, а произтича по-скоро от желанието на понатрупалия вече опит и самочувствие Христо Рачков да избегне „двойното" посредничество при реализиране на своите сделки – веднъж чрез братя Мустакови в Букурещ и втори път чрез братя Априлови в Москва.

Независимо кое от предложените възможни обяснения за прекъсването на бизнес връзките между двете габровски фамилии ще се окаже по-приемливо, едно е сигурно. Фрагментарните податки от тефтера на х. Христо представят х. Велчо и х. Иванчо Мустакови като широко скроени и с разкрепостено поведение предприемачи. Без да робуват на старите еснафско-занаятчийски традиции, още в края на XVIII в. те се впускат със завиден замах и самочувствие в голямата балканска търговия и, боравейки с големи капитали, бързо овладяват прийомите на модерното меркантилно мислене. През първите години на XIX столетие братя Мустакови са вече едни от най-богатите и влиятелни българи в Букурещ. Те разполагат със солидни материални ресурси и със самостоятелна мрежа от посредници и съдружници, организират печеливши сделки с разнообразни стоки на широк периметър и се ползват с доверието на заможни партньори от Русия, Влашко, Молдова, Австрия. В общи линии те са преуспели хора, които освен всичко притежават и една много по-мащабна и амбициозна визия за собствената си роля не само в стопанския, но и в обществения и в политическия живот на подвластното балканско население. Визия, която през следващите десетилетия ще бъде възприета и от техните наследници и която ще ги открои като едни от най-ярките и дейни личности в средите на тогавашната българска емиграция.

---

[27] Пак там, 204–205.
[28] Пак там, с. 110.
[29] Пак там, с. 201 сл.

Страници от тефтера на х. Христо, съдържащи кореспонденцията му с х. Велчо и х. Иванчо Мустакови

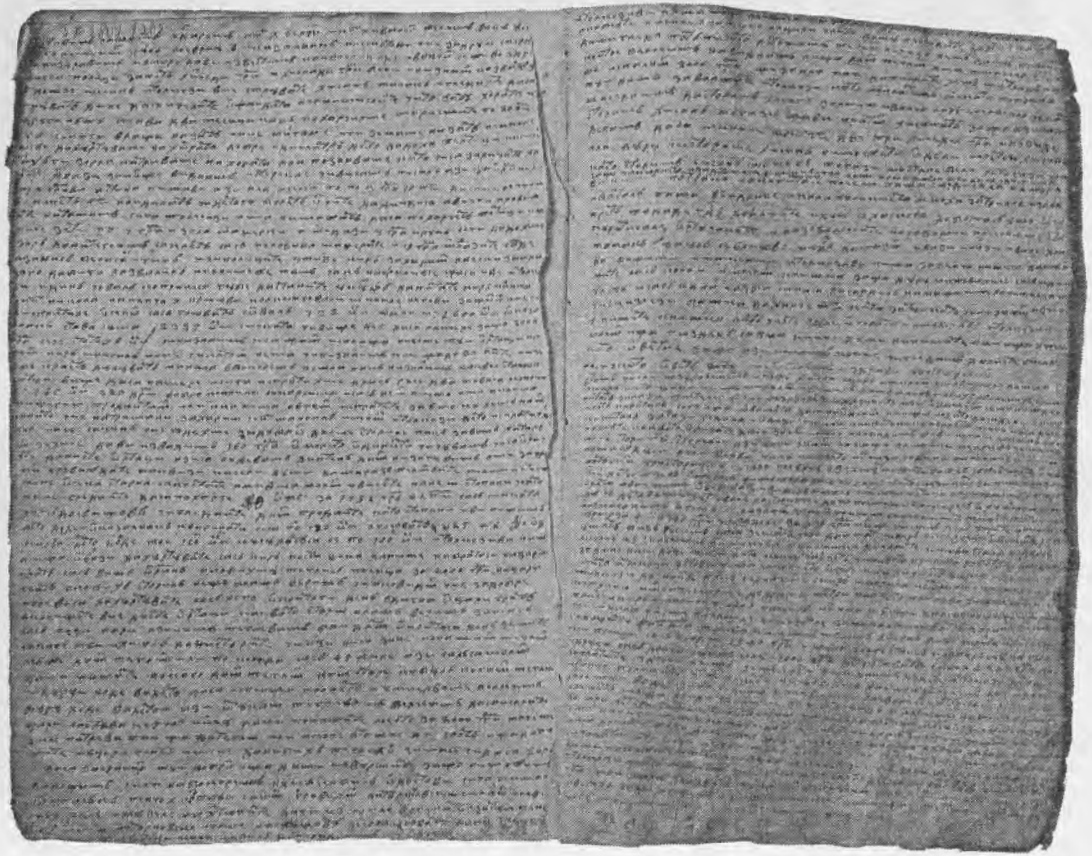

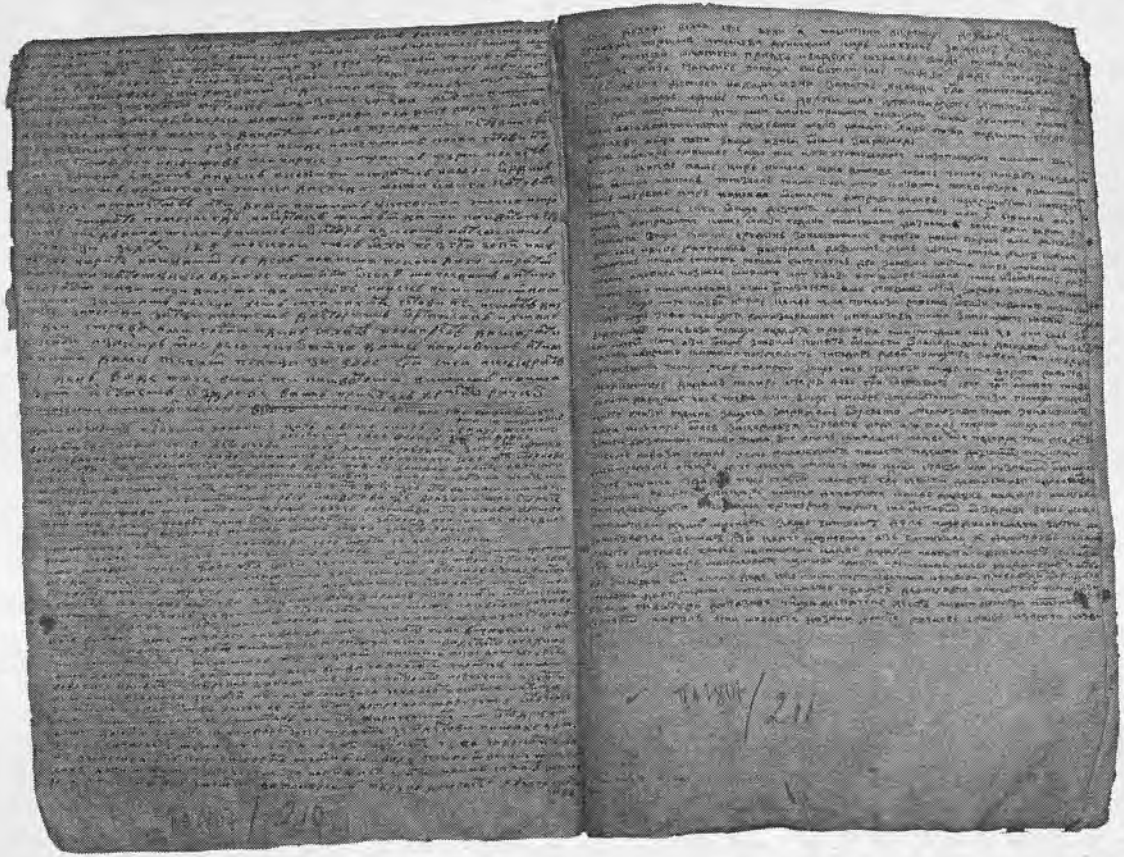

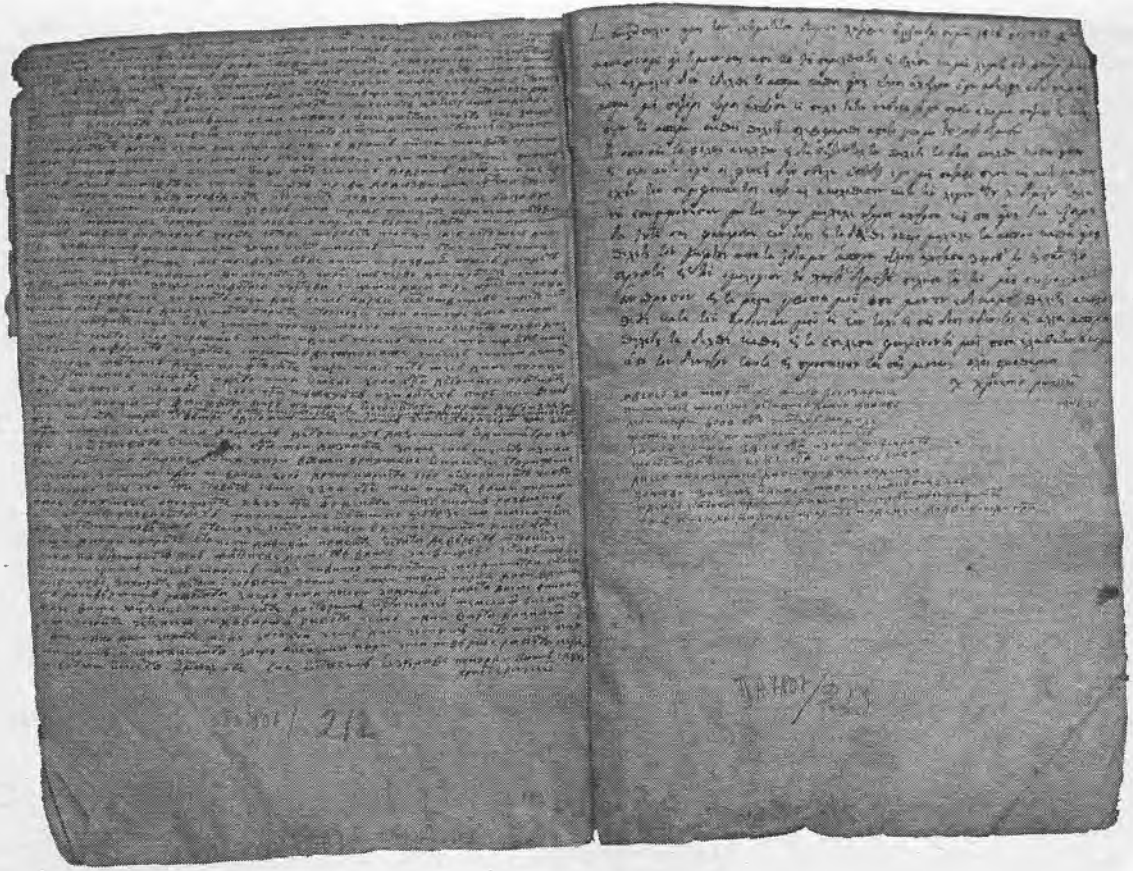

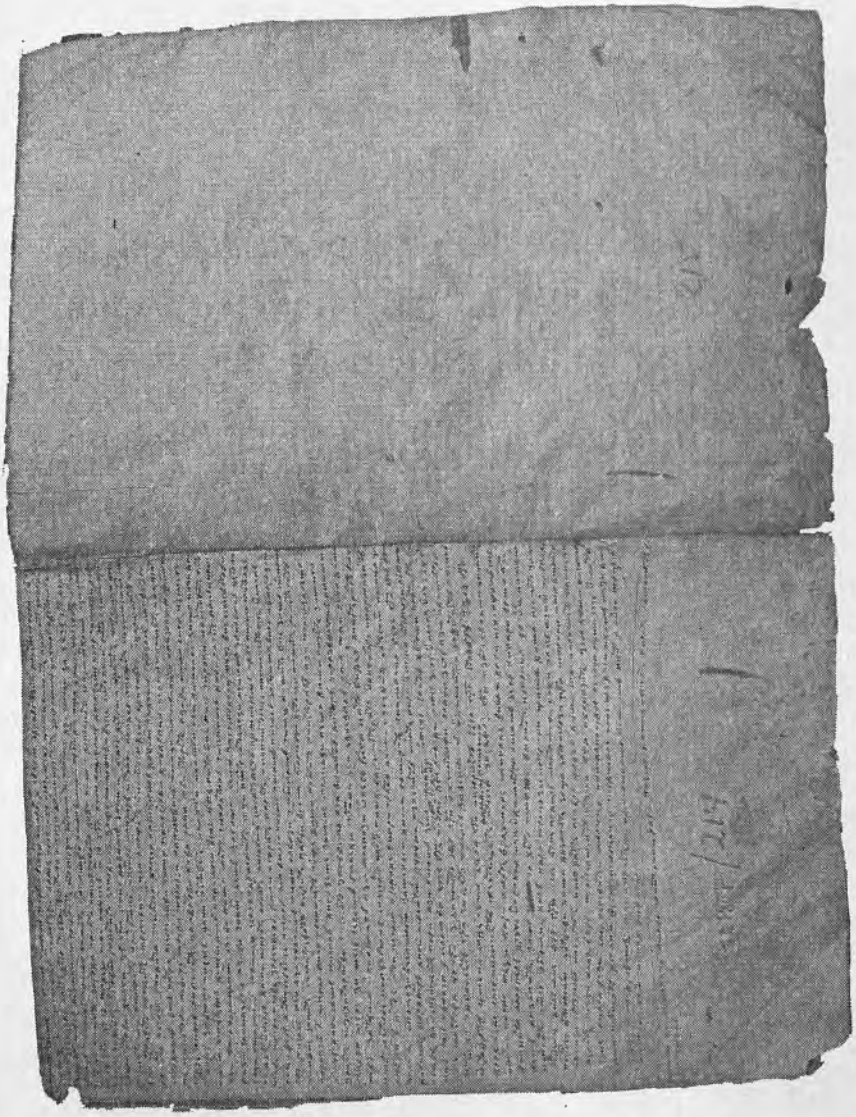

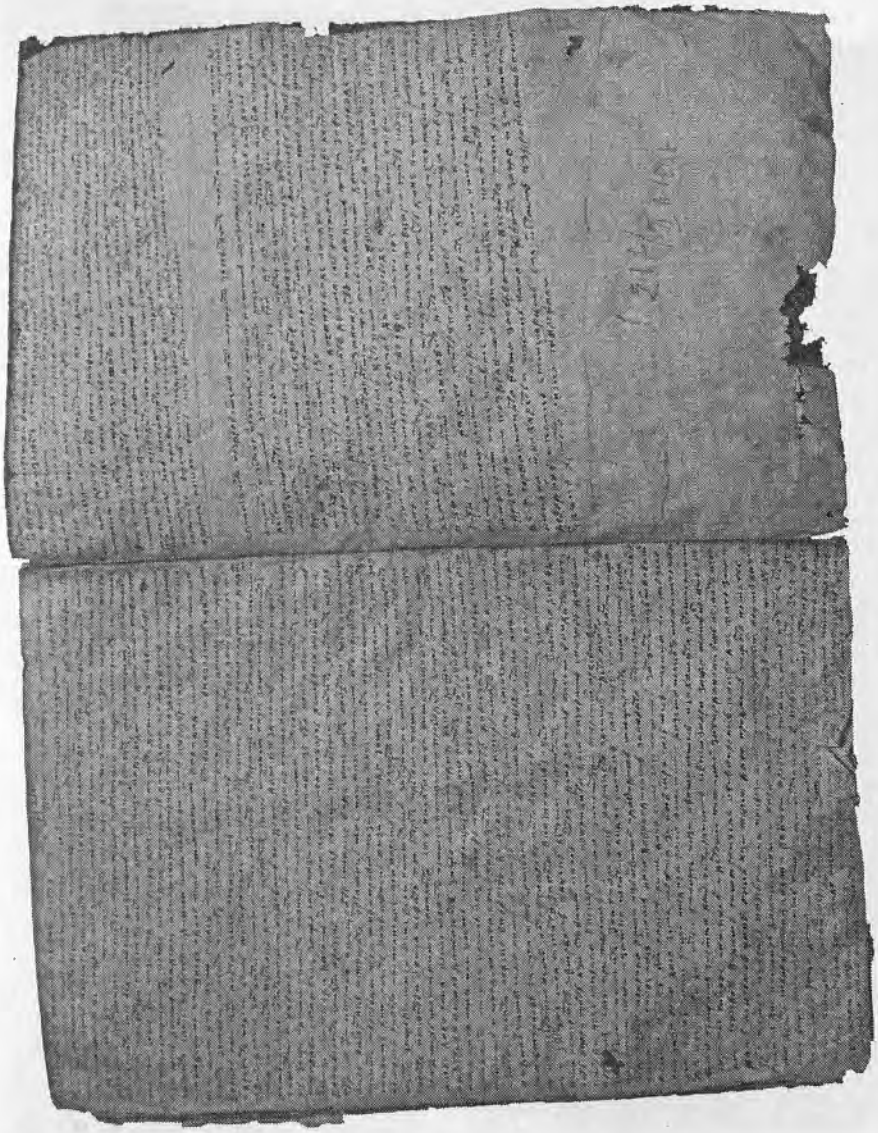

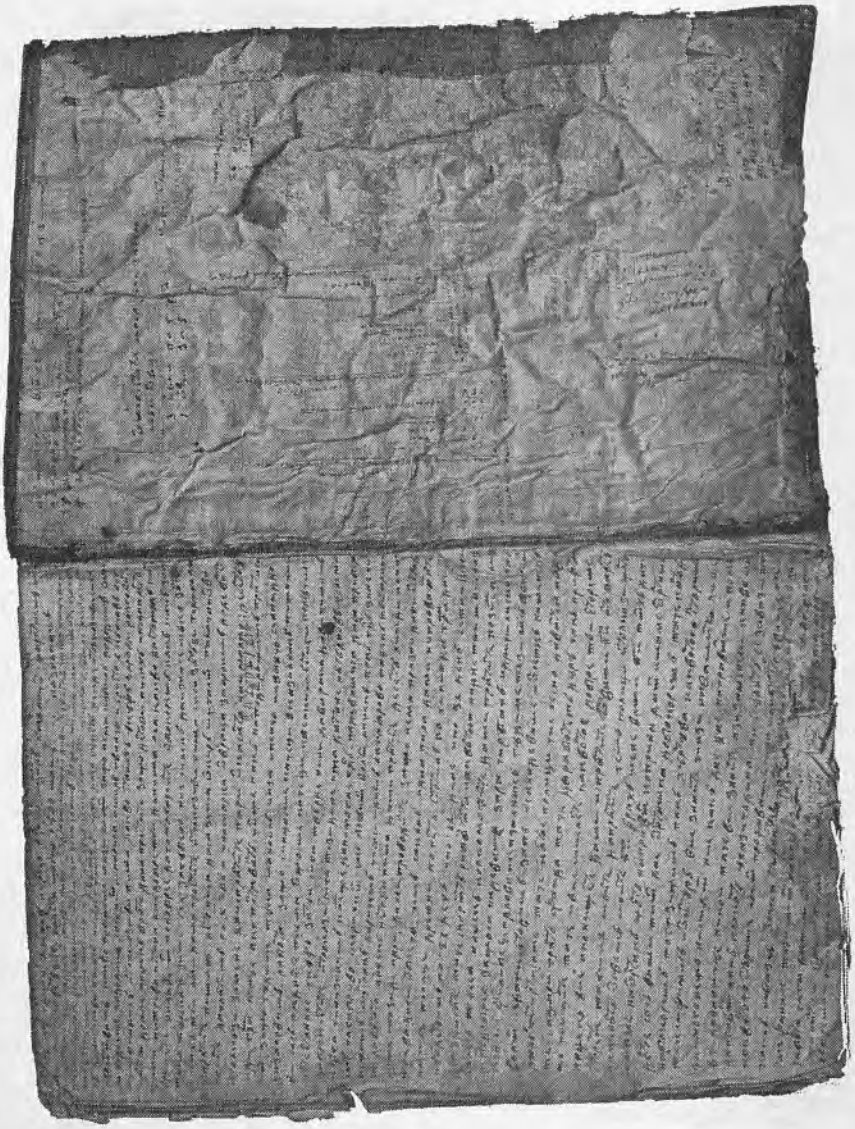

CONCERNING THE BENEFIT OF UNITING (NOTES ON THE JOINT TRADE ACTIVITIES OF THE MUSTAKOV BROTHERS AND HADJI HRISTO FROM GABROVO)

PLAMEN MITEV

In his trade memo-book Hadji Hristo, who was one of the most prominent and influential merchants of Gabrovo from the end of the 18th and the beginning of the 19th century, kept copies of four letters to Hadji Velcho and Hadji Ivan Mustakov, concerning joint deals made between 1800 and 1804. During that time the two brothers Mustakov are already settled in Bucharest and are engaged in intense contractor activities. Though fragmental, the information, which could be derived from Hadji Hristo's letters, as well as from some other notes in his memo-book, allows reconstructing at least part of the economic initiative of the Mustakovs. This helps to outline their mediator role for the prosperity of the already establishing stratum of wealthy merchants and manufacturers from Gabrovo during the period of the Early Revival. The preserved documental evidence throws light on the personal relationship between the trade partners. In this way it offers a good illustration of the mental changes setting in the behavior of the more mercenary minded representatives of the subordinate Christian population.

ЕВРОПЕЙСКИ ИДЕИ И ВЛИЯНИЯ В БЪЛГАРСКОТО ТЪРГОВСКО ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ИВАН РУСЕВ

Търговското образование е една от проявите на модерността в епохата на Българското възраждане. През Средновековието търговските знания отсъстват от училището поради религиозния характер на образованието тогава и заради негативното отношение на Църквата към търговията. Дори в началото на Ренесанса търговецът продължава да бъде *измъчван* от презрителното отношение към *търгашеството* и самият той започва усилено да търси най-напред моралната, а по-късно и политико-правната форма за отхвърлянето на този негативизъм[1]. По пътя към промяната основната роля е възложена на образованието, на разпространението на модерното знание.

БЪЛГАРСКОТО ТЪРГОВСКО ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО – НЯКОЛКО ЩРИХА ПО ВЪПРОСА ЗА НЕГОВАТА ПОЯВА И РАЗПРОСТРАНЕНИЕ

В българското възрожденско общество рамката на модерната търговска просвета като конкретна форма на светското образование е очертана в писанията на някои от големите дейци на епохата: Неофит Бозвели, Христаки Павлович, Иван Добровски, д-р Георги Миркович, д-р Иван Селимински, Драган Цанков, Христо Г. Данов и др. Още през 1835 г. в своето „Словеноболгарское детеводство“ Неофит Бозвели посочва науките и знанията, които бъдещият търговец трябва добре да овладее в училище: аритметика, двустранно счетоводство („диплография“), география („землеописание“); да познава теглилките, мерките, монетите, камбиото, митническите тарифи, да знае „езици странни“ и как се пишат търговски писма. Търговецът трябва да владее чужди езици, но най-добре е длъжен да ползва родния си език, който ще му е потребен при воденето на документацията и на кореспонденцията[2].

---

[1] *Пантев, А.* Век на буржоазни революции. С., 1982, с. 14.

[2] Славеноболгарское детеводство за малки деца. Напечатано с одобрением и иждивением его светлости княза Сербскаго Милоша Теодоровича Обреновича на дар учащеися болгарскои юностеи, благословением же преосвященеишаго Сербии митрополита г. Петра. Собран от различни списатели и сочинено на шест ученичнии чини, первом преведено от елиногреческаго диалекта на славеноболгарскаго и изданно от Неофита архимандрита Хилендарца [Неофит Хилендарски Бозвели], родом же котлянца и Емануела Васкидовича елиногреческаго Свищовскаго училища учителя. Чяст третатя содержащая и обучающая известия славеноболгарскои граматики, кратко художественословие и кратко баснословие на древните елини. В Крагуевце, у Княжеско-Сербскои типографии, 1835, 53–54.

Дисциплини като математиката (аритметиката), географията и чуждите езици са сред основните, които дават облика на светското училище, наложило се по онова време. Редом с тях обаче се появяват и специфичните търговски знания – тези по счетоводство, по търговско право и кореспонденция, които също намират място в програмите на българските възрожденски училища. Може да се предполага, че най-напред у нас счетоводството започва да се преподава в елино-българското училище в Свищов, известно още като „Петропавловското", където от 1831 г. до смъртта си през 1848 г. работи Христаки Павлович (1804–1848). През 1835 г. в Белград излиза от печат учебник-ръководство на Павлович, където за първи път на български език се предлагат някои основни познания по счетоводство и по търговскоправна материя. Дори самото заглавие на книгата недвусмислено подсказва нейното дидактическо предназначение: „Писмовник общополезен на секиго единороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст. Сочинен според днешнийа писмосписателен способ от Христаки П. Дупничанина [Христаки Павлович], учителя в Славено-елинското в Сищов училище, който сега перво на свят издава го..."[3]. Педагогическият талант на Христаки Павлович превръща Свищовското „школо" в притегателен център за младите хора от цялата страна. Негови ученици в различно време са известните по-късно възрожденци и „строители на съвременна България" Драган Цанков, Петко Р. Славейков, Андрей Робовски, както и много други, а едва ли буди съмнение, че всички те са ползвали и добре са познавали „Писмовника общополезен" на своя учител, заедно с включените в него образци на счетоводни статии, търговски договори и полици.

С определена педагогическа насоченост са и следващите съчинения по счетоводство и търговия, появили се на български език през втората и третата четвърт на XIX в.: останалото в ръкопис ръководство на Михалаки Попович от 1843 г. под заглавие: „Взаимнодвойнооописание сиреч Списание Торговскаго Взаимнооописания..."[4], „Диплография" на братя Караминкови от 1850 г.[5], „Тръговско ръководство..." на Анастас Гранитски по превод от съ-

---

[3] Пълното заглавие на книгата е: Писмовник общополезен на секиго единороднаго ми болгарина от кои и да е чин и возраст. Сочинен според днешниа писмосписателен способ от Христаки П. Дупничанина [Христаки Павлович], учителя в Славено-елинското в Сищов училище, които сега перво на свят издава го. Престоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С [=свищовничанин]. В Белграде у Княжеско-Сербскои типографии, 1835.

[4] Взаимнодвойнооописание сиреч Списание Торговскаго Взаимнооописания и Двойнооописателних списников Сочинение Михаила Поповича Ловчанскаго ныне перво издаденна по нынешному навославяноболгарскому языку, Букурещ, 1843. Ръкописът се съхранява в Научния архив на Българската академия на науките под сигнатура: НА–БАН, ф. 84 к, I–III.

[5] Диплография или как ся дръжат търговскы книгы от Стояна и Христа Д. Караминковы. Цариград, 1850. Фототипно изд. С., 2000.

чинение на гръцкия автор К. Мелас (1858)[6], както и „Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд Дьогранж", преведено от френски език и адаптирано за българския читател от Стоян Веженов (1873)[7]. Тези съчинения са голямата източникова база в преподаването на специализираните търговски и счетоводни знания в българското възрожденско училище. А. Гранитски и Ст. Веженов директно и открито призовават учителите да използват ръководствата им в преподавателската си работа. В предговора към своята книга Гранитски я препоръчва на „[...] учителите да расказват в определени дни от нея на учениците си и да ги приготвят за в търговското поприще, което става от ден в ден толкова важно и многосложно"[8], а Веженов дори се захваща с редактирането на специален учебник по счетоводство, предназначен за училищата, който е замислен като съкратен вариант на „Ръководство за дръжание търговски книги..."[9].

От публикувани във възрожденския периодичен печат учебни програми, както и по спомени на възрожденски просветни дейци става видно, че диплографията (двустранното счетоводство) се изучава в последните горни класове, и то на по-главните мъжки класни училища през периода 50-те – 70-те години на XIX в. Дисциплината напълно отсъства от учебните програми на девическите училища, където се преподават други приложни и професионални дисциплини, главно свързани с домакинството и бита. Разполагаме с поне десетина добре документирани примера за изучаване на диплография в училищата на следните български селища: Шумен (1851), Сливен (1867, 1872), Щип (1869), Свищов (1871), Българското мъжко училище „Св. св. Кирил и Методий" в Цариград (1871–1872), Калофер (1872–1873), Шуменското четирикласно мъжко училище (70-те години). Дисциплината *диплография* присъства и в два мащабни за времето си учебни проекта – на Константин Фотинов за „Средоточно" училище (1844) и на Иван Добровски за учредяване на българска гимназия в Букурещ (септември 1868 г.). Може с основание да се предполага, че редом с диплографията, добрата търговска и счетоводна подготовка на учениците се постига и в часовете по математика (най-често представяна като: „числителница", аритметика, алгебра) – наука, широко застъпена в учебните програми през периода. Възрожденското търговско образование придобива своя завършен вид с дисциплините *търговско право* и

---

[6] Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплаване и за търговски делания. ... Превод А. П. Гранитски. Цариград, 1858.

[7] Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд де Гранж. Превел С. Д. Веженов. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и сие в Пловдив, Русчук, Велес. (Във Вена у печатница Л. Сомер и др.). 1873.

[8] Търговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплаване и за търговски делания..., с. 2.

[9] Ръководство за дръжание търговски книги (тевтери) от Едмонд де Гранж..., с. VII.

наука за стоките, преподавани в Пловдив през 1870 г., *търговия* („извлечения от най-новите ръководства") и *политическа икономия* (Русе, началото на 70-те години), с изучаваната в българското мъжко училище „Св. св. Кирил и Методий" в Цариград през учебната 1871–1872 г. „кратка политическа икономия" и др.[10]

През 1870 г. в българското училище (гимназия) в Пловдив (така известната *Пловдивска семинария*) е обособен самостоятелен „специален" търговски клас, който е в шестата година на обучението, след като първите пет са с основополагащи дисциплини. В търговския клас се изучават три предмета, сред които има и курс по „търговско право", но се предлага той да бъде заменен с курс по стокознание („наука за стоките"). Предвиждат се промени в учебната програма, в резултат на които да се постигне по-разширено изучаване на няколко основни дисциплини: *политическа икономия, математика, география,* езици и т.н.[11]

Появата на търговския клас в Пловдив не остава изолиран случай, още повече че и А. Гранитски[12], и Ст. Веженов[13] в своите ръководства открито апелират за създаването на български търговски училища и критикуват недопустимото изоставане в тази област. Всъщност своеобразна кулминация в развитието на търговската просвета у нас през епохата е появата на първото специализирано търговско училище в Свищов, което, макар и да просъществува само една учебна година (1873–1874), е изградено по атрактивен за сферата европейски (по-точно австрийски) модел.

Откриването на Свищовското търговско училище е предшествано от издаването на кратка брошура, нещо като печатна реклама на учебното заведение и разяснение на неговата програма[14]. Издава я Димитър Шишманов – човекът, който е в основата на целия замисъл по изграждането на учебното заведение. От нея стават видни мотивите му за създаването на училището: класните училища не дават нужното теоретическо образование, още по-малко практическо. Те претрупват децата със знания, от които след време почти нищо не остава в главите им. Още в предговора към изданието той засяга и друг важен въпрос, този за ползата от търговията и индустрията за напредъка на народа: „Като теоретично и практично образован търговец, аз си дозволявам да ся вреда в числото на онези наши родолюбци, които оценя-

[10] По-подробно за преподаването на търговските дисциплини в българските възрожденски училища у: *Русев, И.* Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Моделът на Българското възраждане. – Счетоводна политика, 2007, № 7–8.

[11] Македония, IV, № 61, 25 юни 1870.

[12] Тръговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплавание и за тръговски делания..., с. 2.

[13] Ръководство за дръжание тръговски книги (тевтери) от Едмонд де Гранж..., с. VI.

[14] Първо българско приватно търговско училище на Д. Е. Шишманова в Свищов. Русе, в печатницата на Дунавска област, 1873. 7 стр.

ват и познават силите на индустрията и търговията, и като такъв – след две години колебание – реших ся да отвора на моя отговорност едно приватно [частно – б. м., И. Р.] търговско училище в Свищов [...]"[15].

В двегодишния курс на обучение Димитър Шишманов включва следните дисциплини: „Практическа търговска аритметика, Търговска география, Търговска история, Търговска терминология, Търговска и обща стилистика, Наука за познаване естествени и приготвени артикули/стоки, Турски език, Просто и цяло търговско ръководство с всичките нему надлежни знания, като законите на контракти [договори – б. м., И. Р.] и подобни условия, записи, издължения и пр., Основно чтение и краснописание, Свободно рисуване, Френски или Немски езици (кой от тези езици ще се преподава, остава на желанието и одобрението на родителите)"[16].

За завършилите училището при нужните за търговеца качества (мъдрост, честност, прилежност и пр.) Д. Шишманов гарантира, че те ще бъдат способни веднага да започнат работа като писари и деловодители във всяка търговска къща. Паралелно с редовното училище той предвижда и едногодишен курс по два пъти седмично за млади търговци, на които предлага общи познания по търговското ръководство, както и тълкуване на османския търговски закон[17]. Шишманов не е чужд дори на идеята училището да прерасне в „цяла търговска академия, разделена в четири класа", изградена вероятно по образеца на австрийските[18].

Първото българско търговско училище просъществува една година. За причините за неговото закриване знаем само това, което ни съобщава синът на неговия създател Димитър Шишманов – проф. Иван Шишманов: „Чувал съм, че баща ми имал да се бори с разни интриги, имал големи неприятности и от страна на правителството – и неволно се принудил в 1874 г. да затвори заведението"[19].

За да е пълно представянето на търговското образование, в условията на което става формирането и професионалната подготовка на българина възрожденец, не трябва да бъдат подминати и две от елитните училища в Цариград, „отворили врати" през 60-те години на XIX в. – Робърт колеж и френско-турския Галатасарайски лицей. Появата на Робърт колеж е резултат от засилващата се американска и английска политическа и културна активност в Леванта, а на Галатасарайския лицей – на доминиращото френско влияние

[15] Пак там, с. 5.
[16] Пак там, 5–6.
[17] Пак там, 6–7.
[18] За това узнаваме от по-подробна чернова на издадената брошура, открита и публикувана от: *Шишманов, И.* Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов. – Училищен преглед, VIII, 1903, № 4, 355–358.
[19] Пак там, с. 352.

в столицата на Османската империя, но и двете училища, продукт на чужди образователни традиции и програми, имат реално и осезаемо присъствие в региона, в това число и сред българите. Именно българската е сред нациите, излъчили най-много възпитаници на двете учебни заведения и поддържали трайни връзки с тях през годините както преди, така и след Освобождението (1878). Данните красноречиво говорят за това. В периода от 1864 до 1878 г. българите са по-малко от 30% от общия брой на учениците, постъпили в Робърт колеж, но сред завършилите го делът им е най-голям – до 60%[20]. През първите 40 години от неговото съществуване (1863–1903) в колежа се дипломират най-много българи – 195; след тях по численост следват арменците (144), гърците (76), англичаните и американците (14), германците (3), евреите (2) и турците (1)[21]. Галатасарайският лицей също изиграва важна роля за развитието на българската национална просвета през епохата, тъй като в него получават образование много видни българи[22]. От самото начало сред немюсюлманите – ученици в лицея, най-много са арменците, но след тях по численост се нареждат евреите, гърците и българите. Още първите записани българи в училището са 34 на брой[23].

Учебната програма на Робърт колеж е изготвена на базата на съществуващата тогава в американските колежи, но при засилено езиково обучение, наложено поради многонационалния облик на Османската империя. Българският вестник „Съветник" в своя брой 19. от 29 юли 1863 г. известява читателите си за предстоящото през септември с.г. откриване на училището. Пред българската читателска аудитория то е представено като „Заведение за словесността и науките за възпитание на юношеството", а по името на „най-доблестния си основател" още от самото начало е наречено „Робертова цариградска колегия". В своя първоначален вариант учебната му програма включва три курса (години) на обучение, като в първата се акцентира върху математическата подготовка на учениците (алгебра, геометрия, тригонометрия, измерване, мореплаване и пр.), във втората – върху природните науки (физика, химия, геология, минералогия, металургия и пр.), а в третата – върху икономическите и правните знания („законоведение", търговско и морско право, „политическа икономия", европейско право, право на Англия и на Съединените щати и т.н.)[24].

---

[20] *Илчев, И.* Роберт колеж и формирането на българската интелигенция (1863–1878 г.). – Исторически преглед, 1981, № 1, 54–55.

[21] *Уошбърн, Дж.* Петдесет години в Цариград. Спомени за Робърт колеж. С., 1980, 151–157.

[22] Този факт е добре засвидетелстван в спомените на един от видните български възпитаници на училището Симеон Радев: *Радев, С.* Ранни спомени. Ново, коригирано и доп. изд. под ред. на *Т. Радев*. С., 1994, 161–168.

[23] *Georgeon, F.* La formation des élites à la fin de l'Empire ottoman. Le cas de Galatasaray. – Revue du monde musulman et de la Méditerranée, 1994, No 72, p. 19.

[24] Съветник, I, 19, 29 юли 1863, с. 76.

Много скоро срокът на обучение в колежа нараства на четири години, при възможност за един предварителен клас („приготвителен отдел"), в който се придобиват базисни познания по дисциплините: „числителница" (математика), физическа и политическа география, турски език, английски език, френски език, български език и др. В основната учебна програма широко са застъпени търговските, счетоводните и търговскоправните знания. През първата година се изучава диплография (двустранно счетоводство), през третата – търговско право, а през четвъртата – търговска кореспонденция на турски език[25].

Галатасарайският лицей е уреден по подобие на френските лицеи (гимназии) от периода на Втората империя. На училището се дава турското име „Султание" – наименованието, под което ще бъдат регламентирани лицеите в подготвения година по-късно Закон за образованието[26], а и защото се предвижда то да бъде под личното покровителство на султана. Учебната му програма е твърде амбициозно изготвена. Тя включва петгодишен основен курс на обучение, като в първи „предуготвителен" клас се приема с изпит след завършено начално образование на възраст от 9 до 13 години (чл. 3.). В програмата дисциплините, спомагащи търговската и счетоводната подготовка на учениците, са: „всеобща география заедно с частна география за земеделието, търговията, художествата и за другите граждански работи в Турция", числителница, диплография и уроци от търговията, „народно обогатяване", много езици – френски, турски арабски, персийски задължително и латински, гръцки и немски по избор[27].

В спомените си Симеон Радев много точно описва мотивите за включването на счетоводството в програмите на училищата в Леванта: „На някои мои приятели е чудно, че съм учил такъв предмет (счетоводство – б. м., И. Р.). Истината е, че като ученик съм държал всичките счетоводни книги: brouillon, journal, grand livre (чернова, журнал, главна книга – б. м., И. Р.). Счетоводство се преподаваше, защото някои от свършващите лицея постъпваха благодарение на френския език на служба в международните дружества с европейски капитал в Турция, като Отоманската банка, Тютюневата режия, централите на разните железопътни компании, съставляващи чужди концесии"[28]. Именно поради тази нараснала потребност, подобно на Радев, през втората половина на XIX в. счетоводните (а редом с тях и търговските) знания стават достояние на младите българи още в училищна възраст. Посоката откъдето „идва" потребността, а и модата, е очевидна – Европа (и особено Франция) със своето засилено търговско и културно присъствие в региона

[25] Централен държавен архив (ЦДА), ф. 600, оп. 1, а.е. 1, цит. по: *Илчев, И.* Цит. съч., с. 53.
[26] Право, IV, № 25, 16 авг. 1869.
[27] Дунав, IV, № 271, 28 апр. 1868; *Радев, С.* Цит. съч., 161–168.
[28] *Радев, С.* Цит. съч., с. 180.

през периода. Но за да се разграничи външното влияние от вътрешните мотиви, стимулирали този нов тип образование, трябва да се проучат особеностите на модерните европейски търговско-образователни модели и да се очертаят техните прилики и отлики с балканските, в частност с българския.

ЕВРОПЕЙСКИТЕ ТЪРГОВСКООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ

Българското модерно търговско образование не е уникално по своята същност. То повтаря (но по специфичен начин) европейския път в тази област. Във водещите центрове на Европа налагането на модерното търговско знание в училище се извършва през XVI–XVIII в. в процес на съперничество и надделяване над класическото. Разнообразни, но понякога и твърде сходни, са пътищата, по които се извършва този преход на „Стария" континент. Без да се спирам в подробности, ще очертая появата на модерното търговско образование в пет от водещите в тази област европейски страни: Италия, Холандия, Англия, Германия и Франция; ще щрихирам най-същественото и в два от балканските (левантийските) модели – гръцкия и турския[29].

В **Италия** преходът започва най-ранно, а неговите наченки се забелязват дори преди XVI в. Търговско образование в страната може да се добие чрез обучение при частен учител по писане и калиграфия, в обществени или частни училища или чрез чиракуване, като за целта са предназначени множество издания (ръководства) на учители практици, способстващи самоподготовката[30]. Два са основните видове италиански училища, които възникват през епохата: латински и сметачни. Латинските са училища, в които се преподава граматика и класически дисциплини, а сметачните (името им произлиза от латинската дума „abacus" – вид сметало, което употребявали древните гърци и римляни) предоставят типично професионално образование и в тях преподават светски учители. Тези, последните, се появяват още през XIII в. и просъществуват до XVI в., като големият им разцвет датира от втората половина на XVI в.[31]

---

[29] Подробно на тази тема се спирам в следните мои публикации: *Русев, И.* Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Европейските модели: Италия, Холандия, Белгия. – Счетоводна политика, 2007, № 1–2, 47–64; Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Европейските модели: Англия, Шотландия, Германия, Франция. – Пак там, № 3–4, 45–64; Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Балканите и Османската империя – от френското влияние към изграждането на местни модели. – Пак там, № 5–6, 33–51.

[30] *Brizzi, G. P.* Le marchand italien à l'école entre Renaissance et Lumiires. – In: Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne. Sous la direction de Franco Angiolini et Daniel Roche. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris, 1995, p. 201.

[31] За историята на образованието в Италия по-подробно у: *Manacorda, G.* Storia della scuola in

От края на XVI в. настъпват известни промени, довели до осъвременяване и „съживяване“ на латинските училища. Те се насочват към практическото обучение, а и към усвояване на идеологическите основи на професионалното образование. С това се обяснява нарасналото търсене на това образование от страна на търговското съсловие. Търговците все по-често се нареждат сред създателите на университетски колежи, сред дарителите на училища, редом с именитите италиански благородници, за които дарителската дейност до този момент е приоритет и „монопол“. През XVII в. новостите в италианската педагогическа мисъл се вдъхновяват именно от моделите на аристократичното образование[32].

През XVII–XVIII в., редом с латинските училища, в Италия се забелязва разцвет и на един друг вид училища, появили се „на бял свят“, за да задоволят нуждите на буржоазията. Това са т.нар. „колежи за граждани“ („collegio dei cittadini“), чието присъствие е засвидетелствано през посочения период в Генуа, Монца, Болоня, Рим и в други големи италиански градове и провинции. Тази образователна институция силно наподобява по-старите структури, наречени „семинари за благородници“ („seminaria nobilium“), съществували от средата на XVI в. насетне и включвали курсове по граматика и реторика, по философия, логически упражнения и пр. „Колежите за граждани“ бележат крайната точка в развитието на модерното италианско търговско образование – след като изоставя сметачните училища, то стремително се насочва към образователните модели, характерни за свободните професии и аристокрацията. Големият разцвет на тези колежи, който обхваща почти целия XIX в., показва както вече извършеното приобщаване на буржоазията към аристократичните ценности, така и огромното желание на новите делови среди за интегриране в средата на градската олигархия. Именно това е една от големите метаморфози на буржоазната цивилизация[33].

В **Холандия** придобиването на професионално търговско и счетоводно образование в периода XVI–XVIII в. е осъществимо посредством: услугите на частни учители; ползването на специализирани учебници и индивидуалното или групово обучение по тях; чиракуването извън семейството, при познат търговец, понякога с договор; посещаването на „френски“ училища; широко практикувана в Холандия и в други западноевропейски страни като образователна форма (стаж) за бъдещия търговец е пътуването с търговски цели.

От XVI до XVIII в. образованието в Холандия е разделено на „класическо“ и „модерно“: латинските училища (и тук по подобие на Италия) дават класическо образование и подготвят за университетите, докато училищата, в

Italia: il Medio Evo. Palerme, 1914, ново фототипно издание: Florence, 1980.

[32] *Brizzi, G. P.* Цит. съч., с. 213.

[33] Пак там, с. 214.

които се изучават модерни (говорими) езици (предимно френски), подготвят за търговска дейност и за технически професии. Между двете образователни форми се запазват някои общи допирни точки, основно в пансионите, където „латинският" модел се комбинира с модерните дисциплини, но те като цяло са изключение от създаденото статукво[34].

Най-разпространената образователна форма в Холандия, предлагаща „не-латински" тип, модерно образование са т. нар. „френски" училища. „Френското" училище не е начално, а надгражда началната степен, т.е. то може да се сравни с класните училища на Българското възраждане. Наричат го „френско", защото редом с другите дисциплини, които понякога са различни за отделните училища, френският редовно присъства в неговите учебни програми.

Направено и публикувано от изследователя Уилям Фрийхоф проучване върху учебните програми на 29 „френски" училища за момчета, съществували през 1799 г., показва следното преподаване на учебни дисциплини в тях: френски език (във всичките 29 от тях), аритметика (в 23), холандски език (в 20), география (в 17), математика или геометрия (в 7), счетоводство (в 7) и т.н. Привидно счетоводството е слабо застъпено в тези училища, но това на практика не е така, понеже почти навсякъде, където се преподава аритметика, в рамките на тази учебна дисциплина се извършва и обучение по основните счетоводни техники. Следователно като фундаментални и най-разпространени дисциплини за „френските" училища в Холандия се налагат френският език, аритметиката (в това число и счетоводството) и географията, превърнали се в отличителни учебни материи на този тип образование. Изкуствата са слабо застъпени в тях, тъй като целта е да се насочи ученикът към конкретна практическа област[35].

През XVII и особено през XVIII–XIX в. холандският търговец, подобно на италианския си колега, не остава чужд на потребността от „обръщане" към класическото образование с цел придобиването на една по-широка култура, необходима за приобщаването към управленския елит.

Трябва да се отбележи, че споменатите дотук образователни структури (частните учители и „френските" училища, учебниците, чиракуването) заместват и водят до забавената поява в Холандия на специализираните „търговски" училища, които възникват в страната много по-късно от тези на другите европейски „търговски" нации. Всъщност най-ранните холандски проекти в тази област датират от втората половина на XVIII и главно от XIX в., но повечето от тях завършват безрезултатно. Техни инициатори са преподаватели

[34] *Frijhoff, W.* La formation des négociants de la République hollandaise. – In: Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne. Sous la direction de Franco Angiolini et Daniel Roche. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris, 1995, p. 185.

[35] Пак там, с. 193.

в атенеумите и университетите. Първото холандско търговско училище под името „Институция за обучение по търговия и индустрия“ е открито едва на 9 октомври 1846 г. в Амстердам по инициатива на лекаря филантроп Самуел Сарфати и е с надзорен съвет под председателството на кмета на града. В него се преподават шест модерни езика (френски, немски, английски, италиански, шведски и датски) от учители чужденци от съответните държави, а двадесетина други преподаватели водят специализираните учебни дисциплини: политически науки, търговско право, история, география, математика, статистика и т.н. Първият курс в училището се състои от 41 ученици на възраст над 14 години. Учебната програма предвижда още възможността да се извършва обучение с половин заетост – т.е. да се обучават хора, които са вече в търговската практика и поради това разполагат с по-малко време за учение[36].

Симбиозата (а не конфликтът!) между класическото и модерното образование в **Англия** се проявява най-напред чрез един специфичен модел на учебни заведения – т. нар. придворни академии, които още от самото начало се „вулгаризират“. Тяхната поява следва да се отнесе към 1650 г. Това са политехнически училища, включващи обучение по навигационни техники и военно изкуство. Техните образователни програми обаче все още не предвиждат търговски знания[37]. От самото начало на XVIII в. модерното търговско образование в страната започва да се предлага основно в „академиите с търговски профил“ и в многобройните по-малки училища, ръководени от „учители по счетоводство и по търговска кореспонденция“. Редом с тях се практикува още търговско обучение чрез чиракуване, стажове и посредством пътувания в чужбина с търговска цел. Истинският разцвет на английските „частни академии“, в които е застъпена и търговската просвета, обхваща втората половина на XVIII в. – през първата половина на века те са едва 11, а в края на века броят им вече надхвърля 200[38]. Сред най-популярните е „Салфорд Академи“, чието официално наименование е „Търговско и математическо училище“ (“Commercial and Mathematical School”), създадена през 1765 г. от известния математик Кларк. Обучението в „Салфорд Академи“ включва и курсове, предлагани на възрастни хора от търговската професия, впоследствие превърнати в редовна образователна практика на учебното заведение[39]. Английският търговскообразователен модел бързо „достига“ и до **германските държави**, където се появяват сходни на английските училища – през 1767–1768 г. в Хамбург Йохан Георг Буш създава Търговска акаде-

[36] Пак там, 195–196.

[37] *Hoock, J.* L'enseignement commercial anglais au 18e siècle. – In: Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne. Sous la direction de Franco Angiolini et Daniel Roche. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris, 1995, 159–160.

[38] *Hans, N.* New Trends in Education in the Eighteenth Century. London, 1951, p. 69.

[39] *Hoock, J.* Цит. съч., с. 166.

мия („Handlungsakademie"), която по организация много напомня на английските академии; тенденцията от Хамбург продължава Търговското училище в Берлин, създадено през 1791 г. и просъществувало дълго време с финансовата подкрепа на държавата[40]. През следващия, XIX в. и особено през втората половина на века Германия от податлива на външни градивни въздействия ще се превърне в една от страните на „Стария" континент, диктуващи модата в търговското професионално образование, като причините за тази промяна ще имат колкото стопанска, толкова и политическа обусловеност.

В края на XVIII и началото на XIX в. в Англия се забелязва западане на „частните академии", техните програми придобиват все по-отчетлив еклектичен вид, изразяващ се в съчетаването на класическото с модерното знание, а висшето търговско образование в страната постепенно, но трайно се насочва към университетите, където специализираните професионални дисциплини се комбинират с други, които дават една по-широка, вкл. и хуманитарна, подготовка на обучаващите се[41].

Във **Франция** преходът от традиционното към модерното училище придобива класически измерения, с което се обяснява силното френско влияние в тази област в европейското образователно пространство въобще. Като родоначалник на модерното френско търговско образование трябва да се счита Жак Савари-баща, който в своя труд „Идеалният търговец" формулира идейните принципи, на които се базира търговската просвета. Савари посочва голямото значение на чиракуването (практиката), на усвояването на краснописа, математиката, двустранното счетоводство, историята и географията, на езиковото обучение (изучаването на модерните езици: италиански, испански и немски). Той не само, че не препоръчва, но и посочва като вредни за бъдещия търговец дисциплини като латински език, граматика, реторика и философия[42].

През XVIII в. във Франция се очертават следните три пътя за получаване на търговско образование: най-старият сред тях е ателието на учителя по писане/калиграфия и по математика, което предлага необходимата професионална подготовка, но е по-подходящо за млади хора, отколкото за деца; вторият вид образователни заведения са насочените към детската възраст частни пансиони; а третият вид са създадените от „Братята на Християнските училища" пансиони, в които приоритет се дава на светското знание и подготовка, ориентирани към усвояване на търговията, писането (калиграфия и счетоводство) и аритметиката[43].

---

[40] Пак там, 172–173.

[41] *Русев, И.* Търговското и счетоводното образование в зората на Новото време. Европейските модели: Англия, Шотландия, Германия, Франция..., 50–51.

[42] *Savary, J.* Le parfait négociant ou instruction générale pour ce qui regarde le commerce de toute sorte de marchandises tant de France que des pays étrangers. Paris, 1675, p. 38, 40–41.

[43] *Julia, D.* L'éducation des négociants français au 18e siècle. – In : Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne. Sous la direction de Franco Angiolini et Daniel Roche. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1995, p. 233.

Интересен образователен модел предлага френският търговски и пристанищен град Сен Мало. До края на XVII в. в обучението на младите търговци там се разчита главно на практиката (стажовете) и на пътуванията с търговска цел. На прага на XVII и XVIII столетие обаче настъпва съществена промяна и най-първите търговци в града започват да ориентират децата си към класическото образование и колежите, за да ги подготвят за бъдещо участие в политическото управление на страната – участие, вече подсигурено от натрупаните капитали[44].

През XIX в. във Франция се създават и утвърждават специализирани търговски училища, една по-висша и вече завършена професионална образователна степен. Именно тези училища най-силно повлияват върху търговскообразователните опити във възрожденските стремления на балканските общества. Така например едно от първите специализирани търговски училища във Франция, а и в Европа въобще – това в Париж, създадено в началото на XIX в., е добре познато на Балканите, благодарение на статията на просветения грък Евстатиос Йоанидис-Смирненеца, направил му подробно представяне в списанието „Ермис о логос" („Мъдрият Хермес") през 1819 г.[45]

Гърците първи сред балканските народи се „отварят" за модерното търговско и счетоводно образование. Причините за това се коренят в изпреварващото стопанско развитие на гръцката нация, в предимствата, от които се ползват нейните търговци в Османската империя и в търговските центрове на съседните държави, както и в непрекъснатите търговски контакти на гърците с другите средиземноморски народи и най-вече с италианците и французите, големите новатори в търговската, търговскоправната и образователната сфера.

Именно по подобие на италианския модел и почти синхронно във времето, в по-развитите в търговско отношение гръцки острови се появяват първите учители по смятане („абако"), при които още през XVI в. търговци се обучават индивидуално да водят кореспонденция и да „държат" тефтер. Към средата на века в гр. Хандака на о. Крит практикуват учители, които преподават смятане („абако"), писане на търговска кореспонденция на латиница, най-вероятно на италиански и на френски („франгика"), двустранно счетоводство („диплографски метод на водене на тефтер"), попълване на товарителници и на други търговски книги. Един от тях е Евдокимос Хортадзис – учител по смятане и по „кадерну" („счетоводна книга"). На 3 октомври 1551 г. той сключва договор, с който се ангажира да обучи ученик „да пише франкски писма търговски и да чете дневника [...]"[46].

---

[44] *Lespagnol, A.* Modèles éducatifs et stratégies familiales dans le milieu négociant malouin aux 17e et 18e siècles : les ambiguntés d'une mutation. – In: Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne. Sous la direction de Franco Angiolini et Daniel Roche. Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales. Paris, 1995, p. 259.

[45] Ερμης ό λογιος, Τομος Θ, 1819. Αθήνα, 1990, σ. 10–12.

[46] *Σκλαβενιτης, Τ. Ε.* Τα εμπορικα εγχειριδια της Βενετοκρατιας και Τουρκοκρατιας και η εμπορικη εγκυκλοπαιδεια του Νικολαου Παπαδοπουλου. Αθήνα, 1991 [1990], σ. 11–12.

В течение на един продължителен период от време чак до края на XVIII в. гръцките търговци се образоват при частни преподаватели или посредством чиракуване при други търговци и самоподготовка чрез ползването на чужди ръководства и учебници. Системното специализирано образование обаче става неизбежна нужда за гръцкия търговец, на когото все повече му се налага да усвоява правилното водене на счетоводните книги съобразно законите на държавата, в която той търгува. През 1817 г. е издаден първият гръцки учебник по търговия, чиято поява е предшествана от богата справочна търговска литература на гръцки език, отпечатана главно във Венеция, Триест и Виена. Автор на учебника е Анастасиу Михаил Гедза. Заглавието на книгата е: „Преподаване на търговската наука". За прототип на учебника е използван германски образец. Отпечатан е в гръцката печатница в гр. Яш (Молдова)[47].

От самото начало на 30-те години на XIX в. датира един от първите, а може би и първият опит за създаване на специализирано гръцко търговско училище. Около 1830 г. то е открито на о. Халки. Малко са сведенията за неговата начална история, но по всичко личи, че идеята, макар и насочена към конкретна професионална област, носи в себе си белезите на Балканското просвещение. През първата половина на XIX в. Халки се утвърждава като важно просветно средище, като учебен център, който възниква в гръцка етническа среда, но привлича вниманието и на другите народи от региона, в това число и на много българи. Поради това училищата на острова придобиват по-широко значение. Едно след друго там отварят врати гръцко търговско, богословско, „турско държавно морско" и „свещеническо" училище. Главен учител и пръв директор на търговското училище на острова е роденият в Сливен Андон Хаджикринчев – голям просветен деец на Ранното българско възраждане, създател на едни от първите елино-български училища[48].

И ако гърците са новатори в модерната търговскообразователна сфера на Балканите и в Леванта, то на другия „полюс" остават **турците (османците)**, които по стечение на обстоятелствата последни се откриват за подобни нововъведения. Редом с тази съществена разлика обаче има и много общо между гръцкия и турския пример: на първо място, това е силното влияние, което те изпитват от страна на френския културен и образователен модел, останал доминиращ в Европа през целия XIX в., и на второ място, това е тяхното въздействие, което осезаемо се усеща (макар и по различно време) от останалите балкански народи – влиянието на гърците се обяснява с отстояваните от тях в региона водещи стопански и културно-политически позиции, а това на

[47] *Σκλαβενίτης, Τ. Ε.* Цит. съч., 149–154.

[48] *Балабанов, М.* Българска колония в един остров. – Периодическо списание, LXXI, 1910, № 5–6, 313–372.

турците – с имперския характер и амбициите на новоизгражданата османска образователна система.

Почти от самото начало на своето съществуване Османската империя изгражда „класически“ модел на силно централизирано и бюрократично управление, за нуждите на което работи внушителен чиновнически апарат. От най-старо време обучението на чиновничеството се извършва посредством чиракуване. От „Закона“ за финансовото устройство на империята от 1567–1568 г. става видно, че през XVI в. при воденето на сметководните дела в османската канцелария се използват чираци[49]. Като чираци (şakirdler) постъпват синове на чиновници или покровителствани от влиятелни управници младежи. Те изучават правопис, краснопис, стилистика и аритметика, а след края на практическото си обучение получават своето първо назначение като помощници (halifeler). Тази практика се превръща в традиция, просъществувала векове. Същият подход за набиране и обучение на административните кадри в страната се прилага чак до XVIII и началото на XIX в.[50] Това води до утвърждаване на приемственост и дори на потомственост в османската административна сфера.

С началото на Танзимата промените в османското образование по посока на неговото професионализиране стават все по-осезаеми. Приоритетните области са военното дело, администрацията, подготовката на педагогически кадри, стопанската сфера и комуникациите. Като постоянно присъстващ в учебните програми на новосъздадените османски специализирани училища се налага предметът „водене на тефтер (дефтер)“ – много полезен за всяка една от посочените тук сфери на познанието и на практиката. Под влияние на френското образователно законодателство през 1869 г. в Османската империя е приет и обнародван Закон за образованието[51].

През 1882 г. в Цариград е създадено първото специализирано турско търговско училище. То просъществува чак до Кемалистката революция в края на Първата световна война, но дейността му е на приливи и отливи – в

---

[49] *Akgündüz, A.* Osmanlı Kanunnameleri. Istanbul, 1992, C. IV, s. 594. Цит. по: *Добрева, М.* Османски общообразователни училища в Дунавския вилает. Докторска дисертация. (Ръкопис). За възможността да ползвам ръкописа изказвам своите благодарности на авторката!

[50] *Findley, C. V.* Ottoman Civil Officialdom. A Social History. Princeton, 1991, p. 50, 64–66. Цит. по: *Добрева, М.* Цит. съч.

[51] Инициативата за съставянето на този закон принадлежи на френския министър на образованието В. Дюри. През февруари 1867 г. той изготвя предложения за подобряване на османското училище съобразно посланията на Хатишерифа. През март 1868 г. е съставена комисия начело с турския министър на образованието Сафет паша, която комисия изготвя проект, основан на френския закон за образованието. Конкретен повод за френската намеса и за направените от В. Дюри предложения се явява сложната политическа обстановка в региона през 1866–1869 г., най-вече избухналото през май 1866 г. въстание на остров Крит и международния отзвук, който то предизвиква. По-подробно у: *Добрева, М.* Цит. съч. и цитираната там литература.

някои години прием не се осъществява. Въпреки това, програмата му съдържа амбициозни цели и търпи доразвитие в годините. В началния период тя включва дисциплините: *турски език, френски език, краснопис, математика* във всичките ѝ дялове, *география, статистика, история, естествена история (биология), търговско право* („правилниците за сухопътна и морска търговия", които се изучават наизуст!), *търговски договори и митнически разпоредби на Османската империя, диплография и търговско счетоводство, търговия с недвижими имоти*[52].

ИЗВОДИ, ПОДСКАЗАНИ ОТ СРАВНЕНИЕТО

Представените сведения за зараждането и развитието на модерното търговско образование в Европа, на Балканите – и в частност в българското възрожденско общество, навеждат на някои основни изводи и обобщения.

В западно- и централноевропейските държави модерното търговско обучение се появява и разпространява през светските училища: „сметачните", „колежите за граждани", „френските", частните пансиони, „академиите с търговски профил" и т.н., които са своего рода отрицание и антитеза на класическото образование. Редом с тях навсякъде широко практикувани са още обучението в ателиетата на частни учители по писане и калиграфия, чиракуването, самоподготовката чрез *ръководства* по счетоводство и търговска кореспонденция, пътешествията с търговска цел и пр. През XVIII–XIX в. в Западна и Централна Европа започва процес на „връщане" на интереса към класическото (хуманитарното) образование, нужно за получаването на една по-широка култура, която трябва да приобщи забогателия търговец към политическия елит и да го подготви за структурите на висшата власт. Появяват се и първите скъпоструващи специализирани училища (в Хамбург, Берлин, Париж, Амстердам и др.), предлагащи качествено модерно търговско образование.

Балканите, и в частност българите, стоят далеч от подобни преходи и форми, защото тук липсва класическо образование, което да се отрича и да пречи на разпространението на свободните професии. Да, и в Леванта латински и старогръцки се изучават през XIX в., но не така засилено, а и поради други подбуди. Ще дам само няколко примера. В споменатия по-горе проект за създаване на българска гимназия в Букурещ, изработен през септември 1868 г. от Иван Добровски, се предвижда изучаване на гръцки и на латински език, но без това да е задължително, докато задължителни в програмата на училището трябва да бъдат науки като математика, химия, физика и

[52] *Ergin, O.* Türkiye Maarif Tarihi. Istanbul Mektepleri ve Ilim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısiyle. Cild: 3–4, Istanbul, 1977, p. 1140.

диплография[53]. Латински и гръцки се преподават и в цариградските Робърт колеж и Галатасарайския лицей[54], но и там те не са задължителни, а избираеми дисциплини. В програмата на Робърт колеж латинският е включен през 1869 г. поради единствения мотив да могат завършилите колежа да постъпват в западноевропейските университети, където това се изисква[55]. Същият мотив е ясно заявен и при някои от ранните български училища – в обявата на „Основното българо-славянско" училище за момчета в Шумен през 1851 г. е отбелязано, че, който завърши пълния курс на обучение в него, е подготвен „[...] да постъпи на по-високо учение (гръцки, френски, немски, латински) – 3–4 годишно [...] във Европейска Академия, за да изучи някое високо художество или докторство"[56].

И ако класическите езици стоят някак странно и екзотично в програмите на българските и цариградските училища, то това не се отнася за „живите" езици, които много бързо придобиват задължителен характер. А те са така необходими за модерната търговска дейност през XIX в. както на Запад, така и на Изток!

Интерес предизвикват и разликите по отношение на търговската практика (чиракуването). В Западна Европа това е форма на обучение, превърнала се в традиционна още в началото на модерната епоха. По-късно обаче се стига до нейното отрицание и до замяната ѝ с добре организираното обучение в специализираните търговски училища, където теорията предшества практиката (стажът). Подобно отношение спрямо чиракуването, достигнало до неговото отрицание в по-късно време, се забелязва и на Балканите, но единствено сред гърците, където обновителните процеси в търговскообразователната сфера изпреварват във времето. Така например вече споменатият Евстатиос Йоанидис-Смирненеца в поредица от статии, поместени в списанието „Ермис о логос" („Мъдрият Хермес") през 1819 г. и посветени на интересните теми: „Що е търговия?", „Търговията наука ли е?", „Възможно ли е търговията да има свои правила и закони?", „Възможно ли е тя да се преподава като всеки друг вид научна специалност?", категорично се обявява срещу „простото" чиракуване в търговската професия. Той изтъква, че найнапред трябва да се учи от книгите (учебниците), а чак след това идва редът на практиката. Комплексното търговско образование и по-пълната подготовка на търговците могат да бъдат постигнати единствено и само в рамките на цялостното културно възраждане на нацията, твърди Йоанидис[57].

---

[53] *Аргиров, Ст.* Материали за историята на нашата просвета. – Училищен преглед, VI, № 1, ян. 1901, с. 127. Цит. по: *Данова, Н.* Черти към българския образ на Америка. – Във: Разночетенията на текста. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Кирил Топалов. С., 2003.

[54] Дунав, IV, № 271, 28 апр. 1868.

[55] *Илчев, И.* Цит. съч., с. 54.

[56] Цариградски вестник, I (A), № 26, 10 март 1851.

[57] Ερμης ὁ λογιος, Τομος Θ, 1819, Αθήνα, 1990, σ. 22–27.

В българския възрожденски търговскообразователен модел такова разграничаване не се прави, може би защото търговското образование и практиката възникват паралелно и съвпадат по време с най-големия подем на възрожденската ни търговия – периодът, обхващащ средата и третата четвърт на XIX в. Тази констатация намира подкрепа във факти от биографиите на едни от първите автори и преводачи на търговски и счетоводни издания у нас през епохата. Те са обикновено и книжовни дейци, и учители, и търговски агенти, и счетоводители. Това в пълна сила се отнася за Димитър Душанов, издал през 1882 г. в превод от руски език „Учебник за счетоводство, за държание на торговски книги". Душанов (1837–1904) е родом от Казанлък, учи в родния си град, а после учителства там и продължава образованието си в Одринското гръцко училище и в гръцкото училище в Куручешме в Цариград (до 1856 г.). Не е ясно в кое точно школо изучава диплографията, но веднага след училищната скамейка той последователно работи като писар в известните търговски фирми на Димитър Добрович в османската столица, на братя Хамамджиеви в Галац и на Владигерови в Тулча (1856–1859). През 1859 г. отново се връща към учителската професия, на която посвещава цели 35 години от живота си. Учителства в Казанлък, Хасково, Тулча, Карнобат, Плевен, Севлиево и Пловдив. След Освобождението за кратко работи в администрацията на Просветното министерство и именно тогава превежда и издава „Учебник по счетоводство..."[58]. Този траен интерес на Душанов към счетоводната материя навява на мисълта, че той едва ли е пропускал да преподава на своите ученици, редом с другите дисциплини, и диплографията. Биографията на Димитър Душанов пресъздава един типичен за възрожденския стопански и просветен деец професионален път на развитие – започнал от училищното образование, той преминава през търговската практика, за да се обърне отново към теорията, но това е вече една по-висша теория, обогатена от практиката, която под формата на учебно или справочно пособие се споделя с широката читателска аудитория.

Любопитни факти намираме и в биографията на Стоян Веженов, преводачът на „Ръководство за дръжание тръговски книги (тевтери) от Едмонд Дьогранж" (Виена, 1873). Веженов (1842–1907) е от Клисура, учи в родното си място и в Пловдив, а от 1862 г. до 1877 г. учителства в Копривщица, Стара Загора, Русе и Оряхово. Редом с преподаването, той се занимава и с търговско-счетоводна дейност – от 1872 до 1876 г. е управител на книжарницата на Хр. Г. Данов в Русе[59].

---

[58] *Георгиев, М.* Димитър и Рахил Д. Душанови. – Във: Казанлък в миналото и днес. Кн. 1. С., 1912, 150–153; *Константинов, П.* Сказание за Долината на розите. Казанлък през Възраждането. С., 1983, 179–195.

[59] Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, с. 109 и пос. там литература.

В заключение трябва да се отбележи, че българският търговскопросветен модел е силно повлиян от Европа, но стои по-близо до гръцкия, който поне до средата на XIX в. е неговата трансмисия с европейското. От този момент насетне влиянието сред българите идва директно от Европа под формата на образователни идеи и главно на литература (оригинална и преводна). Най-силно в тази сфера е френското влияние, следват немското, австрийското, руското и т.н. За модернизацията в търговскообразователната област спомагат още създадените през 60-те години на века в Константинопол Робърт колеж и Галатасарайския лицей, също способстващи за западното (американско, английско, френско) влияние сред българите. В техните програми са добре представени счетоводните и търговскоправните дисциплини, а още от началото в тях учат немалко българи. Процеси на обмен се наблюдават и с османския образователен модел от втората половина на XIX в., изграждан под въздействието на френския опит. Разглеждана под този ъгъл, търговската просвета се превръща във важен фактор, модернизиращ и европеизиращ българското възрожденско общество.

LES IDÉES ET LES INFLUENCES EUROPÉENNES DANS L'ENSEIGNEMENT COMMERCIAL BULGARE PENDANT L'ÉPOQUE DU RÉVEIL NATIONAL (18e–19e SIÈCLES)

IVAN ROUSSEV

L'article présente l'apparition de l'enseignement commercial bulgare qui fait ses premiers pas à l'époque du Réveil national (18e–19e siècles), de même que les idées et les influences européennes subites dès le début. En Europe, l'enseignement commercial est l'une des manifestations de la modernité. Il naît pendant la Renaissance comme antithèse de l'enseignement latin classique. Les pionniers sont les écoles „d'abacus" aux 13e–16e siècles et les „collegio dei cittadini" en Italie, les écoles „françaises" aux 16e–18e siècles en Hollande, les écoles et les académies privées en Angleterre et en Allemagne, les pensionnats privés en France, aussi bien que l'apprentissage, l'atelier du comptable et les voyages commerciaux. Au 19e siècle en Europe (à Paris, à Amsterdam, etc.) apparaissent des écoles commerciales professionnelles où l'enseignement de la comptabilité, du droit commercial, des langues (principalement des langues modernes mais aussi du latin) sont bien présentés.

Chez les Bulgares les premières tentatives dans le domaine de l'éducation commerciale sont faites dans les années 1830–1870 lorsqu'une littérature com-

merciale didactique est parue et diffusée pour la première fois en langue bulgare – des manuels de commerce, des guides de comptabilité, des guides de conversations commerciales, etc. Pour la première fois des disciplines commerciales entrent dans les programmes scolaires bulgares. La première école commerciale bulgare est fondée, toujours à cette époque-là, en 1873 à Svishtov – un centre commercial au bord du Danube.

La méthode comparative utilisée dans notre recherche sur les influences européennes dans l'enseignement commercial bulgare dégage quelques conclusions: les Bulgares ne rejettent pas le latin puisque la formation classique ne pose plus de problème au 19e siècle, ni pour les Européens, ni pour les Bulgares – tout au contraire, cette formation est exigée pour l'admission dans les universités européennes et pour la nouvelle culture de l'élite commerciale; à la différence des Européens, les Bulgares n'en rejettent pas non plus l'apprentissage qui continue d'être pratiqué par Eux parallèlement à l'enseignement scolaire de base. De manière générale, on doit mentionner que le modèle éducatif commercial bulgare est fortement inspiré par le modèle balkanique et surtout par le modèle grec. Jusqu'à la moitié du 19e siècle, ce dernier assure la transmission des influences européennes aux Bulgares. Après cette date, les influences et les idées voyagent de l'Europe, notamment de la France, à la Bulgarie par des voies directes.

GREEK AND BULGARIAN MERCHANTS AT THE PRINCIPALITY OF WALLACHIA DURING THE SECOND QUARTER OF THE 19th CENTURY. A COMPARATIVE APPROACH

DIMITRIOS KONTOGEORGIS

The second quarter of the 19th century was marked with major changes in the Wallachian economy and society, which have ever since attracted historians, as well as intellectuals, both foreign and Rumanian. At the beginning of the 20th century Rumanian historiography manifested special interest in the period of the 'Organic Statutes [Regulamente Organice]' (1834–1848), with leading figures in this field Ioan C. Filitti and Nicolae Iorga. Being obvious that the development of the institutions and social structures was highly associated with these "statutes, the former historians endeavored to analyze in depth the historical factors of the period.[1]

The Treaty of Adrianople (2 September 1829), which ended the Russo-Turkish war of 1828–1829, is generally accepted as a milestone in the history of the principalities. Not only did it confirm the privileges of Wallachia and Moldavia, but it also strengthened their internal autonomy, by prohibiting any interference of the Ottoman Empire. Moreover, thanks to the abolition of the obligatory, to a degree at least, dispatch of grains to Constantinople, the external trade was liberated, the economic transactions expanded and the communication with Western Europe (particularly France and England), the Kingdom of Sardinia, the Hapsburg Empire and even the Ottoman Empire itself was facilitated. On the whole, the Adrianople Treaty hastened the integration process in the western-european economic system.[2]

---

[1] The literature on the "Organic Regulations" period is considerably rich, though not so much in the field of economic history. Among older studies still useful are Félix Colson, *De l'état présent et à venir des Principautés de Moldavie et de Valachie*, Paris 1839 an d J. A. Vailliant, *La Romanie ou histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'Or, Ardeliens, Valaques et Moldaves, résumés sous le nom de Romans*, Paris 1845, 3 volumes. The most thorough study remains the monograph by Ioan C. Filitti, *Domniile Române sub Regulamentul Organic, 1834–1848*, Bucureşti 1915, while pioneering was Nicolae Iorga's, Istoria comerţului românesc. Epoca mai nouă, Bucureşti 1925. Modern approaches include Gheorghe Platon, *Geneza revoluţiei române de la 1848*, Iaşi 1980, Keith Hitchins, *The Romanians, 1774–1866*, Oxford 1994, Anastasie Iordache, *Principatele române în epoca modernă, vol. II, Administraţia regulamentară şi tranziţia la statul de drept (1831–1859)*, Bucureşti 1998.

[2] For the political context see Ioan C. Filitti, *Principatele române de la 1828 la 1834*, Bucureşti 1934 and Barbara Jelavich, *Russia and the formation of the Romanian National State, 1821–1878*, Cambridge 1984, 28–34. For the economic provisions of the Adrianople Treaty see Constantin Buşe, *Comerţul exterior prin Galaţi sub regimul de porto-franc (1837–1883)*, Bucureşti 1976, 20–

Historical research has stressed the significant contribution of the foreigners who had settled in the principalities in the domains of trade, small scale industries and agriculture. The feudal structure of the wallachian society prevented, or at least hindered, the development of an indigenous bourgeois class, while the extended privileges granted to the sudiţi [foreigners under protection of a Great Power] gave them a definite advantage towards their Rumanian competitors.[3] Therefore, Greeks, Armenians, Jews and Italians managed to dominate in the wallachian trade.

The aim of this paper is to compare the entrepreneurial activity of the Greek and Bulgarian merchants of Wallachia, from the signing of the Adrianople treaty until the end of the Crimean War (1856). This contribution is not intended to thoroughly analyze the factors but seeks to give a framework and a foretaste of this interesting aspect of the Rumanian, and, in extent, Balkan, economic history.

The settlement of Balkan Orthodox, Ottoman subjects, in the principality of Wallachia (Ţara Românească) dates from the 16th century, when a number of merchants, artisans, members of the clergy, physicians and scholars from Epirus, Constantinople, Thrace and other areas and cities of the Balkan provinces of the Ottoman Empire settled in Bucharest, Craiova and various other centers of Oltenia and Muntenia. Many were Greek-speaking, but it would, however, be pointless to differentiate these immigrants along national [ethnic] lines, since they all shared a basically common mentality, that of the member of the orthodox millet.[4] During the phanariot era they probably grew in number, not only because of the existence of a political regime with stronger ties to the Ottoman Empire, but also due to the intensification of the economic-commercial relations of the Porte, and hence also of Wallachia, with Transylvania and the Habsburg Monarchy, relations which were substantially facilitated by the signing of the Karlowitz, Passarowitz and Svištov treaties (1699, 1718, 1791).[5] Moreover, the Russo-Turkish wars of

21 and Hitchins, *The Romanians,* 159–160. As far as it concerns the importance of the Adrianople Treaty lately, new and quite revisionist approaches have been proposed, see e.g. Bogdan Murgescu, "Romanian Grain Exports and the Treaty of Adrianople (1829)", in Ulf Brunnbauer, Andreas Helmedach, Stefan Troebst (ed.), *Schnittstellen. Gesellschaft, Nation, Konflikt un Errinerung in Südosteuropa*, München 2007, 57–64.

[3] Constantin C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, Bucureşti 1972, 54–60, 90–100, 203–216, Andrei Oţetea, *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional*, Bucureşti 1977, 31–33, 112–115, Hitchins, *The Romanians*, 69–70, 106–107. Indispensable for the study of the sudiţi is the monograph by Stela Măriеş, *Supuşii străini din Moldova în perioada 1781–1862*, Iaşi 1985 especially pages 40–80.

[4] Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History* 20 (1960), 243–313, republished in idem, *Between East and West*, v. 2, New York 1992, 1–77, see also Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei române*, 54–60.

[5] Olga Cicanci, *Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul European în anii 1636–1746*, Bucureşti 1981, 119–158, Harald Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer, 1774–1812. Ein Beitrag zur habsburghischen Südosteuropapolitik*, Graz 1984, 5–22, 61–8, 96–102, Ἀγγελικῆ

the 18th and early 19th centuries, as well as the activity of the kirdjalis in Bulgaria forced an increased number of Bulgarian families to migrate to the principality, for security reasons.[6]

During that period, the Balkan orthodox merchants who had settled in Wallachia managed to attain the, by far, most important position in the external trade. They followed the commercial routes that connected the principality with Central Europe, while retaining a dominant role in the ottoman-wallachian commerce as well. They exported ottoman and wallachian products to Braşov, Sibiu, Vienna and imported manufactured products from these cities and from Leipzig. Furthermore it should be added that the commercial significance of Bucharest was exceptional, due to its numerous population, which included the members of the most prestigious, and prosperous, boyar families of Wallachia. Apart from their involvement in the external trade, many foreigners leased land (arendaşi), became officials in the state bureaucracy or even founded small-scale industries. Very few specialized in one sector, as more often than not, they managed to combine all these activities.[7]

In spite of the lack of precise demographic data, it is undoubted that the migration of Balkan Christians in the principalities increased during the first decades of the 19th century and particularly after 1829. A considerable number of Bulgarians from northeastern Bulgarian cities, such as Sliven and Kotel, had migrated to Wallachia in 1828, before the outbreak of the Russo – Turkish war and they considerably grew in number during the war and afterwards, during the spring

---

Ἰγγλέση, *Βορειοελλαδίτες ἔμποροι στὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ Σταῦρος Ἰωάννου*, Ἀθήνα 2004, 40–47. For Balkan Orthodox merchants in Hungary see Marta Bur, "Handelgesellachaften – Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17.–18. Jh.", *Balkan Studies* 25 (1984), 267–307 and in the Habsburg Empire in general Olga Katsiardi-Hering, "Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.–19. Jahrhundert", *Österreichische Osthefte* 38 (1996), 171–188.

6 Constantin N. Velichi, *La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare (1762–1850)*, Bucureşti 1970, 19–39, Veselin Traikov, Nikolai Zecev, *Bălgarskata emigrația v Rumânia, XIV vek – 1878 g.*, Sofia 1986, 50–73. Especially for the population movements during the Russo-Turkish war of 1806–1812 see Constantin N. Velichi, Emigrarea bulgarilor în Țara românească în timpul războiului ruso-turc din 1806–1812, *Romanoslavica* VIII (1963), 27–55.

7 Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc on circuitul internațional*, 76–83, 118–129, Hitchins, *The Romanians*, 106–111. Illuminating are also the more specialized studies of Dumitru Limona, "Les relations commerciales du sud-est de l' Europe *à* la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle, reflétées dans les documents archivistiques du Bucarest, Sibiu, Braşov", in *L'Époque Phanariote, Symposium, 21–25 oct. 1970*, Θεσσαλονίκη 1974, 385–399, Nestor Camariano, Quelques renseignements sur la vie et l' activité commerciale de l' épirote Costa Petru en Oltenie (Valachie), Balkan Studies 19 (1978), 313–326, Florin Marinescu, The Trade of Wallachia with the Ottoman Empire between 1791 and 1821, *Balkan Studies* 22 (1981), 289–314. For Bucharest's economic importance see John N. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Econiomic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington 1982, 86–89.

of 1830. A significant portion of those immigrants settled in the central wallachian provinces, mainly in the districts of Prahova and Ilfov. Furthermore, the urban centres as well as some villages of the former 'reaya' of Brăila, Giurgiu and Turnu, which were under ottoman domination before the treaty of Adrianople, had also received a significant number of the Bulgarian newcomers.[8]

In order to facilitate the Bulgarian settlement in Țara Românească, the Russian and later the Wallachian administration boosted the tax incentives. In that way, the Bulgarian immigrants (băjenari) were exempted from taxes for a three-year period, and they afterwards paid half their fiscal obligations towards the state for a seven year period. In some cases they were even given land.[9] All these measures indicate that the local authorities had foreseen the multiple benefits which would be gained from the settlement of Orthodox in- usually sparsely populated – areas, which lacked labor forces.

In the beginning, the privileges were conferred only to Bulgarians who were "workers of the land" (lucrători de pamânt), that is peasants, and not to Bulgarian merchants and artisans. Nevertheless, the authorities of the principality realized the urgent need to develop trade and the manufacturing sector of the wallachian cities, especially those of the former "reaya". In that direction, they accorded tax-exempting privileges and improved the infrastructure of the mercantile regulations and amenities to the Bulgarians who had settled in the cities and occupied themselves with commerce and small scale industries. One must not succumb to the impression that the accorded privileges were as comprehensive and far reaching as those of the peasants.[10]

As far as the Greek settlement is concerned the gathered information is fragmented and not systematic. It should be noted, however, that most Greeks, who settled in Wallachia in the 17th century, came from the areas of Epirus, Macedonia and Thrace and grew in number during the phanariot period, while the Epirotes continued to migrate in the principality during the first half of the 19th century.[11] The migration of the Greeks of the Ionian Islands (Kefallonia and Ithaca) was,

---

[8] Velichi, *La contribution de l'émigration bulgare de Valachie*, 40–57, Traikov, Zecev, *Bălgarskata emigrația v Rumânia*, 74–117, 129–135. For the Bulgarian settlement in Brăila and Giurgiu see: Constantin C. Giurescu, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București 1968, 161–163, Nikolai Zecev, *Brăila i bălgarskoto kulturno-nașionalno Văzdrajdane*, Sofia 1970, 11–28, Ion Boldescu, *Monografia orașului Giurgiu*, Giurgiu 1912, 98–100.

[9] Constantin N. Velichi, Așezămintele coloniștilor bulgari din 1830, *Romanoslavica* III (1958), 117–129.

[10] Velichi, Așezămintele coloniștilor bulgari, 120, 126–134, Dimitŭr Kosev, Virginia Paskaleva, Vladimir Diculescu, Despre situația și activitatea economică a imigrație bulgare în Muntenia și Oltenia în secolul al XIX-lea (până la războiul ruso-turc din 1877–1878), in *Relații Româno-Bulgare de a lungul veacurilor sec. XII–XIX, Studii*, vol. I, București 1971, 285–288.

[11] For the presence of Epirotes in the principalities see Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les pays Roumains*, Ioannina 1984.

nevertheless, the most determining factor for the future of the Greek presence in Wallachia. The Ionians, British subjects thanks to the political status of the islands, settled at the wallachian ports, Brăila in particular, but also Giurgiu, Alexandria and Zimnicea. In Brăila they consisted, in 1837, the socially and numerically predominant foreign element. Finally, there was also a number of Greek merchants from Chios, who settled in Wallachia, and chose as their final destination the ports of the principality. They were not numerous but their contribution to the development of the trade and of the economy in general was essential.[12]

At this point, we must pinpoint two fundamental differences between the Greek and the Bulgarian migration and settlement patterns. In the first place, the Bulgarian migration was of such a massive character that led, even temporarily, to the creation of sheer Bulgarian cities like that of "Noul Sliven".[13] Both the Russian occupation authorities and the local governments after 1834, tried to lure the Bulgarians in the principalities by facilitating their settlement and conferring on them various privileges. In this respect, we can argue that their settlement had a quasi officially-sponsored character. The Greek case was different as the smaller scale Greek immigration was not actuated by any political upheaval nor was it officially encouraged. The Greeks, who had settled mainly in cities, did not create their own villages or towns. What both Greek and Bulgarian merchants and arendaşi, however, had in common was that they often enjoyed the protection of some other Power, such as England, Russia, or even of the newly founded independent Greek state and that they were both tax-exempted in some cities, for example Brăila, Giurgiu and Turnu.[14]

---

[12] For the Greek presence in the Principalities after 1829 see Ἑλένη Δ. Μπελιᾶ, "Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ρουμανίας κατὰ τὸ διάστημα 1835–1878. Συμβολὴ στὴν ἱστορία του ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν", *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας* 26 (1983), 5–62, Paul Cernovodeanu, "L' activité des maisons de commerce et des négociants ioniennes du Bas-Danube durant l' intervalle 1829–1853", in *Actes du II-e Colloque International d' Histoire*, tom. I, Athènes 1985, 91–105. Especially for Brăila see Giurescu, *Istoricul oraşului Brăila*, 161, Cristian Filip, *Comunitatea greacă de la Brăila, 1864–1900*, Brăila 2004, 1–5 and for Giurgiu consult Boldescu, *Monografia oraşului Giurgiu*, 101–102, 190–192. Presice demographic data in Ion Vârtosu, "Trei catagrafii pentru Brăila anului 1837", Analele *Brăilei* XI/2–3 (1939), 17–56.

[13] Constantin N. Velichi, "Emigrarea bulgarilor din Sliven în Ţara românească în anul 1830", *Romanoslavica* X (1964), 289–314.

[14] Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situaţia şi activitatea economică a imigraţie bulgare, 285–286. For the legal status of foreigners in Wallachia see Cornelia Papacostea – Danielopolu, "Une Citoyenneté empirique: Le statut des marchands étrangers en Valachie (1829–1859)", in *Actes du IIe Colloque International d' Histoire – Economies Méditerranéennes équilibres et Intercommunications XIIIe – XIXe siècles*, tom. III, Athènes 1986, 205–214, Μαρία Σοφή, "Αστική εμπορική τάξη στις ρουμανικές χώρες κατά τον 19ο αιώνα. Η περίπτωση των Ελλήνων επιχειρηματιών", in Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (ed.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, v. 3, Αθήνα 2007, 46–49.

As aforementioned, Greek and Bulgarian newcomers occupied themselves successfully in the domain of trade. They both exercised trade through mercantile networks whose main features were similar, but not identical. During 1829–1856 two different Greek mercantile networks can be detected in the Wallachian principality; each one meeting different needs of the country's trade.

The roots of the first network are traced back in time. It consisted of those Greeks, usually Epirotes or Greek Aroumunians, who were involved in the long distance land trade. Setting off from their villages in Pindus and Macedonia, these Greek merchants used to transport products, following the routes that connected certain regions of the Ottoman Empire, such as Epirus, Macedonia and Bulgaria with the central European markets, (i.e., the Hapsburg Empire, Saxony etc.). The principality of Wallachia was located at the crossroads of those routes and therefore the enterprises of this network were usually seated in Bucharest and in some cases in the cities of Oltenia. These firms had close business and family ties with Greek and Aroumunian merchants of Vienna, Budapest and Transylvania.[15]

Despite the problems that arose due to the Greek Revolution of 1821, the most powerful firms like those of Ion Stamu, Hagi Ianuş and Hagi Pop, managed to carry on successfully their activities. Nevertheless, the Wallachian commerce underwent major changes during the fourth decade of the 19th century, as the Adrianople Treaty created the preconditions for a radical change in the principality's economic relations with other countries. As it has already been stated, one of its stipulations exempted Wallachia and Moldavia of their obligation to provide the Ottoman capital with grain and recognized the right of free trade for their inhabitants. Moreover, the Porte lost the control of Brăila, which was the only wallachian port with an access to the Black Sea. The wallachian government paid special attention to the enhancement of the commerce and supported the development of Brăila's port. All these factors led to the reorientation of the Wallachian export trade, since the interest of the commercial enterprises shifted now to the new, prosperous markets of Western Mediterranean states and, from the mid-forties also towards England, where an increased demand for wheat was demonstrated.[16]

Some, though certainly not all, of the older Greek commercial enterprises adapted to the changes and seized the new business opportunities. A representative

[15] Limona, Les relations commerciales du sud-est de l' Europe, 385–392, Oţetea, *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional*, 118–129. See also Elena Limona, Dumitru Limona, "Negustori bucureşteni la sfîrşitul veacului al XVIII-lea. Relaţiile lor cu Braşovul şi Sibiul", *Studii* 13/4 (1960), 107–140.

[16] Iorga, *Istoria comerţului românesc*, 145–172, Paul Cernovodeanu, *Relaţiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803–1878)*, Cluj-Napoca 1986, 51–102. Especially for Brăila see Giurescu, *Istoricul oraşului Brăila*, 144–157, 165–168 and Emil Octavian Mocanu, Premisele creării regimului de porto-franco la Brăila, *Analele Brăilei* VI (2005) 13–36. Bogdan Murgescu challenges the importance of the Adrianople Treaty in: Romanian Grain Exports and the Treaty of Adrianople (1829), 58–61.

case is that of the large scale merchant Ion Stamu, who during the decades 1830 & 1840 specialized in land leasing and grain trade through the Greek commercial and maritime enterprises în Brăila. Ion Stamu's close professional relationship with Greeks, not rarely from Kephallonia or Chios, who had many correspondents in Constantinople and the main Mediterranean ports, such as Malta, Livorno, Genova and Marseille resulted in a joint venture which guaranteed the flexibility, effectiveness and speed of the cereal trade.[17] Unfortunately, the knowledge we, hitherto, have for the evolution of the Greek enterprises of the interior of Wallachia is fragmented, due to the lack of historical research on this field.[18]

The second commercial network was closely related to sea trade since its members were merchants and ship owners from Chios and the Ionian islands hence this network has been accurately described as "Chiot network". Their firms were seated at the ports, particularly in Brăila. Members of those prominent Greek families, (for example Argenti, Sechiari, Laskaraki, Chrisoveloni, Sakomanu, Pana etc.) were the leading figures in the Wallachian grain exports, which were more than usually transported by Greek owned ships, with a Greek, Ionian, Ottoman, Russian or even Austrian flag. Members of these families had settled in other ports, such as Marseilles, Livorno, and Genoa and, later, Liverpool, where they had established branches of their companies, collaborated with other Greek merchants, with whom they forged close family and professional bonds. In fact these merchants had "constructed" a very powerful and extremely active commercial network which, though it had not monopolized the grain trade, certainly had obtained a preponderant position.[19] Their competitors in Brăila were usually Italians from Genoa, like the Pedemonte firm, while Rumanians, Russians, Jews and others had obtained a much smaller share of the market.[20] The repeal of Corn Laws and the opening of the huge English market for wheat resulted in an even faster growth of their trade.[21] It should be added furthermore that Greek mer-

[17] Dumitru Limona, Natalia Trandafirescu, *Documente economice din arhiva casei comerciale Ioan St. Stamu, 1714–1876*, vol. I, Bucureşti 1983, 21–28.

[18] Maria Sofi prepares a doctoral dissertation for the economic activity of Ion Stamu.

[19] Gelina Harlaftis, *A History of Greek-owned shipping. The making of an international tramp fleet, 1830 to present day*, London and New York 1996, 40–62. For a list of merchants who belonged to the Chiot network see ibid. 312–316. Greeks, dominated also the south-russian grain trade see Patricia Herlihy, "Greek merchants in Odessa in the Nineteenth Century", Harvard Ukrainian Studies 3–4 (1979–1980), 399–320, Gelina Harlaftis, "The Role of the Greeks in the Black Sea Trade, 1830–1900", in L. R. Fischer, H. W. Nordvik (eds.), *Shipping and Trade, 1750–1950: Essays in International Maritime Economic History*, 1990, 63–95 and Vasilis Kardasis, *Diaspora Merchants in the Black Sea. The Greeks in Southern Russia, 1775–1861*, Oxford – New York 2001.

[20] Dumitru Bodin, *Documente privitoare la legăturile dintre Principatele Române şi Regatul Sardiniei*, Bucureşti 1941, 23–45.

[21] The statistical data at Cernovodeanu Paul, Marinescu Beatrice, "British Trade in the Danubian Ports of Galatz and Braila between 1837 and 1853", *Journal of European Economic History* 8/3 (1979), 707–742 provide an adequate description of this development.

chants invested also in the banking sector founding some of the first modern credit institutions in Wallachia.[22]

The position of the Bulgarian merchants in Wallachia was in many ways divergent.[23] Most of the Bulgarian merchants of the principality were occupied with retail trade, with the well-known exception of Hristo and Evloghie Gheorghiev brothers and some others, who were much involved in large scale external trade.

The Bulgarian firms were mainly devoted to the export of agricultural products (e.g. aba, cloths, cottons, animal products, cattle etc.) from the Ottoman Empire [the Bulgarian provinces in particular] to Wallachia; and, to a lesser degree to the export of Rumanian products, especially to the Ottoman Empire. By the means of an expanded network of commercial agents and co-operators in all the urban centers of Bulgaria and in the interior of Wallachia, the Bulgarians gained access to a wider market, while their "no-specialization" to the trade of one or two products safeguarded them from possible losses. Co-operators were more than often relatives or came from the same city as for example the co-operators of the Gheorgiev's in Karlovo (brothers Puliev).[24]

Most of the Bulgarian merchants resided in Bucharest, Ploeşti, as well as in the numerous danubian ports, such as Alexandria, Zimnicea, Giurgiu, which were highly developed during that period. The number of the Bulgarian merchants in Brăila was remarkable since at that port mercantile activity was oriented towards sea trade with the countries of Western Europe.[25] Most of the Bulgarian firms restricted their activity within the borders of the Ottoman Empire and Wallachia, while the most significant ones had developed close ties with rich and powerful Bulgarian merchants of Constantinople.[26] An outstanding exception of this rule was the Mustakov brothers' firm which had been trading with the Hapsburg Empire since the beginning of the 19th century.[27]

---

[22] A characteristic case was the "Banca Filemborică" in Brăila, founded in 1845. See Cernovodeanu, L' activité des maisons de commerce et des négociants ioniennes du Bas-Danube durant l' intervalle 1829–1853, 101.

[23] For the economic activity of the Bulgarian diaspora, and especially trade, see Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situaţia şi activitatea economică a imigraţie bulgare, passim, and David Cohen, "Des relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40–70 du XIXe siècle", *Bulgarian Historical Review* 2/3 (1974), 70–98. It should be underlined however that the research in this field has been based in the rich archival material of the Brother Gheorghiev's firm. Nevertheless, it is obvious that the Brothers Gheorghiev's firm was probably an exceptionally successful case and perhaps the overemphasis on its activity obscures or deforms our overall knowledge of the period.

[24] Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situaţia şi activitatea economică a imigraţie bulgare, 305–339, Cohen, Des relations commerciales, 71–78.

[25] Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situaţia şi activitatea economică a imigraţie bulgare, 334–339.

[26] Cohen, Des relations commerciales, 85.

[27] Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situaţia şi activitatea economică a imigraţie bulgare, 308.

The Greek and Bulgarian enterprises shared many common characteristics. Firstly, the structure and organization of their firms was similar, as it was based on family bonds and the common origin of its members. In other words, both the Greek and Bulgarian merchants co-operated with relatives, or people who came from the same city or region.[28]

Apart from that, their mercantile practices as well as their mentality were much the same, since they derived from practices, which had been molded from the end of the 18th century. An interesting characteristic of this shared – tradition, was the use (in most cases and not exclusively), by the Bulgarian firms, of the Greek language enriched with Turkish and Italian. So to mention a telling case, a significant portion of the correspondence of brothers Gheorghiev was written in Greek and probably accordingly to the instructions given by the Greek mercantile encyclopedias, printed in the beginning of the 19th century.[29]

Nevertheless we should not overestimate the similarity of the Bulgarian and Greek enterprises, since important differences have been noted. The Bulgarians were specialized in the imports from the Ottoman Empire, in contrast to the Greek entrepreneurial activity which was directed towards grain exports from the Eastern to the Western Mediterranean and England.[30] In other words, Greeks and Bulgarians were trading different products towards different countries.

Only towards the end of the period a handful of Bulgarian commercial firms attempted to expand their activity, and focus on the probably much more profitable and certainly faster growing grain export trade. Nevertheless, in this particular field the Bulgarian merchants faced insurmountable difficulties, as they did not have access to the western Mediterranean ports or in England and were exclusively depended on Greeks and Italians ship owners for the transportation of their goods. In order to cope with these problems some, usually the most powerful, Bulgarian trade firms cooperated with Greeks, as was the case for example, of brothers Gheorghiev who developed a close and long standing professional relation with members of the Rodocanachi, Theologu and Negreponte families who could perfectly act as intermediaries between Bulgarian merchants and western European markets.[31] Although this cooperation was profitable, it is revealing

[28] Harlaftis, *A History of Greek-owned shipping*, 51–55, Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situaţia şi activitatea economică a imigraţie bulgare, 308–309 and Cohen, Des relations commerciales, 81–83.

[29] It should be noted furthermore that some "commercial encyclopedias" were translated into Bulgarian from the Greek language during the same period. For the Bulgarian "commercial encyclopaedias" see Ivan Rusev, "Les manuels de commerce à l'époque du Réveil national bulgare (les années 1830–1870), *Études Balkaniques* 39/ 4 (2003), 18–63.

[30] Harlaftis, *A History of Greek-owned shipping*, 40–51.

[31] Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situaţia şi activitatea economică a imigraţie bulgare, 339–343. See also Ana Felicita Lebădă, Relaţiile comerciale româno-franceze on perioada 1850–1875, in *Studia Iuvenum*, Bucureşti, 62–74.

that the Gheorghiev brothers constantly underlined the high risks that sea trade included and the sense of insecurity they had.[32] It should be added that during the first half of the 19th century the number of the Bulgarian firms or merchants who had settled in England was quite restricted.[33]

The Crimean war (1853-1856) and especially the Paris treaty of 1856 was another turning point in the development of the principalities' economy and the Greek and Bulgarian entrepreneurial activity. The imports of European, i.e. English, French, Austrian and even Italian products increased as well as the exports of Wallachian and Moldavian grain and other cereals. The share of the Wallachian market for the Bulgarian products was substantially decreased and the Bulgarian merchants had to reorient their commercial activity and tactics, although not everyone accomplished that successfully. The Brothers Gheorghiev succeeded in modifying and expanding their activities.[34] The Greek merchants and ship-owners had also to adapt to a new environment of fiercer competition by the western European and Austrian firms, and indeed they managed to accomplish that successfully by modernizing their fleets and founding maritime insurance companies.[35]

As the historians Dimităr Kosev, Virginia Paskaleva and Vladimir Diculecsu stressed out, up to 1971 the historical field of the Bulgarian economic activities in Wallachia, had remained almost unexplored.[36] Despite the fact that, ever since the historical debate has advanced, what still lacks, in respect to this particular aspect of the Bulgarian Diaspora's history, is a comparative study of the Bulgarian and Greek entrepreneurial activity in Țara Românească. This comparative approach could offer a thorough, enriched and broader perspective in the history of the "conquering Balkan orthodox merchant", who in the third quarter of the 19th century, had to adapt in a much more demanding and competitive economic reality, the aftermath of the changing times in the Danubian region.

[32] Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situația și activitatea economică a imigrație bulgare, 342–343.

[33] Hristo S. Gluškov, "Britain's Trade Relations with the Bulgarian Lands during the Period after the Crimean War until Bulgaria's Liberation from Ottoman Rule (1856–1877)", *Bulgarian Historical Review* 4/4 (1976), 45–49.

[34] Cohen, Des relations commerciales, 79–81.

[35] See Σπυρίδων Φωκάς, *Οι Έλληνες εις την ποταμοπλοΐαν του Κάτω Δουνάβεως*, Θεσσαλονίκη 1975, 80–116.

[36] Kosev, Paskaleva, Diculescu, Despre situația și activitatea economică a imigrație bulgare, 284.

ГРЪЦКИ И БЪЛГАРСКИ ТЪРГОВЦИ ВЪВ ВЛАШКОТО КНЯЖЕСТВО ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК. СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ

ДИМИТРИОС КОНДОГЕОРГИС

Настоящото съобщение има за цел да разгледа в сравнителен план предприемаческата дейност на гръцките и българските търговци във Влахия от подписването на Одринския мир до края на Кримската война.

Установяването на балкански православни поданици на Османската империя във Влашкото княжество може да бъде проследено назад до XVII в. През този период православните поданици се занимават в повечето случаи с търговия по суша, която следва пътищата, свързващи княжеството с Централна Европа. Тази форма на стопанска дейност се променя след Руско-турската война от 1828–1829 г., която се възприема общо взето като един повратен момент в икономиката на Балканите. Войната не само стимулира емиграцията на българите към Влахия, но и допринася за укрепването на връзките между княжеството и Западна Европа, благодарение на постановленията на Одринския мир, които освобождават търговията със зърнени храни.

Гръцките и българските търговци и предприемачи се възползват от новите обстоятелства и постепенно придобиват контрола над вноса и износа на Влахия. Търговските фирми на Секяри и Аргенти в Галац, както и на Стаму и братята Георгиеви в Букурещ са типични примери за силата, която тези фирми придобиват от търговията и стопанската дейност. Една обширна мрежа от представителства на територията на Влахия и извън нея, както и в Османската и Хабсбургската империя, а също така и Западна Европа, е ключовата характеристика на търговските предприятия, които процъфтяват в този период. Тяхната предприемаческа дейност не се ограничава само в търговията, но и също в арендаторска дейност, банкерска дейност и по-рядко в индустрия от малък мащаб.

Въпреки сходствата в търговските практики, гръцките и българските търговци правят различен избор в предприемаческата си дейност. На първо място гръцката мрежа от представителства в Европа е много по-обширна, отколкото тази на българските търговци. Освен това гръцките фирми са не само търговски, но и корабопритежателски компании, тъй като множество гръцки търговци притежават голям брой кораби. По-обширната мрежа и по-големият достъп до морския транспорт улеснява дейността на гръцките

търговци от Влахия с пристанищата на Италия (Ливорно), Франция (Марсилия) и Англия (Ливърпул и Лондон). Когато нарасналото търсене на внос на зърно от тези индустриално развити страни има за резултат бум в зърнената търговия, гръцките търговци от Влахия имат средствата да се възползват от него. В същото време българските търговци, общо казано, противно на гърците избягват рискованата морска търговия и се фокусират повече върху износа на български произведения от българските провинции на Османската империя във Влахия, а също и в установяването на връзки с пазарите на Централна Европа.

МРЕЖИ И ПАРТНЬОРИ: ТЪРГОВСКАТА КЪЩА НА ХАДЖИ ЯНУШ КОСТА ПЕТРЕ ОТ КРАЙОВА

СВЕТЛАНА ДОНЧЕВА

Темата за гръцките търговски къщи в румънските земи, и особено в Трансилвания, не е непозната в историографията. Добре проучена както в гръцката, така и в румънската историография е дейността на т.нар. гръцки компании в Сибиу и Брашов, намиращи се в Хабсбургската империя, които всъщност обединяват не само гръцките, но и всички православни търговци, поданици на Османската империя[1]. Но освен тях на територията на Влашко и Трансилвания се създават много други фирми на предприемачи най-вече от гръцките, но също така от българските и сръбските земи, които осъществяват активна търговия между Османската империя, Хабсбургската империя и Русия. Разностранната дейност на тези фирми, както и широкият им географски и етнически обхват, ги правят интересен обект за проучване от различни гледни точки.

Целта на настоящото съобщение е да представи дейността на една такава компания – търговската фирма на х. Януш Коста Петре и братята му в Крайова. В Държавния архив на Румъния в Букурещ е запазен изключително богатият архив на компанията, който съдържа повече от 25 000 отделни документа, главно на гръцки език, най-вече кореспонденция с различни партньори и местните власти, както и повече от двадесет търговски книги, които разкриват разнообразната дейност на фирмата в рамките на Балканския полуостров и Средна Европа[2]. От българска гледна точка архивът също е много интересен, тъй като съдържа полезна и разнообразна информация за търговските партньори на фамилията Коста Петре в българските градове, предпочитаните търговски пътища, механизмите на сътрудничество между тях, както и за асортимента, обема и цените на търгуваните стоки.

Семейство Коста Петре произхожда от Негада, в областта Загора в Северна Гърция. Те са едни от многото гърци, вероятно от влашки произход,

---

[1] За гръцките търговски компании в днешните румънски земи вж: *Τσούρκα-Παπαστάθη, Δ.-Ε.* Η ελληνική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636–1848. Οργάνωση και Δίκαιο. Θεσσαλονίκη, 1994; *Papacostea-Danielopoulou, C.* L'organisation de la Compagnie grecque de Braşov (1777–1850). – Balkan Studies, 14, 1973, 313–323; *Karathanassis, A. E.* L'Hellénisme en Transylvanie. L' activité culturelle, nationale, et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIIIe–XIXe siècles. Thessaloniki, 1989.

[2] Централен държавен архив – Букурещ (по-нататък ЦДА-Б), фонд „Търговска къща Хаджи Януш".

които се преселват в румънските земи през XVIII в., наред с други известни търговци като Михаил Цумбру, който се заселва в Брашов, Йоан Стаму – в Букурещ, х. Мосху и др. Не е известно кога точно е станало това, но съвместната фирма се създава през 1792 г., когато на 1 март между петимата братя Коста Петре – Януш, Астрино, Стефан, Полихрони и Никола, и техния братовчед Янакис Анастасиу е подписан договор, с който капиталите им се обединяват в едно съдружие под ръководството на х. Януш, вероятно най-големият от братята[3]. Освен това в общия капитал е включен и капиталът на майка им, за който отговаря х. Януш. Всеки един от участниците в съдружието получава съответната лихва, в зависимост от размера на капитала си. Хаджи Януш се задължава всяка година да се отчита пред съдружниците, но на практика това се случва само през първите две години, след това срокът на отчитане се увеличава на пет години[4]. На участниците в съдружието било забранено да се занимават с каквато и да била дейност извън него. Била предвидена възможност за излизане от общата фирма, но, вероятно за да се запази целостта на фирмените капитали, процедурата по отделянето била тежка и това можело да стане само след едногодишно предупреждение към съдружниците[5]. Много скоро след създаване на търговската им фирма се появяват нейни клонове в различни градове, ръководени от братята на Хаджи Януш – *Астрино Коста Петре и братя* в Букурещ, *Стефан Коста Петре и братя* във Виена и *Полихрони Коста Петре и братя* в Сибиу. Не е известно какво се случва с Никола, както и с братовчед им Янакис Анастасиу, защото от началото на XIX в. те не се споменават в документите.

Може би тук е мястото да се уточни, че в този случай термините „търговец" и „търговска фирма" едва ли са най-коректните. Всъщност фирмата на Коста Петре осъществява твърде разнообразна дейност, съобразявайки се с изискванията на пазара, които се променяли всяка година, и търговията е само една част от нея. Затова вероятно по-верният термин е предприемач[6]. Всички братя участват с различна степен на активност в търговията с разнообразни стоки и другите инициативи на компанията. Но наред с това всеки един от тях се специализира в различна област. Така например Полихрони Коста Петре, който в най-малка степен участва в търговията, предпочита лихварската дейност. Сам или в съдружие, най-често с Йоан Георге Николопол, Полихрони дава пари под наем с различна лихва, която в някои случаи достига 80,5%. Между неговите „клиенти" са и много членове на местната аристокрация, вкл. и влашкият принц Йоан Караджа[7].

---

[3] ЦДА-Б, ф. „Търговска къща Хаджи Януш", мф R. 136, с. 329.

[4] Пак там, с. 330 сл.

[5] Пак там.

[6] *Χατζηϊωάννου, Μ. Χ.* Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα. Αθήνα, 2003, 23–25.

[7] ЦДА-Б, ф. „Търговска къща Хаджи Януш", п. 3/док32, п. 4/ док. 17–180.

Друга приходоносна област, в която братята, с изключение на Стефан, активно участват, е арендуването на големи имоти, вкл. на цели мошии, за срок от една до три години. Така х. Януш наема не само собственост на боляри като столника Коцофана и пахарника Гица Бенгеску, но и мошии, принадлежащи на църкви и манастири като „Св. Спиридон" в Букурещ и „Хорезу" в Бистрица[8]. Астрино Коста Петре също взима активно участие в този вид дейност, като най-активен е през периода 1808–1810 г.

Много печеливша част от семейния бизнес е наемането на приходи от държавата, най-вече различни държавни такси, от страна на Астрино, х. Януш и частично Полихрони Коста Петре. Така например наемането на акциза върху виното в областите Вълча, Романаци и др., съвместно с болярина Димитраки Бръилою и неговия син за периода 1799–1801 г., носи на х. Януш печалба от повече от 45 000 гр.[9] Друг източник на значителна печалба за х. Януш и Астрино било наемането на приходите от пощите, в съдружие с някои боляри, през 1811 г.[10] В отделни документи са отбелязани и приходи и от други такси, най-вече митнически, които също допринасят за финансовото благополучие на семейната фирма.

Друга съществена страна от дейността на *Коста Петре* била търговията с пари и полици. Една от стоките, която интересувала особено търговците от този период, били самите монети и ценните книжа. Различните монетарни системи, както и чувствителните разлики в курсовете, засилената търговия между Османската империя, и в частност Балканите, и Средна Европа стават причина за чувствителни разлики между номиналната стойност на монетите и тяхната стойност според съдържанието на ценен метал в тях[11]. От това се възползват много предприемчиви търговци, които закупували не само монетите с най-много ценен метал, но и тези, които се търсели най-много от съответната монетарница. Така в края на XVIII и началото на XIX в. търговците от Австрия събирали австрийски жълтици, които пращали в Османската империя по различни търговци, а те в замяна им връщали различни турски монети. Сарафлъкът, т.е. извличането на печалба от разликите в курса на отдените валути, в много отношения бил по-доходен, отколкото търговията със разнообразни стоки. Фамилията Коста Петре също се възползвала от тази печеливша търговия. Един от основните им партньори в тази дейност бил Никола х. Стану от Одрин, който, с помощта на брат си Георги х. Стану и в съдружие с гръцкия търговец Константин Малеос от Цариград, закупувал и изпращал монети за сметка на х. Януш в Крайова[12].

---

[8] Пак там, п. 6/док. 87, п. 8/док. 12 и др.

[9] Пак там, п. 3/док. 70а.

[10] Пак там, п. 16/док. 21.

[11] *Велики, К.* За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX век. – Исторически преглед, 1959, № 6, 67–68.

[12] ЦДА-Б, п. 29/док. 121, п. 29/док. 150, п. 31/док. 77, п. 33/док. 60а.

Най-значителна част от семейния бизнес обаче си остава търговията с различни видове суровини и стоки. Асортиментът на стоките, които внася и изнася фирмата на Коста Петре, е изключително разнообразен – като се започне от кафе от Санто Доминго, различни предмети за бита от германските градове, а също така чай, захар, разнообразни плодове, оцет, платове, гайтани, аба, астраган, видове бои, лекарства и се стигне до особено търсените през периода суровини като памук, лен, вълна, коприна.

Много съществено място в техния износ заема памукът, който се произвежда в Серес в Македония и околните села. Търсенето на памук през този период е много голямо и той е основен артикул в търговията на други търговци, като споменатите преди това Михаил Цумбру от Брашов и Йоан Стаму от Букурещ. Единият от братята – Стефан, е основният отговорник за закупуването на суровината и той прекарва значителна част от времето си не във Виена, а в Македония, в Негада, за да може да контролира по-ефикасно тази дейност. В Серес работи с две основни фирми – на Емануил Папас и Христодул Мариноглу. От Серес памукът се транспортира до Видин, където *Коста Петре* си сътрудничат с фирмите на Харизан Захари, на братя Шишманоглу, с фирмата *Хаджи Халил Мемишоглу и Георги Пешаков*, които имат грижата суровината да бъде натоварена и да се прекара през Оршова към Виена. Там получатели са различни – фирмите на Анагности Папатеу, Мола Дервиш и Димитри Малкочоглу, Зоту Руси и др. Освен с тях компанията *Коста Петре* работи и с общината на гръцките търговци, османски поданици, към църквата „Св. Георги“[13].

Друг основен маршрут на транспортиране на памука е през Никопол към Трансилвания, и по-точно към Брашов, където негов получател е търговецът от български произход х. Тончо х. Андрей[14]. Един от основните транзитни пунктове по пътя на памука към Дунав е Габрово. Тук за посрещането на балите с памук, складирането и по-нататъшното транспортиране на стоката отговаря габровският търговец х. Велчо х. Андрей[15]. Така в едно писмо от януари 1811 г. става ясно, че в Габрово е складиран памук от Серес, за който са необходими 80 коли, за да бъде транспортиран до Никопол.

---

[13] Пак там, п. 14/ док. 34, п. 33/док. 26. За Гръцката православна община във Виена вж.: *Λουκάτος, Σπ.* Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την Τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια. – Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 15, 1961, 287–350; *Peyfuss, M. D.* Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien. Soziale und nationale Differenzierung im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur heiligen Dreifaltigkeit. – Österreichische Osthefte, 17, 1975, 258–268; *Plöchl, W.* Die Wiener orthodoxen Griechen. Eine Studie zur Rechts- und Kulturgeschichte der Kirchengemeinden zum hl. Georg und zur hl. Dreifaltigkeit und zur Errichtung der Metropolis von Austria. Wien, 1983.

[14] ЦДА-Б, п. 13/док. 80, п. 14/док. 186 и др.

[15] Пак там, п. 5/док. 26, п. 5/док. 40.

Освен в тези градове, фирмата *Коста Петре* има партньори и комисионери във всички дунавски градове, както и почти всички по-големи градове на полуострова.

След 1820 г. фирмата на братята Коста Петре започва да запада. Политическите събития от началото на това десетилетие – въстанията в Дунавските княжества, Гръцката революция, които създават негативно отношение към гърците, ги принуждава да се преместят в Сибиу, на територията на Хабсбургската империя, не по-късно от 1823 г. За това допринасят и някои лични конфликти с болярите в Крайова. Постепенният финансов упадък води до невъзможност да се изплащат наемите на наетата недвижима собственост. Всички тези неблагоприятни събития съвсем естествено повлияват отрицателно и на търговската дейност на фирмата. Хаджи Януш умира през септември 1823 г., което допълнително затруднява положението и през 1825 г. фирмата обявява банкрут[16]. Известно време след това Полихрони Коста Петре продължава дейността си в Сибиу, сътрудничейки си с Иоан Ст. Стаму от Букурещ и неговите синове Стери Н. Стаму и Димитри Н. Стаму в Янина, като последната информация за него е от 1829 г.[17]

Подробното проучване на архива на една търговска къща с международна дейност може да бъде изключително полезно от научна гледна точка по много причини. Това не са дори само търговските сведения, които могат да бъдат извлечена от документите – като цени и количества на различните продавани и купувани стоки, валутни курсове и др. В края на краищата всеки, който отвори търговските книги, с малко повече упоритост може да намери подобна статистическа информация. Много по-интересно е разкриването на механизмите, по които функционира една подобна семейна компания и нейната мрежа, обвързваща десетки фирми от такъв широк географски район. Особено интересни с оглед на българската стопанска история са фактите, касаещи фирмите на български търговци, участващи по един или друг начин в търговската мрежа. Поради тази причина архивите на фирмата на х. Януш са още по-ценни, тъй като за една много голяма част от споменатите му партньори не са запазени сведения в извори от български произход (един такъв особено показателен пример е Никола х. Стану от Одрин, много известен с участието си в Гръцката революция, но за чиято търговска дейност не се знае нищо).

Въпреки че дейността на фирмата *Хаджи Януш Коста Петре и братя* да не достига до мащабите на големите гръцки търговски компании от

[16] *Filip, V.* Un model de reusita al elitei negistorresti. Cazul familiei Costa Petre (1782–1825). – Fatetele istoriei.Existente, identitaţi, Dinamici. Omagiu Academicianului Stefan Stefanesku. Bucureşti, 2000, 253–254.

[17] Documente Economice din arhiva Casei comerciale Ioan St. Stamu (1714–1876). Vol. 1. Bucureşti, 1983.

този период, тя е един христоматиен пример за предприемаческа фирма от края на XVIII и началото на XIX в. – с многопосочна дейност, която покрива целия Балкански полуостров и дори излиза извън него. Между нейните партньори има не само турски търговци, но също така еврейски и арменски. Този факт, както и създадената широка и доста гъста мрежа, която не признава политическите граници, е показател за меркантилното мислене и новия търговски морал, когато търговските интереси излизат пред религиозните и етническите такива.

NETWORKS AND PARTNERS: THE HADJI JANUSH TRADE COMPANY. COSTA PETRE FROM KRAYAVO

SVETLANA DONCHEVA

The activities of the Greek merchant companies in the Romanian lands during the 17th–19th centuries is well known and researched, especially of those ones in Brasov and Sibiu. But there were many others merchants coming from the Ottoman Empire which established their companies in Bucharest, Craiova, Braila. The paper presented deals with the family company of Costa Petre brothers and it is based on their rich archive. Although the company was founded in Craiova, it had branches in all the main towns in the Balkan Peninsula, which allowed creating a wide network of partners, commissioners, clients.

СТОПАНСКА СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ НА РУСЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО (ДО 1878 Г.)

ЦЕНТЪР НА ПРОТОИНДУСТРИАЛНО МАНИФАКТУРНО-ФАБРИЧНО ПРОИЗВОДСТВО (СРЕДАТА НА XVIII – СРЕДАТА НА XIX В.)

ИВО ЖЕЙНОВ

Изследванията на стопанската история на Русе през Възраждането са ограничени по брой, теми и периоди. Те имат случаен характер, скромно фактологическо дирене и не са свързани с изграждането на цялостна концепция. Това пречи да се даде оценка за мястото на Русе в стопанските отношения на българските земи с Европа и в границите на Османската империя. Изграждането на стопански профил на Русе ще изтласка неориентираните модели, в които авторите пренасят субективните си предразсъдъци върху предмета на изследване, или идеологическите, абсолютизирайки определени ценности. Наскоро беше публикуван от Светла Янева „увод" (кавичките са нейни) в теорията на протоиндустриализацията, който самата Янева определя като твърде обобщен и схематичен[1]. Въпреки неговата схематичност, уводът е не само навременен, но и закъснял. Подобна изостаналост в икономическите изследвания е характерна не само за българската историческа наука. Нужно е да се отбележи, че първият международен конгрес по социално-икономическа история на Турция е проведен в Анкара през 1977 г. В същото време трябва и да се отбележи още, че оттогава до днес европейските и американските изследователи са постигнали значителни успехи в осмислянето на икономическите процеси през XVIII и XIX в.

Тъй като не е възможно да са налеят 20 литра течност в бутилка от 1 литър, стопанската специализация на Русе през Възраждането не може да бъде разгледана в 20 страници. Поради ограниченото място ще се спра само на един елемент от нея: протоиндустриалното производство на сахтиян, восък, вълнени, копринени, ленени платове и тютюн.

Проучването на манифактурно-фабричното производство на Русе от средата на XVIII до средата на XIX в. по естествен път ни отвежда до въп-

[1] *Янева, Св.* Пътища на индустриализацията. Протоиндустриите в Европа и българските земи (XVIII–XIX в.) – ИПр, 2000, 5–6, 99–119.

роса за прехода от феодализъм към капитализъм и за съществуването на протоиндустриални форми. Не може да не си зададем въпроса дали те са образец, който създава обща насока, дали бележат скъсване с миналото, като поставят ново начало. Някои изследователи смятат, че за подвластните на Портата територии в Югоизточна Европа има неточност или отсъствие на стадийно-формационни характеристики[2]. Тук трябва да обърна внимание на едно мнение на Виржиния Паскалева, изказано през 1960 г., че капиталистическите отношения в средата на XVIII в. могат да бъдат индивидуални по вид и да се появяват под специфична форма в българските земи[3]. Авторите на последната „История на България" достигат до заключението, че основна характеристика на промишленото развитие през втората половина на XVIII и по-голямата част на XIX в. е голямото разнообразие на организационни форми на производство, конгломерат от масови регионално специализирани производства, предназначени предимно за далечен износ[4]. От друга страна, стоковото производство не поражда винаги капиталистическо производство, но подготвя условията за него. Стокова продукция и движение на стоки съществуват преди капитализма, но през XVIII в. те формират условия и предпоставки за приспособяването им към появата на капиталистически елементи. Този процес протича по частен начин и трябва да бъде анализиран детайлно[5]. Според хипотезата на Франклин Менделс протоиндустрията представлява бърз ръст на традиционно организирани, но пазарно ориентирани селски (в случая градски) домашни индустрии, които се съпровождат от ръст на населението и води до най-важните промени, необходими за появата н фабричната индустрия – специализиране на регионите, комерсиализиране на земеделието (в случая на животновъдството), натрупване на капитали, развитие на предприемачеството, заемане на далечни пазари, създаване на работна ръка за индустрията. Протоиндустрията е явление, което се проявява на регионално равнище[6]. Като любопитен акцент ще обърна внимание на

---

[2] *Шеремет, В.* Внешние факторы переходного периода от феодализма к капитализму стран Юго-Восточной Европы. (Балканские провинции Османской империи). – Новая и новейшая история, 1988, № 1, с. 117.

[3] *Paskaleva, V.* Les relations commerciales des contres bulgares avec les pays de l'Occident et la Russie durant la premières moitiés du XIX-e siècle. – EH, 1960, p. 255.

[4] История на България. Под ред. на *Г. Марков*. Т. 2. С., б.г., с. 464.

[5] *Paskaleva, V.* La production marchande dans les terres bulgares au XVIII siècle. – BHR, 1978, No 4, p. 40.

[6] *Янева, С.* Цит. съч., с. 100, 101. Интерес представляват и други репродуцирани изводи на разни автори от Светла Янева. В повечето случаи те потвърждават моите заключения, но има и съществени разлики, които показват, че няма препокриване на практиките в Западна Европа и българските контактни зони като Русе.

някои български учени като Юрдан Юрданов, Иван Сакъзов, Иван Кинкел, които откриват наченки на капиталистическо производство още по време на българската средновековна държава, т.е. те много по-рано от европейските и американските учени констатират протоиндустриални елементи. В някаква степен представяната тема е абстрактен политикономически проблем, който аз ще се помъча да обясня с конкретно-исторически сведения*.

Аз споделям мнението, че има конюнктурни явления, възникващи в рамките на отделни региони в резултат на природни дадености, вътрешни процеси на развитие, специфични условия на икономическа хармония и практика, макар че те могат да се изменят от външни фактори, например въздействието на центровете върху периферията, отчасти епидемии, войни, личности и др., които оказват влияние върху границите на прехода. Това отношение е противоположно на ограниченията, наложени от окрупнените представи в изследванията на социално-икономическото развитие на цели държави и затова изучаването на детайлите на различните градове и региони има доказателствена стойност за отделните хипотези.

Фернан Бродел обръща специално място на различните еволюции на градовете и особеностите в историята на всеки от тях[7]. Един недооценен елемент в този процес, който в османската държава, според Майкъл Паларе, е еволюция без развитие, са русенските фабрики. Те са част от многообразието и особеностите на стопанския профил на Русе, които са останали вън от полезрението на историците. Явно те са се различавали от манифактурите, защото двете форми се диференцират в описанията на съвременниците им. Същото го правят и някои български изследователи като Николай Тодоров[8]. Съществуването им оформя един дълъг икономически цикъл, който продължава, според събраните от мен сведения, от втората половина на XVIII до първата половина на XIX в. Едно от условията за неговата важност е, че той е ключово звено в осмисляне на прехода от феодализъм към капитализъм, стимулирано от развитието на животновъдството като източник на излишъци за вътрешния и външния пазар и една от причините за разпадането на крайградските земеделски стопанства, парцелирането им и превръщането им в жилищни квартали на Русе. Фабрикатите са на върха на веригата между селското стопанство и производството, като продукцията им е максимално

* Има читатели и слушатели, които се затрудняват при възприемането на абстрактни разсъждения, почитатели на „политиката на присъдата“ и традиционалисти, които вярват в непроменливостта на различните твърдения от учебниците. Г. Олпорт посвещава на неспособността на хората да се влияят от нова информация отделно изследване – „Природата на предразсъдъка“. Затова ще си позволя да дам по-долу елементарен нагледен пример, отбелязан със звездичка, почерпан от съвременната практика.

[7] *Бродел, Ф.* Структурите на всекидневието: Възможното и невъзможното. Т. 1. С., б.г., с. 419, 417.

[8] История на България. Т. 5. С., 1985, с. 53.

комерсиализирана. Те са в листата с основни стоки на дунавската и морската търговия, в контрабандата и алтернативните сухоземни външнотърговски трасета през трансилванските градове. Така те се превръщат в елемент от участието на българските земи в европейския икономически живот. Не на последно място фабриките дават обяснения и за развитието на градовете край големите реки – крайбрежните общества, генериращи повече или по-малко интензивни културни импулси към вътрешността на страната.

Русенското протоиндустриално фабрично производство изчезва от стопанския живот преди създаването на консулства в Русе, преди редовните пътувания на европейци, преди зачатъците на статистика в Дунавския вилает и преди появата на вестниците в българските земи. Затова забравата върху него е по-плътна.

Шарл дьо Пейсонел, който изследва в детайли външната търговия на османската държава и посещава Русе през 1759 г., отбелязва, че в България се произвеждат огромни количества разноцветни сахтияни, кожи и др. и „на много места има работилници, но главните са в Русе". Той обръща внимание, че едно от основните места за събирането на восък е Русе[9]. Френският дипломат, който според практиката е и просперирящ търговец, подчертава лидерската позиция на Русе в тези две производства и най-високата им стопанска специализация в българските земи. Мнението на Шарл дьо Пейсонел е особено ценно, защото той е второ поколение консул в османската държава с продължителен професионален поглед върху характерните черти на икономическия живот. Спокойно може да се предположи, че сведенията са валидни и за по-ранна дата, защото е очевидно, че тези ефекти не могат да се постигнат точно в споменатата година. Извънредно интересни конкретноисторически свидетелства в потвърждение на горното са Канунамето за пазарния бач в Русе от началото на 70-те години на XVI в., в което става дума за кожухарство, кюркчийство, и вторична преработка на масло за осветление, пчелен мед и др., и Русенският кадийски регистър, в който на 10 декември 1656 г. се съдържа заповед за купуването на 700 кантара топена лой, която да се заплати на всеки „правоимеещ"[10]. Сведенията са потвърждение за практика, съществувала през XVI и XVII в. в града. Твърде е възможно възникването на фабриките да е улеснено от разделението на труда, създадено преди нашествието на османците – стоковото производство навлиза в българското средновековно стопанство още през X в., а в експортната листа от XI в. са кожите и восъка, предназначени за Венеция и Фландрия[11].

---

[9] Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Състав. и ред. *Б. Цветкова*. С., 1975, с. 311, 309.

[10] *Цветкова, Б.* Турски извори за историята на правото в българските земи, Т. 2. С., 1971, 26–28, 128; Проучване на градското стопанство през XV–XVI век. С., 1972, с. 15.

[11] *Цонев, С.* Стоковото производство във феодална България. – ИПр, 1954, № 5, с. 57; *Коларов, Хр.* Към въпроса за външнотърговските връзки на България през XII–XIV в. – ТрВТУКМ, т. VIII, кн. 2, 1970–1971, С., 1973, с. 135, 139, 140, 148.

Но да се върнем към френските извори. Стопанското развитие и специализация на Русе, наред с останалите специфични фактори, са причина за настояването на френския посланик в Цариград граф Кастелан от 6 януари 1747 г., че е по-перспективно и полезно за френската търговия да се изгради консулство в Русе, а не в Пловдив, както предлага Светата конгрегация по религиозни причини. Според едни автори това се случва през 1740 г. по предложение на френския посланик в Цариград Вилньов; според други – в началото на 1741 г.; а според граф Кастелано едрият търговец Готие в 1742–1743 г. препоръчва на своето правителство да открие в Русе френска търговска къща, която да конкурира внасяните от Полша сукна, „но главно за изкупуване на кожи и восък"[12].

В 1768 г. Ернст Клееман вижда фабрики (Fabriken) за кожи /сахтини/, восък, тютюн, вълнени сукна, преден памук, коприна[13]. Австриецът не е случаен пътник, а организатор на търговска експедиция и с окото на стопански деец оглежда пристанищните градове, пише за него Виржиния Паскалева. Той е още по-опитен в областта на тогавашната техника и може точно да класифицира отделните производства съобразно тяхната специфика, каквато е и една от неговите задачи в това проучвателно пътуване[14]. Русенските кожарски фабрикати са известни и на руските потребители и това е отбелязано от полковник Лен през 1793 г.: „В него се намират много [...] магазини и известните юфтени работилници"[15]. В 1816 г. Щойрмер също пише за фабрики за муселин, платове, изделия, ленени тъкани и други манифактури (*Es gibt Zeug-, Tuch-, Leinwand-, Musselin-Fabriken und andere Manufakturen*)[16]. В книгата си Кунике, излязла през 1826 г., също прави разлика между манифактура и фабрика. (*Manufakturen, Leder-und andere Fabriken*)[17]. Друг автор (Тилен) в 1828 г. потвърждава, че жителите на Русе имат фабрики за вълна и памук, коприна, кожи и тютюн (*Fabriken*)[18]. През 40-те години на XIX в. продукцията на фабриките за преработка на вълна, муселин и марокен в Русе намират важен пазар в Гюргево – пристанището на Букурещ[19]. В навечерието на Кримската война Унгевитер отбелязва в Русе фабрики за сатен, муселин и коприна ([...] *mit Saffian-, Musselin – und Seidenfabriken*)[20].

---

[12] *Юрданов, Ю.* История на българската търговия до Освобождението. С., 1938, 154–155; *Митев, Пл.* Проектът за откриване на френско вицеконсулство в Пловдив от 1747 г. – In: Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva. BHR, 2006, No 1–2, p. 368, 373.

[13] *Михов, Н.* Принос към историята на търговията на Турция и България. С., 1971, с. 23.

[14] *Паскалева, В.* Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII–XIX в. С., 1986, с. 88.

[15] *Полк. Лен.* Военно-топографическое описание дороги от Журжу и Рушука через Шумлу и Константинополе. СПб., 1821, 3–4.

[16] *Михов, Н.* Цит. съч., с. 105.

[17] Пак там, с. 121.

[18] Пак там, с.141.

[19] Пак там, с. 268.

[20] Пак там, с. 314.

От изброяването се вижда, че първите фабрики са за преработка на кожа. Животновъдните суровинни източници са практически неограничени и през този период, за разлика от зърното, няма никакви забрани върху тях за износ. Освен продукцията на българските и влашките скотовъдци[21], през Русе преминава едно от основните трасета за ежегодното прехвърляне през Дунава на огромните мокански стада. Тук само бегло маркирам първичното значение на животновъдството за прехода и интересуващата ни тема.

Русенските фабрикати обикновено се експортират от френски и английски търговци през Константинопол по море. Австрийските и германските износители чрез „гърците, дубровничаните и евреите"[22], естествено и българите, са впечатлени от факта, че и те могат да правят същото в по-малък обем, но на по-ниска цена през Трансилвания, панаира в Лайпциг, явно и контрабандно с кораби по Дунава.

Трудно е да отговоря доколко случайно възникват фабриките във феодалните закономерности и как оцеляват предприемачите и собствениците им в неустойчивата среда на османския феодализъм. Затова по-горе отбелязах, че е възможно корените им да са в българската средновековна държава, но универсалното обяснение е за силата на пазара и печалбите. Явно външноикономическите причини са способствали за тяхното оцеляване в некапиталистическото общество – те са били подвластни в по-голяма степен на международните условия на производство и преди всичко на търговията. Тук може сляпо да се доверим на Фернан Бродел, който подчертава, че в течение на XVIII в. продукцията на тези отрасли на промишлеността, които са насочени към вътрешния пазар, нарастват половин път, а тези, които работят за експорт – 5,5 пъти[23]. Дали цифровата страна на това заключение важи за интересуващата ни тема, не мога да твърдя, но правотата на общата тенденция е очевидна. Тук откриваме и обяснение за намаляване значението на Цариград и малоазиатското ядро на империята като център на периферните български дунавски земи и включването им в периферната структура на световната капиталистическа система и изграждането на Русе като локален център със своя периферия. Градското му стопанство е част от контактната зона, в която върви най-активният икономически и социокултурен обмен на земите под юристдикцията на Високата порта с европейските държави.

През интересуващия ни период и особено през отрязъка от края на XVIII в. и първото десетилетие на XIX в. е известно, че обществените ка-

---

[21] През 1806 г. Имаил Тръстениклията поръчва купуването за негова сметка на 5000 вола от Влашко – *Миллер, А.* Мустафа паша Байрактар. М., 1947, с. 121.

[22] *Митев, П.* Цит. съч., с. 373.

[23] *Braudel, F.* Civilization materielle, économie et capitalisme, XV-e – XVIII-e siècle. T. 3. Paris, 1979, p. 497.

таклизми са чести и силни. Но русенските управители успяват да превърнат града в остров на относителна сигурност и в него търсят защита българи от Ловеч до Копривщица „от золумите на Пазвантоглувите хайти и на султанските еничари“ до „когато светът се поумири след 1810 лято“[24]. През 1812 г. Русе е опожарен, а населението му е изселено от руската армия, и въпреки това фабрично-манифактурното производство, както и други елементи от стопанския профил на града, не само се запазват, но и развиват. Стопанският възход е толкова силен, че не може да бъде повлиян трайно от външни за неговите механизми сили, колкото и значителни да са те. Основната причина е, че тези сегменти от градското стопанство са вече трайно свързани със световната икономическа система и се развиват според нейните правила, а не според политическите превратности в османската държава. Т. Стоянович е развил детайлна теоретична схема за дифузията и т.н. в рамките на една провинция, съществуваща като автономна „органическа общност“[25].

Тук трябва да посоча, че в протоиндустриалното фабрично производство също се забелязват възходи и кризи. Диспропорциите в структурата проличават от градацията и честотата в изброяванията на отделните производства от т.нар. пътешественици. От наличните сведения явно личи общото бързо развитие през периода 1759–1768 г., когато фабриките по вид и брой се увеличават. Видно е също във времето отстъпването от първото място на сахтияните и восъка за сметка на коприните, платовете и тютюна. Вероятното обяснение е свързано с промяна на модата и потреблението, които в голяма степен движат външния пазар, но също не трябва да се пропуска и падането на забраните за зърнената търговия и плаването по Черно море, което вдига многократно нормите на печалба в този сектор на аграрния капитализъм. Това не са колебания, а промени в ръста на отделните отрасли на аграрните и на прединдустриалните капиталистически структури, породени от условията на европейския пазар. Фабриките са създадени да обслужват външната търговия и затова в такава значителна степен съществуването им се влияе и зависи от нея. За разлика от тях манифактурите обслужват и нужди на балканското население, което обуславя тяхната по-голяма устойчивост.

Основни въпроси са кои са предприемачите или собствениците на фабричния капитал; кои получават печалбата от производствата; търговският капитал участва ли в изграждането на фабриките; къде се инвестират печалбите от 100 години производство. Отговорите са трудни, защото липсва каквато и да е била документация за тях. Това е причина да потърся информация от

---

[24] Книга за българските хаджии. Състав. *Св. Гюрова, Н. Данова.* С., 1985, с. 254.

[25] *Stoianovich, T.* Commerce et industrie ottomane et maghrébine: poles de diffusion, aires d'expansion. Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottomane. Etudes de O. L. Barkan etc.: publ. et presentees par J.-L. Bacque-Grammont, P. Dumont. (Collection Turcica, III). Paris, 1983, p. 351.

достоверни източници, съвременници на русенските фабрики. Те твърдят, че от края на XVII в. индустрията е отхвърлена на по-заден план от османската държава и е поставена на втори ранг между препоръчваните от исляма професии[26]. Г. Оливие, който през първото десетилетие на XIX в. прави по поръка на френското правителство проучвателно пътуване в Османската империя, заключава, че злосторническият гений на турците води до парализа на индустрията[27]. През 1826 г. саксонски пътешественик дава ясен отговор: „Османците предоставяха манифактурите предимно на християнски и еврейски жители, а за себе си търсят работа предимно в двора, църквата, армията и администрацията"[28]. Доказателство за компетентността на автора е, че неговата книга има пет издания. В изследването на Питципиус бей, публикувано през 1858 г., се подчертава, че фабриките за ориенталски индустриални производства се намират главно в ръцете на местни християни и мохамедани, но християните имат предимство[29]. Положителна роля за християнското начало е, че отделните производства си имат свои светци – закрилници – например на пчеларите са св. Харалмпий и св. Прокопий. Също трябва да се отчете, че създаването на фабриките предхожда с няколко десетилетия заселването на евреите в Русе в края на XVIII в.[30] Въпреки отношението на исляма към индустрията, тя постига значително развитие, наречено от изследователи от първата половина на XIX в. „блестяща степен, която Западът дълго време съжалява без да може да се изравни"[31]. Конкретно-исторически отговор за имената на предприемачите и търговците дава Епархиалният поменик на Зографския манастир. В него е отбелязано, че в 1802 г. от Русе дарители на манастира стават астарджийският (тъкачи на тънки платове), кожухарският, калпакчийският, чохаджийският (сукнарски), абаджийският еснаф[32]. Същото е валидно и за Хилендарския манастир за годините 1794, 1803, 1805[33]. Известни са имената на х. Теодор, който в 1783 г. издига чешма в Зограф; х. Йордан, х. Иванчо, х. Подоба, х. Марин Сар.[ач], х. Калин абаджия от 1793, х. Димчо х. Георгиевич и т.н. Само в 1803 г. Ерусалим е посетен от 54 русенци. Хаджиите са представители на укрепващото градско съсловие, свързано със занаятчийското производство[34]. Сред богатите русенски граждани, оставили наследства над 20 000 гроша, описани в сиджилите през 40-те и 50-те

[26] *Михов, Н.* Цит. съч., с. 290.
[27] Пак там, с. 67.
[28] Пак там, с. 129.
[29] Пак там, с. 345.
[30] *Жейнов, И., В. Антонова.* Възрожденското гробище, църквата „Всях Светих" и Пантеонът на възрожденците в Русе. Русе, 2006, с. 39; ДА – Русе, ф. 163 к, оп. 1, а.е. 1, л. 1–98.
[31] *Михов, Н.* Цит. съч., с. 290.
[32] *Ковачев, М.* Зограф. Изследвания и документи. Ч. 1. С., 1942, с. 105.
[33] *Стоева, К.* Поменик на Хилендарския манастир от 1767 г. – ИПр, 1978, № 3, с. 101.
[34] Книга за българските хаджии, с. 11, 310, 319.

години на XIX в., има трима българи, между които кожухарят Васил, син на Иван[35].

Тези сведения ме карат да смятам, че прединдустриалните фабрики не са продукт на азиатския способ на производство, обсъждан от Х. Исламоглу и Ч. Кайдера[36], както и нямат връзка с реформите от XIX в. Възможно е обаче нещо друго – специфичната обществено-икономическа атмосфера в Русе, от която фабриките са част и важен фактор, в определена степен да е повлияла на мирогледа на водачите в подготвителния етап на реформаторското движение още през 90-те години на XVIII в. Като се има предвид изключителната роля, която имат т.нар. „русчушки приятели" върху следващата съдба на османската държава, не е за подценяване да се помисли за културното влияние на християнската среда върху тях. Собственици и предприемачи са предимно християни и това, че продукцията отива за износ с осигурен пазар, подсказва, че между главните фигури има хора, занимаващи се с международна търговия – все пак тези производства се развиват в епоха, доминирана от търговията. В обсега на възможните участници, освен българите, можем да посочим местното арменското население и пътуващите арменски търговци по австрийско-иранския търговски път през XVII–XVIII в.[37] С това може да се обясни съществуването на персийско консулство в Русе преди 1878 г.[38]

Факт е също и различното ниво на развитие между малоазийското ядро на османската държава и балканските провинции. Според Виталий Шеремет през 70-те години на XIX в. малоазийското ядро се намира в раннокапиталистически стадий на развитие, а балканските провинции са вече стъпили в завършващата фаза на преходната епоха[39]. Следователно няма как да се осъществи т.нар. азиатски способ на производство, рекламиран от турските изследователи. В потвърждение на изказаното мнение за християнското начало ще посоча и един пренебрегван факт – не съществува информация за фабрика, вакъфска собственост.

---

[35] История на България. Под ред. на *Г. Марков*. Т. 2, с. 488.

[36] *Islamoglu, H., C. Keyder*. Agenda for Ottoman History. Review. Binghamton, 1977, 1, 1, p. 37.

[37] *Иванова, С.* Арменци и аджем туджари. (За статуса на търговеца в Румелия през XVII–XVIII в.). – In: Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva, p. 298. Към изложеното от Св. Иванова мнение за времето на достигане на арменците до българските земи ще допълня, че явно това е станало преди първата половина на XIII в., защото в зидовете на църква № 4 в Червен, строена през първата половина на XIII в., като строителен материал е използван варовиков блок с част от ктиторски надпис на арменски език. Това показва, че в Червен е съществувала арменска църква, значи и колония, преди XIII в. – Във: Средновековният Червен. Т. 1, с. 104, 244. Затова не е изненадващо, че в Русе, приемникът на Червен, през XVII в. има обособена арменска махала. Вероятно арменците участват в азиатско-европейската търговия още преди XIII в.

[38] *Михов, Н.* Цит. съч., с. 418. В Русе продължават да се заселват персийци до средата на 30-те години на XX в. и изчезват след 9 септември 1944 г.

[39] *Шеремет, В.* Цит. съч., с. 117.

За да се изпълни с известен живот и цвят абстрактният образ на християнина – предприемач и търговец, собственик на дялове или нещо повече в една фабрика, ще използвам характеристика, направена от Гавраил Груев Хлътев – Георги Бенковски: „Бил съм от най-напред караабаджия, захващах се за различни търговии, пътувах в Цариград, в Азия, Египет и пр., но две на едно място не можах да завъртя. Не ме е надарил господ с ония преимущества, които трябва да притежава един търговец. Главното е, че аз трябваше да лъжа направо и наляво, та тогава да сполуча в търговските предприятия; трябваше да правя ниски теманета на турците, да изядат правото на другия и пр. неща, които моята душа не можеше да приеме по никакъв начин"[40]. Русенските фабриканти са поставени при още по-лоши условия, защото те живеят в по-ранна епоха, с по-силна етническа и религиозна нетърпимост, с по-лоши условия на живот и труд, в кървав период на политически междуособици, руско-турски войни и пр. Силното християнско начало във фабричното производство в границите на османската държава е имало нужда от стабилна подкрепа, за да може да преодолее трудностите на бюрокрацията и враждебната среда. Предприемачите и търговците са се нуждаели от практиката на монополни ограничения, определящи броя и вида на хората, на които се позволява да упражняват определена търговия или производство, която изкристализира през XVIII и XIX в.[41] Не по-малко значение има административната закрила в улесняване на производството, данъчното облагане, транспорта, митниците и пласмента, която е също монопол.

Значителната част от печалбите от фабриките не са инвестирани в производството, сградите и технологичното развитие. Фактът става очевиден през 30-те години на XIX в., когато капиталът на предприемачите е толкова отслабнал, че не успява да внедри в производствения процес ефекта на парната машина и така се слага край на русенските фабрики. Посочените от мен факти и констатации съвпадат с една от тезите на Б. Мак-Говън, че икономическите връзки с доиндустриална Европа не се явяват решаващ фактор за еволюцията на османското общество[42]. Аз бих добавил – особено на предприемачите и останалите собственици на фабрики.

Друга характерна черта е, че европейският внос не оказва влияние и не взема участие в производството, а целият процес се извършва с местни суровини и така печалбите са максимални.

Тук ще направя едно допълнително пояснение – в 1986 г. Николай Тодоров публикува изследване за социалните структури на Балканите през XVIII–XIX в. Той стигна до извода, че през втората четвърт на XIX в. се съз-

---

[40] *Стоянов, З.* Записки по българските въстания. С., 1983, 493–494.

[41] *Иванова, С.* Цит. съч., с. 303.

[42] *Mac-Gowan, B.* Economic Life in Ottoman Europe. Taxation. Trade and the Struggle for Land, 1600–1800. Cambridge, 1981, 1981, 170–173.

дава прослойка от промишлена буржоазия – предприемачи, организатори на пръснати и централизирани манифактури и в отделни случаи на фабрики[43]. Излишно е да коментирам, че прослойка не се формира за един ден, а за традицията е необходим по-дълъг период (някои смятат 3 поколения без сътресения). Русенските фабрики действително са в графата „отделни случаи", тъй като самите пътешественици отбелязват, че подобни на тях съществуват само в 5–6 града в европейската и азиатската част на османската държава.

Следващ въпрос е: какво означава „фабрика"? В многотомното издание „История на България" Николай Тодоров твърди: „[...] споменава /Клееман – б.м./, че там /в Русе – б.м./ имало различни „фабрики", под които несъмнено следва да се разбират големи занаятчийски работилници"[44]. За съжаление Н. Тодоров не дава никаква аргументация за мнението си и не обяснява защо смята, че са големи работилници, но е ясно, че не възприема фабриките като манифактури. Без съмнение той се опира на латинския корен на думата. Същото мнение изказва и Виржиния Паскалева една година след публикацията на Н. Тодоров[45]. Академикът не споменава също, че не само Клееман пише за фабриките, а това правят и много други „пътешественици", и то в продължение на почти 100 години – от средата на XVIII до средата на XIX в. Н. Тодоров не споделя с читателите и информацията, че за фабрики се говори само в няколко града на османската държава. Според мен видният български учен е имал някакви съображения, които не е развил. Не трябва да се забравя, че големи занаятчийски работилници има в българските земи и през XII–XIV в. Че Н. Тодоров е несигурен, се вижда и от цитираната вече публикация, в която той прави извода за формиране в отделни случаи на прослойка от предприемачи, организатори на фабрики. От друга страна е трудно да се предположи, че Клееман се е заблудил или е търсел някаква заместваща дума – и преди, и след него други европейци пишат за русенските фабрики, и то не само на немски език.

Друга разлика, която правят съвременниците на интересуващия ни период, е названието на стоките, произведени от фабриките и манифактурите. В първия случай ги регистрират като фабрикати, а във втория – като манифактурни стоки. В проучването на Убичини за статистиката и търговията и

[43] *Тодоров, Н.* Социални структури на Балканите XVIII–XIX в. – Балканистика, 1986, № 1, с. 20. Проучването е публикувано като водещ материал в първия брой на списание „Балканистика" за 1986 г. в модерната рубрика „Социално-икономическо развитие". По същото време АН на СССР отчита, че Институт востоковедения сериозно е изостанал в изследванията на социално-икономическите проблеми на османската история в сравнение с немарксистката историография. Вземат се сериозни мерки за компенсация, които стигат и до България – тактично се приемат някои западни достижения и маниери, но естествено „изправени" с марксизма-ленинизма. Авторът е академик, директор на Института по балканистика, и е в пълната си творческа мощ.

[44] История на България. Т. 5, с. 53.

[45] *Паскалева, В.* Цит. съч., с. 88.

др. на Османската империя в две издания от 1839 и 1854 г. е направена също разлика между манифактурните и фабричните стоки в края на интересуващия ни период[46].

За съжаление липсват конкретни сведения за организацията на труда и техническата снабденост на русенските протоиндустрии. Това не дава възможност да се направи конкретно сравнение с европейските подобни структури, но явно има наподобявания, станали повод за сравнение и оприличаване. За известна нагледност, без да поставям знак на равенство, ще посоча описание на кожарска фабрика от 1889 г. в Русе: „Тя се състои от две отделения, от които едното до самата вода на р. Лом, а другото на 20 разкрача от брега. В първото отделение се почва изработването на кожите. Всред р. Лом има построен дъсчен мост, приспособен за киснене на суровите кожи, откъдето, след като се извадят, се слагат във варниците за киснене във варна вода. След това в същото отделение се стържат, маха се козината, тлъстината, краищата на кожата. В двора на това отделение се намират каците с дъбилни материали, в които се киснат от 2–6 месеца. Във второто отделение се изработва префинена кожа, като се намаже богато с рибена мас и се простира. Цялото здание е заобиколено от всички страни със смет от фабриката. Сметта се състои от рогове, кости, кожи, месо от краищата на кожите, части от стъргането на кожите. Тази смет е образувала един слой, дебел от 50 см до 2 м и който заема едно пространство около 150–200 кв. м. Във фабриката се чувства смрадлива миризма, която произлиза от разложението на органичните части [...] сметовете, които се намират около фабриките и се изпаряват особено след дъжд и се произвежда лоши миризми в твърде голямо количество, които се разнасят по целия град и влияят силно върху общественото здраве"[47].

От запазените конкретно-исторически факти ще направя следните изводи:

– в подробното описание, направено през 1889 г. на най-голямата фабрика в Русе за обработване на кожа (сахтиян), построена между 1879–1885 г., се забелязва пълната липса на машини. Цялата производствена дейност се извършва ръчно и с помощта на органични вещества и речна вода – вероятно технологията през XVIII в. не е била по-сложна;

– че разликата между занаятчийската работилница и прединдустриалната фабрика е в броя на работниците и съответно в обема на обработваната суровина и готова продукция;

– че се отнася до две сгради на брега на река, в която се извършват определен брой подготвителни и крайни операции, като водата е основен енергиен източник;

---

[46] *Михов, Н.* Цит. съч., с. 294.

[47] *Жейнов, И., В. Антонова.* Епоха на строителство. Русе, 2005, с. 126.

– описаната организация на труда няма нищо общо с манифактурната;

– днес Кожарският завод, приемник на цитираната фабрика, още се намира на същото място край р. Лом, което доказва практиката за повече от 100-годишна топографска приемственост при този вид производство. От спомените на Никола Обретенов е известно, че табаханите, съборени между 1864–1866 г., са се намирали на брега на р. Дунав от източната част на пристанището, а над пристанището е кланицата[48]. Може да се предполага, че протоиндустриалните кожарски фабрики са били разположени на същите места. Добитъкът е откарван в кланицата, а след това пресните кожи са спускани с лодки до фабриките по течението на реката. Близостта им до пристанището ги прави лесно различими от т.нар. „пътешественици".

Не е по различна ситуацията и с техническата съоръженост на фабриките за восък. Повече от 70% от восъка се отделя от питата чрез слънчева восъкотопилня. Допълнително пчелните остатъци, които съдържат до 46% восък, се претопяват в казани с вода. За окончателно обработване остатъчната маса се загрява и изстисква с преса. След стопяването восъкът се прецежда през фин плат. След 24 часа той изстива, втвърдява се и се отделя от водата[49]. Технологията е елементарна и изисква проста дървена конструкция за топене на пчелните пити със слънчева енергия, казани, дървени преси, вода и фин плат за филтър.

За тютюневите фабрики също са запазени сведения от XIX в. На 26 август 1875 г. Управлението на налозите на Дунавския вилает разрешава на русенския жител и търговец Халил ефенди да открие тютюнева фабрика, която се помещава в магазията му, намираща се в съседство с джамията Байръклъ на № 81[50]. През май 1885 г. Русенската община констатира, че тютюневите фабрики се помещават в стари и неподходящи здания[51]. Следователно тук се отделя по-голямо значение на сградите, като изискванията към конструкциите им с времето се повишават. Явно размерите им имат значение, което проличава от акцента в описанията на първата машинна фабрика в Сливен – на два етажа с 24 прозореца и после ново здание със 100 прозореца, дължина 102 аршина (около 70 м), широчина 20 (13,6 м), височина 14 (9,5 м); или тази на Тодор Басмаджията: 20 м дълго и 10 м широко[52].

Христо Гандев сочи българските градски занаятчийски корпорации като наследство от Византийското и Западноевропейското средновековие[53]. След него Страшимир Лишев изказа мнението, че понятието „дружина", използ-

---

[48] *Обретенов, Н.* Спомени за българските въстания. С., 1983, 78–79.

[49] *Първулов, Б.* Получаване на восък. – Пчеларски вестник, № 26, с. 7.

[50] НБКМ, Ориент. отд. Русе, Вилает, арх. № 360.

[51] *Жейнов, И., В. Антонова.* Епоха..., с. 14.

[52] История на България. Под ред. на *Г. Марков.* Т. 2, с. 461, 459.

[53] *Гандев, Х.* Ранно възраждане 1700–1860. С., 1939, с. 81.

вано в грамотата на Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г., потвърждава наличието на професионални занаятчийски и търговски сдружения[54]. Няма съмнение, че експортно насочената манифактурно-фабричната специализация на Русе е повлияна от привилегиите на панаирите в Сибиу (1351) и Брашов (1360); от правото на Брашов от 1369 г. за складиране за средноевропейската търговия с платове и монополът за износ на восък от Влашко и Молдова на запад. Запазена е грамота на Иван Срацимир, с която разрешава свободната търговия на гражданите на града Брашов в границите на Видинското царство[55]. Документите показват, че по време на средновековната българска държава занаятчийските дружини, изработващи обработени кожи и восък, имат осигурени най-благоприятни условия за производство и търговия в най-важното сухопътно търговско трасе през Русе за Букурещ – Брашов – Краков – Англия или от Брашов към Виена или панаира в Лайпциг; същите благоприятни условия важат към Венеция, Генуа, Дубровник и много по-рано към Цариград и Солун. За вътрешната стабилност на османската държава е изгодно да продължи развитието на стопанския живот в главните области на Балканския полуостров, на развиващия се стокообмен, както това се отнася и за трансилванските пазари[56].

Манифактурите и фабриките съществуват успоредно, наблюдават се и прилики, но произходът им е различен. Затова и семантиката на думите е различна: manus – ръка и facius – правя, а fabrica – работилница[57]. Разликата е очевидна. Думата „фабрика" влиза в употреба в немската лексика през XVIII в. от френски – първо, със значението „производство", а после – със значението „сграда за производство". „Фабрикувам" и „фабикант" са в употреба от XVII в.[58] От сведенията, които имам, и по логическа връзка смятам, че е възможно фабриките от типа на русенските да са се развили по подобие на средновековни занаятчийски работилници, но с по-големи размери и персонал, улеснени от разделението на труда, възникнало през по-ранните Средни векове. Друга основна разлика между създадените по този начин фабрики и манифактури е в организацията на труда. Има ли сведения една манифактура да се е превърнала във фабрика, или обратното? Аз не съм открил такъв документален източник – напротив, те се споменават от съвременниците им в продължение на няколко десетилетия поотделно. Затова считам,

---

[54] *Лишев, Стр.* Средновековният български град. С., 1970, 94–95.

[55] *Коларов, Хр.* Цит. съч., с. 143.

[56] *Hejl, Fr.* Die Stedte der Karpaten-Donau-Regoin und ihre Stellung in der Struktur der Ostmitteleuropäischen Handelsberichtungen im 14–17 Jahrhundert. Rappoats. Co-Rapports, Comunicatoins Tschechoslovaques pour le IV-e Congres de l'Assosiaton Internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen. Prague, 1979, p. 127, 132.

[57] Речник на чуждите думи в българския език. С., 1970, с. 425, 751.

[58] *Paul/Betz.* Deutsches Wörtebuch. München, 1896; Der Neue Brockhaus. Leipzig, 1938.

тъй като явно съществуват разлики между манифактура и фабрика, че ще бъде правилно, когато се говори за тези протоиндустриални производства в стопанската специализация на Русе, да се употребява терминът манифактурно-фабрично производство.

Фернан Бродел пише отделна част „Манифактури и фабрики" в рамките на изследваната от него материална цивилизация, икономика и капитализъм през XV–XVIII в. В нея той отбелязва, че фабриките са „по-очевидно капиталистически организации", които се „извисяват" над другите прединдустриални „многобройни примитивни единици за занаятчийско производство". Бродел подчертава, че историците под влиянието на Карл Маркс употребяват термина „манифактура" за назоваване на занаятчийски тип концентрация на работна ръка, която произвежда ръчно, а думата фабрики – за оборудването и машините. Известният френски учен подчертава, че в изследването си ще се придържа към „обичайното разграничение между манифактура и фабрика"[59]. В 1968 г. Виржиния Паскалева, цитирайки сръбския изследовател Н. Вуко, потвърждава извода, че през последната четвърт на XVIII в. в Сърбия и българските територии занаятчийството има блестящ подем, а някои работилници (през 1986 г. изследователката определя фабриките като работилници) на забогатели майстори занаятчии имали черти, подобни на предприемачи от капиталистически тип[60]. Характерно е съжителството на различни форми на протоиндустриално производство през една и съща епоха, в един и същи регион, отрасъл и дори понякога в предприятието на един и същ търговец предприемач[61]. Фабриките и манифактурите съществуват успоредно с много прилики и разлики в прединдустриалния или протоиндустриалния период в Русе и затова, когато се обсъжда неговата стопанска специализация, той може да бъде наричан манифактурно-фабричен.

Според марксистко-ленинската теория първоначалните капиталистически предприятия се отличават от занаятчийските работилници само по броя на работниците, но не и по устройство. Те се губят, изчезват в общата маса на занаятчийските работилници и трудно могат да се разграничат от тях. Според Маркс в тях работят между 12 и 20 работници[62]. Потвърждение за числото на работниците можем да намерим в кожарската фабрика на братя Комсиеви – в 1872 г. тя започва с един майстор и 5–6 работници; през октом-

---

[59] *Бродел, Ф.* Материална цивилизация, икономика, капитализъм, XV–XVIII в. Т. 2. Игрите на размяната. С., б.г., с. 290.

[60] *Paskaleva, V.* Contribution aux relations commercial des provinces Balkaniques de l'Empire ottoman avec les Etats européens au cours du XVIII-e et la première moitié au XIX-e s. – EH, 1968, No 4, p. 281.

[61] История на България. Под ред. на *Г. Марков*. Т. 2, с. 458.

[62] *Гандев, Хр.* Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. – ИПр, 1954, № 4, с. 83.

ври 1873 г. броят им се увеличава двойно, а към 1874 г. нараства на 24 души с тенденция да станат повече[63].

Българските историци, за да отчитат по-голям брой пролетариат, смъкват цифрата на 10 – така се получават повече индустриални заведения. В случая аз възприемам мнението на Маркс, който е не само признат капацитет, но и в известна степен съвременник на описваните събития. Естествено е представата на европейските т.нар. „пътешественици", когато описват фабриките в Русе, да съвпада с тази на Маркс*. За броя на работещите в една фабрика ще се позова на Хохщетер, който твърди, че в създадената през 1847 г. фабрика (пример за протоиндустриалната и индустриалната дейност) за платове на Михалаки Гюмюшгердан в Дермен дере работят 150 работници[64], в шивашката фабрика в Русе през 70-те години работят 100 души. Следва от оскъдните сведения да се очаква, че в русенските фабрики работят между 20 и 100 и дори 150 души. Откъде идват толкова много наемни работници, които трябва да имат определена специализация? Силна или слаба е мобилността

[63] Пак там, с. 88.

* Някои изразяват съмнение, че фабриките, които са описани от т.нар. „пътешестеници", са действително такива. Те твърдят, че са разпръснати или друг вид манифактури. Корекцията, която те искат да направят в публикациите отпреди 150–250 години, е съобразена само със съвременните им представи и очаквания какво би могло да бъде. Затова предлагам пример: Ако днес един чужденец, който управлява в родината си мерцедес, посети България и забележи москвич или жигули, когато пише спомените си, той ще отбележи, че е видял москвич или жигули. Но ако види мерцедес – той ще бъде сигурен, че е видял точно тази марка автомобил и ще отбележи нея. Още по-сигурна ще бъде преценката, ако чужденецът е професионален шофьор. Споменатите „пътешественици" в повечето случаи са професионалисти с икономическа подготовка или военни, изпратени да събират сведения. Те не са празноскитащи от град на град из османската държава малоумници, а специалисти с определени задачи и след тяхното изпълнение публикуват пред европейските читатели и власти своите изводи и впечатления. Аз се съмнявам, че един професионален шофьор ще публикува сведение, че в Русе се движат мерцедеси, когато това са били москвичи и жигулита. Съмнявам се също, че хора от няколко държави в границите на 100 години са се наговорили да лъжат, че в Русе има мерцедеси. Новите цензори разсъждават, че т.нар. „пътешественици" са използвали определението *фабрики* в преносен или обобщаващ смисъл, а не в конкретен. Трети допускат, че не се знае „пътешествениците" с какви намерения са пристигнали в османската държава и дали няма някаква задна мисъл в техните текстове. Четвърти смятат, че има грешка в превода, направен от неуки преводачи, и че в оригиналния текст не е записано фабрика – затова съм дал в скоби и думата, която е използвана в преписите на Никола Михов. Използвам шофьорското сравнение в унисон с примера на проф. Биолчев за бюджета на СУ, че „без бензин автомобилът спира".

[64] *Михов, Н.* Цит. съч., с. 394; История на България. Под ред. на *Г. Марков*. Т. 2, с. 462; В. Паскалева, основавайки се на изследване на Н. Тодоров, отбелязва, че през 40-те години на XIX в. предприятието на Гюмюшгердан е като „истински завод", а собственикът му – като типичен представител на промишления капитализъм. *Paskaleva, V.* Les relations commerciales des contres bulgares avec les pays occidentaux et la Russie au cours de la premiere moitie du XIXe s. – ЕН, 1, 1960, 253–283.

на работната сила от средата на XVIII до средата на XIX в.? Вероятно част от отговора трябва да търсим в населението на бившите крайградски чифлици, които, след като са парцелирани, са превърнати в жилищни квартали на града. Следващ източник са жителите от близките села, което е европейска практика[65]. Тук е мястото да се припомни, че Мидхат паша създава в Русе занаятчийско училище за безпризорни и осъдени деца. Едва ли причината е била, че в Русе има голям брой безпризорни деца, а по-скоро в нуждата от квалифицирани работници и приучаване към групова дисциплина в град със 100-годишна традиция в манифактурно-фабричното производство. Във Франция чирашките училища са известни от XVIII в.[66]

Делът на фабрикатите в немногобройните експортни стоки с местен произход заема основна част от износа на Русе. Те показват стабилен дял за дълъг икономически цикъл. Налага се изводът, че превес в експортната градска промишленост още от средата на XVIII в. имат произведенията на фабричната, а не на индивидуалната занаятчийска индустрия. Това се доказва и от ограниченото разнообразие на практикуваните в Русе занаяти след 30-те години на XIX в., насочени към задоволяване на нуждите на вътрешния пазар[67]. Характерното русенско манифактурно-фабрично производство се явява в преходната епоха част от буржоазните натрупвания. То, във взаимодействие с другите натрупвания, които откриваме в стопанския профил на града в определен начален стадий, оказва решително влияние за функционирането на новите производствени отношения. По своето технологично ниво и мащаб русенските фабрики превъзхождат европейските аналози, както отбелязват западните съвременници, т.е. може да се направи извод, че от средата на XVIII до средата на XIX в. в града съществуват еволюционни елементи на манифактурно-фабрично производство, които в потвърждение на тезата на Майкъл Паларе не водят до развитие.

Предвижданията на френски експерти за последиците от митническия режим, основан на капитулациите и последвалите договори с европейските държави, върху икономическия живот на Османската империя се оправдават. Те очакват, че много индустрии ще престанат да бъдат необходими, тъй като чуждестранните фабрикати на някои произведения имат по-добро качество и могат да бъдат доставени на същите цени. От друга страна, ако се даде на чужденците правото още по-лесно да купуват първични материали от империята и те попаднат изцяло в техните ръце, ще се разпаднат някои балкански производства. Липсата на правилна митническа тарифа, която да защитава дребното и едрото местно занаятчийско и манифактурно-фабрично

[65] *Бродел, Ф.* Структурите на... Т. 1, с. 397.

[66] *Бродел, Ф.* Материална... Т. 2, с. 300.

[67] *Жейнов, И.* За развитието на занаятите в Русе през XVIII–XIX в. – ГМСБ, XV, 1989, 97–112.

производство, ще има смазващо въздействие върху него. Предвижданията се оказват точни и фабриките в Русе и в останалите градове изчезват до Кримската война. До този извод стига и Виржиния Паскалева, която отбелязва, че през двете десетилетия преди освобождението на България настъпват и някои отрицателни прояви по отношение на индустриалното производство във връзка със стопанските отношения на българските земи със Средна Европа[68]. Последни реминисценции от фабриките вероятно можем да намерим в съборените табашки работилници в русенското пристанище в средата на 60-те години на XIX в. В Книгата за царския бедел и вергия от ноември 1867 до ноември 1868 г. има записан от 20 махали само един кожухар[69]. Посочената хронологическа граница за съществуването на фабрично-манифактурната протоиндустрия в Русе съвпада с проучванията на някои изследователи, които определят времето от 1750 до 1839 г. като период за включване на османската държава в орбитата на световната икономическа система[70]. Крайната дата съвпада с други теоретични постановки, които определят 1830 г. като начало на подчиняването на различни отрасли на османската икономика на европейския капитализъм[71].

Развитието на русенските фабрики и търговията с техните произведения е неразрывно свързано с нарастването на капитала и банкеро-лихварските операции. През цялото XVIII столетие стопанските отношения на българските земи със Средна Европа са били твърде изгодни за българите, а през първата половина на XIX в. се стига до изравняване на взаимната полза[72]. Всичко това води до натрупване на капитали, тъй като българите в странство изпращат спечелените пари в родните си места и на роднини[73]. Тъй като навлизам в друг елемент от стопанската специализация, който не е обект на настоящото съобщение, ще посоча само някои факти, свързани с интересуващия ни период. Един от примерите е банката на сарафина Манук бей Мирзеян (1769–1817), която финансира русенския управител Исмаил Тръстенклията. Арменецът играе важна роля в стопанския и политическия живот и направлява търговията и всички финансови средства. От него зависи плащането на

[68] *Paskaleva, V.* Die Wirtschaftsbeziehungen der bulgarischen Gebiete mit Mitteleuropa in 18. und 19. Jahrhundert. (Bis zum Berlinerer Kongres). Beitrege zur Wirtsschsftsgeschichte. Band 6, Wirtschaftskrefte und Wirtschaftswege III: Auf dem Weg zur Industrialisierung. Klett – Gotta, 1978, S. 173.

[69] ДА – Русе, ф. 14 к, оп. 1, а.е. 9, л. 1–59; *Жейнов, И.* Цит. съч., 102–103.

[70] *Valerstein, I., R. Kasaba.* Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839. Economie et Societes dans l'Empire Ottoman (fin du XVIII-e – debut du XX-e siècle. Paris, 1983, 345–347.

[71] *Cizakca, M.* Incorporation of the Middle East into the European World-Economy. – Revew, 1985, 8, 3, 353–377.

[72] *Paskaleva, V.* Die Wirtschaftsbeziehungen..., S. 172.

[73] Пак там, с. 168.

разходите на войската. В банката му се съхраняват капиталите на следващия русенски аянин Мустафа паша Байрактар[74]. Концентрирането на такива огромни регионални капитали в ръцете на арменеца Манук бей Мирзеян ни връща към изказаната по-горе хипотеза, че е напълно възможно участието като предприемачи във фабриките и пласьори на продукцията им, освен българите, да бъдат местното арменското население и пътуващите арменски търговци по австрийско-иранския търговски път. Арменската специализация в областта на търговията с фини тъкани и коприна е допустимо да повлияе за увеличаване на това фабрично производство за сметка на кожарството и сахтияните, а също да породи конкуренция. Светлана Иванова цитира документи за спор между местни търговци и производители и арменци аджем туджари през 1698 г.[75]

През 1811 г. обменът на стоки чрез полици вече е практика. Пътешественикът Джон Галт свидетелства, че търговските връзки с Германия през Унгария са наложили полиците и тяхното участие в търговията се разширява[76]. Ами Буе отбелязва, че преди 1840 г. в Константинопол, Солун, Скутари, Рагуза, Белград и Букурещ могат да се протестират полици от градовете от втори ред, но за тези от трети ред е невъзможно[77]. Русе спада към градовете от втори ред и съществуват многобройни документални доказателства, че издаваните полици се изплащат или продават както в Османската империя, така и в различните европейски държави. В изследването на Питципиус бей за периода около 1821 г. се подчертава, че банките и другите финансови операции са в ръцете на християни от Изтока[78]. При примитивната структура на кредитната система, въпреки формирането на значителни капитали, инвестициите в манифактурно-фабричната сфера са недостатъчни, което ограничава възможността за по-ефикасни фабрики и съответно по-висок икономически ръст.

От петте колективни монетни находки от османския период, съхранявани в Историческия музей в Русе, четири са с османски и европейски монети, сечени от втората половина на XVIII в. до 30-те години на XIX в. Между тях няма нито една находка, открита в град Русе; от осем колективни находки, намерени в Русенско и описани в литературата, 5 са от интересуващия ни период и отново нито една от Русе[79]. При цялата условност на посочените сведения, може да приемем, че всички налични пари в Русе са включени в търговско-производствения процес, докато в околните села са събирани

---

[74] *Миллер, А.* Цит. съч., 193–240.

[75] *Иванова, С.* Цит. съч., с. 290.

[76] Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год. на XIX в.). Увод, състав. и коментар *М. Тодорова*. С., 1987, с. 389.

[77] *Михов, Н.* Цит. съч., с. 125.

[78] Пак там, с. 345.

[79] *Жейнов, И.* Някои характерни страни на монетосеченето и монетните съкровища от Русенски окръг (XV–XIX в.). – Във: Юбилеен бюлетин на Нумизматична организация „Червен" – Русе. Русе, 1986, 87–91.

съкровища от „мъртъв“ капитал. Тук роля има и приемствеността на търговския капитал, която в Русе е по-висока, отколкото в селата. Тази зависимост в процеса на генезиса на капитализма е отбелязана и в изследването на А. Демкин, който я доказва в градовете – транзитни пунктове, разположени по големя търговски път водещ към Москва и Петербург[80].

При коментиране на темата за стопанската специализация трябва да отчитаме и неуспешния опит за модернизация на средновековната османска държава. Наложителните по-тесни контакти с възходящите капиталистически държави стават причина за забавяне на темпа на развитие и за нейния упадък. Някои изследователи поставят за граница на този процес навечерието на Кримската война[81], но аз смятам, че тя става ясно различима в десетилетието от края на 30-те до края на 40-те години. Свободната търговия в условията на опит за преход и в конкуренция със снабдената с парната машина Европа води до отстъпление в развитието на производителните сили – относителната стойност на значението за външния пазар на новите акционерни дружества и промишлени предприятия от 60–70-те години на XIX в. е по-малък, отколкото този на протоиндустриалните манифактурно-фабрични структури, съществували до 30-те и дори по инерция и до 50-те години на XIX в. в Русе[82].

Необходимостта от интеграция с успешната европейска християнска икономическа система заради технологично изоставане, нужда от финансиране, средновековна теологична ограниченост, политически зависимости и др. води до неминуем икономически конфликт. Стопанският модел, в който се нареждат и протоиндустриалните фабрики, съществувал в своите граници успешно до 30-те години на XIX в., губи и започва да се руши. Тук има и други причини, които са определящи за цялостния икономически профил на Русе – навлизането на параходите по Дунава и спадане цената на външните и вътрешните (сухоземни) превози след 30–40-те, желанието на австрийските стопански кръгове сами и директно (без посредничеството на балканските търговци) да развиват търговските отношения с балканските територии, повишаване изискванията за качество, официалната отмяна през 1840 г. за експорт на зърно и увеличаване доходността на земеделските стопанства и т.н. Независимо от всичко, което се случва в края на краищата, манифактурно-фабричното производство е модел и инструмент на техническия прогрес в недобре изследваната прединдустрия в българските земи, надхвърлящ стадия на домашното занаятчийско производство.

---

[80] *Демкин, А. В.* К вопросу о преемственности торговых капиталов второй половины XVII – начала XVIII века. (По материалам верхневолжских городов). – История СССР, 1, 1982, с. 135.

[81] *Paskaleva, V.* Les rélations commerciales..., 253–280.

[82] Тези въпроси са коментирани в последно време от Майкъл Паларе и затова няма да се спирам подробно на тях. От своя гледна точка той определя процеса като еволюция без развитие – Балканските икономики 1800–1914: Еволюция без развитие. С., 2005, с. 66, 67.

ECONOMIC SPECIALIZATION OF RUSE DURING THE REVIVAL (UNTIL 1878). MANUFACTURING CENTRE (MID 18TH – MID 19TH CENTURY)

IVO ZHEINOV

The author does research on the manufacturing in the Ruse region from the mid 18th century, up to the mid 19th century. His study is based on specific examples, from several sources, most of which are travel notes. Based on such facts and introducing some modern economical theories. In his article, he presents the manifactural proto-industrial production in a "contact zone" which the town of Ruse and its region prove to be during the Revival.

НЯКОИ НОВИ ДАННИ ЗА БРАТЯ МУСТАКОВИ

НАДЯ ДАНОВА

Благодарение на усилията на българските, румънските и руските колеги до този момент вече разполагаме с една доста убедителна картина за многостранната дейност на представителите на фамилията Мустакови[1]. И все пак, изворите, отложени през времето, което ни отделя от тази дейност, ни позволяват да добавим неизвестни досега нови елементи към представите си за нея. В следващите редове ще бъдат изложени някои нови данни, извлечени от гръцките и румънските източници, част от които открих през време на командировката си в Букурещ през юли 2007 г. При изнасянето на данни от изворите на гръцки език се придържам към гръцката форма на имената на Мустакови, тъй като те присъстват в тях именно в този вид.

Най-ранните материали, в които се среща име на представител на фамилията Мустакови, са гръцките архиви на град Брашов, играещ важна роля в търговията между Балканите и Средна Европа[2]. Първият път през 1797 г. името на Йоанис х. Николау Мустаков от Габрово се споменава в писмо на търговеца Теодор Киряк Чокан, написано във Виена до Николаос Пану и сие в Брашов. Според него между изпратените от Виена неща има и една кесия под номер 12, съдържаща 383 жълтици, от които 200 жълтици са за сметката на х. Вълчу Мустаков[3].

Следваща в хронологическо отношение е информацията, която получаваме от документацията от архива на търговската къща на Йоан Стаму.

---

[1] *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 446, 485, 598–602; *Iancovici, S.* Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo (1797–1850). – In: Omagiu P. Constantinescu-Iaşi cu prilejul împlinirii a 70 de ani. Bucureşti, 1965, 369–373; *Велики, К.* Браилските бунтове 1841–1843. С., 1968, с. 18, 120, 121, 143, 145, 146, 154, 251; *Velichi, C. N.* La contribution de l'émigration bulgare de Valachie à la renaissance politique et culturelle du peuple bulgare 1762–1850. Bucarest, 1970, 78–79, 222–238, 2543–254; *Жечев, Н.* Братя Мустакови и учебното дело в Габрово през Възраждането. – История на образованието в България. Т. 3. 1985, 22–38; *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, 153–192, където е представена и много пълна библиография на трудовете, съдържащи данни за Мустакови.

[2] За мястото на Брашов като важен пункт в търговския обмен между българските селища и Европа вж.: *Велики, К.* За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX век. – Исторически преглед, 1959, № 6, 61–76; *Маслев, С.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991.

[3] *Limona, D., E. Limona.* Catalogul documentelor greceşti din Arhivele statului de la oraşul Stalin. Vol. 1, Bucureşti, 1958, p. 550, No 1723; *Jancovici, S.* Цит. съч., с. 2.

През юни 1800 г. във водените на гръцки език сметководни тефтери на Йоан Стаму името Мустаков се явява в графата „да получава“ и Мустаков има да получава 1700 гроша[4]. Тези данни са общо взето откъслечни, но несъмнено ни помагат да допълним пъзела за дейността на фамилията Мустакови.

Това сведение е последвано от информацията, произхождаща от архива на търговската къща *Хаджи Януш*. Това е писмото от 6 март 1806 г. от Крайова на търговеца Замфир Атанасиу до Стефан Коста Петру и братя във Виена, в което се споменава за пратката от вълна на Мустаков за Виена[5]. В архива на търговската къща *Хаджи Януш* се съхраняват данни, датиращи от 27 януари 1806 г. и 24 февруари 1806 г., за уреждането на различни плащания между представителя на къщата в Букурещ и Велчу Андрей от Габрово, който живее в Русе[6]. Пак от архива на къщата *Хаджи Януш* произхождат и сведенията от 30 май 1811 г. за дейността на установилия се в Букурещ габровски търговец х. Теодосиос х. Йовчу, който също поддържа делови контакти с х. Януш[7].

През 1811 г. във Виена започва да излиза гръцкото списание „Мъдрият Хермес“, което играе ролята на печатен орган на дейците на Гръцкото просвещение. Списанието се издава от високообразования и продуктивен гръцки книжовник Антимос Газис (1764–1828). В „Мъдрият Хермес“ се поместват предимно материали от областта на филологията и образованието и в броя му от 10 октомври 1811 г. в него са публикувани сведения за годишните изпити на реномираната образователна институция, т. нар. Бейска академия в Букурещ[8]. В материала се съобщава, че Христос Мустаков от Габрово е положил изпити по алгебра, аритметика, руски език и поради показаните високи знания е получил отличие от първа степен. На наградените са връчени елипсовидни сребърни плочки, от едната страна на които е изобразен Аполон, а от другата страна е изписано „Букурещки лицей“ и „За добродетелност и образование, 1811“. Списанието дава информацията, че по това време в преподавателското тяло на Академията са образованите мъже Николаос Сава Пиколос, който преподава френски език, и Атанасиос Богоридис, преподаващ филология. Сред учащите се са Алексиос Константину от Свищов и Василиос Николау от Русе[9].

Имената на хаджи Йоанис и Никифорос Мустакови се срещат в кореспонденцията на гръцки език на търговеца Н. Д. Пачура, установен в разви-

---

4 Arhivele naționale, Fond Ioan St. Stamu, Pachetul I, 68, 1r–v.

5 Пак там, Fond Hagi Ianus, Pachetul V, 47.

6 Пак там, Pachetul V, 29–30, 38–39.

7 Пак там, Pachetul XVI, 435, 64.

8 За това учебно заведение вж.: *Camariano-Cioran, A.* Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs. Thessaloniki, 1974.

9 Ερμής ο Λόγιος, Τόμος Α, 1811, 10 Οκτωβρίου 1811, 340–341.

тото стопанско средище в Трансилвания Сибиу. В едно писмо на Пачура, написано на 3 март 1813 г. в Сибиу, до Теодорос Димитриу от Брашов, се съобщава, че той изпраща по Георге Барта пратка със стоки за Йоанис и Никифорос Мустакови в Букурещ[10]. На 5/17 март 1813 г. Н. Д. Пачура потвърждава от Сибиу на х. Йонас и Никифорос Мустакови, че е получил тяхното писмо, подписано от Димитриос Мустаков[11].

Следващото в хронологическо отношение споменаване на името на член на фамилията Мустакови произхожда отново от архива на търговската къща *Хаджи Януш*. То е в едно ръкописно обявление за издаване на гръцки речник в три тома, който излиза от печат през 1816 г. В обявлението се обещава, че към речника ще има списък на неправилните глаголи и различни чужди думи като „поща", „мензил" и пр. Към това обявление, както е била практиката на епохата[12], е приложен и списъкът на спомоществователите, които са се записали за него. Списъкът започва с името на Угровлашкия митрополит Доситеос, епископите на Бъзъу, Римник и Арджещ. В него четем имената на Димитриос Разпопов от Враца. Сред записалите се е и Димитриос Мустаков от Габрово, който е предплатил 50 гроша[13].

Името на Димитриос Мустаков се споменава през 1818 г. в документ, съставен на немски и гръцки език и произхождащ от архива на град Брашов във връзка с различни финансови операции[14]. В документа се подчертава, че Димитриос Мустаков е руски поданик.

В румънските Държавни архиви се съхранява архивът на Букурещката митрополия, в който се съдържат много интересни данни, свързани с различни имуществени спорове. Така в запазената документация от юли 1820 г. се среща името на Николаос Мустаков, който заедно с каминар Кириякос има дело с Митрополията във връзка със спорове около притежавани гори[15].

На 6 ноември 1826 г. споменатият търговец от Сибиу Н. Д. Пачура информира, че е получил изпратения му от Цариград пакет, който е бил пренесен от Цариград до Букурещ от Димитриос Мустаков[16].

От архива на Високия диван – Правителството – произхождат редица документи, в които са регистрирани различни правни казуси, позволяващи да съдим за активното участие на това семейство Мустакови в стопанския

---

[10] Catalogul documentelor referitoare la viaţa economica a Ţarilor Române în sec. XVII–XIX. Documente din arhivele statului Sibiu. Vol. 2. Bucureşti, 1967, p. 17, No 23.

[11] Пак там, с. 21, № 38.

[12] Вж. по този въпрос: Обявления за български възрожденски издания. Състав. *Н. Данова, Л. Драголова, М. Лачев, Р. Радкова*. С., 1999, 186–189.

[13] Arhivele naţionale, Fond Hagi Ianuş, Pachetul I, 84 (87).

[14] Arhivele statului Braşov. Actele Magistratele, 1818, No 2499. Благодаря на г-жа Светлана Дончева, която ми предостави ксерокопие от този интересен документ.

[15] Arhivele naţionale, Arhiva Mitropoliei Ţarii Romîneşti. CCLXXXVIII/52, CCLXXXVIII/53.

[16] Catalogul documentelor referitoare..., p. 485, No 2407.

живот на Букурещ, както и за техните финансови възможности. От 30-те години на XIX в. датират отложените в архива на Високия Диван материали на гръцки език, свързани с различни имуществени въпроси на някои членове на семейство Мустакови. В тях присъстват имената на Анастасия и Еленка Мустакови, на Йоанис, Димитриос, Христофорос, Иванчос и Николаос Мустакови, както и на Велка х. Велча, майката на Йоанис Мустаков. Те ни помагат при изясняването на роднинските връзки между представителите на семейството и други букурещки фамилии, като например факта, че Анастасия Мустакова, съпругата на Николаос Мустаков, е сестра на болярина Думитраки Папазоглу[17]. В решения на Високия Диван от 18 декември 1831 г., 31 януари 1832 г., 3 август 1834 г. и 7 февруари 1836 г., взети във връзка с уреждането на спорни въпроси, възникнали по покупко-продажба на имот, се споменава името на Еленка, съпруга на Йоанис Мустаков и майка на Димитриос[18]. От решение на Високия Диван от 31 януари 1832 г. научаваме за ликвидирането на търговското дружество, което е имала х. Велка х. Велча, майката на Йоанис Мустаков, с Йоанис х. Йоани и Сусана х. Йоани[19].

От 7 януари 1837 г. датира едно копие на писмо от Йоан Стаму от Крайова до Кирияк Стаму в Одеса, в което се казва, че Йоан Стаму не е успял да научи къде се намира неговият длъжник Атанасиос Ненович и че дори Мустаков не е успял да го информира. Затова той се надява да получи информация от своя приятел Герман, „агент на Сърбия", който се очаква да пристигне от Сърбия[20].

Тук заслужава да бъде споменат и публикуваният от румънския учен Джордже Потра документален сборник, посветен на историята на град Букурещ. В изданието са поместени множество документи, отразяващи функциите на различните институции на града. През годините 1836 и 1838 сред подписите на членовете на Градския съвет, поставени върху актовете на Съвета, четем и името „Христаке Мустаков"[21].

В архива на братя Христо и Евлоги Георгиеви се съдържат някои материали, свързани с името на Григорий Мустаков. Така в този архив се пази разписка от настоятелството на българската черква и училището „Св. Кирил и Методий" в Букурещ, издадена на името на Григорий Мустаков за изпла-

---

[17] Arhivele naţionale, Fond Înaltul Divan, dok. No 453, 1834 aug. 3. Вж. подробно описание на документите в: Înaltul Divan 1831–1847. Inventar arhivistic. Bucureşti, 1958, p. 124.

[18] Înaltul Divan 1831–1847. Inventar arhivistic. с. 18, № 28, 18 декември 1831, с. 385, № 144, от 7 февруари 1836.

[19] Пак там, с. 19, док. 32, 31 януари 1832.

[20] Arhivele naţionale, Fond Hagi Stamu, Pachetul IX, No 1935, 7 .I.1837. За Михаил Герман вж.: *Рачева. В.* Цит. съч., с. 184.

[21] *Potra, G.* Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1821–1848). Vol. 2. Bucureşti, 1975.

тени 120 франка за 1881 г.[22] Пак в същия е съхранена и визитна картичка на Григорий Мустаков, на която Мустаков е поставил датата 15 май 1885 г., и в нея той се обръща към Е. Георгиев с „господине Евлогий“[23].

Името на член на фамилията Мустакови – Васил Н. – срещаме и в едно румънско издание, представляващо превод от руски на съчинение, посветено на правилата на изповядване на християнската религия от Арменската църква[24].

И накрая към тази данни ще добавя информацията за един епизод от историята на прочутия хан *Мустакови*, отнасяща се до 1811 г.[25] Тя е съобщена в том IX от книгата на В. Урекя „История на румънците“ и според нея на 6 юни 1811 г. заместник-председателят на Дивана в Букурещ – генерал-майор Щетер, заповядва никой да не държи барут в къщата си в Букурещ, защото в противен случай ще бъде наказан. Причината за тази заповед е, че именно от барут се бил подпалил и изгорял ханът на руския поданик Мустаков[26]. Тази информация се повтаря и в интересната книга на Джорже Потра „Букурещките ханове“, издадена за пръв път през 1943 г. [27] и претърпяла ново допълнено издание през 1985 г.[28] В книгата на Потра има доста подробни и интересни данни, извлечени от румънски и чужди извори, за хана „Габровени“, наричан още „Безестенът“, както и за прочутата улица „Габровени“ и нейните обитатели. Според описанието на Потра ханът „Габровени“ не е бил твърде голям, в него не е имало магазини и той по-скоро е бил място за престой на търговците и пътниците, които пристигали от юг. През 1830–1832 г. улицата, стигаща до хана „Габровени“ била павирана, след като през 1824 г. започнало павирането на букурещките улици с камъни[29].

Като отделна група извори се обособяват списъците на спомоществователи към различни издания, в които се появяват имената на някои членове на фамилията Мустакови. Тук ще се спра главно на списъците на спомоществователи на български и гръцки книги, до които имах достъп. Тези данни ни помагат в усилието ни да си представим какво са чели хората от семейството Мустакови. Служат ни за опора да говорим за духовните им интереси, след като ние знаем за тях повече главно като за хора на бизнеса и политиката. Тези данни ни помагат да реконструираме до известна степен някои реалнос-

---

[22] Arhivele nationale, Fond Evloghie şi Hristo Gheorgievi, Pachetul XVII, No 106, 1.

[23] Пак там, PachetulVIII, No 59, 1r.

[24] Canoanele mărturisirii religii creştinşti păzite de biserica armenească.Tradus din limba Rusească de V. N. Mustakov. Bucureşti, 1850. Изданието се състои от 183 стр.

[25] Вж. за него: *Шкодрева, М.-Т.* Ханът на габровци в Букурещ и неговите собственици. – Във: Българската емиграция през Възраждането. Сливен, 2003, 244–245.

[26] *Urechiă, V.* Istoria Românilor. T. 9. Bucureşti, 1896, p. 609.

[27] *Potra, G.* Hanurile Bucureştene. Bucureşti, 1943, p. 43.

[28] *Potra, G.* Istoricul hanurilor Bucureştene. Bucureşti, 1985, p. 196.

[29] Пак там, с. 149.

ти от XIX в., за които обикновено сведенията са ни най-оскъдни. Данните за Мустакови като спомоществователи дължа, естествено, на първо място, на големия библиограф Маньо Стоянов, който в своята безценна книга „Стари гръцки книги в България“[30] съобщава и списъците на българските спомоществователи на достъпните му гръцки издания. За това, към какви книги са проявявали интерес членовете от семейство Мустакови, научаваме и от каталога на гръцките книги в университетската библиотека „Михаил Еминическу“ – в Яш, съставен от румънския изследовател Никос Гайдадзис[31]. Съставителят на този каталог представя в обемистата си книга пълните списъци на спомоществователите на изданията, които е описал в своя труд. Изключително ценни данни за Мустакови като спомоществователи на гръцки книги ми достави колегата от Гърция Попи Полеми, която от много години работи заедно с наскоро починалия голям гръцки историк и библиолог Филипос Илиу по издирването и обработката на сведенията за спомоществователите на гръцки издания. Интересно е да се подчертае, че на практика получените от различни места данни се допълват взаимно, тъй като и както при българските издания със спомоществователи, така и при гръцките не всички екземпляри от дадено издание са били снабдени с такива списъци. Обръщам внимание и на едно важно обстоятелство, подчертано от Филипос Илиу, на когото дължим първото задълбочено изследване в историко-социологически план на списъците на спомоществователите: Филипос Илиу подчертава, че подробните данни за отделните спомоществователи, родно място, професия и пр., на които днес се радваме толкова много, на практика са признак именно на недоразвитостта на дадено общесто[32]. Бих добавила и това, че тези списъци са свидетелства и за още една липса – тази на аристокрация при българите, намерила израз в безкрайно тежкото титулуване на спомоществователите, което, според мен, има несъмнено компенсаторна роля при отсъствието на аристокрация и титли в едно общо взето егалитарно общество. Позволих си тази забележка, тъй като във всички случаи Мустаковите се появяват в списъците на спомоществователите богато обкичени с титли „благороднейши господин, болерин, питар и пр.“ Докато не открием други данни за това, какво са притежавали като книги Мустаковите, ще се въздържа да направя и втория коментар на Ф. Илиу, че включването на някого

[30] *Стоянов, М.* Стари гръцки книги в България. С., 1978.

[31] *Gaidagis, N.* Catalogul cărtilor greceşti. Iaşi, 1978.

[32] *Iliou, Ph.* Pour une étude quantitative des lecteures grecs à l'époque des Lumieres et de la Revolution. – In: Actes du Premier Congrès International des études Balkaniques et du Sud-Est Européennes, t. 4, S., 1969; *Ηλιού, Φ.* Για μιά ποσοτική μελέτη του ελληνικού αναγνωστικού κοινού την εποχή του Διαφωτισμού και της Επανάστασης 1749–1832. – Στο: *Ηλιού, Φ.* Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου. Εκδοτική φροντίδα Αννα Ματθαίου, Στράτης Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη. Ηράκλειο, 2005, 111–119.

в списъците на спомоществователи не всякога е означавало задължително четене на дадената книга.

Изложените по-долу данни за Мустакови като спомоществователи на гръцки и български книги са подредени по хронологията на тяхното издаване, а не в зависимост от културноисторическата значимост на конкретните издания. Този принцип се възприема, за да се добие по-ясна представа за хронологията на включването на Мустакови в културните прояви на Балканите. Освен това тези списъци ни помагат да локализираме придвижването в пространството на представителите на фамилията по това време в зависимост от това, къде точно са се записали като спомоществователи. Представяме пълните заглавия на гръцките издания, за да може читателят да добие по-ясна представа за книгите, притежавани от членове на фамилията Мустакови. Към всяко заглавие е цитиран номерът, под който изданието фигурира в гръцките и българските библиографии[33].

Първата гръцка книга в списъка на спомоществователите, към която срещаме името на Мустаков, е издадената през 1803 г. във Виена „Кратка астрономия"[34], съставена от прочутия френски астроном от XVIII в. Жозе Жером Лаланд (1732–1807). Лаланд е член на Френската академия и той е един изключително продуктивен и популярен учен главно в областта на астрономията. Напълно в духа на епохата на Просвещението, която представя по много типичен начин, той е енциклопедист и твори във всички области на човешкото познание, въпреки че е получил образование на юрист. Той има големи заслуги, тъй като се занимава с практическата страна на науката и я прави достъпна за по-широки кръгове от читателската публика.

Това издание ни дава възможност да говорим и за още двама бележити представители на голямото идейно движение Просвещението, този път на гръцка почва. Преводач на книгата на Лаланд е един от най-ярките и радикални представители на Гръцкото просвещение Даниил Филипидис. Едно десетилетие преди това Филипидис е издал „Модерна география", книга, имаща значимостта на „Общое землеописание" на нашия Константин Фотинов[35], т.е. книга, маркираща пътя на голямото идейно движение в даденото културно пространство. Съвременният известен изследовател на Гръцкото просве-

---

[33] *Γκίνης, Δ., Β. Μέξας.* Ελληνική βιβλιογραφία 1800–1863, τ. Α-Γ. Αθήνα 1939–1957 (по-долу: Γ.-Μ.); *Ηλιού, Φ.* Ελληνική βιβλιογραφία 1800–1863. τ. Α, 1801–1818. Αθήνα, 1997 (по-долу: Φ. Η.). *Gaidagis, N.*; Op. cit., (по-долу : N.G.); *Стоянов, М.* Цит. съч, (по-долу: М. С.);

[34] Επιτομή αστρονομίας συγγραφείσα υπό Ιερονύμου Λαλάνδ διευθυνηντού του Αστροσκοπίου του πολεμικού σχολείου, και εφόρου του σχολείου της Γαλλίας. Μεταφρασθείσα εις την καθωμιλουμένην ελληνικήν διάλεκτον παρά Δ. Δ. του Φιλιππίδου του από Μιλιών του Πηλίου όρους Νυν πρώτον τύποις εκδοθείσα, επιστασία, συνδρομή και διορθώσει του αρχιμδ. Ανθίμου Γαζή, χάριν των φιλομούσων του Ελληνικού γένους. Τ. Α, Εν Βιέννη της Αυστρίας, 1803. Εν τη τυπογραφία του Γεωργίου Βενδότη. Φ. Η. 1803.31; N. G. c. 33.

[35] По този въпрос вж. *Данова, Н.* Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. С., 1994, 337–350.

щение Пасхалис Китромилидис подчертава изрично, че преводът на книгата на Лаланд е продукт именно на представител на радикалното течение в гръцкия духовен живот. Той изтъква, че Лаланд е бил много уважаван от гръцките просвещенци Йосипос Мисиодакас и Д. Филипидис, тъй като той олицетворява новия дух в науката и е в унисон със свременните изисквания[36].

Това издание е свързано и с името споменатия бележит представител на Гръцкото просвещение Антимос Газис, който, както ни разкрива дългото според тогавашните практики заглавие, е субсидирал, надзиравал и коригирал изданието. Газис, както беше изтъквато по-горе, е една от светлите и високообразовани личности на своето време.

Сред многобройните спомоществователи на описаното издание четем името на „Почтеннейшия господин Никифорос Мустаков от Велико Търново", поместено в списъка на спомоществователите, публикуван във втория том на изданието. Никифорос се е записал за един екземпляр от книгата във Виена. Ще добавя, че книгата е в два тома, първият е във формат осминка и се състои от 423 стр. плюс още 48 без пагинация, а вторият том, издаден през същата, 1803 г., се състои от 443 стр. плюс 16 без пагинация, като и двата екземпляра са снабдени с таблици и карти.

Следващата книга, в която срещаме името на представител на фамилията Мустакови, е също, както бихме казали днес „знакова". Става дума за отпечатаното отново във Виена през 1806 г. многотомно внушително издание на Тукидид за Пелопонеската война[37]. Ще припомня, че става дума за големия старогръцки историк от V в. пр. н. е., който пише вече съвременна история, правейки политически анализ на събитията и се отнася критично към изворите си. Книгата излиза в 10 тома във формат осминка с по около 300 страници всеки. Първите шест тома излизат през 1805 г., а последните – през 1806 г. Списъкът на спомоществователите е поместен в т. X, който обхваща 284 стр. и съдържа „Речник на фразите на Тукидид", изработен от бележития деец на Гръцкото просвещение Неофитос Дукас. Спомоществователи на това издание са Никофорос Мустаков, записан във Виена, Василиос Йоану Мустаков, записан в Москва, и Йонас Мустаков, записан също в Москва.

Следващото издание със спомоществовател Мустаков е осъществено във Венеция през 1807 г. и тук отново се срещаме с името на бележития просвещенец Антимос Газис. Става дума за двутомното издание „Гръцка библиотека", която съдържа сведения за старогръцките писатели, събрани от

---

[36] *Κιτρομηλίδης, Π. Μ.* Ι. Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18 αιώνα. Αθήνα, 1985, σ. 133, 148.

[37] Θουκυδίδου Ολόρου περί του Πελοποννησιακού πολέμου βιβλία οκτώ μεταφρασθέντα σχολιασθέντα τε και εκδοθέντα τύποις παρά Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα. Τόμος έβδομος. Εν Βιέννη, παρά Γεωργίω Βενδώτη, 1806. Г.-М. 414; Ф. Н.1806, 53; N. G. с. 134, 136; М. С. № 754, с. 84.

стари и по-нови автори. Първият том е от 414 стр., а вторият – от 330. Сред спомоществователите на това издание е Димитриос Мустаков[38].

През 1813 г. срещаме името Христос Мустаков от Габрово, който е спомоществовател в Букурещ за една антология от антична поезия. То е сред имената на учениците от лицея в Букурещ, записани в четвъртия том на изданието, състоящ се от 440 стр. плюс 8 непагинирани[39].

През 1814 г. Димитриос Мустаков е записан като спомоществовател на една „Френска теоретична и практическа граматика"[40], отпечатана във Виена. Книгата се състои от 490 стр. плюс предговор от 157 стр. и още 6 стр. без номерация.

През 1816 г. излиза от печат трети том от речника на споменатия вече многократно гръцки просвещенски деец Антимос Газис, предназначен за работа със старогръцките текстове. Изданието се състои от три тома, като всеки от тях съдържа по над 1500 стр. Това е изданието, за което разполагаме и със споменатото по-горе ръкописно обявление, съхранявано днес в архива на х. Януш. Именно в третия том е поместен списъкът на спомоществователите, сред които са Георгиос Тома Пешаков и „мъдрословеснейшият господин Атанасиос Вогоридис". Спомоществовател на изданието е и Димитриос Мустаков[41].

Името Димитриос Мустаков срещаме и сред спомоществователите, записани в град Брашов за излезлия от печат през 1826 г. във Виена речник за работа със съчиненията на античните гръцки автори. Този речник е в два тома, първият от които се състои от 670 страници, а вторият е от 700. Дело на друг бележит представител на Гръцкото просвещение – Константинос Кумас[42].

---

[38] Βιβλιοθήκης Ελληνικής βιβλία δύο περιέχοντα κατά χρονικόν προόδον τας περί των εξόχων Ελλήνων συγγραφέων βεβαιωτέρας ειδήσεις. Συνερανισθέντα εκ παλαιών και νεωτέρων κριτικών και εκδοθέντα υπό Ανθίμου Γαζή του Μιλιώτου. Τ. Α–Β, Βενετία, 1807. Φ. Η. 1807.9

[39] Στοιχεία της Ελληνικής ήτοι ανθολογία ποιητικής μετά σχολίων παλαιών εκδοθείσα υπό Β.Π.Π. Ευθυμίου. Παιδείας ένεκα των την Ελλάδα φωνήν διδασκομένων Γραικών. Τόμος τέταρτος της τρίτης κλάσεως. Εν Βιέννη της Αυστρίας εκ της τυπογραφίας Αντωνίου Χάικουλ,1813. Φ. Η. 1813.58.

[40] Γραμματική Γαλλική θεωρητική και πρακτική χάριν των όσοι καταγίνονται εις τα πρώτα στοιχεία της και εις την αυτής εντέλειαν. Συνερασθείσα και συνταχθείσα υπό Μιχαήλ Π.Π. Στεφάνου Παρτζούλλα του εκ Κλεισούρα της Μακεδονίας, και τύποις εκδοθείσα τοις ιδίους αναλώμασιν επί του υψηλοτάτου και θεοσεβεστάτου αυθέντου και ηγεμόνος πάσις Ουγγροβλαχίας Κυρίου Κυρίου Ιωάννου Καρατζά εκ της τυπογραφίας Ιωαν. Βαρθ. Τζβεκίου. Εν Βιέννη της Αυστρίας, 1814. N. G. p. 302. Φ. Η. 1814.22.

[41] Ανθίμου Γαζή Λεξικόν Ελληνικόν πρός χρήσιν των περί τοις παλαιούς συγγραφείς ενασχολουμένων. Έκδοσις πρώτη. Επιστασία και διορθώσει Σπυρίδωνος Βλαντή. Τόμος τρίτος. Ρ-Ω. Εν Βενετία, Τύποις Μιχαήλ Γλυκύ του εξ Ιωαννίνων, 1816. Φ. Η. 1816.11; N. G. No 225, p. 349–351.

[42] Λεξικόν δια τους μελετώντες τα των παλαιών Ελλήνων συγγράμματα, κατά το Ελληνικόγερμανικόν του Ρειμέρου, συνταχθέν μετά προσθήκης συντόμου πραγματείας περί προσωδίας υπό Κωνσταντίνου Μιχαήλ Κούμα. Τ. πρώτος. Βιέννη, 1826. Γ. – М. 1592; М. С. с. 124, № 1103.

През 1828 г. в Букурещ излиза от печат „Всеобща история“[43], която включва „достойните за внимание“ събития, съставена от ползващия се с изключителна популярност немски педагог и историк Готфрид Габриел Бредов (1773–1814), специалист по антична история и съставител на множество учебници по история, използвани в пруските училища до края на XIX в. На гръцки език тя е преведена от Йоанис Скарлатос. Изданието обхваща 189 номерирани плюс 23 непагинирани страници. Като неин спомоществовател е записан в Москва Йонас Мустаков. Забележителното е, че сред нейните спомоществователи четем също имената Анастасиос Кипиловски и Йоанис Селимински, а запазеният до днес в Сливенския исторически музей екземпляр произхожда от личната библиотека на Селимински.

През 1833 г. в Одеса излиза на гръцки език обемистата книга от 578 страници на френския хирург Льороа „Лечителна методика“, която се радва на голяма популярност[44]. Нейни спомоществователи са Димитриос Мустаков и Николаос Мустаков, първият от които се е записал в Брашов като „агент на Сърбия“.

През 1836 г. в Пеща е отпечатана хронографията на Тесалия от Йоанис Леонардос, състояща се от 190 стр., на която е спомоществовател Константинос Мустаков[45].

В 1837 г. излиза от печат в Букурещ един обемист писмовник, състоящ се от 496 стр. плюс 12 непагинирани и съставен от Михаил Христидис. Става дума за едно изключително полезно за търговците издание, което освен различните образци за писане на писма, съдържа и множество други данни с практическо значение за хората от онова време. Сред неговите спомоществователи са Димитриос, Николаос и Христос Мустакови[46].

---

[43] Συνοπτική γενική ιστορία των αξιολογωτέρων συμβεβηκότων του κόσμου. Εις χρήσιν των κοινών σχολείων. Συντεθείσα μεν υπό Γ. Γ. Βρεδώβ. Μεταφρασθείσα δε εκ του Γερμανικού παρά Ιω. Σκαρλάτου. Εν Βουκουρεστίω. Εν τω νεοσυστάτω Τυπογραφείω. 1828. Γ. – М. 1796; М. С. № 11:21, с. 126.

[44] Η θεραπευτική μέθοδος η η κάθαρσις διευθυνομένη κατά της αιτίας των ασθενειών αναγνωρισθείσης και αναλυθείσης εν τω παρόντι συγγράμματι παρά του συμβουλευτικού ιατροχειρουργού Κ. Λεροά μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού παρά Ιωάννου Δ. Μπάιλα. Εν Οδησσώ. Εν τη Τυπογ. του των Ελλήνων εμπόρων σχολείου, 1833. Γ. – М. 2274; М. С. № 1204, с. 137.

[45] Νεώτατη της Θεσσαλίας χωρογραφία συνταχθείσα κατ'ιδιαιτέραν τινα μέθοδον γεωγραφικώς και περιηγητικώς υπό Ιωάννου Αναστασίου Λεονάρδου του εκ του Κισσάβου όρους εκ πόλεως Αμπελακίων της εν Θεσσαλία Μαγνισίας του νυν χρηματίζοντος εν τω κατά Ζέμονα Ελληνομουσείω Απλοελληνοδιδάσκαλον. Τύποις δε εκδοθείσα δαπάνη των φιλομούσων Συνδρομητών. Εν η προσετέθησαν 6. εικονογραφίαι και 1. Γεωγραφικός χάρτης συμβάλλοντα εις καλλωπισμόω της Βίβλου και ζωηροτέραν παράστασιν της περιγραφομένης επαρχίας της Ελλάδος. Εν Πέστη της Ουγγαρίας. Εκ του Ελληνικού Τυπογραφείου του Ευγεννούς Τράττνερ τε και Καρολίου. 1836. Γ. -М. 2683.

[46] Επιστολάριον κοινωφελές. Περιέχον υποδείγματα επιστολών καθ'όλα τα είδη και προς διάφορα πρόσωπα. Σύντομον τιτλογραφίαν των τε εκκλησιαστικών και πολιτικών αξιωμάτων. Έκθεσιν

На следващата, 1838 г. в Букурещ е публикувана една, състояща се от 447 стр., „Кратка история на новите гърци“[47], започваща хронологически от османското нашествие и стигаща до възцаряването на крал Отон. Книгата представлява превод от френски език на Анастасиос Константас и неин спомоществовател е Константинос Мустаков.

През 1838 г. Николаос Мустаков се появява в списък на спомоществователите на едно издание от 217 плюс 7 непагинирани страници, излезло от печат в Букурещ, съдържащо подбор от гръцки четива. Книгата е дело на братята Михаил и Симеон Христидис от Стара Загора[48].

През същата, 1838 г. Николаос Мустаков фигурира в списъка на спомоществователите на един православен Катехизис, издаден от братята Симеон и Михаил Христидис[49]. Сред записалите се като спомоществователи на това издание е и Василиос С. Габровалията и Михаил Попович.

Списъкът на гръцки книги, които имат за свои спомоществователи представители на семейството Мустакови, включва и художествена литература. Така през 1840 г. в Атина излиза от печат трагедията на Константинос Аристияс „Армодиос и Аристогитон“[50]. Сред нейните спомоществователи е Василиос Н. Мустаков, записан в Атина. Пак през същата година и пак в гръцката столица излизат от печат петтомната „Енциклопедия от гръцки уроци“ на Стефанос Комитас[51], за която се е записал отново в Атина Васили-

---

των θρόνων των αρχιερέων τε και των επισκόπων. Γράμματα χρήσιμα τε και αναγκαία τω ανθρωπίνω βίω περί εκάστης υποθέσεως. Πασχάλιον πρόχειρον δεικνύον μέχρι του 1832 έτους. Σελινοδρόμιον συντομώτατον και μηνολόγιον περιέχον εν συντόμω τους δώδεκα μήνας του ενιαυτού προς ευκολίαν των ανθρώπων του ευρίσκειν προχείρως τας ημέρας και εορτάς εκάστου μηνός, ως εν τω πίνακι τα πάντα εισίν εν τάξει σημειωμένα. Ερανισθέν και τύποις εκδοθέν υπό Μιχαήλ Χριστίδου δια προτροπής του πανιερωτάτου μητροπολίτου πρώην της Κορυτζάς και Πωγωγιανής νυν δε Προικονήσου κυρίου Βησσαρίωνος. Εν Βουκουρεστίω εκ του τυπωγραφείου Ηλιάδου και Χριστίδων, 1837. Γ. – Μ. 2794; Μ. С. № 1310,с. 153.

[47] Επιτομή της Ιστορίας των Νέων Ελλήνων. Από της εισβολής των Τούρκων μέχρι των ημερών μας. Μεταφρασθείσα μεν εκ της Γαλλικής γλώσσης εις την νέαν Ελληνικήν μέχρι της μεσολαβήσεως των Ευρωπαικών Δυνάνεων, προσεπαυξηθείσα δε μέχρι της ελεύσεως του νυν ευκλεώς βασιλεύοντος Όθωνος του Α. Υπό Αναστασίου Γ. Κωνσταντά και εκδοθείσα δαπάνη του εντιμοτάτου Κυρίου Γεωργίου Κατακάτσουλα και φιλομούσων Συνδρομητών. Εν Βουκουρεστίοις. Εκ του Τυπογραφείου του Ηλιάδου και Χρηστίδων. 1838. Γ. – Μ. 2961.

[48] Εκλογή Ελληνικών μαθημάτων εκ διαφόρων συγγραφέων. Εκδοθείσα εις χρήσιν των σπουδαζόντων παίδων. Παρά των αυταδέλφων Μιχαήλ και Συμεών Χρηστιδών. Εν Βουκουρεστίοις. Εκ του Τυπογραφείου Ηλιάδου και Χρηστίδων, 1838. Γ. – Μ. 2954; Μ. С. №1341, с. 160.

[49] Κατήχησις..., Εκδ. παρά Μιχ. και. Συμ. Χρηστίδων. 1838. Γ, – Μ, 6813; Μ. С. 0 1343, с. 160.

[50] Αρμώδιος και Αριστογείτων η τα Παναθήναια. Τραγωδία εις πέντε πράξεις. Ποίημα Κωνσταντίνου Κυριακού Αριστίου. Εν Αθήναις, 1840. Γ.-Μ. 3268

[51] Εγκυκλοπαιδεία Ελληνικών μαθημάτων. Συλλεχθείσα εκ των αρίστων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών μετά των αναγκαίων υποσημαιώσεων. Παρά Στεφάνου Κομμητά. Νυν δε το δεύτερον εκ των λαμπροτέρων εκδόσεων επιδιορθωθείσα , και με πολλάς προσθήκας τεμαχίων και ολοκλήρων λόγων, ποητών και λογογράφων, αναγκαιούντων εις την παράδοσιν της Ελληνικής γλώσσης,

ос Н. Мустаков. Той е сред спомоществователите и на излезлия през същата година в Атина превод от френски на романа „Климентина“[52] и на отпечатаната през следващата, 1841 г. трагедия „Смъртта на Марко Боцарис“ от Теодорос Алкеос[53]. Алкеос е на практика артист в Букурещ, който пристига в Гърция, за да участва в гръцкото националноосвободително движение и за да продължи театралните си занимания.

През 1841 г. Василиос Н. Мустаков се записва в Атина като спомоществовател на романа „Елисавета или сибирските заточеници“, представляващо превод от френски на произведението на София Котен[54]. През същата, 1841 г. излиза от печат „Хронологическа таблица на заслужаващите внимание събития“[55], съставена от И. Стаматакис. Сред нейните спомоществователи е записан Василиос Н. Мустаков.

През 1845 г. в Одеса е издаден превод на „Велизарий“ от Мармонтел[56]. В списъка на спомоществователите му четем името на Мустаков с инициал В. Може би това е Васил. Книгата се появява в печатницата на Гръцкото търговско училище в Одеса. Това издание заслужава особено внимание, тъй като става дума за Мармонтел, предизвиквал отрицателната реакция на теолозите от Сорбоната поради проявеното свободомислие, с което накарва Волтер да изрече прочутата си фраза, „сляп е не Велизарий, а Сорбоната“. Що се отнася до страстното четене от българите от XIX в. на книгите с герои Велизарий, би трябвало да подчертаем, че те по внушение на чешките и руските романтици историци са били напълно убедени, че Велизарий, военачалникът на византийския император Юстиниан, както впрочем и самият Юстиниан са чисти славяни, т.е. българи.

επαυξηθείσα, εκδίδεται εις τόμους δέκα υπό Κωνσταντίνου Γκαρμπολά. Τόμος πέμπτος. Έκδοσις δεύτερα. Εν Αθήναις, εκ της Τυπογραφίας του εκδότου Κ. Γκαρμπολά, 1840. σ. 304. Γ.-Μ. 3290.

[52] Κλημεμτίνα, η ότι αναγκαία η μάθησις προς τας γυναίκας σύγγραμμα μυθιστορικόν Γακωνίας Δυφουρίας, μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό της μακαρίτιδος Αικατερίνης Βαλέτα το γένος Σούτσης. Εξεδόθη δε υπό Αγγέλου Αγγελίδου. Εν Αθναις εκ της Τυπογραφίας Αγγέλου Αγγελίδου κατά την οδόν Ερμού παρά τη Καπνικαρέα, 1840. Γ.-Μ. 3339.

[53] Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη, τραγωδία εις τρεις πράξεις. Συνταχθείσα μεν υπό του μακαρίτου Ο. Α. Εκδοθείσα δε υπό Χ. Αναστασίου. Εν Αθήναις εκ της τυπογραφίας Χ. Αναστασίου οδός Ερμού οικία Κ. Πιταρι,1841. Γ.-Μ. 3509.

[54] Η Ελισάβετ η οι Εξόριστοι της Σηβηρίας. Μυθιστορικόν σύγγραμμα της Κυρίας Κοττίνης. Εκ του Γαλλικού μεταφρασθέν υπό Κωνσταντίνου Δ. Τυμπά. Ερμούπολις, Εκ της τυπογραφίας Γ. Μελισταγούς, 1841. Γ.- Μ. 10385.

[55] Πίναξ χρονολογικός περιέχων εν περιλήψει τα πλέον άξια λόγου και μνήμης συμβάντα απο κτίσεως κόσμου μέχρι των ημερών μας. Ερανισθείς εκ διαφόρων χρονολογικών και ιστορικών πονημάτων και εκδοθείς υπό Ι. Δ. Σταματάκη. Αθήνα, 1841.

[56] Ο Βελισάριος σύγγραμμα του Ακαδημαικού Μαρμοντέλλου μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό Αλεξάνδρου Παγκάλου. Εν Οδησσώ της τυπογραφίας του Ελληνεμπορικού σχολείου διευθυνομένης υπό Αλεξάνδρου Βράουν, 1845.

Представите ни за това, какво са чели във фамилия Мустакови, се допълват от данните за българските книги, на които те са били спомоществователи[57]. За пръв път срещаме като спомоществовател на българска книга член на Мустаковата фамилия през 1833 г. Това е „Благороднейши и почтеннейший г. Димитрий Мустакович, агента србский", записан в Букурещ за 10 екземпляра на аритметиката на Христаки Павлович[58].

Друга книга, четена от Мустакови, е издаденият през 1836 г. от Анастас Кипиловски превод на историята на руския автор Иван Кайданов[59]. Спомоществователи на тази книга са „Благородние господари Братя Мустакови Димитрий и Христо", които са се записали за 10 екземпляра.

През следващата, 1837 г. се отпечатва една друга книга, която се радва на голям читателски интерес поради потребностите от четиво, регламентиращо поведението на хората през епохата на социално преструктуриране. Това е прочутата „Христоития", издадена от даскал Райно Попович[60]. Сред имената в листа на спомоществователите четем тези на „Благороднейшии Господие и Братия Мустакови – Теплии Болгарскаго просвещения ревнители г. Димитрий и г. Христо и братия их г. Никола и г. Константин Мустаков", които в Букурещ са пожелали 10 екземпляра.

В списъка на спомоществовотелите на издадения през 1840 от Хр. Костович Сичан-Николов „Месецослов"[61] са подредени и имената на „Благородни господари братя Мустакови, търговци", които са поръчали от Букурещ пет екземпляра.

---

[57] За основната част от данните, приведени тук, дължа благодарности на г-жа Недка Капралова от Института по литература, която в момента готви дисертационен труд за българските спомоществователи през XIX в.

[58] *Аритметика или наука числителна.* Разположена на три части и окончавающа с един месяцослов праздничен. За болгарските деца кратко и весма ясно сочинена от сущаго из Дупница Македонска Хрисанта Павловича, учителя в Славено-елинското в Сицов училище, който и на свят сега перво издава я, помощ земав от любоученните единородни. Предстоявал и изправял негов ученик Христодул Костович. с.[амоковец]. В Белиград, у Княжеско-Сербската типография, 1833.

[59] *Кратко начертание на всеобщата история.* На российскиат язик, сочинено от професора г. Ивана Кайданова, а от росийскиат на славено-болгарскиат наш язик, преведено и в найновата история допалнено от Анастаса Стояновича Кипиловскаго, урожденца казанскаго в Болгарий, и посвящено г. Иоанну Добрьову х. Бакалоглу. Weltgeschichte. В Будим, в Университетската кралевска типография, 1836 лято.

[60] *Христоития или благонравие* присовокупена с историите, на които се помянуват в нея за полза и употребление на болгарското юношество и секиму, който люби да са ползова, от елинският на славено-болгарският наш язик, преведена от Райна Поповича из Жеравна Карловскаго елино-греческаго учителя, а посвящена на господина г. Малки Волка Чорбаджи К. Чаликоглу. Издание первое. Chrestoethia. В Будиме, писмени Крал. типограф. Унгарск., 1837.

[61] *Месецеслов или календар вечний.* Собран от различни други украшен сос многу назначения потребни секому человеку и издан на болгарски за потреба на единороднитеот Христодула К. Х. Сичан-Николов. В Букурещ, в тихографиата на Захария Каркалеки и сина его, 1840.

През 1842 г. Михаил Кифалов издава своя превод на книгата на Юрий Венелин, посветена на българската книжнина[62], която изиграва огромна роля в процеса на утвърждаването на българската национална идентичност. Сред спомоществователите на това издание е Никола Мустаков, който се е записал в Букурещ за три екземпляра.

„Благородните господари братя Мустакови, търговци" са спомоществователи на издадената през 1843 г. „Всеобща география за децата", от Иван Богоров[63]. Те са се записали в Букурещ за шест екземпляра от книгата.

През същата година излиза от печат и географията на Константин Фотинов[64], която изиграва съществена роля за пропагандирането на идеите на Просвещението сред българите. На стр. 209 сред нейните спомоществователи в Букурещ за три екземпляра е записан „влашкий болярин питар г. Христофор Мустаков".

На следващата, 1844 г. излиза от печат „История на славянобългарския народ" от Й. Раич, превод на Петър Сапунов[65]. Сред спомоществователите ѝ са „Братя Мустакови, питари", записани в Букурещ за десет екземпляра.

Христофор Мустаков се записва като спомоществовател за 6 екземпляра на излезлата от печат през 1845 г. аритметика на Христодул Сичан-Николов[66]. Неговото име срещаме и в списъка на спомоществователите за изданието на Иван Стоянов, съдържащо съчинения из областта на етиката на Плутарх и Изократ, от което той си е поръчал 3 броя[67]. Името на Христофор

---

[62] *Заради возрождение новой* болгарской словесности или науки. Сочинение или книжица рускаго историописателя Венелина, Москва, 1838. Превел губернский секретар М. Кифалов, тетевенец. С притуряние няколко песней и истории заради полуславяне или румуне (молдо-власи) и некоих достопамятств и мудрих изречении. Και ιστορία περί των Ημι-Σλαβών̃ων, ήγουν Ρουμούνων (Μολδο-Βλάχων). Букурещ. Напечатана у Йосифа Копайнига сос буквш Питаря К. Пенковича, 1842.

[63] *Веобща география за децата*. Преведе от руский язик Ив. А. Богоев (Ч.1–3). Белград, в Княжеско-сърбската типография, 1843.

[64] *Общое землеописание вкратце* за сичката земля. Преведено от греческий на славено-болгарский язик умножено же с разпространением и прибавлением многоразних потребних областей и сега перво на свят издано трудом Константина Г. Фотинова. С.[самоковец]. Смирна, в типографии А. Дамианова, 1843.

[65] *Историята на славеноболгарския* народ из историята на г. Раича и някои исторически книги составлена и на славяносербския язик списана за синовете на отечеството от Атанасиа Несковича в Кралевско университетското печатописание в Будим град в 1801 година, а от славяносербския на славяноболгарския язик переведена от канцеляриста Петра Сапунова и в неговото печатописание сега парвен печатана. В 1844 година, Букурещ.

[66] *Болгарска аритметика*. Сочинена от Хр. К. Сичан-Николов. Букурещ, Напечатана у Йосифа Копайнига. 1845.

[67] *Две советователни слова* Плутарха Херонеа о возпитании детей и Исократа Ритора о благонравии юности. Преведени с србскаго на славвеноболгарский язик в ползу славеноболгарскаго юношества от Йоана Стояновича, учителя. Белград, в Княжеско-србска типография, 1845.

присъства и в списъка на спомоществователите на изданието на Сава Доброплодни „Здравословие“, от което той си е поръчал 2 екземпляра[68].

Въз основа на изнесените данни за Мустакови като спомоществователи, бихме могли да твърдим, че очевидно членовете от това семейство са проявявали интерес към книжовния живот и са си набавяли книги, и то главно със светско съдържание. Сред притежаваните от Мустакови книги на български и гръцки език виждаме заглавията на издания, предназначени за подготовката на търговците, каквито без съмнение са били много популярни по онова време. Сред изброените издания виждаме и заглавията на книги по история, география, етика, популярна медицина и астрономия, свидетелстващи за несъмнено по-широки духовни интереси. Бихме могли да твърдим, че явно не е проявен интерес към книжнина с религиозно съдържание на гръцки и български. Тъй като не разполагаме с повече данни, за да можем да коментираме по-подробно този факт, си заслужава да си припомним разказа на Тодор Бурмов, според който Христо Мустаков невъзмутимо си пие кафето с мляко през време на пости[69]. Позволявам си да поставя този шокирал Тодор Бурмов факт до немаловажното посочено по-горе обстоятелство, че Христо Мустаков е ученик в Букурещката академия „Св. Сава“ на Никола Сава Пиколо, погребан, както е известно, в Париж по негово собствено желание по граждански обред. Не е изключено, разбира се, ако бъде направен подобен сондаж и по отношение на румънските и руските издания с листове на спомоществователи, да се получи и една по-различна картина на вкусовете на Мустакови спрямо книгата.

---

[68] *Здравословие, сиреч правила*, за да знаем как да си вардим здравиено. Сочинена гречески и френски от целителът Архигена Сарантиев, а преведена на българският език от Сава Х. Илиевича Доброплоднаго, славянина. Издание второ. В Земун, в И. К. Сопроновата книгопечатница, 1853.

[69] *Бурмов, Т.* Дневник. Спомените ми. Автобиография. Предговор, съставителство и коментар *Румяна Радкова*. С., 1994, с. 33.

ПРИЛОЖЕНИЯ

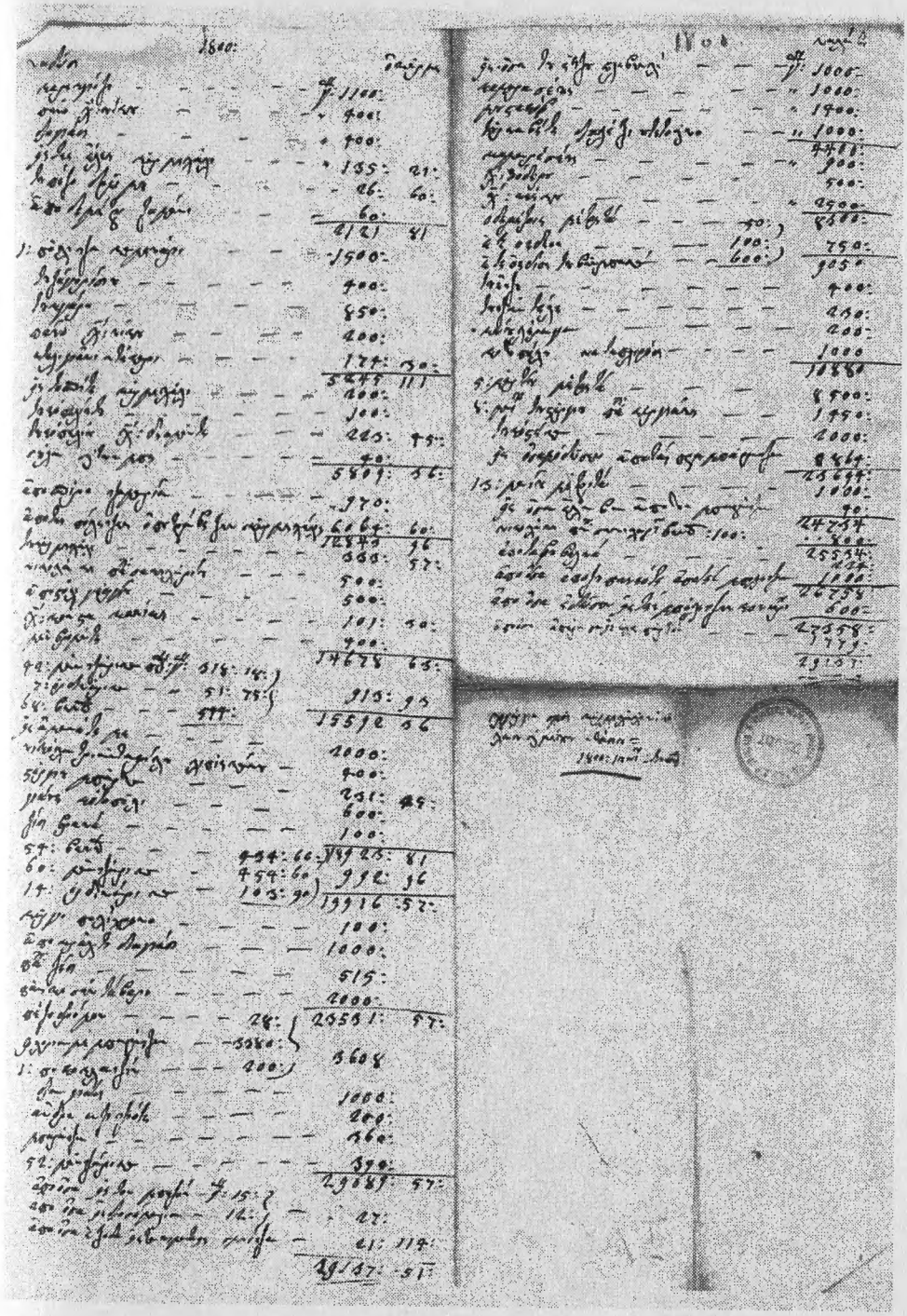

1. Страница от сметководен тефтер на търговската къща *Хаджи Януш* от Крайова, 1800 г.

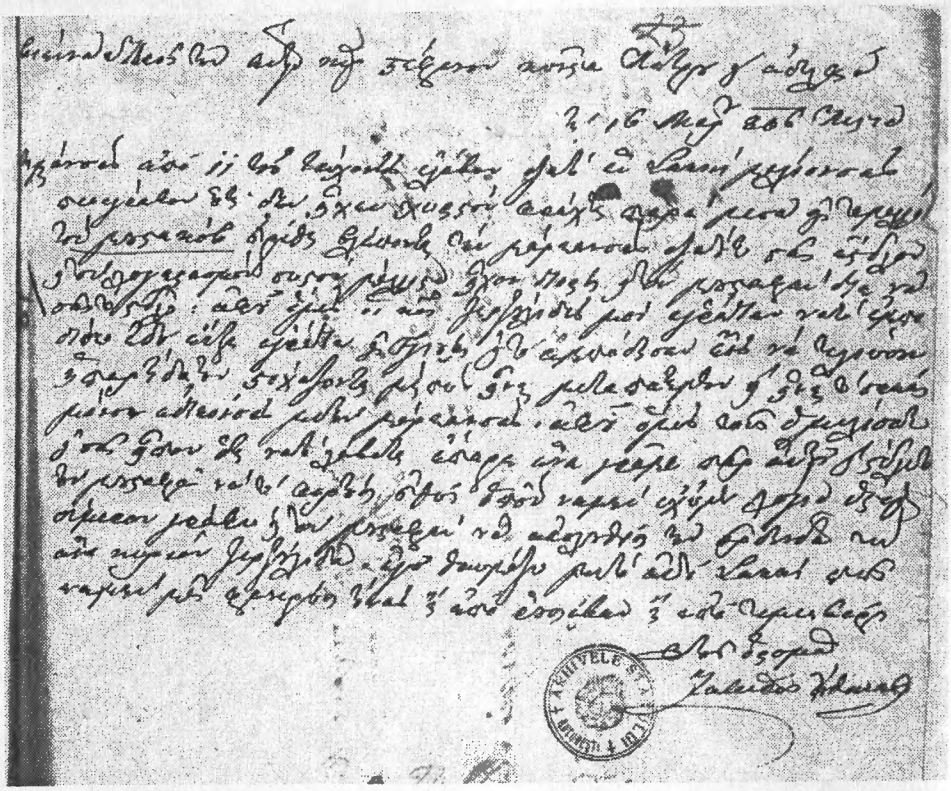

2. Писмо от архива на х. Януш, Крайова, 6 март 1806 г.

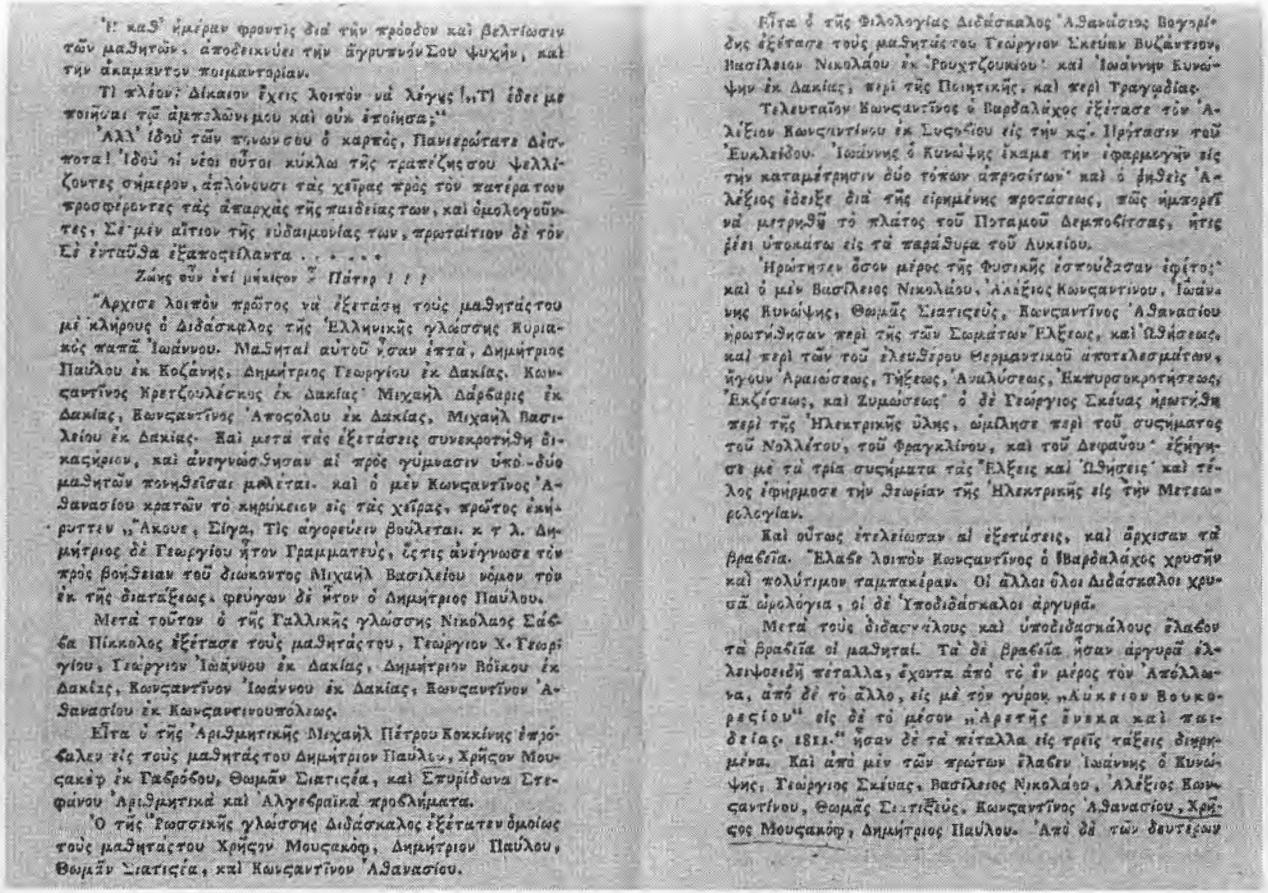

Ἡ καθ' ἡμέραν φροντὶς διὰ τὴν πρόοδον καὶ βελτίωσιν τῶν μαθητῶν, ἀποδεικνύει τὴν ἄγρυπνόν Σου ψυχὴν, καὶ τὴν ἀκαμάντον ποιμαντορίαν.

Τί πλέον: Δίκαιον ἔχεις λοιπὸν νὰ λέγῃς! „Τί ἔδει με ποιῆσαι τῷ ἀμπελῶνι μου καὶ οὐκ ἐποίησα;"

Ἀλλ' ἰδοὺ τῶν πονόνσου ὁ καρπὸς, Πανιερώτατε Δέσποτα! Ἰδοὺ οἱ νέοι οὗτοι κύκλω τῆς τραπέζης σου ψελλίζοντες σήμερον, ἁπλόνουσι τὰς χεῖρας πρὸς τὸν πατέρα των προσφέροντες τὰς ἀπαρχὰς τῆς παιδείας των, καὶ ὁμολογοῦντες, Σὲ μὲν αἴτιον τῆς εὐδαιμονίας των, πρωταίτιον δὲ τὸν Σὲ ἐνταῦθα ἐξαποστείλαντα . . . . . .

Ζώης οὖν ἐπὶ μήκιστον ἦ Πάτερ ! ! !

Ἄρχισε λοιπὸν πρῶτος νὰ ἐξετάσῃ τοὺς μαθητάς του μὲ κλήρους ὁ Διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης Κυριακὸς παπᾶ Ἰωάννου. Μαθηταὶ αὐτοῦ ἦσαν ἑπτὰ, Δημήτριος Παύλου ἐκ Κοζάνης, Δημήτριος Γεωργίου ἐκ Δακίας. Κωνσταντῖνος Κρετζουλέσκος ἐκ Δακίας· Μιχαὴλ Δάρβαρις ἐκ Δακίας, Κωνσταντῖνος Ἀποστόλου ἐκ Δακίας, Μιχαὴλ Βασιλείου ἐκ Δακίας. Καὶ μετὰ τὰς ἐξετάσεις συνεκροτήθη δικαστήριον, καὶ ἀνεγνώσθησαν αἱ πρὸς γύμνασιν ὑπὸ δύο μαθητῶν πονηθεῖσαι μελέται. καὶ ὁ μὲν Κωνσταντῖνος Ἀθανασίου κρατῶν τὸ κηρύκειον εἰς τὰς χεῖρας, πρῶτος ἐκήρυττεν „Ἄκουε, Σίγα, Τὶς ἀγορεύειν βούλεται. κ τ λ. Δημήτριος δὲ Γεωργίου ἦτον Γραμματεὺς, ὅστις ἀνέγνωσε τὸν πρὸς βοήθειαν τοῦ διώκοντος Μιχαὴλ Βασιλείου νόμον τὸν ἐκ τῆς διατάξεως. φεύγων δὲ ἦτον ὁ Δημήτριος Παύλου.

Μετὰ τοῦτον ὁ τῆς Γαλλικῆς γλώσσης Νικόλαος Σάββα Πίκκολος ἐξέτασε τοὺς μαθητάς του, Γεώργιον Χ. Γεωργίου, Γεώργιον Ἰωάννου ἐκ Δακίας, Δημήτριον Βόϊκου ἐκ Δακίας, Κωνσταντῖνον Ἰωάννου ἐκ Δακίας, Κωνσταντῖνον Ἀθανασίου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Εἶτα ὁ τῆς Ἀριθμητικῆς Μιχαὴλ Πέτρου Κοκκίνης ἐπρόβαλεν εἰς τοὺς μαθητάς του Δημήτριον Παύλου, Χρῆστον Μουσακὸφ ἐκ Γαβρόβου, Θωμᾶν Σιατιστέα, καὶ Σπυρίδωνα Στεφάνου Ἀριθμητικὰ καὶ Ἀλγεβραϊκὰ προβλήματα.

Ὁ τῆς Ῥωσσικῆς γλώσσης Διδάσκαλος ἐξέτατεν ὁμοίως τοὺς μαθητάς του Χρῆστον Μουσακὸφ, Δημήτριον Παύλου, Θωμᾶν Σιατιστέα, καὶ Κωνσταντῖνον Ἀθανασίου.

Εἶτα ὁ τῆς Φιλολογίας Διδάσκαλος Ἀθανάσιος Βογορίδης ἐξέτασε τοὺς μαθητάς του Γεώργιον Σκεύαν Βυζάντιον, Βασίλειον Νικολάου ἐκ Ῥουχτζουκίου· καὶ Ἰωάννην Κυνώψην ἐκ Δακίας, περὶ τῆς Ποιητικῆς, καὶ περὶ Γραγῳδίας.

Τελευταῖον Κωνσταντῖνος ὁ Βαρδαλάχος ἐξέτασε τὸν Ἀλέξιον Κωνσταντίνου ἐκ Συστοβίου εἰς τὴν κστ'. Πρότασιν τοῦ Εὐκλείδου. Ἰωάννης ὁ Κυνώψης ἔκαμε τὴν ἐφαρμογὴν εἰς τὴν καταμέτρησιν δύο τόπων ἀπροσίτων· καὶ ὁ ῥηθεὶς Ἀλέξιος ἔδειξε διὰ τῆς εἰρημένης προτάσεως, πῶς ἠμπορεῖ νὰ μετρηθῇ τὸ πλάτος τοῦ Ποταμοῦ Δεμποβίτσας, ἥτις ῥέει ὑποκάτω εἰς τὰ παράθυρα τοῦ Λυκείου.

Ἠρώτησεν ὅσον μέρος τῆς Φυσικῆς ἐσπούδασαν ἐφέτος· καὶ ὁ μὲν Βασίλειος Νικολάου, Ἀλέξιος Κωνσταντίνου, Ἰωάννης Κυνώψης, Θωμᾶς Σιατιστεὺς, Κωνσταντῖνος Ἀθανασίου ἠρωτήθησαν περὶ τῆς τῶν Σωμάτων Ἕλξεως, καὶ Ὠθήσεως, καὶ περὶ τῶν τοῦ ἐλευθέρου Θερμαντικοῦ ἀποτελεσμάτων, ἤγουν Ἀραιώσεως, Τήξεως, Ἀναλύσεως, Ἐκπυρσοκροτήσεως, Ἐκζέσεως, καὶ Ζυμώσεως· ὁ δὲ Γεώργιος Σκεύας ἠρωτήθη περὶ τῆς Ἠλεκτρικῆς ὕλης, ὡμίλησε περὶ τοῦ συστήματος τοῦ Νολλέτου, τοῦ Φραγκλίνου, καὶ τοῦ Δεφαΰου· ἐξήγησε μὲ τὰ τρία συστήματα τὰς Ἕλξεις καὶ Ὠθήσεις· καὶ τέλος ἐφήρμοσε τὴν θεωρίαν τῆς Ἠλεκτρικῆς εἰς τὴν Μετεωρολογίαν.

Καὶ οὕτως ἐτελείωσαν αἱ ἐξετάσεις, καὶ ἄρχισαν τὰ βραβεῖα. Ἔλαβε λοιπὸν Κωνσταντῖνος ὁ Βαρδαλάχος χρυσῆν καὶ πολύτιμον ταμπακέραν. Οἱ ἄλλοι ὅλοι Διδάσκαλοι χρυσᾶ ὡρολόγια, οἱ δὲ Ὑποδιδάσκαλοι ἀργυρᾶ.

Μετὰ τοὺς διδασκάλους καὶ ὑποδιδασκάλους ἔλαβον τὰ βραβεῖα οἱ μαθηταί. Τὰ δὲ βραβεῖα ἦσαν ἀργυρᾶ ἐλλειψοειδῆ πέταλλα, ἔχοντα ἀπὸ τὸ ἓν μέρος τὸν Ἀπόλλωνα, ἀπὸ δὲ τὸ ἄλλο, εἰς μὲ τὸν γύρον „Λύκειον Βουκορεστίου" εἰς δὲ τὸ μέσον „Ἀρετῆς ἕνεκα καὶ παιδείας. 1811." ἦσαν δὲ τὰ πέταλλα εἰς τρεῖς τάξεις διῃρημένα. Καὶ ἀπὸ μὲν τῶν πρώτων ἔλαβεν Ἰωάννης ὁ Κυνώψης, Γεώργιος Σκεύας, Βασίλειος Νικολάου, Ἀλέξιος Κωνσταντίνου, Θωμᾶς Σιατιστεὺς, Κωνσταντῖνος Ἀθανασίου, Χρῆστος Μουσακὸφ, Δημήτριος Παύλου. Ἀπὸ δὲ τῶν δευτέρων

3. Страница от гръцкото списание „Мъдрият Хермес", издавано във Виена, с данни за изпитите в Бейската академия в Букурещ, проведени през 1811 г.

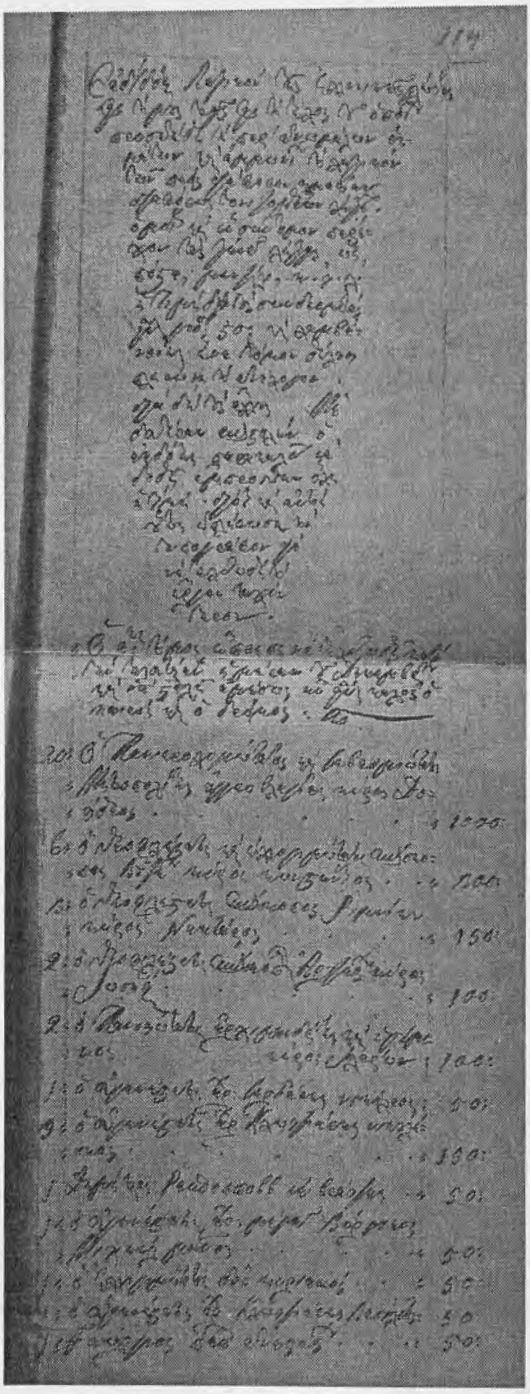

4. Ръкописно обявление за издаване на „Речник на гръцкия език“ от Антимос Газис, съхранявано в архива на х. Януш

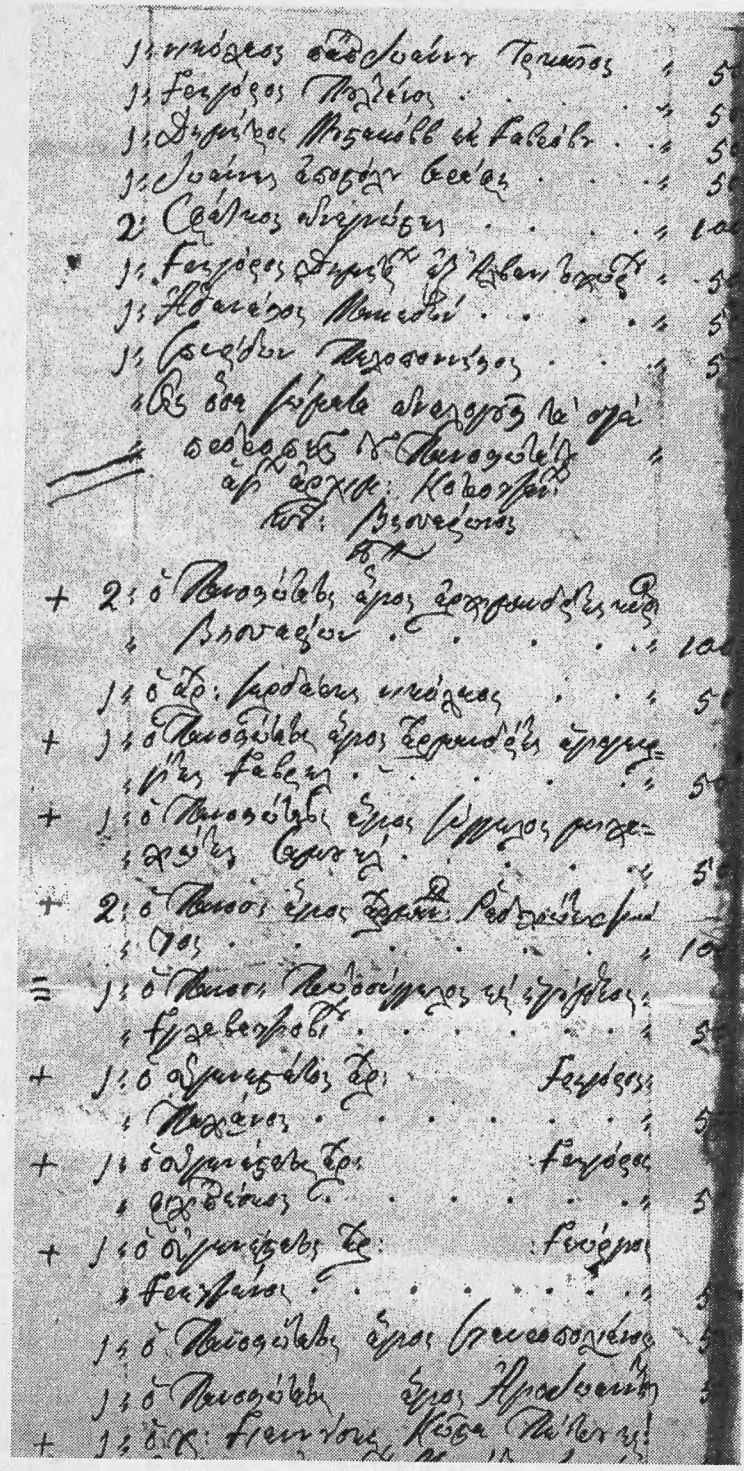

1: νικόλαος [illegible] Τρικῶνος . . . 50
1: Γεωρόρος Πυλιάνος . . . 50
1: Δημήτρος Μιστακόβ [illegible] Γαβρόβ . . . 50
1: Ἰωάννης [illegible] . . . 50
2: Σφάλκος [illegible] . . . 100
1: Γεωρόρος Δημήτρ [illegible] . . . 50
1: Ἀθανάσιος Μακεδόν . . . 50
1: Σωρίδων Παλοσοννήσιος . . . 50
Ὡς ὅσα [illegible] ἀναλογοῦν τὰ ὀφὰ
[illegible] Πανοσιωτάτου
ἀρχιμ: Κολοσφαῖ
[illegible] Βησυαρίωνος
[illegible]
+ 2: ὁ Πανοσιώτατος ἄρος ἀρχιμανδρίτης [illegible]
Βησυαρίων . . . 100
1: ὁ ἀρ: [illegible] νικόλαος . . . 50
+ 1: ὁ Πανοσιώτατος ἄρος ἀρχιμανδρίτης [illegible]
[illegible] Γαβρεῖ . . . 50
+ 1: ὁ Πανοσιώτατος ἄρος [illegible]
[illegible] . . . 50
+ 2: ὁ Πανοσ: ἄρος [illegible]
[illegible] . . . 100
= 1: ὁ Πανοσ: [illegible]
[illegible] . . . 50
+ 1: ὁ [illegible] ἀρ: Γεωρόρος
Παλάνος . . . 50
+ 1: ὁ [illegible] ἀρ: Γεωρόρος
[illegible] . . . 50
+ 1: ὁ [illegible] ἀρ: Γεωρόρος
Γεωσφάνος . . . 50
1: ὁ Πανοσιώτατος ἄρος [illegible] . . . 50
1: ὁ Πανοσιώτατος ἄρος Ἀρσιωαννίτης . . . 50
+ 1: ὁ [illegible] Κῶτα [illegible]

115

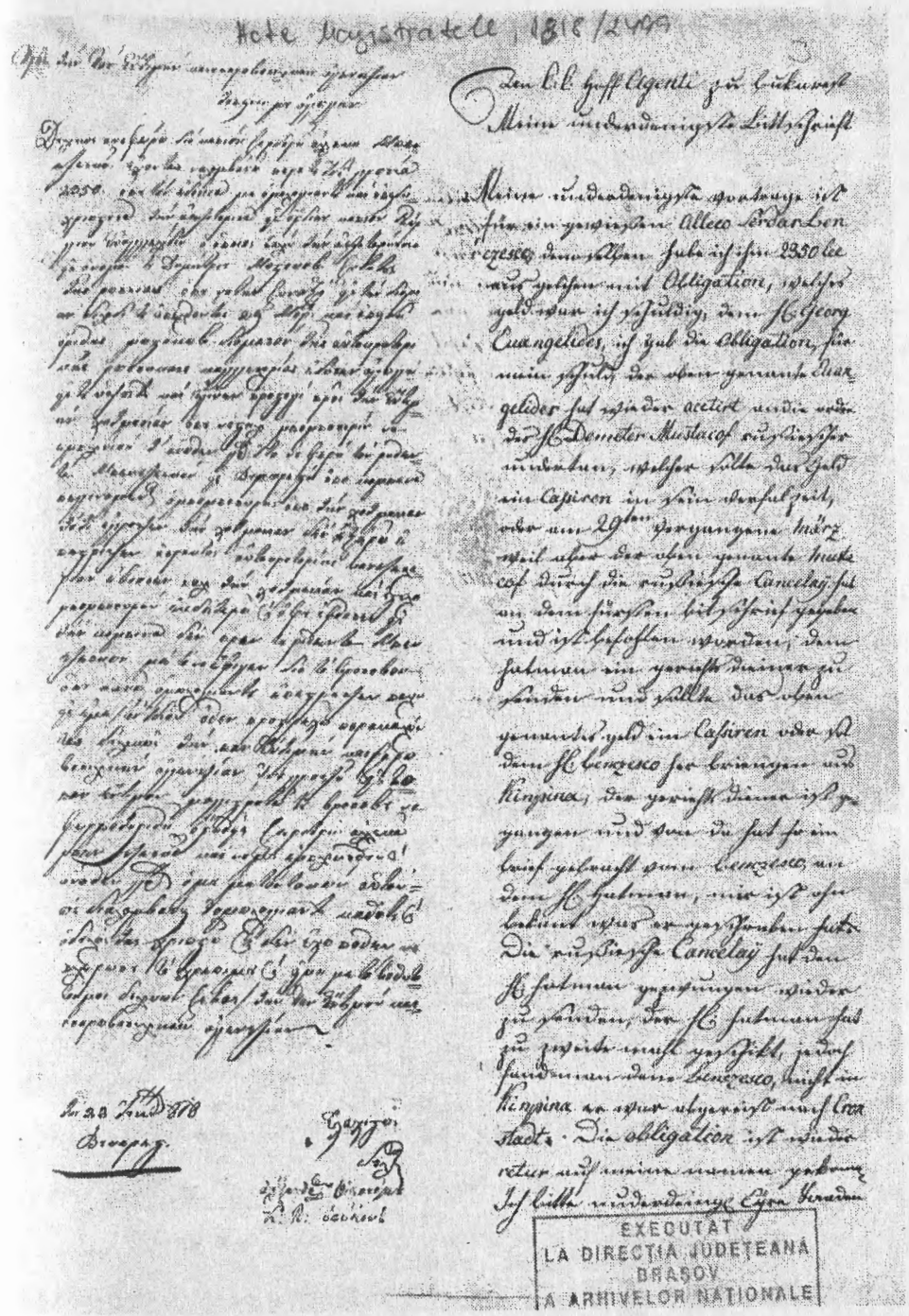

EXECUTAT
LA DIRECTIA JUDEȚEANĂ
BRAȘOV
A ARHIVELOR NAȚIONALE

5. Документ от архива на гр. Брашов, свидетелстващ за стопанската дейност на Димитър Мустаков, 1818 г.

die Gütte zu haben um zu schreiben
an den hoch Löbliche k: k: Magistrat
zu Cronstadt um den H: Serdar
alleco Benczesco, zu verhaften und
mein Geld ein zu händigen, wie
auch die Interessen wie es stehet
in seyne Obligation, denn ich bin
auch schuldig und ich habe nicht
mit was meine Schulden zu be-
zahlen

Ich bin mit tifestem underdex

Bucarest den 22ten junij 1818

Ergebenster Diener

Alexandro Econom
K: K: undertan

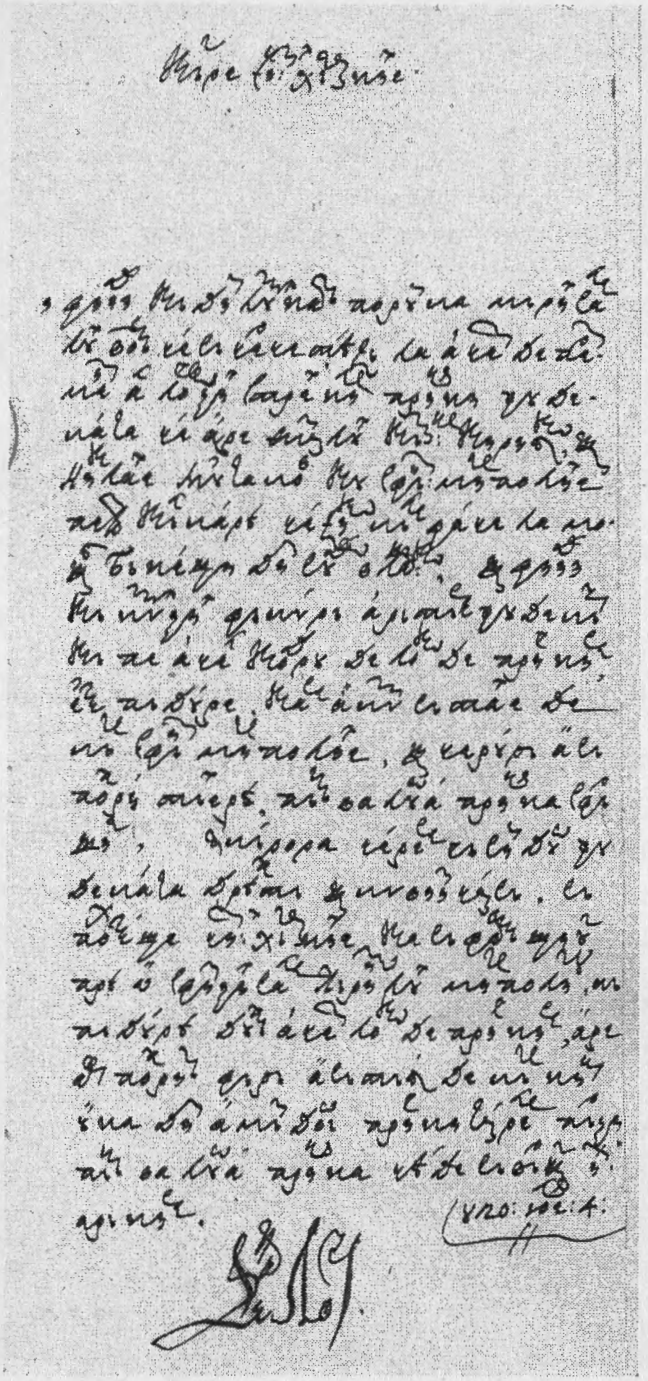

6. Документ от архива на Букурещката митрополия, 4 юли 1820 г.

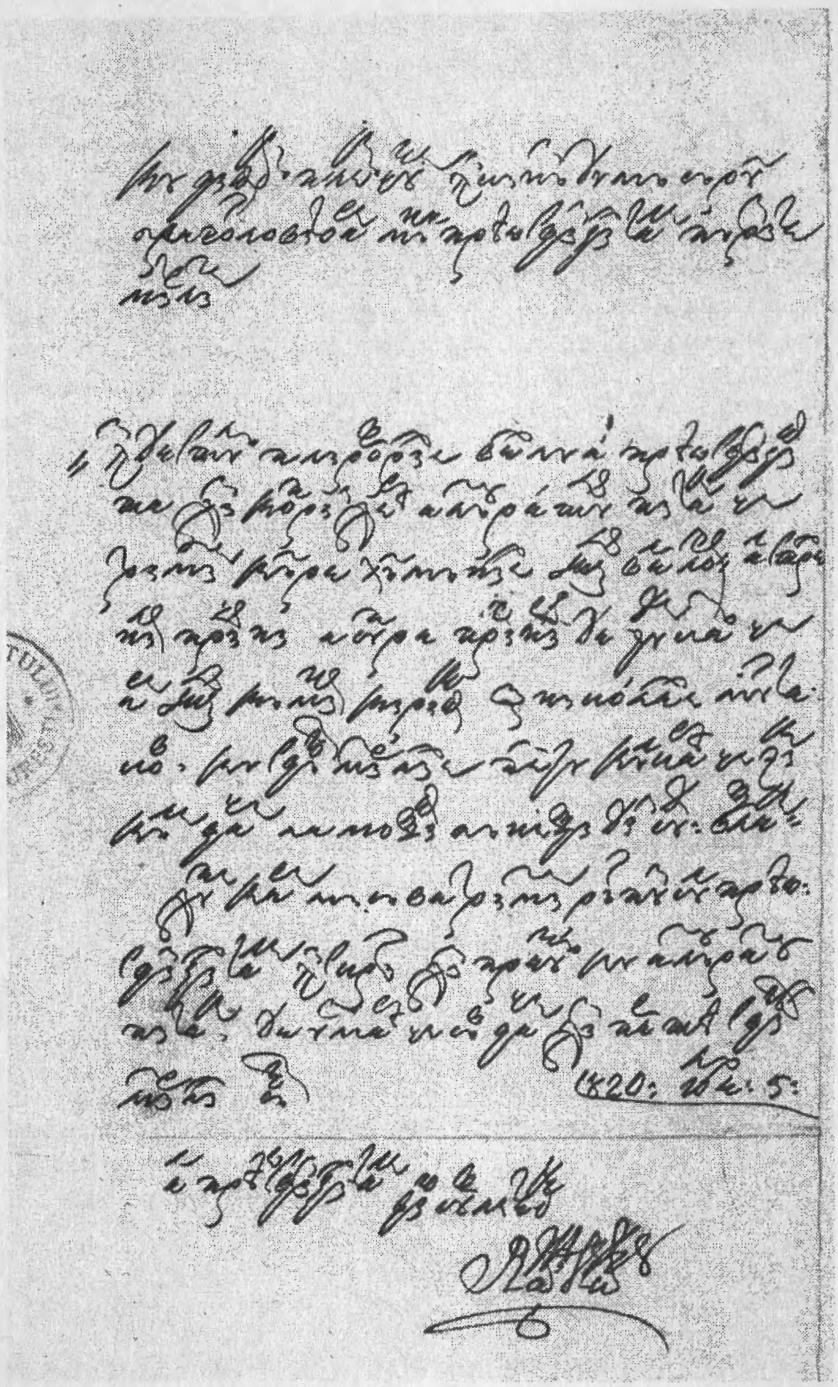

7. Документ от архива на Букурещката митрополия, 5 юли 1820 г.

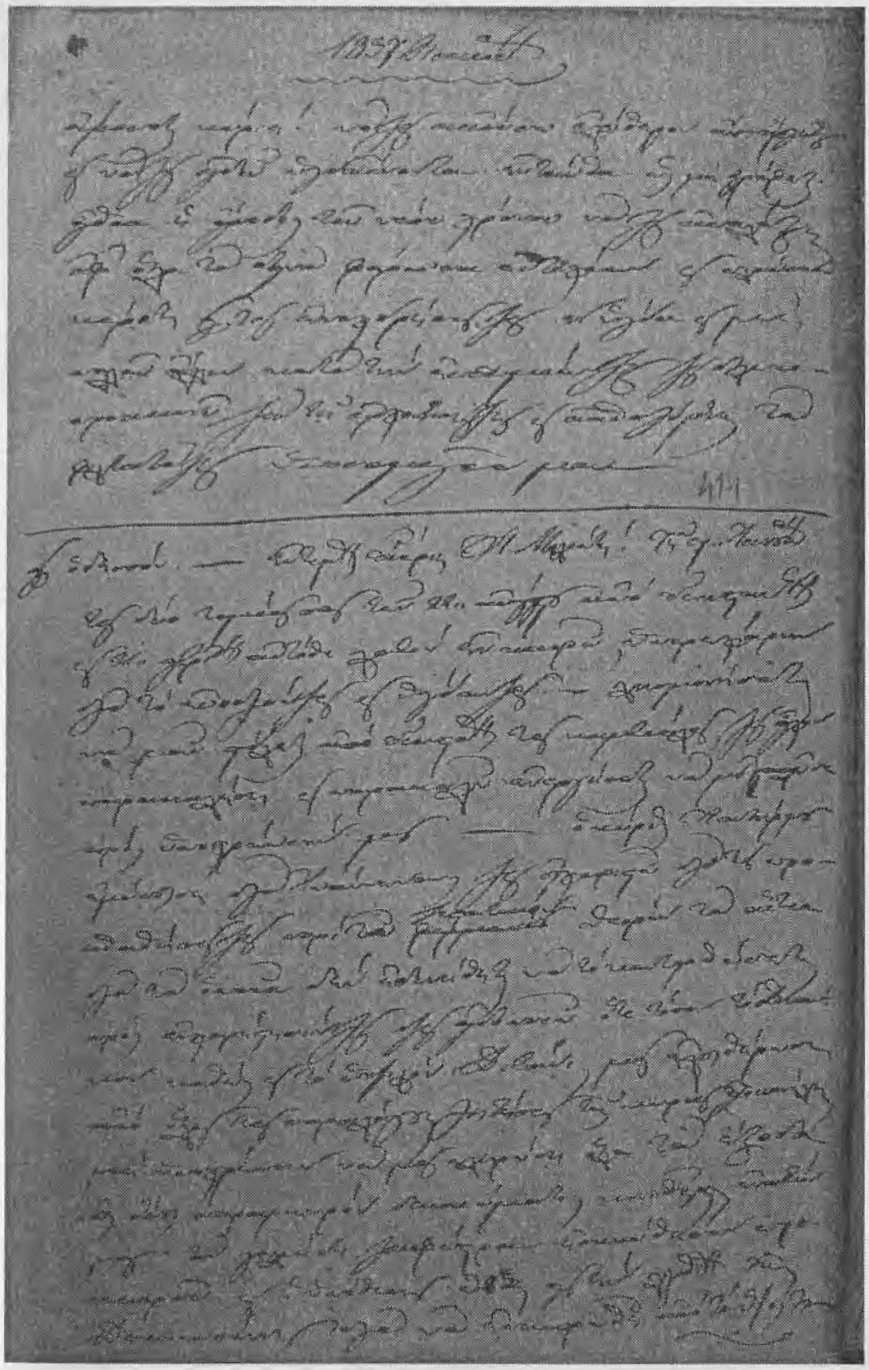

8. Копие на писмо на Йоан Стаму, Букурещ, 7 януари 1837 г.

1837 [illegible]

413

[illegible]

РАСПИСКА

НАСТОЯТЕЛСТВО

Българската Черква и Училище

СВ. КИРИЛА И МЕТОДИЯ ВЪ БУКУРЕЩЪ

Отъ Кассата на Настоятелството.

№ 9 на расписката.

Забѣлежка

Брой франка 120

Долуподписаний Кассиеринъ приехъ отъ Г-на Григорий Мустаковъ сто и двадесетъ франка за 1881 година.

и за увѣрение му са дава настоящата расписка.

Букурещъ Октомврий 1881.

Кассиеринъ Іоанъ Чадновъ

Видѣ са отъ насъ Контабилъ. Г. А. Григоровъ

Тур. St. Mihalescu, strada

9. Разписка от Настоятелството на Българската църква и училище в Букурещ, октомври 1881 г.

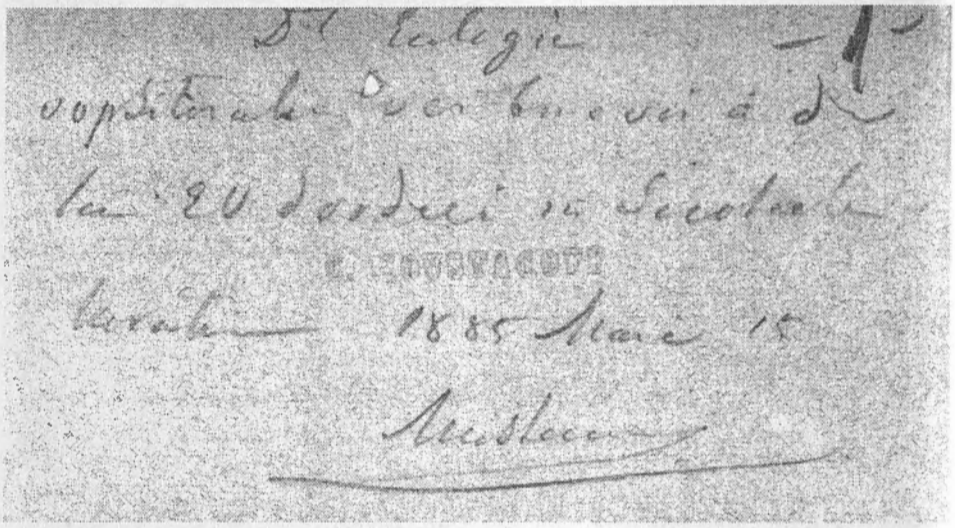

10. Визитна картичка на Григорий Мустаков, 15 май 1885 г.

QUELQUES NOUVELLES INFORMATIONS SUR L'ACTIVITE DES FRERES MOUSTAKOVI

NADIA DANOVA

Le présent travail se propose le but de communiquer les résultats de notre travail avec de sources bulgares, grecques et roumaines, qui n'ont pas été utilisées jusqu'à présent dans les études, consacrées aux frères Moustakovi. Il s'agit en premier lieu des archives roumaines qui n'ont pas été suffisemment explorées par rapport de l'activité de cette famille. D'une valeur extraordinaire sont les donnée acquises par les listes des souscripteurs de livres grecs et bulgares durant le XIX siècle, où l'on trouve les noms des Mustakovi. Ces informations permetteront d'élargir nos idées sur le profile des representants de cette famille en tant qu' acteurs sociaux, aussi bien que sur leurs lectures.

ХРАБРИТЕ СПИСАНИЯ, КЬОПЕН, МУСТАКОВ И...

ЕЛКА ДРОСНЕВА

1. Преди четвърт век списание „Векове" публикува статията ми „Пьотр Иванович Кьопен и българистиката". Изложените в нея материали бяха резултат от диренията ми по дисертацията, защитена в съвета по докторски дисертации в Историческия факултет на Ленинградския държавен университет (днес Санкт-Петербургски държавен университет, Русия). Учените там имаха два съвета – за защита на кандидатски дисертации и за защита на докторски. Очевидно бяха преценили, че науката Историография не е точно за млади хора, които прохождат в науката, и е редно, макар да е кандидатска, работата ми да бъде защищавана в докторския съвет[1].

Днес списание „Векове" го няма – помете го началото на поредния български „преход". А беше *храбро списание* – както неведнъж съм казвала, особено в последните години, когато много нови списания се появиха на историческото поприще, но все още не виждам заместител. Впечатлява и днес подбора на автори – от професори и доктори на историческите науки, академици, през учители и сътрудници в музеите, архивите и библиотеките към най-младите – кандидати на науките, студенти. Впечатлява и с широтата на погледа – ярък стремеж да се обхванат всички възможни сфери на историческата наука у нас и зад граница, образованието по История, популяризацията на научните познания, а към тях да се добавят изследвания и информации за постижения в науки извън Историята, които проучват различни аспекти на миналото. Достатъчно е да се изброят рубриките му поне от първите 10 години (1972–1981): „1300 години България", „България, Балканите, Европа", „Минало и съвременност", „Историческо образование", „Консултации", „Краезнание", „Из фондовете на музеите и архивите", „Книги, обсъждания, прегледи", „Профили", „Наши учени", „Научен живот", „Защитени дисертации", „Дружествен живот. Хроника"[2]. Наистина имаше място за дружествения живот в органа на Българското историческо дружество – сп. „Векове". Както имаше място и за чудесните илюстрации, винаги добре премислени. Обичаха главният му редактор проф. Евлоги Бужашки и редколегията да дават възможност за публикуване на „провокативни" теми и становища, с всички от това последици. Но, както ми каза преди години моят преподава-

---

[1] *Дроснева, Е. Д.* Становление русской болгаристики (до середины XIX в.). Л., 1980. 243 с.; Пьотр Иванович Кьопен и българистиката. – Векове, 1982, № 4, 78–84.

[2] Названията вземам от: Списание Векове. 1972–1981. Библиографски справочник. С., 1982.

тел проф. Бужашки, само два пъти са го „привиквали". Не записах този наш дълъг разговор, но ми остана в спомена и заключението му по повод привикванията: „Автоцензурата е по-страшна от самата цензура".

Казано накратко, списание „Векове" е първокласно явление в развитието на българското историческо познание и си заслужава специалното историографско проучване.

2. Храбро списание, първокласно явление в модерната Славистика и Библиография създава Пьотр Кьопен. Неговите „Библиографические листы" излизат само две години, през 1825 и 1826. Кьопен е умеел да подбира авторите си, а и сам е списвал част от нещата. Да се изброят всички, които по онова време дават облика на прохождащата модерна Славистика и на руската хуманитаристика и сътрудничат на списанието, едва ли е нужно. Все пак не мога да подмина някои, особено хората с отношение към българската проблематика. Като Александър Востоков, който първи доказва през 1820 г., че така нареченият старославянски език е формиран върху старобългарския език, не върху сръбски, и така опровергава твърдението на чешкия учен Йозеф Добровски и на също многозаслужилия за Славистиката и Българистиката, роденият в Харков(!) проф. Михаил Каченовски, два пъти редактор на много важното московско списание „Вестник Европы". Или, като автора на „Йоан Екзарх Български" (Москва, 1824) Константин Калайдович, който разбунва духовете с категоричността си, че откритите от него и колегите му ръкописи наистина принадлежат на българския IX–X в. и открива нови аргументи срещу теорията за славянски произход на „прабългарите". Сътрудничи на списанието и Павел Шафарик, който заради тази българска книжнина ще определи времето на цар Симеон като „Златен век на българската литература" (XX век ще го разшири до „Златен век на българската култура"); сътрудничат още Ян Колар, Вук Караджич... Изданието наистина се превръща в първия научен орган на европейската Славистика, а по онова време извъневропейска фактически липсва. Неколцина от авторите са членове на „Румянцевския кръжок" (1811–1826) – интелектуалното обединение на значителна част от руските хуманитаристи, финансирано и насърчавано от граф Николай Румянцев. Самият той е потомствено свързан с българите, най-много чрез баща си, пълководецът Петър А. Румянцев-Задунайски[3]. Списанието се вписва в набиращия в Русия и извън нея все по-голяма скорост процес на засилващ се интерес към старите ръкописи и прочие свидетелства от отдавна отминалите времена – многократни са призивите и на самия Кьопен в тази посока.

---

[3] За Румянцевския кръжок вж. повече у: *Козлов, В. П.* Колумбы российских древностей. М., 1981 и пос. литература. Срв. и *Никифоров, Е. И.* Частное собирательство документальных материалов в России в первой половине XIX века. – Советские архивы, 1972, № 3, 40–49.

„Библиографические листы“ са представителни и за този ранен етап от развитието на модерната Библиография – като се почне от заглавието и се продължи със съдържанието. А модерната Библиография, обратно на средновековните и по-късни индекси на забранени книги, от които мисля, че се заражда, е призвана да информира за книжнината, не да я забранява. Така се сменя концепцията на книжните списъци: Новото време усвоява правенето им, но на първо място е идеята му да събира сведения и да информира – това, от което старите индекси се боят, но реално го правят. В списанието на Кьопен са защитени намеренията на създателя му да предлага информация и кратки рецензии за всички излизащи в Русия книги и за излизащите зад граница, които имат отношение към Русия и към славянството изобщо. Многобройни са списъците на старопечатни славянски книги, бележките на Кьопен от пътешествията му по славянския свят и прочие. Особено драгоценен е проектът за пътешествие по славянските земи с цел изучаване на миналото и настоящето им и издирване на тамошни извори. Този проект на Кьопен служи като първообразец за последвалите след 15-ина години пътешествия на първите руски университетски слависти – Пьотър Прейс, Измаил Срезневски, Осип Бодянски и Виктор Григорович, всички свързани с българите и България.

Храброто начинание на П. Кьопен – да обедини европейските слависти и руските пишещи книги хора в едно списание – храбро противостои и на цензурата. Впрочем точно тя слага край на начинанието, като взема повод от Кьопеновата рецензия върху книгата на „бащата на модерната Славистика“ Йозеф Добровски за Кирил и Методий. В Русия от онези времена винаги по-страшна е била духовната цензура – затова например „Векът на българския цар Симеон“ на Спиридон Палаузов днес познаваме не във вида, в който изначално е била написана тази магистърска дисертация. Още по-рано такава е съдбата и на една от Венелиновите книги, която в пълния си вид излиза само на български език[4]. И макар в съда да участва и митрополит Евгений Болховитинов, член на Румянцевския кръжок и автор в списанието, с когото Кьопен се знае още от 1819 г., и макар съдът да оправдава П. Кьопен, изданието не бива подновено. Наслагват се и други събития – неуспех в усилията чешки учени да бъдат поканени в руските университети и да започне академичното изследване и преподаване по Славистика; умира и покровителят, финансиращият изданието граф Румянцев, а кръжокът се саморазпуска.

3. Но кой всъщност е Пьотр Иванович Кьопен? Не бих желала да повтарям в детайли конкретиката в статията си от 1982 г., затова ще отбележа

[4] *Минкова, Л.* Историята на една история: Книгата на Юрий Иванович Венелин „Критические исследования об истории болгар“ и нейният превод на български език, направен от Ботю Петков. – Литературна мисъл, 1972, № 6, 82–96.

само отделни моменти. Роден е на 19 февруари/2 март 1793 г. в Харков. По това време градът е все още много млад, на по-малко от век и половина. Но вече се е превърнал в средоточие на хора от разни вери и националности, на които Украйна от векове е богата. Харков конкурират в това отношение, може би, само Лвов и Одеса. Както изглежда, българи в него са се заселили достатъчно отдавна – няма основание да се мисли, че не са били сред заселниците от южнославянските земи.

Последните изследвания са категорични: определяният като „Украинският Ломоносов" *Василий Каразин* (1773–1842), създател на Харковския университет (1805), е българин по произход. Прадядо му, Софийският архиепископ Георги (Григорий) Караджа, родом от Търново, се преселва в Русия по времето на император Петър I, след 1711–1713 г. Внукът на Василий пък – Николай – е от летописците и художниците на освободителната за България Руско-турска война от 1877–1878 г. Някои от потомците на фамилията днес живеят в Санкт-Петербург и Киев, а мнозина се включиха и в създаването на сборника в чест на В. Каразин и на 200-годишнината на Харковския университет[5]. Един от синовете на Каразин – Василий – участва в руско-турската война от 1828–1829 г. и е тежко ранен в боевете при Варненската крепост, превзета от русите единствено в тази от многобройните им войни срещу Османската империя.

Случаят с българите Каразини – Васил е роден в дн. Харковска област – навежда на мисълта, че и българи са сред ранните заселници в Харков. Той впрочем получава начално образование в частни немски пансиони, но ранната смърт на баща му – известният ни по друг повод офицер Назар Каразин, от времето на императрицата Екатерина II – дава друга насока на живота му. Пътят го отвежда в Санкт-Петербург, а „водач" му е граф Петър А. Румянцев-Задунайски, който се е знаел с баща му. Казано по-точно, под командването на графа Назар се сражава при Силистра през войната от 1768–1774 г. Дали

[5] Срв. сб. Василий Каразин. Живот и дейност. С., 2005; *Чолов, П.* Известното и неизвестното за търновския митрополит Григорий Караджа. – Дриновський збірник//Дриновски сборник. Т. 1. Харков – София, 2007, 109–112; Съставителите [Станчев, М., Л. Владева, Л. Георгиев]. Н. Н. Каразин, бележит руски писател и художник от български произход. – Във: *Каразин, Н. Н.* Дунав в пламъци. (Дневник на кореспондента). Репортажи (1877–1878). С., 2008, 5–14. Горните и следващите факти са извлечени и от различни броеве на в. „Вечерний Харьков" и в. „День. Всеукраинская газета" (Киев), които познавам в електронните им версии, както и от някои родословни списъци и различни материали, публикувани в качествени руски и украински страници в интернет. Радвам се, че подозрението, което ме обзе при запознаването ми със сборника за Василий Каразин – за родство с Егор П. Ковалевски – се подтвърди. Все още не ми е съвсем ясно дали украинските Мухини се родеят с известната на поколението ми Вера Игнатиевна Мухина – авторката на скулптурата „Работник и колхозница" (1937), превърнала се в емблема на Киностудия Мосфильм. За българите в Украйна срв. и *Митев, Пл.* Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. – ГСУ, ИФ, 88, 1999, 69–80.

в поколението на Назар е станала връзката между двата рода, или датира от времето на дядото и прадядото на Васил е въпрос за бъдещи дирения. Но е факт, че още бащата на Назар – Александър – е военен и се включва в една от ранните руско-турски войни. Както е и факт, че поне през XVIII в. старият дворянски род Румянцеви е военно и дипломатически свързан с Османската империя – няколко мисии има в Цариград бащата на големия военачалник, граф Александър Румянцев (1680–1749). Румянцеви са отколе свързани и с Украйна – в различни години от Александър нататък (ако не и от по-рано). Румянцеви управляват изцяло Малорусия (дн. Украйна), или значителна част от нея. В Украйна е роден и Назар, защото тъкмо там баща му Александър Каразин получава земи след уволнението си от армията като гвардейски капитан (около 1730 г.).

Ако А. Каразин е човекът, от когото нататък фамилията се превръща от „Караджа" в „Каразини" и трайно усяда в днешна Харковска област, Назар Каразин пък е човекът, който се сродява с украинската фамилия Ковалевски, чиито деди (Семьон Ковалевски) се изселват от Полша около 1650 г. Сродяването е чрез Варвара, дъщеря на полкови есаул, за която Назар се жени. Връзката се превръща в устойчива за двата рода и за отношението към българската проблематика. След смъртта на Назар съпругата му се доверява за възпитанието на децата си на големия украински просветител и приятел на семейството Григорий Сковорода (1722–1794) и разчита на подкрепата на Андрей Иванович Ковалевски (по някои сведения тя и се омъжва за него.)

Сродяването на Каразини с Ковалевски необходимо препраща погледа и към фамилия Ковалевски. Праплеменникът на Васил Каразин – *Егор Петрович Ковалевски* (1809–1868) – е сред многозаслужилите в Руската империя (и не само в нея) изследователи на Африка и Азия, човек с дипломатически мисии в Черна гора. Той е откривателят на факт, който днес възприемаме като азбучна истина, – че Стара планина разделя климата на Балканите на северен и южен. Нещо повече, и той като брат си участва в Кримската война (1853–1856), в боевете за Севастопол, но за разлика от брат си, който загива в Азия, е щастлив да оцелее. По онова време е в щаба на княз Горчаков. Една от книгите му – „Странствователь по суше и по морем. Ч. IV. Нижний Дунай и Балканы" – е особено ценна за българите[6]. Колкото до брат му – генерал-майор Пьотър Петрович Ковалевски (1808–1855), и той като сина на Васил Каразин – Василий – участва в превземането на Варненската крепост през войната от 1828–1829 г.

Чрез съпругата си Александра Василиевна Мухина В. Каразин се сродява с още една многозаслужила руска фамилия. Дядото на Варвара по майчина линия е *Голиков* и така у Каразини постъпва известната, много богата

[6] Текстът ми е известен по: *Ковалевский, Е. П.* Собрание сочинений. Т. 3. СПб., 1871.

„Библиотека Голиков“. Погинала, за жалост, в големия пожар в родовото имение на Каразини в средата на 30-те години на XIX в.

Засега мога само да предполагам, че още един син на Васил и Варвара е свързан с България – Филаделф, който дълги години е в Черноморския флот, пряко работи с адмирал Лазарев и изпълнява специални поръчения, а се знае в Русия на XIX в. къде обикновено са насочени те. Живее в Николаев, където след време идва и баща му. Там, в Николаев, умира и е погребан създателят на Харковския университет, правнукът на архиепископ Георги Караджа – Васил Каразин.

До 1917 г. още един Каразин свързва живота си с България. Думата ми е за племенника на художника и писателя акад. Н. Н. Каразин, правнукът на Васил и Александра, Борис Владимирович Каразин. Работи като дипломат в Руската легация в София.

Има все пак все още изследователи, които оспорват българското потекло на В. Каразин. Но в познатата ми литература не съм видяла като аргумент да е използван един новоизлязъл факт. На Василий Каразин принадлежи идеята, засега най-ранна – още от 1831 г. ! – да бъде създаден университет в София. Човек, който е обосновал необходимостта и е създал Министерството на народното просвещение в Русия (1802; по много източници – първото в Европа и „под слънцето“) и един университет, Харковският, със сигурност знае какво значи „университет“. Атинският университет е създаден през 1837 г. Белградският университет днес брои началото си от колежа на Доситей Обрадович, т.е. от XVIII в., но след всички перипетии тамошната Велика школа се създава на негова база чак през 1863 г., а в университет прераства през 1905 г.[7] Така: ако Василий Каразин мисли себе си за „грък“ в народностния смисъл на думата, ако се представя и като „сърбин“, защо ще мисли за откриване на университет в българските земи, не в гръцките или в сръбските, които към 1831 г. все още си нямат свой национален университет?

Когато се коментира проблемът и решение се търси чрез възпитаниците на Харковския университет, броят на българите от България, завършили там, е впечатляващ. Но не ми е известно какъв е броят на гърците от Гърция и на сърбите от Сърбия. Държа да отбележа, че много активно застъпва тезата за българския произход на Каразини и работи за изследването на проблема професорът от Харковския университет, българинът Марин Дринов.

Този университет завършват мнозина. Сред тях – много представители на фамилиите Каразин и Ковалевски. Този университет е и един от зачинателите на руската университетска Славистика.

Най-сетне. Когато хората живеят в град, особено в град като Харков (с който имам краткотраен, но активен личен опит), те си изработват и други

[7] Данните за Атинския и Белградския университет са по официалните интернет страници на двата университета.

„обединители“, различни от народност и вяра. Освен че ги обединява пространството, обединяват ги и други идеи – като например за наука, дýховност и по-просто казано – за човешкото в човека. За Харков в края на XVIII – началото на XIX в. това е особено важно: да си спомним идеята на казачеството за свобода, пъстротата на хора, които все още много си говорят (няма радио, телевизия и даже вестниците са малко), и които си представят, да не кажа – убедени са! – че животът е един-единствен и да се определя само от два фактора (вяра и народност) не е сериозният и действен подход. Сиреч, Харков не страда от „наследство“. По-скоро възползва се от добрите му страни и твори за добро бъдеще.

Заразказвах за Каразини от XVIII до началото на XXI в. в това „отклонение“ (накратко, въпреки че си позволих да спестя цяла камара факти от заслугите им за науката, духовността и живота изобщо) не поради подозрението за ранно българско заселване точно в Харков и Харковско. За Украйна, тогава почти пустеещият Юг на Руската империя, се знае, че там заселват пришълците, а и много от поканените.

А защото семействата на *Пьотр Кьопен и Васил Каразин* са много близки. Бащата на руския учен – Йохан Фридрих Кьопен, роден в Бранденбург, е немски лекар, хирург и акушер, заселил се в Русия през 1786 г. по покана на руските власти; завеждащ е медицинската част в града, както се казва тогава. Сиреч – отговарял е за здравеопазването. Майката, Каролина Фредерих Шулц, е дъщеря на директора на учебните заведения в Харков, сиреч, на отговарящия за образованието. Това е средата, в която Кьопен израства и се формира като личност. Много е възможно близостта между двете многолюдни семейства – Кьопен и Каразини, да е възникнала в предишното поколение Каразини (Васил е 20 години по-възрастен от Пьотр, но едва 13-годишен при появата на Кьопенови в Харков!) и това е още една посока за бъдещи проучвания: заради онези частни немски пансиони на детето Васил Каразин (на какъв език разговарят двете семейства, особено в началото?), а и заради ранните славистични интереси на Пьотр Кьопен, пък и заради по-късните контакти помежду им.

16-годишен, Кьопен постъпва в Харковския университет като студент – още една връзка между фамилиите Кьопен, Каразин, Ковалевски. Но, впечатлени от връзките, да не забравяме, че семейството му живее в града, и то в града, който вече си има своя университет. Малко по-рано младият П. Кьопен е изкарал в тамошния университет известно време като слушател. Макар да следва Право и през 1814 г. да се дипломира като магистър, той посещава и курсове по История, естествени науки и пр. Както е моделът на времето, студентът и има право, и се стреми в университетските си години да научи, колкото се може повече от най-добрите специалисти в различните науки. Не твърдя, че всички студенти се възползват от тази възможност.

От Харков пътят на Кьопен също като на В. Каразин върви към столицата Петербург, а това му осигурява интензивни контакти с тамошните културни кръгове. Годината 1816 е особено важна в живота му: Кьопен е забелязан от граф Н. П. Румянцев (синът на граф П. А. Румянцев-Задунайски, командирът на Назар Каразин и „водачът" към столицата Петербург на Васил Каразин) заради първия си значим труд „Обозрение источников для составления российской словесности". Изборът на темата не е случаен – три години по-рано младият учен сякаш вече е направил категоричния си избор: става един от създателите на свободното Дружество на почитателите на руската литература (Общество любителей российской словесности (ОЛРС) и е получил право да ползва библиотеката на графа.

Оттук нататък следват годините на утвърждаване на избрания път, множество пътешествия по Русия и извън нейните предели, множество срещи и активни познанства със славистите в Русия и извън нея. Трудно бихме открили славист от епохата, с когото да не се знае лично, с когото да не се грижат заедно за развитието на модерната славистика, да не обменят информация по съвременното положение на славяните, по новооткрити извори и новоиздадени трудове. Би било претенциозно да се твърди, че се е ограничавал със славяните и славистиката, но едва ли само немската му кръв го е теглила към един от днешните символи на XIX в. Йохан В. Гьоте, с когото също се среща, както се среща и с мнозина видни личности на епохата.

В обсега на интересите му, особено от втората половина на 30-те години нататък, влизат още Етнографията и Статистиката. На Пьотр Кьопен науката дължи първата „Етнографска карта на Европейска Русия" (1851). Статистиката отново го сблъсква с цензурата и изследването му „За преброяванията на населението в империята" (1848) излиза четвърт век след смъртта му, настъпила на 23 май/4 юни 1864 г. в Таврическа губерния. Само да напомня, че и в тази губерния живеят български заселници. Опитен в създаването на дружества, П. Кьопен е и сред създателите на Руското географско дружество (1845) и първи ръководител на Статистическия отдел в него. Заниманията на учения с тези две науки и практики естествено се вписват в тенденциите на развитие на руската хуманитаристика. В тези десетилетия, благодарение на Романтизма, се формира в европейски мащаб науката Етнография. Русия, а и българите не само в нея, влагат много усилия за развитието ѝ. Както и за развитието на също новата наука Фолклористика, плод отново на Романтизма[8]. В самата Русия през 20-те – 40-те години излизат доста оригинални и преводни съчинения по Статистика. Част от тях изцяло или в откъси биват

[8] *Велева, М.* Романтизмът в българската историография през Възраждането. – Във: Университетски изследвания и преподавания по българска история у нас и в чужбина, Смолян, 1984. Ч. 2. Смолян, 1988, 5–29.

препечатвани в южнославянския, и в частност българския свят, пък и извън него. Достатъчно е да се напомнят статистиките за славянските народи на сътрудника на „Библиографические листы", дипломатът А. М. Спиридов, с когото Кьопен се познава най-късно от 1822 – срещата им е в Херманщат (дн. Сибиу, Румъния), описанията и статистическите данни на Аполон Скалковски за българските колонии, или етнографските проучвания на Герард Ф. Милер (1705–1783) в Сибир (Втора камчатска експедиция, проведена от 1733 до 1743 г.), които имат като резултат прекрасните албуми с костюми на живеещите там народи[9]. Темите намират своите продължители и през следващите години. Избирам да посоча тримата българи: Спиридон Палаузов, особено с неговите изследвания за славяните в Австрия, Марин Дринов с трудовете му по Етнография и Фолклористика, и Николай Державин с поредното капитално съчинение за българските колонии. В края на XX в., през 90-те години, се добавиха и множество изследвания и спекулации по подобни теми. От изследванията ще посоча Програмата „Българите в Северното Причерноморие" с ръководител проф. д.и.н. Петър Тодоров, осъществена от Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий". Част от постигнатото по програмата/проекта е представено в 7-те тома под същото заглавие.

Видно е, че колкото и да са разностранни интересите на Кьопен, а и разностранна е специалната му подготовка в много области, той се захваща поне с четири модерни науки – Славистика, Статистика, Етнография, Библиография. Така естествено се вписва в европейската наука на своето време и е сред хората, които полагат трайни основи за бъдещето на тези науки.

В онази статия от сп. „Векове" преди 25 години съвсем умишлено подбрах цитат от Кьопен, чрез който се задявах с тогавашната ни действителност. Нали списанието си беше храбро, не ми бе предложено да спестя цитата. Текстът е писан от учения през 1829 г. и обнародван много преди мен. За съжаление, без малко 180 години по-късно, той звучи актуално, а променената иначе българска действителност днес направо си стене отново да го напомня. Едва 36-годишен, Пьотр Иванович Кьопен разпраща съобщение: „Бидейки член на 10 научни дружества, и не виждайки вече ни физическа, ни психическа възможност да изпълнявам задълженията си на редовен техен член, аз съм принуден да се откажа занапред от всички почести и задължения, свързани с притежаването на званието „Действителен член" на каквото

[9] *Спиридов, А. М.* Краткое обозрение народов славянского племени, обитающих в Европейской части Турецкой империи. – Северный архив, 1825, № 16. Статията е препечатана в „Исторический, географический и статистический журнал" за 1826 г.; *Сей, Ж. Б.* Статистическое обозрение обитателей турецкого государства. – Московский телеграф, 1825, № 5–6, 99–116; *Миллер, Г. Ф.* Описание Сибирского царства. Т. 1. СПб., 1750; *Скальковский, А. А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848.

и да е свободно или така наречено частно дружество, в което днес нямам честта да членувам. Нека това обяснение, предизвикано от съвестта ми, да послужи макар и като малко извинение към онези почетни дружества, пред които аз, поемайки званието „член", до днес не съм успял да го оправдая на практика. Ще се старая според възможностите си да изпълня дълга си на честта – и ако не успея, нека това не се приписва на отсъствието на добра воля от моя страна"[10].

4. Кьопен и Мустаков се срещат в тогавашната столица на Трансилвания Херманщат, споменатият днешен румънски град Сибиу, по времето на задграничното пътешествие на руския учен по славянските земи, между 29 октомври 1821 и април 1824 г. От тази среща Кьопен си тръгва обогатен, а следите ѝ личат в „Библиографические листы". Обогатен ще да е бил и Мустаков, но засега преки свидетелства липсват.

Знак, че българската наука е узнала за тази среща, оставя Стоян Романски, през 1937 г. с изследването си за И. Срезневски, В. Григорович и българите[11]. Студията е добре позната на специалистите през всичките 70 години, изминали от отпечатването ѝ, и рядко ще се намери научен труд по темите, засегнати в нея, който да я подминава. Нямах достъп до архиви в СССР в аспирантските си години, така че още повече се зарадвах, когато колегата Григорий Венедиктов от Института по славистика и балканистика в Москва публикува откъси от дневниците на П. И. Кьопен[12]. Така беше идентифициран „Мустаков" – оправдаха се подозренията, че ученият се е срещнал с Димитър, добре познат с участието си в множество родолюбиви научни, просветни и културни начинания от по-късно възрожденско време. Уточнено беше и времето на срещата – между 21 юли/2 август 1822 и 21 август/2 септември 1822. Нещо повече – от публикуваните текстове се вижда, че общуването не е приключило със само една среща.

Когато днес се завръщам към П. И. Кьопен и връзките му с българите, признавам, че съм силно впечатлена от поне три момента на срещите му с Д. Мустаков. При първата среща руският учен стига до извода, че Мустаков не е много наясно с българския език. От което би следвало да се очаква, че Кьопен е наясно, за да стигне до такава оценка. Така възниква серия въпроси: Говори ли български език третото поколение Каразини, особено четвъртото, и ако ли да, в каква степен младият Кьопен – почти дете – вниква в него? Интересуват ли граматическите въпроси на българския език търговеца Д. Мус-

[10] Цитирам според превода си в сп. „Векове", с. 81.

[11] *Романски, С.* Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – Сп. БАН, 54, 1937, 95–176. Останалата литература съм посочила в статията си от сп. „Векове", 1982, № 4.

[12] *Венедиктов, Г. К.* Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учен. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 212–237.

таков в степента, в която интересуват магистъра по право П. Кьопен, избрал литературното поприще? Наистина ли Кьопен разчита само и единствено на речника на Вук Караджич и защо сърбинът Караджич да е най-компетентен? В каква степен руското „общество", или поне научната му общност е наясно с българския език? И прочие.

Но трябва да се подчертае, че срещата е много ранна – сравнена с последващи събития. Все още я няма огромната вълна преселници българи след войната от 1828–1829 г., на фона на която прежните преселения бледнеят. Няма я още „Българска граматика" на Неофит Рилски (Крагуевац, 1835), посветена на братя Мустакови, по която поколения слависти изучават български език. Покрай другото, в тази граматика добре запознатият с основните съчинения на Калайдович и Венелин Неофит деликатно, но категорично обръща внимание на Юрий Венелин, че, за да оцени езика на Петър Берон в наречения му по-късно „Рибен буквар", ще трябва първо не само да знае български език, но и да го усеща, да го чувства. Не е бил още из Българско и самият Ю. Венелин, а значи не си е написал и граматиката, която впрочем видя бял свят едва в края на XX в., повече от век и половина след смъртта на автора си и благодарение пак на колегата Г. Венедиктов[13].

Но има други неща – несекнала традиция в изучаването и популяризирането на българския език и особено на българското минало. Към края на XVIII в. руската наука вече разполага с „хронологическо-политическия скелет" на българското минало до гибелта на Втората българска държава. Има ги първите пътешественици като Василий Барски, чието съчинение предизвиква небивал интерес още с първото си издание през 1778 г. и само до края на XVIII в. излиза общо четири пъти (последният – в рождената година на Кьопен). Излязъл е и пътеписът на А. Г. Краснокутски, който по време на войната от 1806–1812 г. с удивление ще установи колко много българският език прилича на руския. С височайшето разпореждане на императрицата е преведен на руски език и издаден (1795) първият том от съчинението на Йован Раич – българин по баща и сърбин по майка, – писано през 1768 г. и видяло бял свят във Виена (1794). Има ги и ранните масови общувания между българи и руси – покрай руско-турските войни от XVIII в. и преселенията на българи в Руската империя след поменатата война от 1806–1812 г.[14]

---

[13] *Рилски, Н.* Болгарска граматика. Крагуевац, 1835, 192–193; *Венелин, Ю. И.* Грамматика нынешнего болгарского наречия. М., 1997. Срв. и Ю. И. Венелин в Болгарском возрождении. Отв. ред. *Г. К. Венедиктов.* М., 1998. В тази книга е приложена и библиография на съчиненията на Венелин и на изследванията за него.

[14] *Филкова, П.* Ранни сведения за българския език в Русия. – Български език, 1962, № 3, 231–239; *Дроснева, Е.* Българите в руската историопис от XVIII в. – Исторически преглед, 1984, № 2, 86–102; *Раич, Й.* История разных славянских народов, наипаче болгар, сербов, хорватов и словенцев. СПб., 1795. Забележителен е и фактът, че руското издание е осъществено в Печатницата на Корпуса на чуждестранните друговерци. *Краснокутский, А. Г.* Дневные

Всъщност винаги остава въпросът: До кого стига публикуваното? По ред причини имам основания да мисля, че ако не всички тези факти, значителна част от тях ще да са стигнали до младия все още Кьопен. Можем да сме сигурни, че е познавал съчинението на А. Востоков – може би по откъсите във „Вестник Европы", а най-вече поради факта, че то е публикувано в органа на ОЛРС, на което дружество – каза се – Кьопен е съучредител[15]. Дали убедителните аргументи на Востоков не са го насочили към българите? Но! В списанието си той сам посочва, че едва по време на пътешествието си за първи път лично се е запознал с българите. Дали е имал предвид запознанство в собствените им обиталища, или по-точно – в географска близост до тях, е въпрос за размисъл.

Следващият момент от публикуваните записки на Кьопен, който ме впечатлява днес, е, че двамата очевидно са се харесали с Д. Мустаков – след първото „мъжко състезание", имали са вече потребност от продължаване на общуването. Иначе – при немалко българи в Сибиу, защо Кьопен ще търси продължение на срещите, а при многото заетост на всеки търговец, защо и Мустаков ще търси ново общуване с него – в Херманщат и в бъдеще, а и ще го представя на другите тамошни българи?

И – трето, но не последно. В крайна сметка Кьопен стига до извода, че Д. Мустаков е най-подготвеният българин по проблемите на съвременния български език. От което следват още два въпроса: От общуването си с други тамошни българи ли стига Кьопен до подобен извод? Какво е предизвикало промяната на оценката му по темата „Д. Мустаков и съвременният български език"?

Тук е мястото да отбележа, че фамилия Мустакови често присъства в различни изследвания върху Българското възраждане, но обикновено „покрай другото" и чест прави на инициаторите провеждането на тази конференция и създаването на този сборник. Единственото по-пълно изследване, което ми е познато, дължим на младата колега Ваня Рачева, търпеливо и старателно събрала разпръснатото в книжнината и в архивите, и добре премислила натрупаната информация[16].

записки поездки в Константинополь. М., 1815. На български език и с коментар този текст беше публикуван преди 35 години: *Кузев, А.* Един пътепис от 1808 г. за българските земи. – Във: Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973, 425–441. Заради желанието ми да се „улови" духът на епохата, позволявам си да обърна внимание на още нещо: братя на Краснокутски и Спиридов са участници в Декабристкото движение.

[15] Срв. *Востоков, А. Х.* Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам. – Труды ОЛРС, 1820, Ч. 17. Откъсите в списанието излизат през същата година, но малко по-рано: Вестник Европы, 1820. Ч. 109, № 3, 169–187.

[16] *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, 153–192. От тази студия вземам следващите данни за Д. Мустаков и братята му.

По времето на срещите на руския магистър по право П. Кьопен, Димитър Мустаков, също с юридическо образование, но и с адвокатска практика, вече е руски поданик (след 1817 г.), платен служител на сръбския княз Милош Обренович (от 1820 г.), но вероятно в руското консулство в Букурещ. Чрез това консулство са и връзките на братята с Филики етерия. Преместването на консулството в Сибиу, сигурно и търговски интереси на фамилията и на сръбския княз, обяснява защо Д. Мустаков е в този град, в който той е сръбски представител от есента на 1821 до началото на 1826 г. Но Мустакови са трайно и отдавна, още от XVIII в. свързани и с Русия – по търговски и културни дела, а през 30-те години се съобщава, че са и сръбски поданици.

Мисля, че Д. Мустаков е недоволен от „Додатак"-а на Вук Караджич, защото изброените в него български думи са само от Разлог, и особено защото са изписани според правилата на сръбския правопис. Споменатият по-горе Спиридов казва на Кьопен, че българският език има 6 наречия (разбирай диалекти). Има податки, че в началото на 20-те години българинът е искал да издаде граматика на българския език. Последният факт може би обяснява защо така насърчава Неофит Рилски, защо се старае и съумява да уреди издаването на граматиката му в новооткритата печатница в Крагуевац.

Струва ми се обаче, че освен научните причини, значение имат и очевидно взаимните негативни чувства между Д. Мустаков и В. Караджич, който дори го нарича „шпионина Мустаков". Възможно е непоносимостта им един към друг да е продиктувана от противоположни политически настроения, свързани със сръбския престол.

От споменатите от В. Рачева факти още някои заслужават специално внимание. Отдавна установени отвъд Дунава, братята си запазват имотите в Габрово и продължават да ги поддържат. Което би трябвало да означава, че заедно с другото, те получават актуална информация и за тежненията и духовните потреби, за ежедневието на габровци. И вторият. След 1826 г. Д. Мустаков замества Михаил Герман в двора на Милош Обренович, който пък Герман през 1825 г. е в Петербург.

Остава да добавя, че през 1833 г. тъкмо двамата дипломати, банскалиите Михаил Герман и Марко Георгиевич, насочват Мустакови към братовчед си Неофит Рилски, също от Банско. После Мустакови ще търсят съдействието на митрополит Иларион Критски за проучване на Неофит и за застъпничество за него пред Рилския манастир[17]. Позволявам си да напомня този епизод от предисторията на създаването на Габровското училище, защото, вторачени в „големите събития", често пъти изпускаме приятелството, зем-

[17] Повече за невинаги лъчезарните отношения в четириъгълника Мустакови – Неофит Рилски – Иларион Критски – Априлови и Палаузови у: *Радкова, Р.* Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1975.

лячеството, роднинството и просто познанството като фактори в обединяването на хората, направили събитията.

Както и да са се развили нещата, имаме от тази толкова ранна среща сигурно свидетелство: *българите не чакат някой да им напише историята и да им обясни собствения им език.* Те активно сътрудничат на чужбинските учени, които имат общата и специална професионална квалификация в модерните науки, но не разполагат с конкретните факти на домашната ни действителност. Каквото се случва и по-нататък и, бидейки скептична към прекомерното изброяване, ще отбележа само българското участие в съставяне библиографиите на новобългарската книжнина от И. Срезневски и П. Шафарик[18]. Според материалите от „Библиографические листы" сътрудничеството в тази посока е доста по-ранно, отколкото сме свикнали да си го представяме.

Едномесечното общуване на П. Кьопен и Д. Мустаков дава още резултати, малко или никак незабелязвани все още, въпреки разни податки и усилия на учени и популяризатори.

От българина руският учен научава за наличието на оригинална грамота, с която българският цар Иван Шишман дарява Рилския манастир. Фактът е съобщен в „Библиографические листы" и така се появява първото в Русия известие за въпросната грамота, наричана днес *Рилската грамота на Цар Иван Шишман* от 21 септември 1378 г. и предизвикала достатъчно спорове и размисли в науката. Ценността ѝ днес се качва от автографа на Партений Павлович върху нея[19]. Но този драгоценен автограф ни изправя пред още един съществен историографски въпрос: Кога българският книжовник избира вместо да се запише в стародавно творение, да опази ненакърнимостта на оригинала? Отговорите са многопосочни и многовремеви на този етап, но въпросът „виси със страшна сила", защото опира в две крайности. Първата – ако не пишеха, нямаше да знаем кога и къде се намират интересуващият ни извор и авторът на приписката. Втората – като пишат, издават отношение непрофесионално (от днешна гледна точка) към първоизвора, а отношението към извора е сред водещите въпроси във всякое историографско изследване, т.е. в изследване върху историята на историческото познание. Темата за грамотите, поставена в по-новите времена по друг повод от поклонника,

[18] Историята на тези библиографии вж. у: *Дроснева, Е.* Болгарские сюжеты в раннем творчестве И. И. Срезневского. – Etudes Historiques, 11, 1983, 113–127. Студията е изпусната от авторките на статията за Срезневски в: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. С., 2003, 729–736. Което е пореден знак за вредата от разпокъсването между филологията и историята през XX в. Времето на Кьопен не познава такова разпокъсване. Знак е и за обичайната на Балканите практика да гледаме „извън Империята", не и вътре в нея, още по-малко в собствените си предели.

[19] Най-цялостното и много добро изследване за този многозаслужил и все още недооценен български възрожденец е на: *Бояджиев, П.* Партений Павлович. С., 1988.

или както е прието да се казва на български, хаджията В. Барски, така регистрирана през 20-те години на XIX в. от Д. Мустаков и П. Кьопен, отпосле ще бъде развивана с публикуване на документални свидетелства от Ю. Венелин („Влахо-болгарские или дако-славянские грамоты", 1840) и В. Априлов, който първи прави достояние на науката текста на Рилската грамота, преписана от Неофит Рилски („Болгарские грамоты, собранные и переведенные на русский язык. Изданные в пользу Габровского училища", 1845).

Хубаво е в по-младите си години човек да е храбър. Ако си изпусне момента, или още по-лошо – Времето! – отпосле прави пародийни храбрости. Преди четвърт век храбро заявих, че няма съмнение – съобщеният от Мустаков на Кьопен летопис за българското минало, съхраняван в Рилския манастир, със сигурност е бил препис или преправка на *„История славянобългарска" на Паисий Хилендарски.* Имах си едно наум, че може и да е нещо друго. Защото вече се бях убедила, работейки върху дисертацията си, че вторачването в иначе много обичния ми Венелин (наследство от възрожденската пропаганда и недопрочитането ѝ е това вторачване!) ни е отнело възможността да видим какво има между Елинския летописец от XV в., в който е съхранен „Именник на българските ханове", и 1829 г., когато излиза първата книга на Юрий Венелин. На Венелин обичайно се приписва и първият досег на руската наука с „История славянобългарска", за което докосване заслуга има, разбира се, габровецът от Одеса Васил Априлов[20]. Моето пък си вглеждане ме доведе до възможността да изтегля началото на формирането на модерната руска българистика с около столетие по-рано. Теза, която рецензентите ми проф. д.и.н. А. С. Мыльников и проф. д.и.н. Р. Г. Скрынников приеха, както я беше приел и научният ми ръководител проф. д.и.н. В. А. Якубский, както и Катедрата по История на Средните векове с ръководител проф. д.и.н. Г. Л. Курбатов, към която бях зачислена; прие я и един от тамошните ми учители извън катедрата проф. д.и.н. А. Л. Шапиро, силно впечатлен от новия образ, който предлагах и защищавах, на един от героите си – Н. В. Савелиев-Ростиславич. За този човек българският читател знае повече, отколкото предполага: Савелиев-Ростиславич е човекът, благодарение на когото днес знаем за Второто Търновско въстание това, което знаем, и което в учебниците по История се подава като извор с думичките „Изчезнала стара руска дворянска хроника". Пак той е и учителят по История на княз Александър Николаевич, по-познат у нас като император Александър II, Цар Освободител.

Не между другото казано, Александър II отменя крепостното право – 20 години след като Кьопен се е застъпвал за отмяната, за което пък застъпва-

[20] *Ангелов, Б. Ст.* История славяноболгарская и руската славистична наука до Освобождението. – Славянска филология. Т. 4. 1963, 205–226. Посочвам тази статия не като пример за „вторачване", а като едно от многото великолепни изследвания на автора си, незагубило значението си и до днес.

не правителството тогава, през 1841 г., здравата го е смъмрило. Та, заради отмяната, Александър II е наречен „Цар Освободител". Още по-ранен е опитът на Каразини не толкова с искане към властта, колкото с практическото приложение на разбирането, че всеки човек има право да бъде свободен. Никак не е случаен фактът, че по завета на Григорий Сковорода създателят на Харковския университет Василий Каразин създава в имението си училище за децата на крепостните селяни. Както разбират мъдрите хора – а в тази студия разказвам за много от тях – всичко започва с образованието на детето в семейството и в общественото пространство.

Позволих си горните отклонения на тема собствената си персона, едно, защото, ако по твърде случайни стечения на обстоятелствата не бях се заела с руската Българистика точно тогава и точно там, днес нямаше да мога да почета празника на Габрово (Защо само негов?!), породен от фамилия Мустакови, а второ, защото отколе твърдя, че на теоретично ниво, оттам в практиката, изключително важно значение в процеса на изследователското дирене върху миналото има личният опит на издирвача.

Онази ми храброст – да съм почти сигурна, че Мустаков говори на Кьопен за някакъв препис на Паисиевата история в Рилския манастир, и че така се появява първото в руския научен печат известие за „История славянобългарска" – днес не е съвсем затихнала, но е „обрасла" с множество въпроси, които я правят все по-малко храбра. Част от тях споделям в следващите страници.

Ако е мислил Мустаков за Паисиевата история, как е узнал за нея? Само библиографски ми е известен новият „Рилски поменик" с над 6000 имена, наченат в 1776 г., в който по решение на братството всеки християнин може да се запише срещу 50 гроша[21]. За Мустакови сумата не е проблем, а е напълно възможно и да са посещавали манастира. Накратко – още един въпрос за бъдещето, поне пред мен, е въпросът за отношенията между Мустакови и Рилския манастир, които едва ли започват и едва ли се изчерпват с познанството и сътрудничеството им с Неофит Рилски от по-късно време. Нататък. Кой е възможният онзи препис? Основателно е да се ориентираме на първо място към преписите от XVIII в., а от XIX в. – към тези отпреди 1822 г.[22] И да разчитаме най-вече на оцелелите, защото за останалите данните и бездруго са оскъдни.

---

[21] *Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.* Бележки на българските книжовници. X–XVIII век. Т. 2. С., 2004, № 426. Срв. и: *Иванова, С.* Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи, XVI–XVIII в. (документи, участници, институции). – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, с. 39.

[22] *Стоянов, М.* Преписи на Паисиевата „История славянобългарска". – Във: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, 557–596. Срв. и: *Тодоров, И.* Паисий Хилендарски. Анотиран библиографски указател. С., 2003.

Както изглежда, с най-голяма вероятност да е споменатият летопис е преписът на монах Никифор Рилски (Никифоров препис) от 1772 г., правен по Самоковския на Алекси Велкович Попович (1771), който дълго още остава в манастира, и в който личи оценка на един от четящите: „История Болгарская, много старая как свет"[23]. Кой и как би могъл да съобщи за наличието на преписа на Мустаков, а той да обади на Кьопен, може само да се гадае на този етап. Но по смисъла на текста Д. Мустаков видимо е бил доста информиран за старите ръкописи в Рилския манастир. Което пък ще да е знак, че рано-рано, към 1822 г., а не след писмата на Венелин и Априлов върви този интерес на тогавашните образовани българи към древните домашни ръкописи. Ако излезем от митологемата „Венелин", ще забележим, че свидетелства за подобен интерес не липсват даже в предходните столетия и цяла серия приписки бързо ще докажат твърдението ми. Дали пък Мустаков е изпълнил обещанието си да изпрати на руския учен още сведения за ръкописа, отговор може да дадат само повече свидетелства от личния архив на Кьопен, и ако нещо се намери от архивата на Мустакови или в кореспонденцията на възрожденци, с които са свързани.

А втората група въпроси естествено търси друг възможен отговор при опита да се идентифицира онзи ръкопис.

Поражда ги на първо място малко чудноватото насочване към Рилския манастир, при условие че доста по-близо до Габрово се създават в XVIII в. други преписи на Паисиевата история – Кованлъшкият на поп Стоян (1783), Еленският на поп Дойно Граматик (1784), защо не и Поппунчовата преработка (1796). Споменаване заслужава и Вторият Софрониев препис (1781), правен по Първия от 1765 г., който и днес е в Румъния. Дали Мустакови са се познавали със Софроний? Контактите им с Русия и общото им местоживелище отвъд Дунава правят допустим такъв въпрос. Свързва двата рода и Бейската академия, в която се учат техни представители. Познават ли се някои Мустакови с издателя на Софрониевото „Житие и страдание", котленецът Георги Раковски? Още един възможен препис е Жеравненският (не по-късно от 1772 г.), който стига до Априлов, а чрез него до украинския учен Николай Мурзакевич, но отпосле дирите му се губят.

Последните два преписа си заслужават вниманието дори и само по тази причина, че на въпроса на Кьопен за главните градове в България Мустаков отговаря с посочване на Търново, Казан (т.е. Котел!) и Варна. Очевидно и за двамата, може би на подсъзнателно ниво, или поради степента на развитие на тогавашното географско познание, „България" е земята между Стара планина и Дунава, както пък Разлог е български, но в „Македония", според

[23] Не ми е подръка изданието на целия текст на Никифоровия препис от Б. Ст. Ангелов (1961), затова цитирам по: *Стоянов, М.* Цит. съч., с. 564.

посочването и на Кьопен, а „Тракия“ изобщо липсва. Може би избраните от Мустаков за главни български градове са и подсказка за по-интензивни търговски отношения на фамилията с Варна, или чрез нея. Колкото до Търново – там не замира преданието за старата му слава на българска столица и не е дивно посочването му. И Кьопен го представя в списанието си като „старата столица на българските крале“. Този факт и близостта на Габрово, изтъкната и от Кьопен по повод на Мустаков, не бива да изключва и други преки връзки на фамилията с Търново. Същото – за възможни търговски и културни връзки на фамилията с Котел и с котленци в Румъния и извън нея – е допустимо да е насърчило Мустаков в избора на Котел като един от трите главни града в България. Толкова повече, че Котел е дервентджийско селище, а Варна – пристанищен град, сиреч, селища по главни пътища.

Намесването на Рилския манастир дали не е в същия смисъл – за главния български манастир? В списанието той е представен географски като намиращ се недалеч от Самоков, на р. Искър, „която се влива в Дунав“(!). Тъкмо в него – според някои изследвания – са направени общо три преписа на Паисиевата творба: Никифоровият, недостигналият до нас Втори рилски (1779)[24] и Рилската преправка от 1825 г. Ранният XIX в. се записва с двата русенски преписа (Пантелеймонов от 1809 и Лазаров от 1811 г.) и с Преображенския от 1809 г., дело на Влад поп Петков Гладичов от Габрово(!).

На второ място, изкусително е да се отправи поглед към една друга история – *„История во кратце о болгарском народе словенском“* (1792) на *Йеросхимонах Спиридон.* А е и научнообосновано – тя е другата възможна ръкописна история отпреди 1822 г., която да се намира в Рилски манастир. За нея и автора ѝ в последните години излязоха нови и преинтересни неща. Тъй стана възможно вече да се разчита не само на дълго служилото ни издание на текста и на предговора към него от Васил Златарски (1900).

От дневника на Кьопен не става ясно кога и как Мустаков е научил за ръкописа, тъй че в случая със Спиридоновата история можем да мислим за времената след 1794 г., когато след смъртта на Паисий Величковски Спиридон напуска манастира в Нямц и се завръща в България, в Рилския манастир, и до края на живота си остава в скита Черней, където го и заварва смъртта на 10 септември 1824 г. Съобщението е оставено от ръката на сина му, а от същото съобщение става ясно, че някогашната съпруга на Спиридон – презвитера Йова – изглежда е продължила да живее в Габрово и след замонашването на Спиридон. Във всеки случай там е починала на 29 април

[24] За него се говори в писмо на Д. Големинов до Т. Пеев от 1875 г. Срв.: *Пенчева, И.* Читатели и разпространение на „История славенобългарска“ през Възраждането. Дипломна работа. С., 1989. Авторката е от Габрово, научен ръководител е проф. Мария Велева; имах честта да съм рецензент, а работата беше защитена с отличен (6.00) в Катедрата по История на България.

1822 г.[25] В Рилския манастир Спиридон продължава усърдните си занятия с книжовността, създава поне още един сборник, а с историята си не се разделя до края на живота си. Могъл е там да се запознае с Никифоровия препис на Паисиевата история, или пък с другия – от 1779 г., и с многото още ръкописи, оцелели в манастирската библиотека. И да запознае другите със собствената си „История во кратце". Днес ръкописът му е в Петербург, в сбирката на Александър Хилфердинг, който – както се предполага – го е взел без разрешение на братството. В статията на Б. Христова от 1992 г. се прави още едно, изключително важно, уточнение: единственият познат днес препис е наистина правен по оригинала, в Рилския манастир през 1819 г., предназначен е за Габрово. Но! Той не е правен от Петко И. Манафов! Негова е само бележката, от която личи, че е прочел книгата, разбрал я и пожелал да я препише, но не е отбелязал годината, когато се е запознал с нея. Сборникът с текста е окончателно оформен през 1825 г. и заедно с други книги дълго е бил в библиотеката на Манафови.

Пак да подчертая, че 1825 г. е и годината на Рилската преправка, компилирана основно по „История славянобългарска" и „История во кратце" и се радва на доста впечатляваща популярност през епохата[26]. Монахът Паисий Рилски само я преписва в Рилския манастир и много уместен е поставеният преди години въпрос от проф. Васил Гюзелев, който описа целия Габровски сборник: дали Йеросхимонах Спиридон не е автор на Рилската преправка?[27] Не ми е известно с днешна дата въпросът да е получил отговор, но въпросът е достатъчно храбър, като се знае, че тогава, макар и с резерви, се приемаше мнението на В. Златарски, че Йеросхимонах Спиридон е бил може би удавен на Атон през 1815 г.

Седем години по-късно от преписа на Рилската преправка, през 1832 г., Дечо И. Манафов прави компилация от същите източници, която още два пъти е преписвана[28]. А, може би, с днешна дата казано, той е преработил Рилската преправка? Може новооткритият син на Спиридон, при някое пътуване до Габрово, да е занесъл ръкописа на баща си (или препис от него, този от 1819 г. или друг, недостигнал до нас), а отпосле да го е върнал в манастира. И книгите пътуват много, като хората; както не знаем всички човешки пътешествия, тъй не знаем и всички странствания на книгите[29]. Сигурното е,

---

[25] *Христова, Б.* Спиридон и неговата История во кратце. – Във: Спиридон Йеросхимонах. История во кратце о болгарском народе славенском 1792. Юбилейно издание; посветено на 200-годишнината от създаването ѝ. С., 1992, 7–43.

[26] *Ангелов Б., Ст.* Рилска преправка на История славянобългарска. С., 1966.

[27] *Гюзелев, В.* Габровският сборник от 1819–1825 г. и неговото значение за нашата възрожденска културна история. (Предварително съобщение). – Във: 100 години музейно дело. Юбилеен сборник. Т. 2. Габрово, 1986, с. 33.

[28] Този препис е открит през 1972 г. Цитирам по: *Пенчева, И.* Цит. съч.

[29] Срв. *Куев, К.* Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979.

че до 1825 г. Спиридоновата история е била в манастира, както показа Б. Ст. Ангелов. Габровският сборник е завършен през 1825 г., но кога между 1819 и 1825 г. преписът на Спиридоновата история попада в ръцете на Манафови не се знае. Дали Манафовите преправки не са по-късна реализация на желанието на брат му да препише, за да си я има, „История во кратце", както свидетелства в приписката? Отговорите на първо място се откриват при пряка работа с ръкописите, за която сега нямам възможност.

Заслужава си да се напомнят още няколко факта, които, както обичам да казвам, „стоят на различни места в главите ни". Йеросхимонах Спиридон завършва текста си през 1792 г. в манастира в Нямц. Откакто ми е известен фактът, че трима български монаси – Софроний, Пимен и Силван – слагат началото на този манастир в тревожната 1392 г., загубих увереност, че историкът ни от XVIII в., който живее и твори точно в този манастир, случайно завършва историята си тъкмо в 1792 г., 400 години след създаването на манастира от българи, какъвто е и той самият. Знае се колко е важен Нямцкият манастир в опазването и развитието на славянската писмовност, в поддържането на историческия спомен.

Колкото и малко да се знае за живота на Спиридон, знае се все пак, че е роден в Габрово. Последвал е към Нямц украинеца(!) Паисий Величковски. В групата, която напуска манастира след смъртта на водителя на школата през 1794 г., освен Спиридон е и монахът Манасий, който се установява в Троянския манастир и създава около себе си кръг от учени люде. В този кръг е и габровецът Йосиф Соколски, който през 1832 г., вече архимандрит, заедно с йеромонах Агапий от същия Троянски манастир ще основе Соколския манастир. По всяка вероятност близки с Манасий са били и Манафови[30]. И още нещо, което не е за пренебрегване – близостта между двете фамилии Мустакови и Манафови. Кога Неофит Рилски се запознава с Манафови ми е трудно да определя сега: възможно е да е станало през габровския му период, но е възможно и Манафови да са посещавали от по-рано Рилския манастир. Дали не са съпричастни по някакъв начин и на създаването на преписа от 1819 г.? Ако наистина са се знаели с монаха Манасий, той със Спиридон, и щом презвитера Йова е живяла в Габрово, много е възможно Мустаков да е научил по тази линия за старата история в Рилския манастир.

Допустимо е тогава информацията на Димитър Мустаков да е отпреди 1819 г., но не много по-рано, щом не са му известни подробности за ръкописа. При новоизлезлите факти около Спиридон, твърде е възможно тъкмо за неговия ръкопис да се е говорело между габровци – в града, а и на север от Дунава.

---

[30] От по-новата литература за Йеросхимонах Спиридон избирам две статии от сборника: Паисий Величковски и неговата книжовна школа. Библиотечната поредица „Проглас". В. Търново, 1994: *Дилевски, Н.* Старецът Паисий Величковски и неговото българско обкръжение, 6–51; *Налбантова, Е.* Паисианската традиция в Троянския манастир, 115–120.

Най-сетне, от херманщатските българи Кьопен научава и за още техни литературни тревълнения. Сред тях – за готвения превод на различни книги от *Новия Завет*. Заслужава си да се напомни, че след дълги разни перипетии, най-сетне излиза преводът на Евангелието от Матея, в превод на Теодосий Бистрички, от което днес са известни само три екземпляра[31]. По-щастлива е съдбата на друг един превод, за който също говори в „Библиографические листы" Кьопен – на *„Свещена история"* от Хибнер – както личи от репертоара на българската възрожденска книжнина на Маньо Стоянов, където фигурира под № 4523.

От списанието на Кьопен изплуват нови данни за още един, все още недостатъчно познат гражданин, „родом от Габрово" (а всъщност от Трявна) – *Петър Сапунов* (1800–1872), баща на драматичния артист Константин Сапунов. Към времето на пребиваването на руския учен в Херманщат Сапунов вече е превел Псалтира и работи върху Премъдрост Соломонова – две от книгите в Стария Завет. Каква е съдбата на преводите не ми е известно. Но е важна първата поява в руската наука на съобщение за новобългарските печатни книги!

Може би по информация от Сибиу, или по други книжовни източници, или чрез кореспондентите си, но първи от руските учени Кьопен съобщава за *„Абагар"* (Рим, 1651). В споменатия „Проект за пътешествие по славянските земи и архиви" („Библиографические листы", № 34, 21 януари 1826) за Ватикана се казва, че там има някакъв български ръкопис от XIII–XIV в. (Манасиевата хроника?), Каталог на Пропагандата и „Български молитви" на Филип Станиславов, „епископ от Велика България" – „пет листа за залепване на стена". В самия край на март, в предпоследния на списанието брой, Кьопен известява *Александър Чертков*[32], който е закупил книгата в Рим, че вече я е получил и му благодари. Полковник Чертков, с много заслуги за Русия, България и хуманитаристиката, е автор на две монографии за средновековна България, които още навремето стигат до българските земи. Познавал се е с Васил Априлов, а години по-рано, през руско-турската война от 1828–1829 г., воюва при Силистра. Монографията му за българските добавки към Хрониката на Константин Манасий – първо изследване на текстовете в Русия – е подарена на Габровското училище от самия Георги Бусилин![33] Така

[31] *Радкова, Р.* Първият печатен превод на Евангелието на български език. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 255.

[32] *Дроснева, Е.* Александър Дмитриевич Чертков. – Векове, 1980, № 1, 71–76; *Фролова, М.* А. Д. Чертков и Българското възраждане. – Векове, 1990, № 1. Предстоящо е излизането в Москва на книгата на Марина Фролова от Института по славяноведение при Руската академия на науките в Москва, написана на базата на кандидатската ѝ дисертация и посветена на Чертков.

[33] *Славейков, П. Р.* Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866, с. 76.

Кьопеновото списание е първо и в регистрирането на интереса на модерната руска наука към българите католици.

5. Погледът в бъдещето естествено е изпълнен с очакване последващите дирения да отворят нови посоки и да разкрият нови страници из живота на фамилия Мустакови, на Габрово и габровци през Възраждането, на българите в империята/империите (Османската, Руската, Австрийската) и извън тях, и специално на умението им не просто да живеят в имперските светове, но и да ги ангажират в решаване на проблемите си.

Текстовете в „Библиографические листы" са повече от кратки, но изключително ценни. Едва проходило първото общославистично списание, и българите се оказват в него, и то с впечатляващ хронологически обхват – от Иван Шишман до своето време, с подсказване, че имат и неща още по-древни. От дневника на руския учен се вижда, например, че даже връзката с Волга е заподозряна от Мустакови – поради личен опит от 1812 г. Дали са били вече запознати с историческия разказ по темата? Самият Кьопен се връща към волжките българи през 1836 г. – следите остават (следи от Херманщат, следи от Румянцевския кръжок). Не ми е известно дали връзките му с трансилванските и букурещките българи продължават, но се знае за ролята на братя Мустакови в създаването на Габровското училище. Видно е по списанието, че обемът невинаги е толкова важен – в броените редове е отправен поглед към много теми и проблеми, често за първи път, а се съдържат и нови достоверни данни.

Нужно е да се каже още веднъж. И П. Кьопен, и неговите предшественици и съвременници стигат до българистични и славистични дирения, водени от оформилата се през XVIII в. концепция за написване на руската история: история на всички онези народи, които живеят, или някога са живели, или преминавали през Руската империя в актуалните ѝ граници. Тъй, интересът тръгва от *националните потребности*. Но така е и в Централна, Западна и Северна Европа. Тъкмо немските учени – и по-специално работещите в Русия, най-вече Август-Людвиг Шльоцер – осъзнават, че, за да се напише *общата европейска история*, ще трябва да се изследва и историята на славянските народи. На Шльоцер е и ранният призив от XVIII в. да се издирят писмени извори за българското минало в самите български земи. Пречката е в Османската империя, мислят учените. Фактът, че университетски славист се появява за първи път в българските земи през 40-те години на XIX в. – Виктор Григорович – сам по себе си говори достатъчно убедително не за желанията, а за невъзможностите. Войната от 1828–1829 г. и последвалите премеждия на Юрий Венелин го довеждат до призива да се актуализира българистиката – сиреч, българите да се изследват не заради руската национална история, а заради самите тях. Така, на границата между традицията и модерното, в епохата на „последния летописец и първия историк" Николай

М. Карамзин, вписва своя принос и Пьотр Иванович Кьопен – днес незабравен, но и немного познат на българите.

Погледът в бъдещето ще трябва да потърси отговор и на многото поставени в тази студия въпроси, а сигурно и на още други, които сега не осъзнавам. Вълнуващо е това стълпотворение от хора, за които стана дума, и които са били свързани помежду си – пряко или косвено – доста по-сериозно, отколкото сме навикнали да мислим. Навик, придобит в изследването на отделни теми – навик полезен, докато не се затворим изцяло в него и не загубим верния си поглед към отминалите времена. Загубата му ще изкриви и представата за днешния ни ден, още повече за бъдещия.

THE BRAVE MAGAZINES, KYOPPEN, MUSTAKOV AND...

ELKA DROSNEVA

This paper is about Bulgarian materials in a Russian magazine from the 20-es of the 19th century – "Bibliographicheskie listki". The magazine was the first in the world scientific periodical for and about Slavonik studies. Bulgarian materials were published due to its creator and main author Peter Kyoppen. During his trip through Europe he had several meetings with a Bulgarian merchant and lawyer Dimitar Mustakov and some other Bulgarians in Hermanstadt (today Sibiu, Roumania). Just one of the results was the first information about very important manuscripts in the Rila Monastery and (later?) about the first Bulgarian book "Abagar". Kyoppen activities were in many fields – Law, Statistics, Geography, Bibliography, Slavonic studies.

As for the others ("..." in the title), the paper stresses on a brave Bulgarian magazine (Vecove /Centuries/, 1972–1991; to be studied), persons and manuscripts. Among the persons one may see The Karazins (Bulgarians in Ukraine), together with The Rumyancevs and the Kovalevskies and some less known Bulgarians and better known Russians and Ukrains. The manuscripts under discussions are Paissii Chilendarsky's "Slavonic-Bulgarian History" (1762) and Jeroskimonach Spiridon's "A short history of Bulgarian Slavovic People".

ПО ВЪПРОСА ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ВАСИЛ АПРИЛОВ – ДИМИТЪР И ХРИСТО МУСТАКОВИ

ДАНИЕЛА ЦОНЕВА

Безспорните приноси на Васил Априлов и Никола Ст. Палаузов за първоначалното организиране и особено за популяризиране на Габровското взаимно училище имат своето определено място в българската историография. Но в сянката на Априловото първенство остават активната роля и авторитетното влияние на второто поколение братя Мустакови за успешното реализиране на общественото начинание по откриването на общо светско училище в Габрово.

Наслоеният документален и историографски материал позволява да бъдат изяснени усилията на одеските и букурещките габровци за утвърждаване началната история на първото новобългарско училище, както и за създалия се между тях, първоначално „необявен открито"[1], спор за приоритет в това съревнование. Натрупаният, но частично обработен, архивен материал върху темата за взаимоотношенията между В. Априлов – Димитър и Христо Мустакови, предоставя възможност за по-детайлната ѝ интерпретация. Специалисти, работили върху проблемите на възрожденската българска емиграция в Румъния, не отбягват фактите, които илюстрират породилото се напрежение, резултат освен от лични, така и от разногласия с обществен характер. В своите историографски публикации Иван Шишманов, Иван Снегаров, Михаил Арнаудов, Илия Конев, Константин Велики, Румяна Радкова, Николай Жечев, Петко Тотев, Кети Мирчева, Ваня Рачева и др. представят свидетелства и за положителните им контакти, белязани от предприемчивия дух, който е стимулиран от утвърденото им стопанско и обществено положение[2].

---

[1] *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, с. 171.

[2] *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. I. В. Е. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели. – СбБАН, кн. XXI, клон историко-филоложки и философско-обществен, 13, 1926; *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1951; Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959; *Конев, Ил.* Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения (Материали и документи). С., 1966; *Априлов, В. Е.* Съчинения. Състав. *П. Тотев*. С., 1968; *Арнаудов, М.* В. Е. Априлов. Живот и дейност, съвременници (1789–1847 г.). С., 1971; *Жечев, Н.* Културна дейност на българската емиграция в Букурещ през тридесетте години на XIX в. – Във: Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в. С., 1980; Братя Мустакови и учебното дело в Габрово през Възраждането. – Годишник. История на образованието в България. Т. 3, 1985; Букурещ – културно

Ив. Шишманов обобщава, че всяка характеристика на взаимоотношенията между Васил Априлов и двамата братя Мустакови „изисква... едно по-справедливо разпределение на похвали и укори“[3].

Досега българската историография дава отговори по въпроса за общуванията им предимно доверявайки се или единствено на обясненията на В. Априлов, или като представя мненията само на негови критици, сред които са и представители от кръга на братя Мустакови. Целта на настоящото изложение е да подреди различните архивни и изследователски материали. А чрез анализ и обобщение на конкретната фактология по темата да се изясни съдържанието и характера на създадената атмосфера на съперничество между Васил Априлов – Христо и Димитър Мустакови.

Изследователите определят Априлов, като „настойчива и дипломатична натура“, но същевременно бележат и за неговия „полемичен темперамент“[4]. При оценяване характера на одеския попечител, М. Арнаудов констатира проявата на „диктаторски похвати“ и „известна воля да налага мнения и пожелания“[5]. А според Ив. Шишманов той „не беше едно съвършенство“ и притежава „някои особености, които можеше зле да се изтълкуват“[6]. Като изхожда от приносите му за развитие на българо-руските културни връзки, Илия Конев пише, че Васил Априлов е „колоритна личност на Българското възраждане“, която „има по-развит усет към идейните и организационно-практическите въпроси на българското културно-просветно движение“ от първата половина на XIX в.[7]

Оценките за темперамента на Мустакови са по-пестеливи. „Априлова слава“, която „значително е затъмнила заслугите“[8] им, вероятно ограничава опитите за детайлизиране на особеностите в техните характери, така както историографията ги конкретизира при Априлов. Наслоените преки впечатления на съвременниците им, които не пропускат да посочат нюансите в нравите на Мустакови, не провокират по-обстоятелствени анализи и обобщения в стила на тези за одеския габровец. Освен „заможни и образовани“, „лич-

---

средище на българите през Възраждането. С., 1991; *Мирчева, К.* Любородни предстоятели за българско просвещение. – Балканско знаме, № 93, 4 авг. 1981; *Радкова, Р.* Неофит Рилски и новобългарската култура (първата половина на XIX век). С., 1983; *Велики, К.* Румънски влияния и приносът на българската емиграция от Влахия в създаването на български модерни училища. – Във: Страници от миналото на българския народ. С., 1987; *Рачева, В.* Цит. съч.

[3] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 405.

[4] *Априлов, В. Е.* Цит. съч., с. 13.

[5] *Арнаудов, М.* Цит. съч., с. 350.

[6] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 123.

[7] *Конев, Ил.* Васил Априлов и българо-руските културни взаимоотношения. – Във: Ние сред другите и те сред нас. Литературни взаимоотношения. С., 1984, с. 97.

[8] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., 405.

ни българи", „ревностни патриоти", с „делови и приятелски познанства", Димитър и Христо Мустакови са възприемани от изследователите, според информацията от архивните източници, и като „предприемчиви българи със спекулативен нюх"[9]. Николай Жечев им отрежда ролята на „надеждна морална опора и вдъхновители на Неофит Рилски"[10]. Посочването на свидетелства от такова естество е необходимо заради изясняването на породилите се, съзнателно или не, противоречия, за които допринася и вродената им психологическа нагласа. Чувството за историчност – изключително характерно за Априлов, се съчетава със своеобразната амбиция за обществена активност на по-младите Мустакови. Това в определен момент от развитието на добрите им взаимоотношения се явява пречка, която заражда и постепенното раздалечаване между тях[11].

Стъпката за осъществяване на първите им контакти е направена от Васил Априлов. Тя е подбудена от търсенето на съмишленици относно реализация на идеята за откриване на едно общо светско училище в отечеството Габрово. През лятото на 1832 г. Априлов и Н. Ст. Палаузов отправят предложение до габровците братя Мустакови, Иван Бакалооглу и Йонко Килифарев за сътрудничество. „Като знаях, че в Букурещ живеят някои от нашите съотечественици Габровцы, готови на добро дело, ся обърнахме към тях" – пише В. Априлов в своята „Денница"[12]. Инициативата им е приета „радушно" от Мустакови и Бакалооглу с обещанието „да съдействат с всички сили за основаването и откриването на заведението", като „пожертват" своите имоти в Габрово[13]. Посвещавайки ги в проекта си за училището, Априлов установява, че такива „намерение, грижа и мисъл" имат и габровци в Букурещ[14]. Това обяснява и усърдието им, голямата ревност и прилежание за участие в „богоугодното дело", заявени в писмо от 28 септември 1833 г.[15] В следващите години връзката между Одеса и Букурещ се поддържа само писмовно. Едва през септември 1847 г., няколко години след смъртта на Димитър Мустаков

[9] Пак там; *Арнаудов, М.* Цит. съч., с. 153; *Рачева, В.* Цит. съч., с. 154.

[10] *Жечев, Н.* Културна дейност на българската емиграция в Букурещ..., с. 213.

[11] *Славейков, П. Р.* Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866. Завещания за учебните заведения в Габрово, с. 37; *Рачева, В.* Цит. съч., с. 171.

[12] *Априлов, В. Е.* Денница новоболгарскаго образования. Одеса, 1841, с. 22; вж. и *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 4.

[13] Пак там.

[14] Идея за създаване на „главно училище" в родното Габрово има и Теодосий Йовчев, габровец, живеещ в Букурещ. Според завещанието му от 21 октомври 1831 г., той дарява част от габровските си имоти и тези във влашката столица, приходите от които ще се управляват от специални епитропи в полза на бъдещото Габровско общо училище. Братя Мустакови са определени за изпълнители на завещанието му. Вж. *Славейков, П. Р.* Цит. съч. (Завещания за учебните заведения в Габрово...), с. 3, 5; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, 148–149.

[15] *Априлов, В. Е.* Денница новоболгарскаго..., с. 23, 97; *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 8.

и седмици преди последния час на Априлов, е осъществена лична среща между одеските и букурещките епитропи[16].

Димитър и Христо Мустакови са определени в Букурещ за директори на Габровското училище и като такива са вписани в Априловата „Денница новоболгарскаго образования". В самата идея за училището са заложени два ръководни външни центъра – Одеса и Букурещ. Като по-близо до Габрово, на братята е възложен контрола над габровските училищни епитропи. Те са оценявани от одеските директори и попечители като „истинно любородните старатели на школата". Превърнал се в авторитетна за българите личност, повече от едно десетилетие В. Априлов трябва да дели честолюбивата си публичност с растящата популярност и на Мустакови. В писмо до него от 14 февруари 1835 г. д-р Ив. Селимински, който е добре запознат с народополезната им дейност, бележи, че Априловият пример произвежда „силно раздвижване" сред сънародниците му. След което си позволява да обобщи за Димитър и Христо Мустакови – „подбудени от еднакво с Вашето родолюбиво честолюбие, постигнаха това, което прадедите ни от векове благопожелаваха, а се надяваха с векове да се осъществи – те успяха да основат първото ни на роден език училище"[17]. В продължение на години те са „полезните" букурещки сътрудници, подпомагащи развоя на българската просвета и култура[18].

Периодът на 30–40-те години на XIX в. е време, когато условията – и стопански, и обществени, са назрели за преустройство не само в просветния, но и в общокултурния живот на българите. Сред интелигенцията и емигрантските среди, макар и в различни моменти и на различни места, се появяват идеи за осъвременяване на методите, за създаване на нова уредба и атмосфера за обучение. Димитър и Христо Мустакови са сред българите отвъд Дунава, които според обстоятелствата и възможностите си успешно се вписват в организацията по реализиране на подетата от одеските габровци инициатива. „Съгласно с желанията и наставленията" на Априлов и Палаузов, фамилията Мустакови се ангажира с материалната поддръжка на училището, като следи „постоянно за напредъка" му с издирването на подходяща личност за първи учител, както и за по-нататъшния подбор на способни преподаватели, със задължението за осигуряване на учебници и помагала, с обезпечаването на учителското възнаграждение, за поддържане на ученическия състав и поощряване на отличилите се в ученето деца. Тя предприема и начинанието за промени и реконструкция на училищната сграда. Христо Мустаков разработва план-скица за преустройство на „голямата одая" в обширен салон за занимания на учениците[19].

---

[16] *Априлов, В. Е.* Съчинения, с. 155; *Рачева, В.* Цит. съч., с. 172.

[17] Библиотека *Д-р Иван Селимински.* Кн. XIV. Писма и завещания. С., 1931, с. 3.

[18] *Априлов, В. Е.* Денница..., с. 37; Съчинения, с. 252; *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 48; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., с. 54.

[19] *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 11; *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 48, 70, 71; *Велики, К.* Цит. съч., с. 143.

Само няколко години след началото на писмовната връзка нередовността на отчетите за училищните имоти (а в някои моменти и дори липсата им, според свидетелство на одеския попечител) е една от причините Априлов да промени преценката си за букурещките директори на Габровското училище. Постепенното раздалечаване между тях видимо започва от 1836 г. Основните критики са породени от проблеми, касаещи уредбата и развитието на училищните дела, като по-съществените основания са: липсата на съгласуваност в действията поради непълна и несвоевременна информираност, стремеж за изземване на инициативата в благотворителните акции на одеските от букурещките габровци, прекалената изява на родолюбиво честолюбие, намесата на некоректни арбитри, личностни особености в темперамента и т.н.

Преки участници или наблюдатели при осъществяването на образователните проекти Неофит Рилски, Иларион Критски, Марко Георгиевич, Ив. Селимински, Райно Попович, Найден Геров и др. изразяват свои мнения относно естеството на взаимоотношенията, за причините, създаващи недоверие между В. Априлов и Мустакови. Сред първите, които споделят известни съмнения за коректността в някои действия на братята, са Търновският митрополит Иларион Критски и Марко Георгиевич, изтъкнат представител на българската емиграция в Сърбия, близък приятел и доверено лице на княз Милош Обренович, братовчед на Н. Рилски. Чрез тяхното посредничество и съдействие Мустакови правят сполучливия избор за първи учител на Габровското училище. Т.нар. „гръцка преписка“ (част от която са писмата на рилския духовник до букурещките директори) свидетелства за добрите отношения между тях. Базирани на „взаимно уважение и признат авторитет“, те подпомагат „успешния старт“ на училището.

Но няколко писма на Ил. Критски от 1834 г., когато Неофит Рилски е вече в Букурещ, внасят объркване в преценките за истинския характер и причини за Мустаковите действия. Търновският митрополит (един от авторитетните посредници между одеските и букурещките търговци) бележи, че последните пишат „с голямо фанфаронство“ (надуто самохвалство – б. м., Д. Ц.) и „този начин своевременно ще ги изобличи като лъжци и нечестиви“. Той негодува срещу фалшивите им известия и уверения, че Н. Рилски е добре настанен и материално обезпечен, а в действителност той се оплаква, че „не е намерил никакво покровителство, а се скитал без работа по улиците на Букурещ“[20]. Изворите са ограничени и е трудно да се определи какво поражда тези, макар и временни, противоречия между букурещките търговци и Неофит. При неравномерното развитие на процесите за формиране на нова светска национална култура, за налагане на нови начала в просветното движение в българските земи, което е придизвикано от пречки с различно естество, неминуемо се изживяват моменти на неуспех и разочарование.

[20] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., 57–60.

И още едно свидетелство, изпълнено с подозрения за правилните действия на Мустакови в посоката на предварително набелязания образователен проект. В писмо до Неофит в Копривщица от 6 юли 1837 г. (месец след като е напуснал Габрово) М. Георгиевич определя поведението им за уреждане на неговия „хесап" (сметка) като „небрежение" и „празни обещания"[21]. Двамата братовчеди активно се подкрепят, взаимно се осведомяват за новините около себе си и съвсем обяснима е заинтересоваността на Георгиевич за учителската му плата.

Подбраната и предложена фактология поражда въпроса за какво са разходвани набраните от Одеса и Букурещ първоначални суми, защо има проблем относно възнагражденията на Н. Рилски. До 1836 г. букурещките директори представят необходимите отчети, според които част от средствата са похарчени за Неофит и обучението му по новата училищна метода в Букурещ. Въпреки честите настоявания на Априлов, в следващите години той не получава никакви сметки и обяснения, от които да се знае къде постъпват доходите от букурещките училищни имоти. Обстоятелства, които издигат една от бариерите за добрите им отношения.

Същевременно в много писма на братята сред проблемите както за навременното изплащане годишната заплата на Неофит, така и за увеличаване на размера ѝ, се изтъква консерватизма на габровските чорбаджии – основа на съпротивата, изразена сред част от тях. Почти през цялата 1835 г. въпросът с възнаграждението остава неразрешен. Училищната документация сочи, че освен средства за изхранването и поддържането на битовите му нужди, „хакът" (заплата) не влиза в разходния разчет на габровските училищни настоятели. А финансирането на Н. Рилски при престоя му в Габрово се осъществява от Букурещ, откъдето се изпращат уверения, че ще се прави всичко възможно за нарастване на заплатата, но реално мерки за това не се предприемат[22]. Ако свържем тези слабости, не само с особености в психологическата нагласа, но и с времето на преход, какъвто е периодът от втората половина на 30-те години на XIX в. за развитието на българския просветен живот, по-лесно бихме обяснили, че те са плод на степента на общественото ни развитие, носят белезите на този преход.

Споделеното от Ил. Критски и М. Георгиевич е много лично и публично не е заявено, за да повлияе в този момент върху деловите отношения между Априлов и Мустакови. Въпреки това, информация за не толкова категорични, но определено насочени към Мустакови, обвинения за некоректност в действията им се съдържа и в Априлови писма до Н. Рилски и Юрий Вене-

---

[21] *Стобийски епископ Арсений.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1984, 69–70.

[22] НБКМ – БИА, II А 2051; *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 69, 72, 79, 88, 115, 117; *Радкова, Р.* Цит. съч., 48–49, 71; *Рачева, В.* Цит. съч., 162–163.

лин от ноември и декември 1837 г. На 27 ноември Априлов пише на Неофит, който напуска Габрово на 6 май с. г. и по това време се е установил в Пловдив с намерение да отвори училище. Мотивът му за писмото е отпечатаната през 1835 г. българска граматика и по-специално посвещението, с което книжовникът и учителят отчита заслугите на братя Мустакови. Факт, значително огорчил одеския попечител. Преимуществената роля на букурещките дейци за развоя на училищното дело в Габрово се утвърждава и след като в 1837 г. Райно Попович издава своята „Христоития" и изказва благодарности към тях. Афишираните и натрупани в общественото съзнание впечатления за значимостта на техните приноси като изключителни изчерпват търпението на одеския благодетел и той споделя пред руския изследовател славист Ю. Венелин: „[...] въздадоха им в своите предговори повече похвали, отколкото заслужаваха". В колебанието си „да не охладим ревността на Мустакови" той изяснява пред Венелин, с когото установява връзки година по-рано (май 1836 г.), че предоставя „времето да уточнява" чии „старания и поощрения" принасят по-голяма „полза"[23].

Преписката на Н. Рилски с Одеса първоначално се води посредством братя Мустакови. Чрез тях Априлов научава и за осигурения учител. Преките контакти на рилския отец с „одесяните" започват към средата на 1835 г. До този момент той няма реалната представа за приноса на „одеския кръг" в уреждането на Габровското училище. Букурещките дейци не предприемат действия за тяхното запознанство, нито да разкрият активното участие на В. Априлов в училищните дела. Поради липсата на непосредствени връзки с одеските габровци и неосведомеността си за истинските инициатори, Неофит „величае" за „единствени организатори" на новобългарското училище в Габрово братя Мустакови[24]. А Априлов, като не получава „нужното" внимание, му пише: „Ние сами приемаме с удоволствие да поправят нашите грешки и ще признаем услугите на ония, които биха ни ги казали открито", и същевременно счита, че „за общото благо трябва да оставяме настрана частните"[25]. Неофит Рилски съвсем неволно се вписва в ситуация, от която не печели никой и става причина за интрига, от която губи образователния проект и особено Габровското новобългарско училище.

Въпреки че се дистанцира от участия в „разпра", „страст" или „лична несправедливост" (категорично заявени в писмото до Неофит), Априлов е обезпокоен за засегнатото му достойнство и изразява своята неудовлетвореност от незачитане на приносите му. Пред Райно Попович, дългогодишен учител-елинист, той потвърждава признанието си към братя Мустакови за

[23] *Априлов, В.* Съчинения, с. 247.
[24] *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 60, 110.
[25] *Априлов, В.* Съчинения, с. 239.

„дейността и усърдието, с които се отличават за общото добро". В писмото си от 2 септември 1839 г. габровският благодетел му споделя и надеждата си, че „същите в късо време" ще „принесат и парични пожертвования". На 20 октомври 1840 г. в ново писмо до Р. Попович меценатът недвусмислено декларира: „Нашите съотечественици са много сребролюбиви". Според него, когато „благодеянията на едни се усвояват от други", които намират „причини да се извиняват при всяко едно искане за спомагане", като радетели за Габровското училище, одеските българи дори са „готови" да „разтурят" за в бъдеще подкрепата си[26].

Тези няколко примера от личната кореспонденция на В. Априлов изваждат в публичното пространство недоразуменията между Одеса и Букурещ. И от „зле прикрит", конфликтът се превръща в добре афиширан сред съвременниците им спор за първенство. За това свидетелства и писмо от 8 февруари 1841 г., в което Райно Попович споделя пред Неофит Рилски: „Г. Априлов непрестанно пише в Букурещ по всичките родолюбиви и учены человеци", че Мустакови „са съвсем нерадиви (небрежни, нехайни – б. м., Д. Ц.) за българското добро". Ив. Шишманов тълкува тази нова оценка със „съревнованието и ревнивостта на инициаторите", което поражда, между букурещките и одеските „любородци" „известна натегнатост"[27].

В излязлата от печат през 1841 г. „Денница" Априлов за първи път открито пред обществото отправя конкретни критики към Мустакови. Закъснението при печатане на учебниците и учебните помагала, безотчетността на изразходваните за това суми, недобросъвестните грижи за завещаните от габровеца Теодосий х. Йовчев имоти за Габровското училище, неизпълненото все още обещание за безвъзмездно даряване на фамилното имущество в Габрово на училището – това са другите по-сериозни Априлови неодобрения в действията на Христо и Димитър Мустакови. Годината 1841 се явява кулминационен момент в съперничеството между одеските и букурещките дейци, което се модифицира в полемично съревнование с обществен характер.

Със „злото съревнование и злонравие" Ив. Селимински обяснява отказа на българското емигрантско общество в Букурещ за парично съдействие по устройването на българска печатница. Според него „готовността на мнозина" от тях е „охладена" поради некоординиране на усилията и материалните възможности на състоятелните българи в Одеса и Букурещ[28].

В първите десетилетия на XIX в. основна издателска база за българските учители при отпечатване на собствените им оригинални или преводни учебници и учебни помагала са балканските книгоиздателски центрове. По

---

[26] *Арнаудов, М.* Цит. съч., с. 228.

[27] Пак там; *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 407.

[28] Библиотека *Д-р Иван Селимински.* Кн. XIV..., с. 12, б. 69 ; вж. и Училищен преглед, VIII, 1903, кн. VI–VII.

териториален признак те са разположени както извън границите на Османската империя (във васалните ѝ княжества Сърбия, Влахия, Молдова, след 1861 г. и Румъния, в част от Австрийската империя), така и в нейните предели – Цариград, Смирна Солун, Одрин[29].

През 30-те години на същото столетие българските книжовници се пренасочват към новооткритата сръбска княжеска типография в Крагуевац поради близкото съседство на страната, но и благодарение на благосклонното отношение на сръбския княз Милош Обренович. Чрез свои сътрудници извън страната, главно в Букурещ и Цариград, през 1832 г. той разгласява, че печатането в княжеската типография (открита в средата на 1831 г., но реално действаща от м. март следващата година) ще бъде по-евтино, отколкото в другите, близки на Сърбия печатници. При свое пребиваване в Крагуевац Димитър Мустаков, който е негово „платено доверено лице", успява да издейства печатането на български книги в княжеската печатница. „Позволение похвално и от голяма важност за новообразуваните учебни заведения" – по мнението на В. Априлов[30]. Пропуски в уреждането на технически въпроси, които забавят и оскъпяват отпечатването им, пораждат упреци от страна на благодетеля. Той обвинява букурещките директори и за изразходвани 12 хиляди лв., предоставени им за издаване на Неофитовите таблици, граматика, катехизис и краснописание, за които липсва „точен отчет". По свидетелство на Христодул Костович, изпратен като коректор в печатницата (учителства в Габровското училище от декември 1845 до октомври 1858 г.), след навременното застъпничество на Михаил Герман (служител на сръбския княз и братовчед на Неофит Рилски) учебните книги и помагала са отпечатани безплатно, тъй като разходите за 1835 г. са поети от М. Обренович[31]. Този факт изяснява кой и как финансира първите габровски учебници, а също внушава по-резервирано отношение към някои становища на В. Априлов. Поел задължението да ги осигури, Д. Мустаков нарежда „Българската граматика" да бъде веднага изпратена в Габрово след отпечатването ѝ. На 15 май 1835 г. са получени в училището първите 100 екземпляра, а след около месец – на 20 юни, са предоставени нови 200 граматики[32].

---

[29] *Димова, В.* Книгоиздаването на Балканите и формирането на българската възрожденска интелигенция. – Във: Проблеми на балканската история и култура. Studia Balcanica, 14. С., 1979, 216, 221.

[30] *Априлов, В.* Съчинения, с. 104; *Бойчева, В.* Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833–1859 г. (По документи и материали из сръбски архиви). – Изв. на Народната библиотека (НБКМ). Т. XIV (XX). С., 1978, 213–214, 221–222; *Рачева, В.* Цит. съч., с. 164.

[31] *Априлов, В.* Съчинения..., с. 51; *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 159; *Бояджиева, Е.* Банско, неугасващи имена от Възраждането. С., 1994, с. 63; *Рачева В.* Цит. съч., с. 164.

[32] *Велики, К.* Цит. съч., с. 144.

Трудностите, които придружават самата издателска дейност, пътуването и престоя на авторите на книги в Сърбия са причина букурещките дейци да предприемат настоятелни действия в търсенето на пътища и средства за създаване на собствена печатница. Още през 1819 г., според твърдения на Райно Попович, братя Мустакови са с намерения да открият печатница в Букурещ. С подобна инициатива, временно през 1820 г., се ангажира и Стефан Богориди. Представител на цариградското българско общество, той има планове да организира типография в родния Котел[33].

В края на 30-те години идеята за българска печатница е отново на дневен ред. Тя узрява сред интелигенцията и емигрантските среди, като всеки по независими пътища и на различно място се стреми да я осъществи. Във връзка с издаването на Неофитовия речник, в писмо от 13 юни 1838 г. Д. Мустаков му споделя: „[...] ние имаме друга надежда за неговото отпечатване, именно убедих неколцина да внесат помощи, за да се устрои българска печатница". С обещанието на някои да дадат до „200 жълтици", той се надява „да устрои хубава печатница, ако се съберат до 1000 жълтици"[34]. Доверените от Д. Мустаков оптимистични планове за печатницата са възприети от рилския йеромонах сдържано. Липсата на единство сред българските емигранти в Букурещ, за което споменава с възмущение в писмо от 17 септември 1840 г. д-р Ив. Селимински, осуетява добрите намерения[35].

Почти паралелно с букурещките усилия В. Априлов инициира по свой начин идеята за българска типография, която да бъде открита в Габрово. Като разчита на помощта и ходатайството на Стефан Богориди пред турската администрация, той се опитва да проучи възможностите за осигуряване на разрешение, което ще позволи реализацията ѝ. Одеският попечител е с очакването, че известността на Габровското училище ще улесни получаването на по-широка подкрепа[36].

Ако при Мустакови материалната страна се оказва пречката за нереализиране на плановете им, при Априлов трудностите идват от невъзможността за сдобиване с позволение. Възторгът и напразните обещания не достигат за разрешаване проблемите относно печатането на българските книги, което е сред скъпите предприятия, ангажирали активността на одеските и букурещките благодетели.

Пряко свързан с осигуряването на учебни книги и помагала, изключително необходими за усвояване новия метод на обучение, е въпросът за книжовния език. Преподаването по взаимоучителния метод на книжовна българска реч среща съпротивата на гръцкия владика Ил. Критски под предлог,

---

[33] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 199, 431; *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 132, 136.
[34] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 190.
[35] Библиотека *Д-р Иван Селимински...*, с. 12, б. 69.
[36] *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 132.

че все още не са готови учебните помагала на български и за „съставянето им са нужни много години". С дипломатичен такт и Васил Априлов, и братя Мустакови се противопоставят решително на неговите опити за налагане на гръцкия език[37]. Като заявяват, че решението им е добре обмислено, те го уверяват в необходимостта преподаването в Габровското училище да започне на български. Със съображението за практиката в училищата на напредналите европейски държави Христо и Димитър Мустакови поддържат позицията си, че елементарната грамотност трябва да се усвоява на роден език. Едва след неговото добро овладяване, да бъде въведено, като учебен предмет, изучаването на чужд[38]. Руският учен П. Кепен бележи въз основа на личното им познанство, че Д. Мустаков е „един от тези, които по-добре от останалите познават българския език"[39]. Обстоятелство, което е едно от обясненията за много категоричната настойчивост на букурещките директори за отстояване мястото и значението на българския книжовен език в училищното обучение. За да не бъдат укорявани за липсата на отношение и загриженост към създаването на учебни книги, необходими за преподаване на български език в училище, в няколко свои писма до Неофит те му пишат: „Твое преподобие каквото [...] смята за нужно за училището нека преведе, та да не ни казват вече, че сме лишени от книги на нашия език". И още: „Незнаейки българското на какъв език ще им предава и изяснява гръцкото? Само да възпитаваме младежта като папагалите и [да] казваме пред света, че имаме училища в България и да вървят разходите напразно"[40].

Със своето учителстване в Габровското училище и книжовната си практика Неофит Рилски подпомага единомислието и действията на одеските и букурещките дейци по въпроса за българския език да бъдат в една посока. Но същевременно с това В. Априлов се осмелява да напътства възрожденските писатели и да налага своите разбирания за книжовен български език, което засяга достойнството не само на габровския учител. По този повод Найден Геров пише за Априлов: „Той знае да дава съвети и то се в своя полза". „Мнителността" му е резултат от конфликт, породил се между одеския българин и младия копривщенец, който от есента на 1839 г. се обучава в Одеската гимназия, следва държавно-стопански науки в Одеския лицей. Въпреки достатъчното грижи и задължения, по препоръката на Н. Рилски, благодетелят приема да бъде негов настойник. Но много скоро способният младеж започва да възприема честите му съвети като „досаден контрол". Противоречията между двамата се развиват и на основата на зародилия се

[37] *Априлов, В.* Съчинения, с. 85; *Радкова, Р.* Цит. съч., с. 65.

[38] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит..., с. 71. Учителят Калист Луков през 1840 г. включва в програмата на Габровското училище гръцкия език като учебен предмет.

[39] *Рачева, В.* Цит. съч., с. 157.

[40] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит..., с. 69, 75.

сред българските книжовници спор по правописа. Геров обвинява Априлов, че е „позабравил родното си наречие“ и в напътствията си проявява „локален патриотизъм“, „суетен показ“. Твърде активен в създаването на една обидна за Априлов мълва, със своите съмнения той заразява и други дейци на емиграцията. Представящ взаимоотношенията на одеския деец с друга обществено значима личност, примерът позволява формирането на едно обобщение, коментирано от Михаил Арнаудов като конфликт между „две възрасти, две социални положения и две психики“[41].

Съперничеството между епитропите в Одеса и Букурещ се подхранва до голяма степен поради несвоевременната им и ограничена информираност. Като трета страна в понякога „зле прикрития“ за определен кръг обществени дейци конфликт се явява Габровската училищна община. С идеята да извлекат облага за училището габровци умишлено или несъзнателно интригуват между Априлов и Мустакови. Те са и тези, които се опитват да изглаждат временните недоразумения между тях. По повод смъртта на Димитър Мустаков в писмо до братята му Христо и Никола от 24 август 1842 г. габровци го наричат „един велик благодетел училище нашего“. А според друго от 4 март 1843 г. габровските настоятели поставят условие на Априлов и Палаузов „сос каковто способ можете Мустаковите извадете от епитроплякат на Букурешкият мюлк (недвижим имот – б. м., Д. Ц.) и да се турят други соотечественици Букорешлии, че тогава може полза да получи школата, но пак по вашето разсуждение да бъде“[42].

Разменената кореспонденция между представителите на Габровската училищна община, одеските и букурещките благодетели предоставя възможността за изясняване на техните позиции и съответни обвинения относно как се стопанисват училищните имоти, завещани от Теодосий Йовчев, и каква е съдбата на Мустаковото фамилно имущество в Габрово, обещано като безвъзмездно дарение на Габровското училище. Напластените предразсъдъци, закостенялата традиция у част от чорбаджиите, поели училищното епитропство, формират недалновидна образователна политика, която слага отпечатък върху развитието на новобългарското училище, върху характера на взаимоотношенията между Априлов и Мустакови. Но съхранените писма, които са копия на преписка, водена от януари 1842 г., илюстрират и стремежа на габровската общественост да насочат дейността на одеските и букурещките дейци изцяло в полза на Габровското училище.

---

[41] *Арнаудов, М.* Творци на българското възраждане. Т. 2. С., 1964, 22–23; Васил Евстатиев Априлов. Живот..., с. 330, 332–333, 335; Из архивата на Найден Геров. С., 1911. Ч. 1, 10, 11–12, 330, 335–336; *Шишманов, Ив.* Студии из областта на Българското възраждане. – Сборник на БАН. Кн. VI, 1916, 118.

[42] НБКМ – БИА, II А 7792 а, л. 4 , 7.

След успешното учителстване на Неофит Рилски, последвалите „нередовно следване", „чести отсъствия", „безвременно напущане" на ученици, непостоянен учителски състав нарушават създадените добри условия в училището. Всичко това не е по волята на неговите учредители и директори, желанието на които е габровци да се грижат „да не се загуби първото семе на това добро"[43]. Негативно върху вървежа на Габровското училище се отразява и несговорчивостта между Априлов, Христо и Димитър Мустакови, въпреки че всеки от тях е движен от най-чисти подбуди. Породилите се разногласия между настоятели и попечители, кризата в отношенията учители – училищна община постепенно се преодоляват и края на 30-те – 40-те години на XIX в. са период на преобразувания и утвърждаване на постиженията в училищното дело в Габрово и като цяло в системата на новобългарското образование.

Проблемът за осигуряването на средства за поддържане на училището е основна тема във всички запазени писма. Затова и изясняването на въпроса с училищните имоти е от важно значение за разрешаването му. Теодосий Йовчев дарява на габровци и тяхното училище воденица и празно място за построяване на сграда, а в Букурещ – „три дюкяна с одаи за живеене с годишен доход около 3 000 гроша". За прихода от букурещкия имот изпълнителите на неговия завет „12 години даряват Габровската школа с едно глубоко мълчание", отбелязва В. Априлов[44]. Обвинявани от епитропите и одеските директори за липсата на инициатива, по темата за имотите и поведението на Мустакови становище изразява и П. Р. Славейков, автор на книгата „Габровското училище и неговите първи попечители". Той изтъква, че собствеността им в Габрово минава в други ръце, без училището „да се ползва ", а за букурещкото дарение не полагат „никакви грижи" да бъде спечелено за училището, въпреки съдебния процес и застъпничеството на Априлов[45].

В началните години след откриване на училището, то получава суми от дарението на габровския търговец Т. Йовчев. Но впоследствие се появяват претенденти – от една страна, търновският управител х. Мехмедаа, от друга – роднини на завещателя, с което се нарушава ритъмът в постъпленията на дарителските приходи[46]. Тъй като Мустакови не се съгласяват за компромисна подялба на букурещката наследствена собственост, през 1836 г. започва продължителен процес и доходите от дарението са изразходвани за него. В продължение на години те не изпращат известия за резултатите от безкрайните „давии" (съдебни дела) нито отчет за рентата от букурещките

[43] *Каролев, Р.* Цит. съч., с. 21; *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 17.
[44] *Априлов, В.* Денница..., с. 23; *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 5.
[45] *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 5; *Арнаудов, М.* Васил Евстатиев Априлов. Живот и дейност..., с. 153.
[46] *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, с. 392, 467.

училищни имоти, от която, според епитропите, до началото на 1842 г. „са се събрали до двадесет хиляди гроша“[47].

С писмо от 14 януари 1842 г. одеските попечители са уведомени от габровци, че ги упълномощават да установят къде отиват „ежегодните школски доходи букурещки“ и в чия полза. Около месец по-късно те отново молят Априлов за съдействие, за да бъде уредено „поне приходат от приношенията на покойнаго Феодосия х. Йовчев да приема училището“[48].

През м. декември 1842 г. епитропите изпращат в Букурещ учителя Калист Луков за среща с братя Мустакови, от които да получи сметките от имотите, както и информация докъде е достигнало съдебното дело. По причина, че „мюлкат е още на давия“, те не му предоставят исканите разчети. В следващите месеци и години питанията за „давията пресичали се или още продължава и какво сочи“ стават още по-настоятелни. До Габрово достигат известия от други „соотечественици Бокурешлии“, че има парични постъпления от „лозето, от дюкяна и къщата“. Но тъй като съдебният процес с „мирахчиите“ (от миразчия – наследник на чужд имот) продължавал, училището нищо не получава[49].

Поради обезсърчението от дългото и напразно чакане училищните настоятели свикват в началото на м. март 1843 г. събрание за обсъждане на доходите, на което са поканени и миразчиите от Габрово. Габровската училищна общественост недоумява, че толкова време „една пара не са е приела за тукашна полза, защо не последува букорешкият доход като одеския“, от който за всяка година „гледаме по четири хиляди гроша“ и „жертвованието“ на одеските габровци винаги се изпълнява. Разисква се възможността средствата от стопанисването на имотите да се разделят на половината между наследниците и училището. Достига се до решението Мустакови да бъдат отстранени като изпълнители на „букорешкия мюлк“, заявено в цитираното писмо от 4 март 1843 г.[50]

П. Р. Славейков като един от първите летописци на Габровското училище има свое тълкуване за случващото се. Той отбелязва, че „в началото фамилията на Мустаковите твърде добре и ревностно послужи“ на училището. Но след смъртта на Димитър Мустаков (1842) и други нещастия, сполетели рода (има се предвид пожара от 23 март 1847 г. в центъра на Букурещ, когато изгарят и завещаните постройки), „останалите някак охладняха и изгубиха доброто мнение, както на директорите в Одеса, тъй и на цяло Габрово“ – изяснява още той. Славейков обобщава като причина, че „работата им не се посрещнала с усърдието им“[51].

---

[47] НБКМ – БИА, II А 7792 а, л. 2.
[48] Пак там, л. 1–1 а, 2.
[49] Пак там, л. 5–6, 7.
[50] Пак там, л. 6, 7, 9.
[51] *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 11.

С бавно темпо, неуспехи и разочарования за габровци се развива въпросът и за реализацията на дарените от букурещките директори фамилни имоти в Габрово. В търсенето на полезното за тях и Габровското училище действие епитропите отново отправят критики, застават в полето на взаимоотношенията между Априлов и Мустакови. Те постоянно уведомяват благодетелите в Одеса за трудностите, които срещат както в исканията си за навременната им информираност, относно предприетите от братята дела, така и при инициативите си за стопанисване на имуществото им. На 24 февруари 1842 г. Васил Априлов и Никола Ст. Палаузов получават известие, че то е вписано „върху школата на царският тефтер", т.е. в училищните регистри, но Габровската училищна община има намерението да се откаже от „приношението", тъй като толкова години са в „мудрование" за „школската полза"[52]. След емигрирането си в края на XVIII в. семейството няма представители в Габрово, което налага Мустакови да определят упълномощено лице, което да има грижата за габровските им имоти. До есента на 1845 г. с това е ангажиран габровският търговец Петър Роде(в)[53]. Некоректното му партньорство е сред факторите, които подхранват недоверието между Васил Априлов, братя Мустакови и Габровската училищна община. Според настоятелите в Габрово действията на П. Родев за лично облагодетелстване са в повече, отколкото за обществената полза. Те го обвиняват, че не се отчита със сметките от приходите на имотите, не се грижи за поддържането на водениците, продава градини и ливади без съгласието на букурещките директори. Това са и основанията на училищната община той да бъде заменен с друг по „достоен человек"[54].

На 10 септември 1845 г. габровци пишат на Никола и Христо Мустакови за неуредиците с фамилните им имоти по причина на недоброто им стопанисване. Те им заявяват своята подкрепа „да ви познаваме за букурещки директори", тъй като „от вашето родолюбие не се отхвърляме"[55]. Добрият тон между Мустакови и Габровската училищна община се поддържа и в продължилата през следващите години преписка, от която последното запазено писмо е с дата 6 февруари 1847 г. Епитропите са удовлетворени от уреденото временно неразбирателство и им споделят за събрания общ доход от 1793 гроша и 38 пари, получен от „банковската и каменската" воденица и

[52] НБКМ – БИА, II А 7792 а, л. 1.

[53] Петър Стоян(ов) Роде(ев) – търговец от Габрово, роден ок. 1775 г. в Габрово. Занимава се с търговия на ножарски и дърводелски стоки. Емигрира в Румъния, Букурещ. През 1835 г. е изпратен от братя Мустакови като техен представител да се погрижи за преустройството на училищните помещения, впоследствие и за имотите им. С негово съдействие, както и на други габровски първенци, е закупена земя за основаване на девически манастир. Дарява на манастира градина, известна като Родевото. Дарител е и на училището, на което предоставя място, къща за живеене на учителите.

[54] НБКМ – БИА, II А 7792 а, л. 27–29, 40.

[55] Пак там, л. 27, 30. След смъртта на Димитър, мястото му на букурещки директор е заето от по-големия брат Никола(й).

от „външния мюлк“, за предприетите ремонти на воденичните постройки и направата на нови „дулапи“ (от долап – тепавичарско или градинарско колело за извличане на вода), за намеренията им да строят нова училищна сграда. Търсят съдействието на букурещките търговци за осигуряването на застроителен план, за да стане „зданието дето да го нема на друго място в България“. Със същата молба се обръщат и към одеските попечители[56]. Сградата, строена през 1833 г., много скоро след откриването на училището се оказва неудобна и тясна да приеме всички желаещи да се учат. С цел осигуряване на средства габровци използват двудневния престой на султан Абдул Меджит (1839–1861 г.), предприел обиколка из Българско, който на 14 май 1846 г. пристига в Габрово. Връчена му е молба за подпомагане строежа на новото училище[57].

Писмата на габровци съдържат и факти за затрудненията при осигуряването на учебници и учебни помагала, за които обвиняват дейците в Букурещ. С нескрито недоволство те се оплакват на Априлов, тъй като училището е получило много малки количества[58]. За габровските епитропи темата за учебните книги е сред важните приоритети в развитието на училищните дела. Затова те ревниво следят за редовното снабдяване и всяко неудовлетворение на техните искания създава противоречия с Мустакови. За съмненията си по отношение на поведението им при доставяне на „граматиките, таблиците и краснописанията“ на Неофит училищната община пише на 24 април 1844 г. до одеските директори: „[...] научаваме са, че ги продават и парите им не знаеме какво ги правят“[59]. Запознати, чрез размененатa преписка, с атмосферата във взаимоотношенията между Априлов – Христо и Димитър Мустакови, габровските училищни настоятели задълбочават недоверието помежду им. Превръщат се във фактор, който ги раздалечава още повече.

Обстоятелствата – субективни и обективни, направляват дългогодишната връзка между Одеса и Букурещ. В търсенето на верния отговор какви са взаимоотношенията между Априлов – Мустакови се налага изводът, че при действията си в една посока и одеските, и букурещките директори са с „ясното съзнание за нужната търпимост, за необходимия такт в името на общото дело“. „Търпение и твърдост“ са необходими за надвиване на „невежеството, господстващо в цяла България“, защото „всяко начало е трудно“ – са личните напътствия на Христо и Димитър Мустакови[60]. А с началото, което поставят в развитието на българското образование и култура, те се вписват сред значимите радетели за обществен прогрес и на Балканите.

---

[56] НБКМ – БИА, II А 7792 а, л. 29–30, 38–40.

[57] *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, 413–414.

[58] НБКМ – БИА, II А 7792 а, л. 1, 4, 5–6, 8, 15.

[59] Пак там, л. 14.

[60] *Априлов, В.* Съчинения, с. 13; *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит..., с. 107.

CONCERNING THE RELATIONSHIP BETWEEN VASIL APRILOV – DIMITAR AND HRISTO MUSTAKOV

DANIELA TSONEVA

The author presents her own version of the relationship between two of the most famous representatives of the Mustakov family – the brothers Dimitar and Hristo, with another distinguished inhabitant of Gabrovo, and living in immigration – Vasil Aprilov. The selection of facts and their interpretation is concentrated on the comparison of the contributions of these three for the formation and maintenance of their school in Gabrovo. The Mustakov brothers are introduced as assistants to the Gabrovo emigrants in Odessa V. Aprilov and N. Palauzov, and their specific contribution is traced. The author makes her own attempt to explain the aroused rivalry between them, which had lead to worsening of their relationship. She emphasizes the consequences for the school in Gabrovo resulting from that rivalry.

БЪЛГАРСКИЯТ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПЕЧАТ ЗА МУСТАКОВИ

ВЕЛА ЛАЗАРОВА

Името на братя Мустакови, сочени като благодетели на новобългарското образование и просвета[1], намира, макар и скромно, място в периодичния печат през Възраждането. Нищо чудно, че именно тази част от разностранната дейност на представителите на една от най-многобройните и дейни български емигрантски фамилии в Букурещ, която осезаемо присъства с изявите си от края на XVIII до 60-те години на XIX в., се открива със следи в българската възрожденска книжнина. Нейната активност обуславя и приноса ѝ в националновъзродителния процес и въздействие върху развитието му. Още в първите десетилетия на XIX в. Букурещ се превръща, по думите на акад. Ал. Теодоров-Балан, в „огнище на националните пориви на емиграцията, в български културен център с общонационално значение"[2]. Особено ценен исторически извор за предаността на братя Мустакови към националната просвета и култура се явява българският възрожденски периодичен печат. Първоизточник в проучването са двата тома на Българска възрожденска книжнина със съставител Маньо Стоянов, трудовете на Николай Жечев, Иван Снегаров, д-р Петър Цончев – историографът на Габрово, Румяна Радкова, Ваня Рачева и др.[3] Настоящото съобщение е опит за едно по-конкретно разглеждане и оценяване на един малко изследван въпрос с източници, с които на този етап разполагаме.

В публикациите традиционно се използва общото название „братя Мустакови". Материалното замогване на фамилията е свързано с името на братя х. Велчо и х. Иван, синове на Николай Мустаков от Габрово, които през последното десетилетие на XVIII в. трайно се установяват в Букурещ със семействата си и се издигат като големи търговци[4]. Стопанското замогва-

---

[1] *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. – Във: Исторически приноси. Т. 2. Габрово, 1996 (1934), с. 394.

[2] *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през XIX век. С., 1991, с. 147.

[3] *Стоянов, М.* Българска възрожденска книжнина, Т. 1–2. *Жечев, Н.* Цит. съч.; *Цончев, П.* Цит. съч.; Библиотека „Д-р Иван Селимински". С., 1904; *Радкова, Р.* Неофит Рилски и новобългарската култура през първата половина на XIX в. С., 1983; *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – Във: Исторически студии. Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX век). С., 2003.

[4] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 51.

не на фамилията е продължено успешно от второто поколение Мустакови, наследниците на х. Иван – петимата синове Никифор, Николай, Христофор (Христо), Димитър и Константин, които са с безспорен авторитет и влияние в средата на 30-те години на XIX в.. Именно към тях се обръща Васил Априлов да подкрепят идеята за откриване в родното им мястó на светско училище, което да се превърне в просветен център за всички българи[5]. Намирането на учители за Габрово, които да са „почтени и благонравни, щото учащите се не само да успяват в ученето, но и да стават добри и полезни граждани", е задължение на братя Мустакови, първи попечители на новобългарското училище[6]. Историческите източници сочат, че сполучливият избор на Неофит Рилски за учител е свързан с братя Мустакови. По молба на Димитър и Христо Мустакови той е освободен от таксидиотските си задължения към Рилския манастир. В Букурещ те поемат материалната му издръжка, докато живее у тях. Плащат му отделна сума да подготви, колкото се може по-бързо, необходимите преводи на взаимоучителните таблици и други необходими помагала за първото новобългарско училище в Габрово. На 16 март 1833 г. „одеските директори" Априлов и Палаузов изпращат на братя Мустакови, които също се смятали за „директори на Габровското училище", „разни книги от новата метода да превеждат и печатат в полза на училището". За отпечатване на взаимоучителните таблици братя Димитър и Христо Мустакови изпращат през 1835 г. в Белград учителя Христодул Костович. Той получава разрешение за безплатното им отпечатване в държавната печатница в Крагуевац, където е издадена и *Българска граматика*. Върху нея Неофит Рилски работи в Букурещ и основателно ще отбележи в посвещението на своя труд: „Издана от любородните настоятели за българско просвещение г. братиа Мустакови, жители Букурещка с иждивението на общото новосоставлено в Габрово училище [...] Того ради ще остане вашето име безсмъртно в българското потомство"[7].

Ако в средата на 30-те години на XIX в. най-много български книги, главно учебни пособия, са отпечатани в печатницата в Крагуевац и Белград, Сърбия, то в значителна степен инициатори и двигатели на това книгоиздателско дело са представители на българската емиграция в Букурещ, преди всичко Димитър и Христо Мустакови. В тяхно лице новобългарската книжнина намира и един от своите най-ревниви разпространители. В писмо до Неофит Рилски от 1 февруари 1835 г., когато Габровското училище прави първите си крачки, братя Мустакови отбелязват: „Тъй като там имат нужда

---

[5] Пак там, с. 394, 645; *Каролев, Р.* Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. V. – История на Габровското училище. С., 1926, 8 –10.

[6] *Славейков, П.* Габровското училище. – Във: Съчинения. Т. 5. С., 1997, 506–509.

[7] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 187; РИМ – Габрово, Инв. 2364–В; *Рачева, В.* Цит. съч., с. 187; Болгарская граматика на Неофит Рилски. Крагуевац, 1835.

особено от печатни книги за първачетата, изпратихме и катехизиса да се печата. Току-що ни дойде обява, че е под печат и христоматията на български". На 18 ноември 1836 г. Неофит Рилски получава в Габрово изпратените от братя Мустакови 100 граматики, напечатани на български език по поръчка на Васил Априлов[8].

Немалко грижи Мустакови полагат и за отпечатване съчиненията на Ю. Венелин, за речника на Неофит Рилски, за издаване на полезни за българите книги. През 60-те – 70-те години излизат учебниците „Чистописание"[9] (1861), наредени от К[онстантин] Мустаков в полза на Габровското училище (от игумена на Бистричанския манастир архимандрит Гавраил) и тези на Янко С. Мустаков[10]. Той е роден през 1844 г. в Трявна, учител и музикален деец в Свищов, чието име е свързано с началото на българското музикално образование през XIX в. Преподава нотно пеене. Янко Мустаков издава „Най-практична метода за първоначалното изучаване на децата" (Русе, 1869), „Буквар", нареден по звучната метода (2. изд. Русе, 1872), „Читанка" (1874). За нея по-късно вестник „Знаме" в „Книжевни" известия от 5 януари 1875 г. ще отбележи: „Учителското книжовно дружество" в Свищов издало първата си книжка, читанката на г. Мустакови с критика [...] няма картинки, остарял правопис". Възрожденският печат съобщава и за участието на Янко Мустаков в провеждане на тържествения училищен изпит в Българени, Свищовско, на 20 октомври 1874 г. с участие на свищовските учители Ст. Попов, Янко Мустаков и читалищния деец Хр. Николов[11]. Вестник „България" (1860) пише, че Хр. Мустаков завещава 1800 жълтици за издръжка на двама ученици[12], а вестник „Напредък" (1875) съобщава, че на 3 март (1875) се чества издаването на фермана за независима Българска църква с ученически песни под ръководството на учителя Янко Мустаков и с реч на учителя М. Белчев от Щип[13].

През 60-те години и Григор Мустаков, от родолюбивата габровска фамилия, подпомага финансово някои български книжовници. Така Теодосий Икономов му посвещава издадената си през 1863 г. комедия „Ловчанскийт

---

[8] *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1957, с. 71, 75–76; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 403; Зора, № 3464, 23 ян. 1931.

[9] Чистописание, 1861. 81 с.

[10] Най-практична метода за първоначалното изучаване на децата, наредена от Янка Мустаков, 1869, Русчук; Буквар, нареден по звучната метода от Я. Мустаков. 2. изд, Русе, 1872; Православно християнско учение, наредена от Я. С. Мустаков, 1874; *Жечев, Н.* Цит. съч., с.134. *Теодоров, А.-Балан.* Българска книгопис (1806–1905). С., 1909, с. 943; Източно време (Цариград), I, № 39, 9 ноем. 1874; Ръководител на основното обучение, V, 22, 15 ноем. 1874, с. 352.

[11] Знаме (Букурещ), I, 5 ян. 1875; Независимост (Букурещ), IX, № 21, 21 дек. 1874.

[12] България (Цариград), VII, № 80, 28 ноем. 1860.

[13] Напредък (Цариград), IX, № 41, 10 май 1875.

владика или бела на ловчанскийт сахатчия“ с думите „На господствому г-на Григориа Мустакова, родолюбивийт подпомагач на възраждающата се българска книжевност, с най-дъблока почит [...]“[14].

Българската емиграция подпомага българското книгоиздаване и чрез множество спомоществователи (абонати) и разпространители. В списание „Слава“ през 1871–1873 г., духовно списание с религиозни статии, слова, беседи и стихотворения, „списание за нравствено образование и умствено развитие“, се открива едно друго име от фамилията – М. Н. Мустаков от Осман Пазар (Омуртаг), настоятел за разпространението му[15].

Българските възрожденски вестници и списания от третата четвърт на XIX век, издавани в Цариград, Букурещ, Русчук докосват страни от усилията на букурещките епитропи на новобългарското училище – братя Димитър и Христо Мустакови и представителя от тревненския род – Янко Мустаков, в подкрепа на българската просвета и култура и преди всичко грижата им за Габровското училище и неговия първи учител Неофит Рилски.

С предаността си към националната просвета и култура Мустакови, които са не само заможни стопански дейци, а и българи с будно национално съзнание, съдействат за духовното развитие, за възхода на отечеството.

THE BULGARIAN REVIVAL PRESS ABOUT THE MUSTAKOV FAMILY

VELA LAZAROVA

The paper compares the literary-educational contributions of representatives from the Mustakov family from Gabrovo, with these of Janko Mustakov from Tryavna. There are comments on some of the few and incomplete reports on these two families in the revival and early post-liberation press.

[14] Ловчанскийт владика или бела на ловчанскийт сахатчия. Комедия в три извършвания от Т(одор) И(кономо) – ва, Болград, в училищната печатница, 1863, 80 с. Тая комедия е написана в 1857 г. (стихове).

[15] Слава. Повременно духовно списание. Издава Т. Х. Станчев, Русчук (1871–1873).

ДИМИТР ИВАНОВИЧ МУСТАКОВ – АГЕНТ И САВЕТНИК КНЕЗА МИЛОША И КЊАЖЕСКО-СРПСКЕ АГЕНЦИЈЕ У БУКУРЕШТУ

НИКОЛА ПЛАВШИЋ

Габровска емигрантска фамилија Мустакови позната је у историјској литератури као браћа Мустакови. Они успешно делују с краја 18. и у већем делу 19. века.[1]

За Кнежевину Србију прве половине 19. века најзначајнија личност од фамилије Мустакови је Димитр Иванович Мустаков – човек широке културе и познавалац више језика. Својим људским и организаторским способностима стекао је поверење кнеза Милоша Обреновића и ступа у његову службу обављајући значајне задатке у области трговинских, правних, шпијунских и дипломатских послова.

Разлози због којих кнез Милош узима у своју службу Димитр Мустакова као и неке друге личности налазе се у чињеници што је Кнежевина Србија развијала све боље и успешније привредне и политичке односе са Влашком и Молдавијом. Кнез Милош у Влашкој има велике поседе и постаје њен најзначајнији трговински партнер који узима у закуп већину Влашких рудника соли. На тај начин остварује велики промет соли од неколико милиона килограма.[2] Велики послови на одржавању Милошевих поседа, послови око регулисања трговине сољу, контакти са пословним партнерима, судски и адвокатски послови захтевали су стручне и поуздане људе који то могу успешно да обављају за кнеза Милоша. Високе захтеве професионалности успешно је решавао Димитр Мустаков.

Поред наведених разлога постојао је и страх кнеза Милоша од повратка српске емиграције у којој су многи његови противници на челу са Карађорђем и неким војводама. Било је неопходно да се прати њихово кретање и открију намере њиховог повратка у Србију. За све те набројане потребе били су потребни људи који то по налогу кнеза Милоша могу да решавају.

Димитр Мустаков заузима важно место у служби кнеза Милоша заједно са Михаилом Германом који од раније постаје Милошев поверљив човек.[3] Обојица су имали статус приватних агената кнеза Милоша. Димитр Мустаков

---

(1) Вања Рачева, За благотворителната дејност на Българската емиграция от Букурещ през първата половина на 19 век. Текст је у зборнику радова: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX век), Софија, 2003, 153.

(2) Архив Србије, Збирка Мите Петровића (АС, ЗМП), 1829, 1970.

(3) АС, ЗМП, 1925 – 1929. август 1928; 1981 – 26.09.1829

у својству српског агента ради за кнеза Милоша, али при руском представништву у Букурешту (а касније и у Сибиу). Такво радно место није случајно. Подунавске кнежевине Влашка и Молдавија необичног су статуса – имале су руски протекторат, али и територијалну турску припадност. Та чињеница није била повољна за трговачке и финансијске послове јер је кнез Милош за многе своје трговачке и политичке намере у Влашкој и Моладавији морао да добије два одобрења и потврде: прво од турских власти, а затим од руских.[4]

Преписка кнеза Милоша и Димитр Мустакова одвија се на српском, руском и румунском језику. Има писама и на немачком језику упућених пословним људима који су дошли из Аустрије и других држава. Обавеза Димитр Мустакова била је да уз сугестије кнеза Милоша обави одређене разговоре из политичког и привредног живота. Повремено он је могао и да уговара одређене мање послове уз накнадну коначну писмену потврду кнеза Милоша. Посредничка улога Димитр Мустакова у пословима кнеза Милоша огледала се и у томе што је уз предају писама одређеним личностима требао да детаљније објасни њихов садржај и намере кнеза Милоша. Преписка кнеза Милоша и његовог агента Димитр Мустакова налази се у објављеној и необјављеној архивској грађи као и у литератури и периодици.

У штампаном Протоколу кнеза Милоша Обреновића (1824–1825) евидентирана су одређена писма углавном у скраћеној форми као што се то иначе чини у протоколарној евиденцији писама.[5] Прво писмо у Протоколу које шаље Димитр Мустаков је од 14. августа 1824.године, у њему се уговара састанак кнеза Милоша са трговцем Хаџићем у Панчеву.[6]

Последња евиденција Д. Мустакова у Поречком протоколу односи се на два писма од трећег маја 1832. године. Прво писмо упућено је Д. Мустакову у Букурешт. У њему се расправља о томе како је најбезбедније достављати поверљиву пошту у Пojану. Препоручују се карантини за прелаз код Черњеца или код Калафата.[7]

У писму Алекси Симићу од 27.11.1824. године конзулу у Београду, кнез Милош треба, поред осталог, да регулише раније трошкове Димитр Мустакова и још додатни новац за прављење два печата са текстом „Суд кнезова српски". Од тог новца било је потребно да купи и једну кабаницу за кнеза Милоша. Ове послове Д. Мустаков је требао да уради у Земуну.[8] Подаци

---

(4) Даница Милић, Букурешка агенција српско-влашка трговина сољу. Историјски часопис књ. XVIII, Београд, 1971, 354–355.

(5) Василије Крестић и Никола Петровић, Протокол кнеза Милоша Обреновића (1824–1825), Београд, 1973, 26, 121, 153, 154, 162, 278, 309, 445 и 516.

(6) В.Крестић и Н.Петровић, Н.Д. стр. 26.

(7) В.Крестић и Н.Петровић, Н.Д. стр. 153–154.

(8) Протокол магистрата нахије Поречке (1828–1832) у музеју Крајине Неготин, 1830, бр. 56, од 17.9.1830.

о активностима Димитр Мустакова налазе се и у *Протоколу магистрата нахије поречке (1828–1832)*. Поречки протокол сачуван је у рукопису, али није штампан, налази се у музеју Крајине у Неготину. У њему је обухваћено пет значајних година међу којима је и година добијања аутономије 1830. Први помен Димитр Мустакова је 17.9.1830. године. Том приликом боравио је у Поречу (Доњи Милановац) и то на путу у Пожаревац кнезу Милошу. Са Мустаковим путовао је и Илија Момировић.[9]

Када се ради о архивским изворима о деловању Димитр Мустакова у Архиву Србије највише података има у фонду Министарства иностраних дела (МИД) као и у фонду Књажеско-српске агенције у Букурешту (1836–1863), Заступништво Србије у Букурешту, Српско посланство у Букурешту (1863–1918). Ову грађу инвентарисала је Славица Тимотијевић 1974. године, то је нека врста скрипте тј. текста урађеног писаћом машином. Тај укоричен архивски инвентар није штампан и служи само за интерну употребу у читаоници Архива Србије. Сигнатура архивског материјала фонда Агенције обележава се са АС, САБ (Српска Агенција у Букурешту), затим број документа и после година његовог настанка нпр. АС, САБ, бр.6, 1836.

Наведени историјски извори о деловању Д. Мустакова у Србији у служби кнеза Милоша прилично су бројни и довољни да се створи потпуна слика о лику агента и саветника Димитр Мустакова.

Кнез Милош Обреновић, тридесетих година 19. века, покушава да у Букурешту оснује представничко тело са извесним дипломатским статусом. У томе је успео јер је добио одобрење од Русије и Влашке, али и најважније одобрење од Турске од султана Махмуда[10], кнез Милош добија 25.10.1835. године ферман о оснивању Књажеско-српске агенције у Букурешту за Влашку и Молдавију. Оквире послова и начин рада агенције одредио је кнез Милош својим актом од 29.2.1836. године.[11] Службеници у Агенцији били су агент, секретар и још два служитеља.

За првог човека Агенције кнез Милош поставља Михаила Германа. Међутим, од августа 1831. улогу главног агента има Димитр Мустаков све до оснивања Агенције 1835.[12] Од 1835. до 1837. Мустаков није у служби кнеза Милоша да би га поново у службу вратио 1837. године. У новој служби

---

(9) Поречки протокол, нд. А, – Д. 3. од 3.5.1832, стр. 547.

(10) Радош Љушић, Кнежевина Србија (1830–1839), Београд, 1986, 379–380. 1836 број 2; ЗМП, 2250, Новине Србске бр. 39, 49, 29, новембар; 8.XII 1834; бр. 21, 25, 39, 49, 29; Д. Матић, Јавно право књажества Србіе. Београд 1851, 92–93.

(11) АС, Књажеско–српске агенције у Букурешту (САБ), 1836, бр. 2, 3, 7, 25, 62; АСАНУ, 78, 84/3.

(12) АС, САБ, Записници о примопредаји аката између Правителства Агенције бр. 11; Славица Тимотијевић, Књажеско–српска агенција у Букурешту (1836–1863)... Текст није штампан и служи за интерну употребу у Архиву Србије. То је инвентар архивске грађе Агенције у Букурешту.

Д. Мустаков добија звање и диплому саветника Књажеско-српске канцеларије у Букурешту. О тој одлуци кнез Милош обавештава агента Михаила Германа. У писму кнез Милош наглашава како је агент Михаило Герман повремено спречен да обавља послове у Агенцији па би му зато била неопходна нека врста заменика или саветника. За ту функцију проверено је прави човек Д. Мустаков. Он има широка познанства, утицај и углед код људи – политичара и трговаца.[13]

У добијеном звању саветника Д. Мустаков обавља значајне послове, а повремено укључује и своју браћу. Тако је Константин Мустаков добио посао од кнеза Милоша да 1837. оде у Русију и купи 150 коња за потребе српске војске што је успешно и обавио.[14]

На крају овог кратког прегледа различитих активности Д. Мустакова у служби кнеза Милоша треба нагласити и његов допринос културно-просветном препороду бугарског народа.

Подсетио бих на познату чињеницу успешног развоја добрих односа бугарског и српског народа у време владавине кнеза Милоша. Као поробљени народи Бугари и Срби теже националном ослобођењу, али и културно-просветно препороду. Управо на плану културног препорода остварена је значајна сарадња кнеза Милоша и представника бугарског препорода. То се нарочито односи на штампарску делатност и ширење црквених и световних књига.

Димитр Мустаков користио је своје добре везе са кнезом Милошем ради добијања помоћи за штампање више бугарских књига. Србија у то време има две Књажевско-сербске типографије у Крагујевцу и Београду. Ту долазе Бугарски учитељи, културни радници, трговци књигама и калуђери. На захтев кнеза Милоша српски митрополит брине о Неофиту Бозвели Хиландарцу који штампа: „Славјано-блгарско детоводство" и то у шест књига на рачум кнеза Милоша који узима 100 комплета за себе да би могао да поклони значајним бугарским личностима. Христодол Костович борави у Србији ради штампања уџбеника Неофита Рилског. Кнез Милош и кнегиња Љубица помагали су и обнову неких цркава у Бугарској. Тако је кнез Милош поклонио три звона за манастир Јована Рилског. Поред наведених примера постоје и други облици бугарско-српске сарадње на културно-просветном препороду оба народа. Колики је допринос породице Мустакови националном културно-просветном и привредном препороду показаће и ова цењена научна конференција и радови њених учесника.

---

[13] АС, САБ, 1837–431.

[14] Јован М. Поповић, Милош Велики у служби своје отаџбине, Београд, 1900, (96–101).

DIMITAR IVANOVICH MUSTAKOV – AGENT AND ADVISOR OF PRINCE MILOSH AND THE SERBIAN PRINCIPALITY AGENCY IN BUCHAREST

NIKOLA PLAVSHICH

The announcement is focused on some biographical facts about Dimitar Mustakov, agent and advisor of the Serbian prince Milosh Obrenovich during the time of his first reign until 1939. It studies Mustakov's successful engagement with the personal economic affairs of the Serbian prince in Vlahia, as well as the fulfillment of a number of political commissions connected with his recognition as hereditary ruler. Dimitar Mustakov's position in the Serbian principality agency, established in 1835 in Bucharest is also pointed out.

The second part of the presentation throws light over the available archive materials and literature of Dimitar Mustakov's activities, kept in the Serbian archives and book depositories. A Protocol book of the magistrate in Porechki County (1828–1833) is among the commented unpublished archive sources, kept today in the museum "Kraina" in Negotin town. The author also mentions interesting information about an unpublished inventory of the documents of the Serbian principality agency in Bucharest over the period 1836–1863, made in 1974 by Slavica Timotievich. This inventory contains links to many documents from and to Dimitar Mustakov. Unfortunately without preliminary work over the quoted documentation, the content remains unknown for most specialists.

ДИМИТЪР ИВАНОВИЧ МУСТАКОВ – АГЕНТ И СЪВЕТНИК НА КНЯЗ МИЛОШ И КНЯЖЕСКО-СРЪБСКАТА АГЕНЦИЯ В БУКУРЕЩ

НИКОЛА ПЛАВШИЧ

Съобщението се фокусира върху някои биографични факти за Димитър Мустаков, агент и съветник на сръбския княз Милош Обренович по време на първото му управление до 1839 г. Проследява се успешното ангажиране на Мустаков в личните стопански дела на сръбския княз във Влахия, както и

изпълнението на редица политически поръчки, свързани с утвърждаването му като наследствен владетел. Посочена е и службата на Димитър Мустаков в създадената през 1835 г. Княжеско-сръбска агенция в Букурещ.

Втората част от изложението хвърля светлина върху наличните архивни материали и литература за дейността на Димитър Мустаков, съхранени в сръбските архиви и книгохранилища. Сред коментираните непубликувани архивни източници е Протоколна книга на магистрата в Поречки окръг (1829–1833), съхранявана днес в Музей „Крайна" в гр. Неготин. Авторът съобщава и интересна информация за непубликуван инвентарен опис на документите на Княжеско-сръбската агенция в Букурещ за периода 1836–1863 г., изготвен през 1974 г. от Славица Тимотеевич. В този опис се съдържат податки за много документи от и до Димитър Мустаков. За съжаление, без предварителна работа върху цитираната документация, съдържанието им остава неизвестно за повечето специалисти.

ЗА ЕДИН *АГЕНТ* НА КНЯЗ МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ. ИЛИ ЩРИХ ОТ ПОЛИТИЧЕСКАТА КАРИЕРА НА ДИМИТЪР МУСТАКОВ

ВАНЯ РАЧЕВА

В края на 1841 г. е отпечатана *Денница ново-болгарскаго образованія* на Васил Априлов, която започва да се разпространява на „книжния пазар" в началото на следващата година. В първите месеци на 1842 г. Априлов дарява своята интересна книга на различни руски политици и изследователи, започва усърдно да я разпраща и на българските взаимни училища в Габрово, Карлово, Казанлък и другаде. В руската преса тя скоро получава цели шест отзива, положителни или критични (към последните принадлежи публикацията на преподавателя в Одеския лицей М. А. Соловьов в бр. 5. на *Московитянин,* която ще стане повод за *Допълнение к книге* Денница)[1]. Тази популярност идва да покаже колко бързо написаното от Априлов става обществено достояние не само сред редица грамотни българи, но и сред руски отговорни фактори.

Така в края на 1841 и началото на 1842 г. Априлов за пръв път публично, чрез печатното слово, обвинява живеещите в Букурещ братя Димитър и Христо Мустакови, че не полагат достатъчно старание за Габровското взаимно училище, че разходват безотчетно и неправомерно общи парични средства, че стават причина за забавеното отпечатване на учебниците в сръбската княжеска печатница, че не са изпълнили обещанието си да дарят свои имоти в Габрово в полза на училището... През 2003-та имах възможност да обоснова своята убеденост, че тези упреци са, меко казано, некоректни, неточни и недотам основателни[2]. А и редица автори убедително отбелязват

[1] *Цанев, Д.* Българската историческа книжнина през Възраждането XVIII – първата половина на XIX век. С., 1989, с. 116; *Унджиева, Цв.* Документи по Българското възраждане в съветските архиви. – Изв. на Института за литература, 1962, кн. XII, 133–136; Мысли *за* сегашно то балгарско ученіе. Отъ Василія Априлова. Одесса, в градска та печатница, 1847; *Априлов, В.* Съчинения. Подбор и ред. П. Тотев. С., 1968, 364–365, д. 54; *Кларк, Дж. Ф.* Библията и Българското възраждане. (Книга за духовното пробуждане на българите от Паисий Хилендарски до Петко Р. Славейков). С., 2007, с. 171, б. 26.

[2] *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX век. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, 153–192. Упреците на Априлов към братя Мустакови вж.: Деиница ново-болгарскаго образованія. Сочиненіе Василія Априлова, изданное имъ на своемъ иждивеніем в пользу Габровскаго училища. Часть первая. Одесса. В городской типографіи, 1841, 22–24, 33–34, 97, б. 27, 99, б. 32, 100–101, б. 35; Дополненіе къ книге:

реалните приноси на братя Мустакови за създаването и поддържането на Габровското училище и сполучливо ги определят като *част от механизма, който донася успех на габровската реформа*[3].

През месец август 1842 г. в Сърбия е извършен държавен преврат срещу Михаил Обренович и династията на Милош, чийто дългогодишен предан служител е Димитър Мустаков, напуска временно властта.

През същата година умира героят на този текст – Димитър Мустаков. Дали изредените факти имат връзка помежду си? Днес можем само да гадаем. Но е безспорно, че упоритото тиражиране на обвинения, петнящи почтеността на виден представител на известната тогава емигрантска фамилия, е предизвикало сериозни притеснения. Особено при онова ниво на комуникации и ограничени възможности за бърза ответна реакция и влияние върху общественото мнение в посока изчистване на името.

ХАРАКТЕР НА ДОСТЪПНАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ ЗА БЪДЕЩА БИОГРАФИЯ

Кой всъщност е Димитър Мустаков? Какво знаем днес за него? Съхранена и популяризирана ли е оцелялата негова документация? Това са част от нелесни въпроси, някои от които само ще поставя тук, а на други ще се опитам да дам отговор.

Вероятно личният архив на Димитър, ако е имал такъв и е бил съхранен от непреките му наследници, е безвъзвратно загубен при избухналия на 23 март 1847 г. пожар в Букурещ, когато изгарят много от семейните и стопански имоти на фамилията[4]. Най-ранни, но и сравнително „невзрачни" за характе-

---

Денница ново-болгарскаго образованія. Сочиненіе Василія Априлова. Письмо автора къ господину исполняющему должность професора в Одесскомъ лицее Михаилу Александровичу Соловьеву. Санкт Петербург. В типографіи штаба военноучебныхъ заведеній, 1842, 31–32; *Мысли за* сегашно то балгарско... 16–17, б. 1; *Априлов, В.* Съчинения..., 258–260, д. 9, 305–310, д. 22 и др.

[3] *Кларк, Дж. Ф.* Цит. съч., с. 163; *Жечев, Н.* Братя Мустакови и учебното дело в Габрово през Възраждането. – Годишник. История на образованието в България. Т. 3, 1985, 22–38; *Велики, К.* Румънските влияния и приносът на българската емиграция от Влахия в създаването на български модерни училища. – Във: Страници от миналото на българския народ. С., 1987, 141–144; *Рачева, В.* Цит. съч. и пос. литература.

[4] За пожара вж.: *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с. 13, 17. Известна е страстта, с която мнозина от книжовните българи с развито чувство за историчност и собствена значимост, живели през XIX в., събират, подреждат, а дори и преработват своята кореспонденция и др. лична архива. Вж. напр. *Рачева, В.* За мемоарното наследство на д-р Иван Селимински. – Във: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. С., 2007, 424–437. Допустимо е и Димитър Мустаков да е сред онези, които са искали да оставят своята гледна точка за разностранните си изяви.

ризиране личността и мирогледа на Димитър Мустаков, са документите от стопански характер, засягащи натрупването и материалното благополучие на голямата емигрантска фамилия, към която той принадлежи[5]. Димитър е от поколението на гръцките възпитаници и е логично голяма част от оцелелите негови писма да са на този език. Запазените такива, адресирани до Неофит Рилски и до Търновския митрополит Иларион Критски (1821–1827; 1831–1838), са разчетени и публикувани от Ив. Снегаров. Те са свързани основно с личната съпричастност на Д. Мустаков към въпроси на новобългарската просвета и култура. Има податки за негова кореспонденция с одеските българи от 30-те години на XIX в., главно с Васил Априлов, но за съжаление тя не е издирвана[6].

Отворена е също така възможността историците да градят представата си за образа на Димитър въз основа на „служебна" кореспонденция, отлежала от активността му като сръбски княжески агент и личен чиновник на Милош Обренович (1815–1839; 1858–1860), близък и до руското генерално консулство в Букурещ. Тази документация е най-богата, но несъмнено и тенденциозна, често едностранчива и завоалирана поради характера на дейността му, писана е нерядко с шифър или на руски, сръбски и френски. Днес оцелялото от нея се намира в архивите на поне две съседни държави и в Русия. Издадена е незначителна част[7]. Нямаме обаче информация за неговата строго лична

---

[5] Documente privind Istoria Romaniei. Colectia Eudoxiu de Hurmuzaki. IV. Rapoarte diplomatice ruse (1797–1806). Bukureşt, 1974, p. 273; *Iancovici, S.* Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo (1797–1850). – In: Omagui lui P. Constantinescu–Jaşi cu prilejul implinirii a 70 de Ani. Bucureşt, 1965; *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. С., 1996; *Велики, К.* За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – Исторически преглед, 1959, № 6 и пос. литература.

[6] Тези писма могат да бъдат определени като официална кореспонденция и рядко съдържат сведения за по-лични моменти от биографията на братя Мустакови, в частност на Димитър. Почеркът на последния е *мъчно четлив* (поради което Ив. Снегаров признава, че на места в публикацията е *принуден* да пропусне *цели изрази*). Понякога документите са писани от друго лице, вер. писар и само са подписвани от Д. Мустаков. Някои от писмата са подпечатвани с кръгъл печат върху червен восък (с надпис *М.*, сир. Мустаков(и?), или с надпис *Д. М*). Вж.: *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски. (Гръцки писма до него). С., 1951, с. 7, 79–80, д. 21, 118–120, д. 52. Косвени сведения за Димитър Мустаков се съдържат и в редица чужди писма: Денница ново–болгарскаго образованія..., с. 97 б. 27; Мысли за сегашно то българско... 16–17; *Априлов, В. Е.* Съчинения..., 232–235, 246, 250–254, 258–260; *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. I. В. Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. – Сб. БАН, кн. XXI. С., 1926; *Снегаров, И.* Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959; *Стобийски епископ Арсений.* Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1984.

[7] *Петровић, М.* Финансије и установе обновљење Србије до 1842. С једним погледом на ранији историјски развој финансиског уређења у Србији. По оригиналним документима. Београд, 1897; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. I (1813–1820). Београд, 1908; Милош Обреновић. Књ. II (1821–1826). Београд, 1909; Милош Обреновић. Књ. III (1827–1835).

кореспонденция, за приятелски писма или евентуално дневници.

Ето два примера в подкрепа на трудностите, пред които се изправя всеки, решил да попълва биографията на Димитър Мустаков.

Освен, че дейността му като агент и личен съветник на Милош Обренович и сръбски дипломат предполага мълчание по доста въпроси и лични срещи по други, по-цялостен архив на писмата на сръбския княз започва да се води едва след 1820 г., макар че копия, или т.нар. *конспекти* на важни инструкции, пращани и получавани от и зад граница, са запазени още от 1816–1817 г. Но до 1827 г. в архива на сръбския княз и държава има големи празноти, а редица съхранени документи не са издадени[8].

Не е оцеляла цялостно и архивата на букурещкото сръбско представителство за периода преди и след 1839 г., когато на 1 юни Милош Обренович абдикира от престола. Преписката между него и наследника му Михаил Обренович (1839–1842, 1860–1868) със сръбските агенти и консули в румънската столица е намерена през 1867 г. в сандък в сградата на тогавашното сръбско консулство в Букурещ. От нея са „отбрани" *по-важните около 50 документа* и изпратени в Сърбия[9]. Не е ясна съдбата на останалите.

И накрая, незначителна част от съхранените в руските архиви документи, свързани с Димитър Мустаков в качеството му на агент и съветник на Милош Обренович и за известен период формален служител в руското генерално консулство в Букурещ, са обнародвани[10]. Видно е, че документи от и за Димитър Мустаков тепърва могат да бъдат откривани в руски, сръбски и румънски, вероятно и в български архиви, да бъдат публикувани и интерпретирани.

Београд, 1912; *Крестић, В., Н. Петровић.* Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824–1825. Београд, 1973; Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије. I (1820–1856). Уредио Кл. Џамбазовски. Београд, 1987; *Маринковић, М.* Турска канцеларија кнеза Милоша Обреновича (1815–1839). Београд, 1999.

[8] *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. I..., V–XVIII; *Петровић, М.* Цит. съч. Пример за необнародван архивен източник, съдържащ документи и за Димитър Мустаков, е т.нар. *Протокол магистрата нахије поречке (1828–1832)*, за който съобщи на конференцията колегата от Сърбия Никола Плавшич. Той е запазен в ръкопис и се съхранява в музей *Крайна* в гр. Неготин, Сърбия. Вж. статията тук: *Плавшић, Н.* Димитр Иванович Мустаков – агент и саветник кнеза Милоша и Књажеско-српске агенције у Букурешту.

[9] *Петровић, М.* Цит. съч. Фондът на Княжеско-сръбската агенция в Букурещ за периода 1836–1863 г. е описан, но необнародван. *Плавшић, Н.* Цит. съч.

[10] Увереността ми, че Димитър Мустаков има подобаващо „досие" в руските архиви, се опира на някои публикации в интересната поредица „Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел" (сер. I (1801–1815) и сер. II (1815–1830). М., 1960–1995), за които ще стане дума в статията.

ВЪЗРАСТ, ОБРАЗОВАНИЕ, СЕМЕЙНА СРЕДА

Днес нямаме конкретни данни за образованието и мястото, където е учил Димитър Мустаков. Не знаем достатъчно и за семейната му среда. Не знаем дори кога точно е роден. Ще се опитам да подредя малкото известни факти и да направя някои съпоставки, за да потърся отговори на горните въпроси.

Димитър е един от петимата синове на установилия се през последната четвърт на XVIII в. в Букурещ х. Иван Мустаков (*Йона Мустаков, Йоанис хаджи Николау Мустаков*), син на Николай Мустаков от Габрово[11]. В редица сръбски документи го виждаме да се подписва като Димитър (Димитрий) Иванович Мустаков.

Интересна ретроспекция за пълноценното приобщаване на емигрантската фамилия Мустакови в столицата на княжество Влахия и „снимка" на родствените връзки помежду им в средата на 30-те години на XIX в., когато Димитър е в зряла възраст, ни дава публикуван и недостатъчно интерпретиран в историографията документ. Става въпрос за отпечатаните през 1930 г. от Стоян Романски извлечения от документи по преброяването на жителите на Букурещ, извършено в края на 1835 г. Описите са направени през декември по участъци и махали, като в специални графи са отбелязани принадлежащите към болярското съсловие, вкл. със слугите и циганите, принадлежащите към търговското съсловие и към духовенството. Очаквано за едно съсловно общество, каквото е влашкото по това време, другите социални принадлежности на жителите на Букурещ са отбелязани с термина *рая*. До името на главата на всяко семейство, след номера на къщата, в която живее, са показани имената и роднинските връзки на останалите членовете, вкл. децата, а също и семействата на прислугата. В отделни графи са отбелязани още народността и занятието, от което се прехранва семейството. По онова време Букурещ се е разделял на пет градски части, именувани по цвят, имал е 78 махали, 62 432 души уседнало и регистрирано население, от които 33 135 мъже и 29 297 жени, обособени в 13 929 семейства с 10 178 къщи, 94 черкви и 25 манастира. Тъй като често ще срещаме в документи представители на фамилията Мустакови, записани като търговци и чужди поданици, предимно руски, може би е интересно да се отбележи, че към края на 1835 г. по описа от преброяването в космополитния Букурещ живеят 43 429 души, принадлежащи към търговското съсловие, от които 6983 са чужди поданици[12].

---

[11] *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 154–155, 181–183, б. 1, 6 и пос. литература.

[12] *Романски, Ст.* Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930, 519–667, д. 385. Вероятно има основание Дж. Кларк, който век по-късно от датата на разглеждания документ, в края на 30-те години на XX в. сравни Букурещ и ролята му за българите с тази на Цюрих за Русия: *убежище* [...] *и български интелектуален център, който отстъпва само на Цариград.* Вж.: *Кларк, Дж. Ф.* Цит. съч., с. 18.

В това море от хора откриваме и Димитър Мустаков, който живее в махалата *Курте Веке,* в къща № 791, записана като собственост на търговеца и негов брат Никола Мустаков. Последният е определен по народност като *сърбу* (за историографията това е традиционно название за българите във Влашко и Молдова през първата половина на XIX в.) и е руски поданик. В явно просторния дом на *Никола* и *Еленка* Мустакови и седемте им деца (*Янко, Ница, Никифор, Алеко, Григорий, Ирина, Ефросина*), освен слугите (едно семейство с дъщеря и трима неженени мъже), живеят и останалите му братя: *Коста* (руски поданик, търговец, сърб), *Христо* (руски поданик, рая, сърб), *Димитрие* (руски поданик, рая, сърб), както и *Анастасия вдовица на Мустаков* (сърб, рая)[13]. Прави впечатление, че през 1835 г., когато достатъчно други документи определят Димитър като занимаващ се с търговия, тук той и брат му Христо са записани като *рая*; термин, с който в описите от преброяването са отбелязани всички, които не принадлежат към болярското или търговското съсловие и не са духовници, и които упражняват друга професия, неупомената изрично. За отбелязване е, че трима от братята не са женени, макар че вече са в зряла възраст. Впечатлява също, че синовете на х. Иван Мустаков продължават да живеят под един покрив. Факт, който несъмнено е интересен за колегите етнолози и може би обяснява наложилото се в науката ни, въз основа главно на възрожденска кореспонденция, неточно и безлично название *братя Мустакови* за различни представители на семейството.

Това обаче не са единствените от фамилията Мустакови, които през 1835 г. живеят в тази централна за Букурещ махала. В изнесените от Романски данни откриваме още имена, много вероятно на чичовци, лели, братовчеди и племенници на Димитър. Така например в къща № 774 живее *Анастасия Мустаков,* с двамата си синове *Костаке* и *Василаке*, записана като вдовица и по националност *сърб*, а в графата за професия – *рая*[14]. В съседна къща, с № 789, откриваме записана като глава на семейство още една вдовица: *Иленка Мустаков*, рая, по националност *сърбу*, със синовете си *Георги* и *Николай* и с четирите си дъщери: *Мария, Йоана, Катрина* и *Аника*. В същия дом живеят още три други семейства на слуги с децата си[15].

---

[13] *Романски, Ст.* Цит. съч., с. 594. Вероятно Анастасия е съпругата на един от петимата братя, починалият по това време Никифор. Разполагаме и с други сведния за петима братя Мустакови, напр. от възрожденеца Атанас Иванов: *Чърти* из животът и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора. Пловдив, 1896, с. 20. Румънският изследовател Сава Янкович изброява имената на Никифор, Николай, Христо(фор), Димитър и Константин, но не можем да сме сигурни, че подреждането в този ред определя възрастта им. Вж.: *Iancovici, S.* Цит. съч., p. 371. А към началото на юли 1841 г. добре информираният Васил Априлов в именния *Указател* на своята Денница сочи като *братя Мустакови* само Никола, Димитър и Христофор Иванович. Денница ново-болгарскаго образованія..., XII.

[14] *Романски, Ст.* Цит. съч., с. 592.

[15] Пак там, 594. Документи с доказателства за роднинските им връзки се откриват и днес. Това са преди всичко търговски и съдебни документи за придобиване на имоти, имуществени

Близък съсед, приятел и роднина на Димитър Мустаков и фамилията, в махалата *Курте Веке* в къща № 782 живее с жена си и дъщеря си и търговецът австрийски поданик *Йоан син на Добре Бакалооглу*, по националност *сърбу*[16]. Друг представител на българската емиграция, за когото имаме сигурни данни за приятелски отношения с Димитър, е *Михалаке Кифалов*, който обитава със семейството си къща № 522 в махалата *Негуцътори*. Той е записан като един от 10 376 души в Букурещ, представители на болярското съсловие и е сред немногото, чиято националност е изписана при преброяването като *българин*[17].

Семейната „снимка"[18] на родните на Димитър Мустаков по същото време се допълва от други документи, наскоро съобщени от проф. Надя Данова. Това са сведения от архива на Високия диван, правителството на Влахия, касаещи отделни правни казуси и имотни сделки. От тях е видно, че в началото на 30-те години на XIX в. все още е жива майката на *Йоанис Мустаков* и баба на Димитър – *Велка хаджи Велча*; нещо повече, до 31 януари 1832 г. на нейно име е регистрирано търговско дружество. От други материали за покупко-продажба на имот (от 1831, 1832, 1834 и 1836 г.) пък научаваме името на майката на Димитър и съпруга на *Йоанис Мустаков – Еленка*[19].

делби, търговски регистрации и др., по някои от които адвокат е Димитър, а по-късно и племенникът му Костаки Н. Мустаков. Вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 156, 183, б. 10 и пос. литература.

[16] *Романски, Ст.* Цит. съч., с. 593. Тази личност също не е изследвана специално и, струва ми се, в историографията досега не е обърнато внимание на документираните роднински връзки между двете габровски фамилии Бакалоглу и Мустакови. В писмо до Ю. Венелин от 17 февруари 1838 г. Ан. С. Кипиловски свидетелства, че Иван Д. х. Бакалоглу е *племенник*, явно по женска линия, на Димитър Мустаков. Вж.: *Унджиева, Цв.* Цит. съч., с. 150. Самият Димитър на 30 декември 1836 г. споменава в писмо до Неофит Рилски *своя племенник Йоан*. Вж.: *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 150, д. 71.

[17] *Романски, Ст.* Цит. съч., с. 554. За него вж.: *Жечев, Н.* „Родолюбив и народен мъж". Възрожденският книжовник и дарител Михаил Кифалов. – Българско възраждане. Идеи – личности – събития. Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски". 1996–1997. Т. 2. С., 1999, 177–188; *Бояджиев, П.* Букурещки съвременници на Петър Берон. С., 2003, 107–124; *Митев, П.* Да си построим болница! (Щрихи към предисторията на Търновската болница „Св. Козма и Дамян"). – Във: Етнически и религиозни пространства на Балканите. Сб. в чест на проф. д.и.н. Цв. Георгиева. С., 2008 (под печат). Пример за сътрудничество между двамата вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 168–169.

[18] За съжаление към момента не са ми известни сведения за портрети, визуални описания или снимки на представители от семейството. А външният вид и облеклото, освен всичко, са част от една символна система, която предава различни послания към членовете на общността.

[19] Тези и други нови сведения вж. тук в статията на проф. *Данова, Н.* Някои нови данни за братя Мустакови. Изнесеното от нея служи да се прецизират още факти от родовата история на фамилията Мустакови, напр. годината на смъртта на бащата на Димитър, хаджи Иван. Преди няколко години предположих, че той умира преди април 1815 г., когато наследниците му си поделят имуществото. Вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 183,

Видно е, че по това време Димитър Мустаков принадлежи към една многобройна фамилия, добре адаптирала се в новата си родина Влахия. Самият той през 30-те години вече е създал достатъчно стопански, политически и обществени контакти и познанства, гради своята политическа кариера, свързана с младото сръбско княжество, дал е достатъчно доказателства за ясно национално съзнание чрез заинтересованост и пряко участие в културно-просветни акции на българската общност в емиграция и на българите в Османската империя. Димитър Мустаков демонстрира безспорна начетеност по теми, свързани с историята и настоящето на българите, с културно-историческото наследство и диалектното разнообразие на българския език (дори възнамерява с Петър Сапунов и още един българин да *съчини българска граматика*), както споделя с руския изследовател Пьотър Кьопен през 1822 г.[20] Доказуеми са също така успехите му в областта на търговията и предприемачеството (в някои документи се споменава като *руски търговец*). Не на последно място – установена, но неизследвана, е неговата адвокатска практика (а тя освен лични качества, предполага и детайлно познаване на правилата в княжествата и тънкостите за прилагането им), която вероятно успешно допълва доходите му[21]. Дали достъпните факти обаче са достатъчни, за да очертаем неговата възраст и образование?

Преки сведения за това липсват. Затова ще се опитам да възстановя липсващата биография като потърся косвени податки и близки аналогии. На 10 октомври 1811 г. в гръцкото списание *Мъдрият Хермес*, излизащо във Виена, са отпечатани резултати от годишните изпити в прочутия тогава лицей *Св. Сава* в Букурещ, светско училище, известно още с името *Бейска академия*. В краткия материал четем, че *Христос Мустаков от Габрово* е положил успешно изпити по алгебра, аритметика и руски език (последното изглежда необичайно, но е логично, предвид руската окупация на двете княжества, резултат от продължаващата вече пета година руско-турска война) и

б. 6. От новите данни е видно, че през 1828 г. *Йонас Мустаков* е записан *в Москва* като спомоществовател на книга. Всичко това идва да покаже, че наличната информация е все още недостатъчна за изработването на прецизно родословно дърво на рода Мустакови.

[20] Вукова преписка. Књ. I. Саставит. *Љ. Стојановић*. Београд, 1907, 204–209, 210–213; *Венедиктов, Г. К.* Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 212–235; *Дроснева, Е.* Пьотр Иванович Кьопен и българистиката. – Векове, 1982, № 4, 78–84. Изявите на Димитър Мустаков в културно-просветната област ще бъдат частично засегнати, защото ще са предмет на друго изложение.

[21] Адвокатската практика на Димитър съгласно сега достъпните сведения е свързана на първо място с имотни и стопански дела на семейството. И, на второ, със задълженията му като изпълнител на завещанието на габровеца Теодосий Йовчев от 21 октомври 1831 г., починал във влашката столица и дарил имоти в Габрово и Букурещ за създаване и издръжка на светско училище, и с проблемите по прилагането му. Вж. повече: *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 371; *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 156, 160–161, 174–175, 186, б. 25.

е получил отличие от първа степен. Христо (Христофор) обаче не завършва курса на обучение през 1811 г., защото през 1813 г. е все още сред имената на учениците от лицея в Букурещ, записан като такъв за спомоществовател на гръцка антология от антична поезия (брат му Димитър още през 1807 г. е абониран за подобно христоматийно съчинение с текстове на древногръцки автори, което вероятно е използвано и като учебник: това са излезлите във Венеция два тома на *Гръцка библиотека*)[22]. Тези документални податки могат да ни ориентират за рожденната дата и на Христо Мустаков, за която също нямаме точна информация. Интересно е да се посочи едно съвпадение: част от писмата на Димитър до Милош Обренович, както и някои от адресите на писмата му до Неофит Рилски от 30-те години, са писани на руски[23]. Не знаем кога и къде той е научил този език и възможно ли е през 1822 г. да го е ползвал при контактите си с руския изследовател от немски произход П. Кьопен в Сибиу. И дали руският или гръцкият му е бил по-необходим при документираните му контакти в руското консулство в Букурещ, тъй като някои руски генерални консули в периода, когато Мустаков е свързан с тази институция, по народност са гърци...

Възможно е Димитър Мустаков също да е учил в лицея *Св. Сава* (или другаде?) по време на руската окупация на Влахия, макар към момента това да не е документирано. В края на XVIII и началото на XIX в. Бейската академия е сред най-предпочитаните за по-заможните българи светски училища, което дава сериозна хуманитарна и практическа подготовка, съобразно изискванията на модерното време. Добре известно е, че там, в различни години, са учили възрожденци като Никола Пиколо, Атанас и Стефан Богориди (първите двама останали за известно време и като преподаватели), Васил Ненович, Петър Берон, братя Михаил и Симеон Христиди. Някои автори приемат, че в това училище са учили *около тридесет и пет младежи от български произход* до 1821 г.[24] Името на Димитър Мустаков не фигурира сред списъците, изготвени и коментирани от румънската изследователка Ар. Камариано-Чоран. Но архивата на учебното заведение, която тя използва, не е пълна, както стана ясно от направената от проф. Данова справка, за което ѝ благодаря сърдечно. Все пак смятам възможността за отворена, предвид традицията в семейство Мустакови да търсят за децата си качествено светско образование: през 1838–1839 г. в букурещкия лицей *Св. Сава* ще учат още

[22] *Данова, Н.* Цит. съч. Благодаря на проф. Данова за цялостния превод от гръцки на информацията от сп. *Мъдрият Хермес.*

[23] *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., с. 125 д. 57.

[24] *Camariano-Cioran, Ar.* Les Académies princières de Bucurest et de Jassy et leurs professeurs, Thessaloniki, 1974. Цит. по: *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., 123–124; *Алексиева, А.* Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – Studia balcanica, No 14, 1979, с. 165.

двама представители на фамилията – Никола и Никифор Мустакови. И едва в началото на 40-те години някои от тях ще се преориентират към колежите на Атина и учебните заведения на Русия[25].

Интересите на Димитър Мустаков към филоложки знания, и по-конкретно към практическо овладяване на гръцки и френски език, продължават и след завършване на образованието му, ако съдим от частичните данни за книгите, които си е купувал. През 1814 г. той се абонира за *Френска теоретична и практическа граматика*, отпечатана във Виена. Две години по-късно предплаща 50 гроша и се записва спомоществовател (наред с *Георгиос Тома Пешаков* и *Атанасиос Вогоридис*) на гръцки речник в 3 тома, съставен от Антимос Газис и предназначен специално за работа със старогръцки текстове. Колекцията му от гръцки речници се попълва през 1826 г. с излезлия в 2 тома във Виена речник на Константинос Кумас за работа със съчинения на антични гръцки автори[26]. Последната ценна книга Димитър ще отстъпи преди април 1837 г. на Неофит Рилки при заминаването му от Габрово, вероятно с надеждата, че той ще продължи книжовните си занимания и трудове в полза на българския народ: [...] *нашият речник от Кума, който е необходим за вас,* – пише Димитър – *вземете го със себе си и когато той* (поръчаният от Неофит речник на същия автор – б. м., В. Р.) *дойде от Одеса, ще го задържим*[27]. Именно общите книжовни интереси и езикови познания са едно от нещата, които, струва ми се, сближават двамата, макар Д. Мустаков да се явява един от „работодателите" на Неофит. Последното с течение на времето, както и трудностите по уреждането на училището, продължилата само чрез писма връзка и намесата на трети лица, и лични страсти ще ги раздалечи. Но през 1836 г. те все още обмислят съвместни книжовни проекти. Димитър предоставя на Неофит Рилски възможността да си подели с Анастас Кипиловски усилията по превода от руски език на български на изпратена от Априлов енциклопедия. Осъзнавайки трудностите, защото *за енциклопедията е нужно да имате много книги на различни учени за нейното обогатяване,* той предлага на Неофит първо *граматиката на Вардалах да* преведе *на български, сир. българинът да предава гръцките думи, както се намират такива граматики на френски*[28].

По-горе споменах, че в младостта си Димитър, по свидетелство от дневника на П. Кьопен от 1822 г., храни надежда, че ще има възможност да се занимава лично (в сътрудничество с Петър Сапунов и още един неупоменат поименно българин) с писане на граматика, и то на българския език[29]. Пред-

---

[25] *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 156–157 и пос. литература; *Шишманов, Ив.* Цит. съч., 240–241.

[26] *Данова, Н.* Цит. съч.

[27] *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., 158–160, д. 78.

[28] Пак там, 105–108, д. 43.

[29] *Венедиктов, Г. К.* Цит. съч., 217–218.

приятие, очевидно рисковано и трудоемко при състоянието на книжовността ни в началото на 20-те години на XIX в. и несъмнено изискващо добро познаване не само на родния език. Дали нарастващата политическа и търговска ангажираност му е отнела времето, за да изпълни намерението си? Или може би е преценил, че не е достатъчно подготвен за такава работа? – ако съдим от оцелелите от неговата ръка документи, Димитър (а и не само той от това поколение българи!) рядко пише на български (но адресира и се подписва с граждански шрифт в писмата си до българските си кореспонденти)[30]. Вероятно затова подпомага и активно съдейства на първия учител в Габровското взаимно училище да напише и отпечата своя Граматика на българския език. Възможно е обаче обяснението за проваления творчески проект да е по-прозаично и в средата на 30-те години да е свързано с влошените отношения на Димитър и Христо Мустакови с тревненеца, *канцеларист* в руското консулство в Букурещ и доскорошен бизнес партньор на семейството, Петър Сапунов[31]...

И все пак, кога приблизително е роден Димитър и на кое поколение възрожденци принадлежи? Дали можем да го „причислим" към първото такова, което *активно се ангажира в борбите на своето време, докато до този момент подобно поведение е по-скоро изключение*? Необходимо е да поясня, че в статията използвам понятието *поколение,* без да влагам чисто биологичния смисъл на група хора, родени в една и съща година. По-скоро се придържам към интерпретацията на Франсоа Дос, който под *поколение* разбира група хора, обединени *въз основа на определено събитие, на кристализацията на определения спомен* (за него – б. м., В. Р.) *и то предимно във възрастта на политическото пробуждане*[32]. Струва ми се, че за поколението българи, родени в последната четвърт на XVIII в., ролята на „катализатор" изиграва т. нар. *кърджалийско време*, разбирано като политическа анархия, провинциално самоуправство и дестабилизация на централната власт, от една страна, и като възможност за оцеляване чрез самоорганизация за защита на общността или чрез силата на оръжието и безнаказаното лесно забогатяване,

---

[30] Този „езиков Вавилон" може да е резултат не само на добро познаване на няколко езика. Той е белег и за българите, които са учили по необходимост езици, но главно живеейки в дадена езикова среда, без да школуват филоложките си „умения". Интересен пример е писмо на Михаил Герман от май 1836 г. до Неофит Рилски, което е започнато на руски, продължено на гръцки и завършено на български. Вж.: *Стобийски епископ Арсений.* Цит. съч..., 43–45, д. 17. Други пък, какъвто е случаят с д-р И. Селимински, предпочитат да не пишат на български, защото никога не са го учили книжовно и изразяват по-лесно мислите си на обработения гръцки.

[31] За конфликта между братя Мустакови и П. Сапунов вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 169–170, 189, б. 46, б. 47.

[32] По-подробно в теоретичен аспект вж.: *Дос, Фр.* Ходът на идеите. История на интелектуалците – интелектуалната история. С., 2007, 51–55.

от друга. Сякаш, за да е „по-интересно", за мнозина от предците ни, които са имали любопитството и смелостта да излязат от провинциалната затвореност на традиционното общество и да пътуват на север, в чужди земи, с „различни правила на играта", тази епоха на „сгъстено" съзряване е натоварена с барутния мирис на Наполеонова Европа и поредната протяжна руско-турска война. Но и с ускорен ход на времето и идеите, с предвкусване ценността на информацията...

Този своеобразен *дух на времето* неизбежно се е отразил в една или друга степен на родените през (или около) 1785 г. Неофит Бозвели и Георги Пешáков, на съответно с две и четири години по-младите – сърбинът Вук Караджич и габровецът Васил Априлов. А също на родените съответно през 1792 и 1793 г. Никола Пиколо и Неофит Рилски (той е връстник на споменатия вече руски славист и статистик от немски произход П. Кьопен), или на родените в 1795 г. Емануил Васкидович и Марко Георгиевич. Последният, заедно с по-големия Михаил Герман (роден ок. 1780 г.), братовчеди и приятели на Неофит Рилски, са особено обвързани с Димитър Мустаков поради служебните им връзки и лични ангажименти със сръбския самоук политик и княз Милош Обренович (принадлежащ между впрочем към същото *поколение*: когато през 1815 г. поема съдбата на сърбите от Белградския пашалък в своите ръце, той е около 35-годишен). Подбраните имена са на лица, чиито съдби са се допрели по някакъв повод до битието на героя на този текст. Но тъй като поколенческата близост не изисква непременно единомислие, а *в най-общи линии множество отговори на обществени въпроси, характерни за едно споделено от тези хора време*[33], между някои от тях по-често припламват искри на засегнато честолюбие и са по-скоро конкуренти и съперници, отколкото съмишленици и приятели. За да е по-пълна групата на *поколенческата принадлежност* около Д. Мустаков, несъмнено е редно да се добавят имената и на по-възрастните Стефан (1775/80–1859) и Атанас Богориди (ок. 1778–1826), Никола Палаузов (1776–1853), Райно Попович (ок. 1773–1858), Васил Ненович (неизв. – 1834), Михаил Кифалов (1783–1868), както и на по-младите Петър Сапунов (кр. на XVIII в. –1872), Петър Берон (1799/1800–1871) и Анастас Кипиловски (1802–1870)[34].

Но да се върнем на Димитър Мустаков. Ето една отправна точка за догатки по въпроса за неговата възраст. Между баща му *Йоанис* Мустаков в Букурещ, Н. Д. Пачура в Сибиу (Херманщад) и *Теодорос Димитриу* в Брашов (Кронщад) се разменят често гръцки търговски писма. Някои, напр. от 5/17 март 1813 г., са от името на *хаджи Йонас и Никифорос Мустакови,* но са под-

[33] Пак там, 51–54.

[34] Проучването на интересните отношения между някои от изброените имена и Димитър Мустаков, и взаимното им влияние в личен и обществен план по злободневни въпроси ще бъде предмет на друго изследване.

писани от *Димитриос Мустаков*. Това сочи, че последният е „достатъчно" голям, според тогавашните представи, за да му бъде поверена подобна отговорност[35]. Затова ми изглежда логично допускането, че Димитър е роден в самия край на 80-те или началото на 90-те години на XVIII в.

През 1818 г. той вече е споменаван в документи от архива на Брашов за различни финансови операции като руски поданик. Руското поданство като предимство при търговски и др. сделки в междуимперското пространство на Руската, Австрийската и Османската империя, и Дунавските княжества изглежда за семейството изпитана необходимост към конкретния период от време[36]. Не разполагаме с данни за поданството на всички Мустакови, но тази практика явно не затваря за тях граници. Тъкмо обратното, редица представители от фамилията, установили се трайно в Букурещ, намираме записани като спомоществователи на книги ту във Виена (Никифор Мустаков за *Кратка астрономия,* 1803; същият за многотомно издание на Тукидид за Пелопонеската война, 1805–1806), ту в Москва (*Василиос Йоану Мустаков* и *Йонас Мустаков* за същото издание на Тукидид, 1805–1806, *Йонас Мустаков* за *Всеобща история,* 1828), ту в Брашов (Димитър Мустаков за *Гръцки речник*, 1826, същият за *Лечителна методика,* 1833), или в Атина (*Василиос Н. Мустаков* за редица учебници и художествена литература, в периода 1840–1841), или в Одеса (*В. Мустаков*, за *Велизарий* от Мармонтел, 1845)[37]. Макар да не можем да сме категорични, че тези книги освен купувани, са и четени, видна е, струва ми се, появата у някои от представителите на поне три поколения от семейство Мустакови на нов критерий за значимост, а именно духовният. Той дискретно започва да се добавя към най-старите и общовалидни белези за състоятелност и тежест в обществото.

Ето интересни примери в тази посока. Димитър и родните му живеят във Влахия, където по него време обществото е съсловно, а голяма част от селяните са крепостни. В средата, към която искат и могат да се приобщят, преобладават все още аристократични ценности и йерархични взаимоотношения, свързани със собствеността върху земята (дълго време придобиването на такава изисква освен принадлежност към болярското съсловие и влашко поданство). В столицата Букурещ обаче обществото е по-гъвкаво и анонимно, обвързано със спекулативно натрупване на капитал и градски начин на живот[38]. Отразява ли се тази социална динамика върху габровеца Димитър и братята му, особено с напредване на възрастта?

---

[35] Catalogul documentelor referitoare la viața economica a Țarilor Române în sec. XVII–XIX. Documente din arhivele statului Sibiu. vol. 2. București, 1967, 17, No 23. Цит. по: *Данова, Н.* Цит. съч.

[36] Повече вж.: *Велики, К.* За търговията на българските градове...; Documente privind..., p. 273; *Iancovici, S.* Цит. съч.; *Данова, Н.* Цит. съч.

[37] *Данова, Н.* Цит. съч.

[38] За тези процеси в Европа вж. интересното изследване на *Шарл, Кр.* Интелектуалците в Европа през XIX век. Есе по сравнителна история. С., 2004, 21–23 и др.

Именно желание за изтъкване на родова принадлежност можем да заподозрем във факта, че през 1803 г. *почтенейшия господин* Никифор Мустаков, ставайки спомоществовател на гръцка книга, е предпочел да се запише родом от познатото *Велико Търново*[39], а не от никому неизвестното тогава Габрово. Подобно косвено сведение имаме и за Димитър от началото на 20-те години, когато той временно е в трансилванския град Сибиу, на австрийска територия. Тъй като за този му престой ще стане дума и по-нататък, тук само ще поясня, че в разговори със слависта Кьопен Димитър се представил като роден в *столицата* Търново. Или поне така пише на 29 ноември 1822 г. известният изследовател на славянските народи Й. Копитар на своя приятел В. Караджич. Обяснението на тази „неточност" обаче може да се окаже свързано не само с хипотетично желание на Димитър да представи произхода си за „аристократичен", колкото с нагорещени страсти около повода за търканията между сърбина Караджич и българина Мустаков по същото време. А именно: стремеж на последния да представи по-вярно диалектното богатство на българския език пред руския висок гост. Също и да уязви сръбския начинаещ амбициозен филолог (и набеден по това време за политически противник на Милош Обренович) в очите на австрийските и руските му ментори именно на „професионална"-та му територия[40]...

Разполагаме с още интересни податки за стремежа на Димитър и братята му да се отличават по ранг (а защо не и с богатство и знания?) и да украсяват имената си с титли и епитети в публичното пространство. И как да не го правят, когато обществото, в което живеят, вярно „чете" тези знаци? В началото на 1830 г. Сърбия получава гаранция за автономните си права чрез султански ферман. Милош Обренович обича да „тълкува" посвоему на сръбския народ новите придобивки и за целта на 25 януари с.г. свиква Скупщина, където в театрална и помпозна обстановка обявява между другото, че сънародниците му вече могат *със сръбски паспорти да пътуват и продават стока по* цялата Османска империя. Нещо повече, скоро той започва да раздава благороднически титли, макар такова право да липсва в султанския ферман, а и руският посланик в Цариград Рибопиер да е против въвеждането на *болярство* в Сър-

[39] *Данова, Н.* Цит. съч.

[40] *Вукова* преписка. Књ. I..., 204–205, д. 58. Изказвам своята искрена благодарност на доц. Иван Първев за превода на немските писма на Копитар до Караджич. Вж. и *Никитин, С. А.* Вук Караджич и Россия. – Нова и новейшая история, 1964, № 3, 27–28. Отношенията между сръбския просветител и политик Вук Ст. Караджич и българите на служба при Милош Обренович, за които има достатъчно документални податки, не са изследвани задълбочено. Вж.: *Игњатовић, Ђ.* Прилог проучавању Вукових веза са бугарима. – Във: Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку. Књ. VI. Београд, 1964, 68–89; *Кларк, Д. Ф.* Цит. съч., с. 62. Частично и главно от позицията на сръбската историография и гледната точка на Караджич, без прецизиране на историческите факти, тези отношения са представени и от *Конев, И.* Вук Караджич за българите и европейската българистика. С., 2007.

бия[41]. От писмо с дата 24 септември 1836 г., саморъчно подписано от *княжеския съветник* Димитър Мустаков, научаваме, че с декрет № 1624 на Милош Обренович от 12 октомври 1830 г. той и братята му са дарени със *Сръбско Дворянство* и през изтеклите шест години, до датата на документа, Димитър ги е покровителствал като *сръбски поданици*. Дори в свое отсъствие оставял за наместник на княжеската Агенция брат си *Христофор Иванович*[42].

Вероятно сръбското *дворянство* е причина Димитър и брат му Христо да започнат да се подписват, когато предплащат абонамента на някои български книги, по интересен начин. Например през 1836 г. в списъка на спомоществователите на Анастас Кипиловски за превода на историята на руския автор Иван Кайданов четем имената на *Благородни господари Братя Мустакови Г. Г. Димитрий и Христо*[43]. А през 1840 г. ще се запишат за предплатените пет броя от Месецослов на Христодул Костович (Сичан-Николов) като *Благородни господари братя Мустакови, търговци*[44]. Интересно е да се отбележи, че след смъртта на Димитър през 1842 г. и прекъсването на служебните връзки със Сърбия поради смяна на династията[45], Хр. Мустаков ще започне да се подписва в някои предплащани от него издания като *влашкий болярин питар г. Христофор Мустаков* – например още през 1843 г. в географията на Константин Фотинов[46]. И преди това Христо видимо се е

---

[41] *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. III..., 153–161, 185–186, 189–193. Уточнение за характера на привилегията на собствени паспорти внася Марко Георгиевич, също доверен служител на Милош, когато отказва да съдейства на Неофит Рилски за получаване на сръбски паспорт, каквато молба явно е получил от братовчед си. На 6 юли 1837 г. той пише от Букурещ: *За паспорт сербски що ми писуваш, това не може да биде, нити може що да ти помогне и не са сербето в това право да давая в турско на турски подданници нихни парспорта...* Вж.: *Стобийски епископ Арсений.* Цит. съч., 68–70, д. 33.

[42] Грађа за историју бугарског народа..., с. 82, д. 79.

[43] Кратко начертание на всеобщата история. На российскиат язик, сочинено от професора г. Ивана Кайданова, а от росийскиат на славено–болгарскиат наш язик, преведено и в найновата история допалнено от Анастаса Стояновича Кипиловскаго, урожденца казанскаго в Болгарий, и посвящено г. Иоанну Добрьову х. Бакалоглу. Weltgeschichte. В Будим, в Университетската кралевска типография, 1836 лято; *Радев, Т.* Обществените слоеве у спомоществователите на някои от най-ранните български старопечатни книги. – Год. на Българския библиографски институт „Елин Пелин", 5, 1955, с. 143.

[44] Месецеслов или календар вечний. Собран от различни други украшен сос многу назначения потребни секому человеку и издан на болгарски за потреба на единородните от Христодула К. Х. Сичан-Николов. В Букурещ, в типографиата на Захария Каркалеки и сина его, 1840. Дословно същото намираме и през 1843 г. във *Всеобща география за децата* на Иван Богоров, макар че тогава Димитър вече не е между живите. Примерите могат да бъдат допълвани с още български издания, които те са подпомагали.

[45] *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 159, 185, б. 18.

[46] Общое землеописание вкратце за сичката земля. Преведено от греческий на славено-болгарский язик умножено же с разпространением и прибавлением многоразних потребних областей и сега перво на свят издано трудом Константина Г. Фотинова. С.[самоковец]. Смирна, в типографии А. Дамианова, 1843.

приобщавал по-плътно във влашката столична среда: през 1836–1837 г. той е сред членовете на Градския съвет на Букурещ, а през 1840 г. е избран за допълнителен член на новосформирания Търговски съд там[47].

Редно е да се отбележи още нещо. Макар да не сме сигурни кой от двамата е по-голям – Димитър или Христо, прави впечатление, че докато е жив, Димитър държи да приобщава именно този свой брат в повечето от начинанията си. Причините могат да са различни: незначителна разлика в рожденените дати, бизнес партньорство, сходство на характерите – едва ли е нужно да гадаем. Двамата вървят заедно не само в търговските сделки. Достатъчно документи говорят, че именно Димитър привлича Христо в близки, главно стопански, но и политически отношения с Милош Обренович. И накрая – двамата са „рамо до рамо" във всички начинания около създаването и устройването на Габровското взаимно училище[48]. Или поне Димитър държи нещата да изглеждат така. Защото едно по-детайлно вглеждане в отпечатаната от Ив. Снегаров гръцка кореспонденция на Неофит Рилски показва, че автор на повечето писма и двигател за решаването на постоянно възникващите проблеми около училището е Димитър Мустаков. Общо от около 23 писма, едва 13 са подписани формално от двамата, макар за поне три от тях да е видно от съдържанието на текста или от печата, с който са подпечатани, че са писани само от Димитър. А в периода отпреди 6 април до след 12 септември 1835 г. Христо е в Брашов, вероятно на лечение и е очевидно, че Димитър движи самостоятелно не само делата около училището: *Христо не отсъства от баните и с това ми носи големи мъчнотии, понеже сам съм и имам много работа*, споделя той с Неофит Рилски[49]. Едва ли констатираното е точен аналог с отношенията между Васил Априлов и по-възрастния от него сънародник Никола Палаузов, използвани от по-дейния Априлов и за демонстриране на тежест и единомислие по редица въпроси от обществена значимост. Но този факт заслужава ако не анализ, то поне отбелязване.

Така представен дотук, Димитър Мустаков може да изглежда като космополитен интелектуалец от епохата на „постевропейското" Просвещение с енциклопедични познания и възможности, и завидни контакти. Влязлата в научно обръщение документация обаче упорито „притиска" историците, традиционно робуващи на архивите, да представят Димитър Мустаков и

---

[47] *Рачева, В.* За благотворителната дейност...,156–157, 183–184, б. 11 и цит. литература.

[48] Пак там. Обръщенията към Димитър или Христо в запазената и публикувана кореспонденция също не ни дават податки за възрастта им.

[49] *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски..., 74–76 д. 18, 79–80 д. 21, 81–82 д. 23, 84–85 д. 25. И други съвременници на описваните събития, напр. Александър Полизу и Цвятко Недев, са забелязали, че двигател на активността на фамилията по български злободневни проблеми е Димитър Мустаков. Вж. повече: *Снегаров, И.* Цит. съч., 131–132, д. 60; *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 210.

като политик. И по-точно като типичен умел дипломат от 20-те и 30-те години на XIX в., когато границите между шпионаж и дипломация лесно се размиват. Време, когато в европейски мащаб неписаните „правила на голямата игра" постоянно се променят от силните на деня, а хората и на Балканите все повече започват да се интересуват от политика, отколкото когато и да било преди това. Достъпната информация дава възможност засега да проследим не толкова вижданията и разбиранията на Димитър Мустаков по отделни политически въпроси, колкото някои аспекти от личната му политическа кариера. Тук подробно ще бъдат коментирани в този смисъл само първите две десетилетия на XIX в.

ПЪРВИ КОНТАКТИ С МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ

През август 1815 г. Милош Обренович подписва примирие с везира Марашли Али паша и така легитимира властта си над Белградския пашалък. Целенасочено той започва да се огражда с доверени лица. Умело подбира своите бизнес партньори, но особено внимание обръща на платените си служители и чиновници, обикновено оправни и грамотни балканци, сред които австрийски сърби, българи, гърци. Той не забравя и финансовото си подсигуряване, като откупува от турските власти и поставя под свой контрол за кратко време почти всички приходоносни източници на територията на Сърбия (митници, пристанища, поема и събирането на всички данъци), скоро „протяга ръка" и към доходоносни пера извън пашалъка. Постепенно, по сполучливия израз на сръбския историк и познавач на сръбско-българската проблематика Кл. Джамбазовски, *година след година турската власт изчезвала, а сръбскатата се увеличавала*, но *около личността* на Милош[50].

Особено важен „механизъм" в машината за печелене на пари ще се окаже Белградската митница, която в началото на XIX в. прилича на *една малка балканска асоциация*[51], в която са групирани търговци и комисионери от съседните балкански земи, за да осигурят безпрепятствено транзитиране на стоките си. В контактите помежду си те си служат с гръцки език, а често и с турски. От началото на 1816 до ноември 1820 г. митницата се управлява от Наум Ичко. След него единадесет години постът е поверен на х. Никола

[50] В началото самоукият Милош управлява Сърбия сякаш успешно прилага принципите на търговец-посредник: печели, защото образно казано, с едната ръка дава, а с другата взема, като и от двете страни иска процент. Повече за първите години от управлението му вж. *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. I...; *Џамбазовски, Кл.* Привредне везе бугара с Кнежевином Србијом у доба кнеза Милоша Обреновића и уставобранитеља. Београд, 1986, 26–28; *Петровић, М.* Цит. съч., с. 217.

[51] *Џамбазовски, Кл.* Цит. съч., с. 29.

К. Бързак. Но скоро той остава само формален консул, който следи за общия товаропоток, защото предвидливият Милош още в началото на буреносната за Балканите 1821 г. отделя длъжността управител (*базарджанбаша,* главен митничар) и я поверява на свои изключително доверени лица. Както може да се очаква, в задълженията на управителя освен стопански и търговски задачи, ще влизат поверителни мисии и лични поръчки на Милош. Пръв на този пост е назначен банскалията и братовчед на Неофит Рилски – Марко Георгиевич. Дали можем да търсим тук посредничество за създаване на контактите на сръбския княз с Димитър Мустаков? Засега няма такива податки, макар че двамата българи добре се познават и нерядко си сътрудничат[52].

В сръбската историография началните връзки на Димитър Мустаков с Милош Обренович се свързват с интересите на сръбския княз в търговията със сол и храни от Влахия и със закупуването на мошии там. Джамбазовски обобщава писаното преди него: [...] *известният български търговец Димитър Мустаков, родом от Габрово, който имал търговски дела в Букурещ, най-напред е имал само стопански връзки с Милош, а след това станал негов търговски агент при руския консул в Букурещ, за да стане накрая агент на Букурещката агенция на Княжество Сърбия*[53]. Това по същество е вярно, но не дава конкретна информация кога и къде първоначално са се кръстосали техните отношения. И все пак известно е, че именно с натрупаните огромни средства от търговията със сол (за което Милош получава монопол едва през 1829 г. по време на руската окупация на Влахия и след назначаването на ген. Дибич за главнокомандващ) сръбският княз ще започне да купува мошии, като „пикът" на тази дейност е в началото на 30-те години[54]. А първите контакти между княза и младия Димитър са доказано по-ранни, поне от 1818 г.

---

[52] Пръсната информация за този доверен служител на сръбския княз вж.: *Петровић, М.* Цит. съч., с. 368; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. III...; *Снегаров, И.* Принос към биографията на Неофит Рилски...; *Стобийски епископ Арсений.* Цит. съч.; *Џамбазовски, Кл.* Цит. съч.; Грађа *за* историју бугарског народа...

[53] *Милић, Д.* Букурешка агенция и српско-влашка търговина сољу. – Историјски часопис, књ. 17, 1971, с. 355; *Џамбазовски, Кл.* Цит. съч., с. 22, 31; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. II..., с. 556. Не бива да ни учудва преплитането на търговията с дипломацията и шпионажа. Дори Волтер посвещава прочутата си драма *Заира* на незначителен търговец. Последният, докато философът е в Англия, му осигурявал подправките. Същият *мистър Фалкнер* скоро се отличил като един от талантливите дипломати на кралицата не къде да е, а в Цариград. Цит. по: *Шишманов, И.* Сравнителна литературна история на XVIII в. (Английска, френска и немска литература). Т. 3. Избрани съчинения. С., 1971, с. 208. Още вж.: *Полк, У.* Съседи и чужденци. Основи на външната политика. С., 2002, с. 202, 206, 214.

[54] *Nistor, J.* Relațiile principilor Caragheorghe și Miloș Obrenovič cu Țara Românească. – Memoriile secțiunii istorice. București, 1945, Seria III, tom. XXVII, 338–347; *Dărdală, J. D.* Moșiile dinastiilor sârbești în România – Revista istorică română. București, 1946, vol. XVI, fasc. III, 273–281; *Jancovici, S.* Din legăturile lui Miloș Obrenovici cu Tara Romînească. – Romanoslavica. București, 1962, t. V, p. 165.

Следователно трябва да ги търсим по-скоро в бизнеса със сол. И може би в архивата на *търговска къща Хаджи Януш* от Крайова? Румънският изследовател С. Янкович пише за податки в кореспонденцията на М. Обренович с цитираната търговска къща, които се отнасят още от 1817 г. до проявен интерес към търговията със сол. Намесени са и имената на влашките боляри барон Стефан Мейтан (с когото после Милош ще има стопански и съдебни разправии) и барон Христофор Сакеларий. По същото време фамилията Мустакови също има контакти с този партньор. Именно в архива на х. Януш проф. Данова откри наскоро ръкописно обявление за набиране на спомоществователи за книга от 1816 г., сред които е и Димитър, както бе споменато по-горе в текста[55]. Тези сведения не са атестат за категоричен извод, но дават посока за бъдещи търсения.

Като не забравяме голямото значение на покровителството и връзките в обществото, което изследваме, да потърсим втори възможен посредник за запознаването и препоръчването на Димитър Мустаков на сръбския княз в началото на управлението му. Такъв може да се окаже друг братовчед на рилския монах Неофит (бъдещ пръв преподавател в Габровското взаимно училище) – Михаил Герман. Благодарение на него Милош установява контакт с Влахия и Молдова веднага след края на второто сръбско въстание, за да поддържа връзка с тамошната сръбска емиграция, както и с влашки търговци[56].

В този случай обаче линията, по която трябва да се насочат бъдещите архивни дирения, не е свързана само със стопанска и търговска предприемчивост, но и с дипломация. И по-конкретно, с връзките на двамата българи с руското генерално консулство в Букурещ. Както е добре известно, в политически план управлението на Милош Обренович до 1833 г. протича основно в дипломатически преговори с Високата порта за вътрешната уредба на Сърбия. Неизменен посредник в тези преговори е Русия, но по правило императорът предоставя сръбския въпрос на своите представители в Цариград. Тази тактика вероятно не е избрана случайно, все пак изграждането на автономна християнска държава в балканските граници на Османската империя е прецедент. Вероятно затова руските посланици получават инструкции за главните въпроси, а за детайлите (кой бе казал, че „дяволът" е в подробностите?)

[55] *Jancovici, S.* Din legăturile lui Miloş..., с. 164; *Данова, Н.* Цит. съч. Съществуват още податки, че този търговец от Крайова поддържа сериозни контакти със Сърбия. Когато през лятото на 1821 г. „аферата" на етеристите във Влахия ще доближи своя предизвестен край, един от главните участници и посредник при преговорите първо с Карагеорги, а след това и с Милош, Георгиос Олимпиос, ще помоли именно хаджи Януш да се погрижи за семейството му. Ако загине. Вж.: *Стојковић, Д.* Чучук Стана (1795–1849). Жена Хајдук Вељка и грчког народног хероја Георгакиса Олимпиоса. – Във: *Ж. Лазић, Д. Стојковић.* Чучук Стана. У књижевности и историји. Неготин, 1999, с. 183.

[56] *Цамбазовски, Кл.* Цит. съч., с. 31.

се споразумяват с Милош и Портата след протяжни преговори с посредничеството на руските дипломати в Букурещ или чрез сръбски *депутати* в Цариград, а най-често чрез специални доверени лица, какъвто нееднократно се явява М. Герман[57]. Дори се твърди, че той препоръчал на сръбския княз най-сигурното средство за постигане на немислимото – наследствена княжеска власт на християнин в границите на абсолютната монархия на Махмуд II, а именно: *холандският ключ*, т.е. холандски дукати[58].

Засега не са известни много документи за началото и характера на връзките на Михаил Герман и особено на Димитър Мустаков с руското консулство в Букурещ. Не е съвсем ясно как още през 1815 г. Герман получава доверието на Милош и успява да го убеди да започне тайни постъпки пред руското правителство, още докато преговаря с местните турски власти[59]. Но е документирана една сетнешна показателна оценка на руския външен министър граф Неселроде, споделена в лично писмо до главнокомандващия втора армия ген. И. Дибич. В послеписа на писмото от 6/18 ноември 1829 г. четем: *Правилно постъпихте, драги графе, не предавайки Герман на сърбите. Този човек ни служеше с най-голямо усърдие и вярност, за да го пожертваме. Аз не мога да повярвам, че е искал да ни предаде*[60]... Цитат, сам по себе си красноречив.

За статията е по-важно да се хвърли известна светлина върху контактите на Димитър с представителите на Русия в княжествата. Тъй като информацията е оскъдна, това са само предварителни бележки. Вече бе споменато, че част от родините на Димитър, вкл. и той, са руски поданици и че баща му пребивава, а може би и живее известно време в Москва. Благодарение на скоро популяризирани документи е известно, че през 1811 г. в Букурещ изгаря *ханът на руския поданик Мустаков*[61]. Причина за пожара е складираният

---

[57] *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. I..., с. X; *Џамбазовски, Кл.* Цит. съч., с. 31. Този ловък, на моменти циничен и неизменно прагматичен герой, е типичен представител на успешната балканска политика от първата половина на XIX в. Той също чака своя биограф. Две пристрастни скици вж. у: *Караџић, В.* Михаило Теодоровић Герман. – Във: Животи српских војвода и других знаменитих срба. Б., 1961, 208–210; *Иванов, Й.* Михаил Герман. – Във: Избрани произведения. Т. 1. С., 1982, 188–191.

[58] *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. III..., 15–16. Сполучливият израз има установен траен аналог в международната политика по това време, т.нар. френски *таен портфейл* – безотчетен фонд за подкупи. И макар портфейлът да е „френски", практиката е позната и в Англия, където дългогодишен министър обичал да се хвали, че познава цената на всяка съвест. *Полк, У.* Цит. съч., с. 361, 368; *Шишманов, И.* Сравнителна литературна история..., с. 52.

[59] Вукова преписка. Књ. V. Београд, 1910, с. 308. *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 189.

[60] Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел. Сер. II (1815–1830). Т. 8 (16), октомври 1828 – юли 1830. М., 1995, 397–400, д. 146.

[61] *Данова, Н.* Цит. съч. и пос. литература.

там барут, а по време на война и руска окупация едва ли всеки във влашката столица може да съхранява (или продава?) барут. На следващата, 1812 г. по свидетелство на Димитър Мустаков намираме неговия брат Николай принуден от обстоятелствата (допускам, че е свързано с Наполеоновото нахлуване в Русия) да се оттегли временно от Москва към р. Волга[62]. Логично е за коректни и „проверени" търговци със стопански интереси в Русия, да е бил лесен достъпът и до руското консулство. Известно е също, че някои българи работят като преводачи в генералното консулство в Букурещ или заемат други длъжности там в първите десетилетия на XIX в. Въпросът не е изследван специално, но и Петър Сапунов, и Михаил Кифалов (двамата се познават отрано с Димитър) сами свидетелстват за това, подписвайки се понякога като *канцелярист* или дори *губернски секретар*[63]. Косвени податки за свързаността на Димитър Мустаков с някои от руските представители във влашката столица имаме за периода след 1818 г., когато името му е намесено сред посредниците за установяване на връзка между Милош Обренович и дейците на нелегалната гръцка организация *Филики етерия*. По-категорични тези сведения стават след 1820 г., когато в някои документални публикации той е определян като *сръбски депутат при руския генерален консул в Букурещ*[64]. Но затова ще стане дума по-долу. И накрая, контактите на Димитър с представители на консулството са документирани около перипетиите по изпълнението на депозираното там завещание на габровеца Теодосий Йовчев[65].

Следващият интересен момент е свързан с изясняване на въпроса като какъв Димитър работи за Милош Обернович. В кои сфери на дейност е ангажиран и дали не е по-скоро лично предан на княза, отколкото на сръбската държава, която между впрочем, в първите години от обвързването на Димитър Мустаков с Милош, още не е субект на международното право. Възможно ли е той да възприема службата си при сръбския княз като част от ограничените възможности българите по това време да се занимават „професионално" с политика? Или ситуацията е по-прагматична и нещата опират до личен интерес и финанси? Когато от дистанцията на времето историкът търси причини или ясни обяснения, нерядко лесно ги открива. Но да се правят прогнози въз основа на непълна, неясна и/или погрешна информация, е най-несигурното от всички действия в „разузнаването". Да видим все пак какво казват достъпните документи.

Разполагаме с писмо от 25 февруари 1833 г., в което свищовски граждани съобщават на сръбския митрополит Петър Йованович, че са научили

---

[62] *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с.183, б. 8.

[63] *Селимински, И.* Съчинения. Подбор и ред. *Р. Димчева, Н. Кочев.* С., 1989, 360–361; *Кларк, Дж. Ф.* Цит. съч., с. 77, 100; *Бояджиев, П.* Букурещки съвременници..., с. 108.

[64] *Внешняя* политика России... Сер. II (1815–1830). Т. 5 (13) януари 1823 – декември 1824. М., 1982, с. 793; Сер. II (1815–1830). Т. 6 (14) януари 1825 – декември 1826. М., 1985, с. 883.

[65] *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 161.

от *вашия* (т. е. сръбският – б. м., В. Р.) *консул* Димитър Мустаков, че Сърбия има нова печатница[66]. През същата, 1833 г. в две книги, едната гръцка, а другата – българска, Димитър сам е предпочел да бъде изписан в качеството на спомоществовател като: *Димитриос Мустаков агент на Сърбия*, или като: *Благороднейший и почтеннейший Г. Димитрий Мустакович, агента Сръбский*[67]. Тъй като книгите са публични, това е, от една страна, оповестяване на обвързаността му със Сърбия и Милош Обренович, а, от друга, „открехване вратичка" към представата, която изследваната личност има сама за себе си. Последното е много трудно за коментиране предвид характера на наличната документация от и за Д. Мустаков. Три години по-късно, през 1836 г., в писмо от Букурещ до Милош Димитър се е подписал като *Кнежески съветник*[68].

Васил Априлов през 1841 г. характеризира Димитър Мустаков със „задна дата", в средата на 30-те години на XIX в., като *букурещки представител на бившия* (абдикирал в 1839 г. – б. м., В. Р.) *сръбски княз* Милош Обренович. А в писмо от 13 април 1838 г. до Юрий Венелин пояснява, че Димитър заема същата длъжност, като тази на Михаил Герман: *агент на Сърбия*. Можем да цитираме още едно свидетелство на съвременник и добър познат на Димитър – живеещият в Букурещ Ан. С. Кипиловски. Пак през 1838 г., и отново в писмо до Венелин, той пише за Д. Мустаков като за *княжеско-сербскому советнику Сербской агенции в Валахии*[69].

Този привиден хаос в служебната номенклатура на Димитър Мустаков не е само терминологичен и може да бъде „изчистен", ако се вземат предвид някои подробности. Едва след фермана от януари 1830 г. Милош Обренович успява да прокара възможността за свое, макар и нелегитимно представителство. Както често прави, той чете „между редовете" на султанския документ и оповестява, че досега сърбите са били *безусловни поданици* и *роби* на турската самовластна държава, а сега *ставаме самобитен народ, чиито права султанът, със своя хатишериф, пред целия свят тържествено*

---

[66] Грађа за историју бугарског народа..., 23–24, д. 23. Този документ е интересен не само, защото дава информация за дейност на Димитър по подпомагане отпечатването на български книги още преди тези за Габровското училище, факт, установен в науката (Вж.: *Бойчева, В.* Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833–1859 г. – ИНБКМ, 14 (20), 1976, 213–243). Но е и доказателство за навлизане на нови термини по това време в българското общество. Ако се доверим на теоретиците, нюансите в значението на думите понякога е белег за по-широки промени в мисленето на хората.

[67] Гръцката книга е *Лечителна методика* на френския хирург Льороа. А българската е популярната през Възраждането *Аритметика* на Христаки Павлович. Повече вж. у: *Данова, Н.* Цит. съч. *Радев, Т.* Цит. съч., с. 143, б. 2.

[68] Грађа за историју бугарског народа..., с. 82, д. 79.

[69] *Денница ново-болгарскаго образования...*, с. 99, б. 32; *Априлов, В.* Съчинения..., 259–260, д. 9; *Унджиева, Цв.* Цит. съч., с. 150.

признава[70]. Така, в резултат на Източната криза от 20-те години на XIX в., сръбският княз и умел политик ще изгради своя държава с всичките ѝ общопризнати авторитети: владетел, народно събрание, църква, съд, изпълнителна и финансова власт, полиция и войска, и на финала: дипломатически представители – последното преди да е получил формалното право да води самостоятелна външна политика. Както пише Н. Плавшич, работил с описа на архива на сръбското представителство във Влахия, на 25 октомври 1835 г. Милош получава ферман за основаване на Княжеско-сръбска агенция в Букурещ с правомощия за двете княжества. Формално институцията е с прерогативи само в областта на търговията. Обхватът на дейност и начинът на работа обаче е уреден с акт на М. Обренович от 29 февруари 1836 г. Щатът на агенцията е от агент (или консул), секретар и още двама служители. Това е потвърдено през март с.г. и от Махмуд II. Първи управител е познатият вече Михаил Герман[71].

Междувременно от август 1831 г. до основаването на агенцията през 1835 г. ролята на главен агент (или съветник) на Милош Обренович в Букурещ изпълнява Димитър Мустаков. В периода от 1836 до май 1837 г. той не заема длъжност в Княжеско-сръбската агенция. Но сведенията сочат, че продължава да служи на сръбския княз. Следващата информация за „служебната кариера" на Мустаков е свързана с решение на Милош от 31 май 1837 г., с което той го назначава отново за *съветник* в агенцията. Вероятно това се налага, защото М. Герман, който запазва длъжността си, временно се връща в Сърбия. Освен че ще го замества в задълженията му, докато отсъства, габровецът ще поема и всяка извънредна работа, която възникне. Нещо, което е правил и досега. Цитираният документ е интересен и защото съдържа оценката на сръбския владетел за Димитър: *същият Мустаков, който от началото* – пише Милош – *по всяко време и обстоятелства Ни служи.* И още, защото той е *човек, който там* (в Букурещ – б. м., В. Р.) *има познанства и разбира тамошните обстоятелства*[72].

Интересно би било да видим как Димитър Мустаков е заслужил през годините тази висока оценка от своя „работодател" и ментор. Всъщност задачите, които М. Обренович възлага на Димитър и другите си служители като него, се менят според ситуацията и приоритетите на момента. Тук ще

---

[70] *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. III..., 153–161.

[71] *Плавшић, Н.* Цит. съч.; *Џамбазовски, Кл.* Цит. съч., с. 31; *Nistor, J.* Цит. съч., с. 348; *Петровић, М.* Цит. съч. Келтската дума *ambactus*, от която произлиза английското *ambassador*, означава просто *слуга* или *роб*. Думите *агент* и *агенция* могат да се изведат от латински със значение на *представител* и *представителство*. Днес може би бихме използвали и определението „лобист". Вж. *Полк, У.* Цит. съч., с. 355.

[72] *Плавшић, Н.* Цит. съч., б. 12; Грађа за историју бугарског народа..., 89–90, д. 88, 90 Прил. № 88.

проследя достъпните факти от първите две десетилетия на XIX в. Една от първите грижи на Милош, след като получава през 1815 г. от Белградския паша легитимност на „пръв между равни" сред сръбските кнезе, е да се отърве от опасната конкуренция в лицето на популярния вожд на първото сръбско въстание. „Мисия", която, може би, импонира и на Русия. Карагеорги и повечето от съратниците му след 1814 г. живеят в Бесарабия, Влашко или Молдова и чакат удобен момент да се върнат в Сърбия. От април 1816 г. в продължение на девет месеца сръбският войвода е поканен от Александър I в Петербург, където дори му е поръчан портрет (по ирония на съдбата, той ще се окаже „предсмъртен")[73]. Руският император има възможност да опознае честолюбивия, амбициозен и авторитетен, но и трудноконтролируем сръбски лидер. Вероятно и Карагеорги е направил своите изводи: главният, – че не може в този момент да разчита на официална Русия за освобождение на Сърбия. Затова и лесно е вербуван от дейци на *Филики етерия* скоро след завръщането си в Бесарабия. Убит е на сръбска земя на 12 срещу 13 юли 1817 г. по тайна заповед на Милош[74], връщайки се в родината, за да подготвя съвместно с гърците въстание... Веднага след това сръбска Скупщина признава Милош за наследствен върховен княз на Сърбия.

Сериозното разузнаване (както и сериозната наука) изразходва много време, изисква пари и усилия. За да е наясно със замислите на противниците си, Милош поддържа скъпа мрежа от частни агенти, куриери и други доверени служители. В началото повечето от тях не са сърби, макар да не липсват и такива. Важно е да се отбележи, че сред най-доверените лица на сръбския княз са българите Марко Георгиевич (освен че е *главен митничар* в Белградската митница, той осъществява и връзката с руското консулство във Виена в качеството на *бечки политически агент*, участва и в депутации в Цариград), Пантелеймон хаджи Стоило (наследява първия на постовете му в Белградската митница и Виена и дългогодишно посредничи при предаване на ин-

[73] *Стойковић, Д.* Цит. съч., 169–173.

[74] От кого ли се е учил Милош на политическите умения за оцеляване и планомерно постигане на поставената цел? Жената на Карагеорги е *кумица* на съпругата на Милош, а двамата са воювали заедно в първото въстание. Това обаче няма да му попречи да действа без скрупули, ако трябва да заздрави властта си, а чрез нея и автономията на Сърбия. Когато обаче през 1831 г. опасностите са поотминали и синът на Карагеорги със семейството си пристига на границата на Сърбия, Милош нарежда да им се осигурят достатъчно пари от личните му средства, настанява ги в своя къща в Кралево (Влахия), а през следващите години ги премества в мошията Пояна. В грижите за осигуряване удобства на изгнаниците е ангажиран и нашият Димитър Мустаков. Въпреки многократните молби, Милош така и не разрешава на Александър Карагеоргиевич да се върне в Сърбия. Това става възможно едва при сина му, през лятото на 1840 г., след двадесет и седемгодишно изгнание, когато Михаил Обернович го назначава за член на Белградския окръжен съд. А на 15 април 1841 г. го определя за поручик и свой адютант. Повече вж.: *Петровић, М.* Цит. съч., с. 396, 400, 402; *Стойковић, Д.* Цит. съч., 174–175.

формация от и за Д. Мустаков), споменатият неколкократно Михаил Герман и, разбира се, Димитър Мустаков (по-късно се включва и брат му Христо, като двамата най-често действат във Влахия и Молдова). Любопитно е да се проследят детайлите на тази мрежа, но за този текст това не е необходимо.

Освен чисто търговски и стопански ангажименти, първите политически задачи на Димитър, поставени от страна на Милош Обренович, са свързани именно с наблюдение за придвижването на „овдовялата" след смъртта на Карагеорги сръбска емиграция и съвпадат по време с разрастване дейността на гръцката нелегална *Филики етерия*. А също и проучване намеренията и своевременно информиране за замислите им. Тази дейност му спечелва прозвището *шпионин*[75] в определени среди на живеещи в Земун или Виена сърби, оказали се временно (или трайно) в опозиция на Милош. Събирането на информация за постъпките на определени хора в случая може да се определи като вид „тактическо" разузнаване от страна на сръбския княз, който трябва да оправдае пред Портата крайните си действия срещу свои политически противници и бизнес конкуренти. Но най-вече иска да мотивира пред императора настояването си емигрантите да бъдат заселени навътре в Русия, за да не могат да плетат интриги срещу него. С такава мисия дори е пращан в Петербург Михаил Герман. Димитър Мустаков е сред тези, които осигуряват подходяща информация за мотивите в дългите писма на Милош до руските политически фактори[76].

Този, който събира от свое име и предава на друг информация за трети лица, „рискува" да бъде определен като най-обикновен интригант. Разликата между действията на частните лица и „правителствения" шпионаж, ако може така да се определи разузнавателната мрежа на Милош, се състои в методите и главно в размаха[77]. Стойността на тази информация зависи от уменията на конкретния човек, който обикновено познава езиците, обичаите, географията... Често той трябва да пътува, за да я открива и събира[78]. Друг път

[75] В разгара на битка разузнавачът традиционно е *войник*. Когато съществува напрежение, но няма конфликт (каквато е ситуацията между Милош и напусналите страната негови противници), той обикновено е *шпионин*. *Полк, У.* Цит. съч., с. 251. Всъщност епитетът е документиран в цитираното и коментирано по-горе писмо на слависта Й. Копитар до В. Караджич от 29 ноември 1822 г. Вж.: *Вукова* преписка. Књ. I..., с. 205. Едва ли Караджич обаче има основание да обвинява други в подобно „подхлъзване", след като самият неедкократно предлага подобни услуги главно на Русия. Вж.: *Внешняя* политика России... Сер. II (1815–1830). Т. 4 (12), март 1821 – декември 1822. М., 1980, с. 197, д. 74; *Карасев, В. Г.* Вук Караджич и Россия. – Във: Славянское источниковедение. Сб. статей и материалов. М., 1965, 218–227, д. 3.

[76] Внешняя политика России... Сер. II (1815–1830). Т. 1 (9), ноември 1815 – септември 1817. М., 1974, 517–518, д. 157. Повече вж. у: *Стојковић, Д.* Цит. съч., с. 171.

[77] За принципите на разузнаването и шпионажа вж. у: *Полк, У.* Цит. съч., част V.

[78] Вероятно и с политически поръчки, освен заради стопански сделки, пътува и Димитър Мустаков. За момента сведенията са епизодични, за да ни дадат по-голяма яснота. Но е интересно да се спомене изнесената в този сборник информация, датирана от 6 ноември

интересните „обекти“ живеят временно в Букурещ, като напр. застаряващият съратник на Карагеорги, сега *с чин полковник и руска пенсия*, който *още не бил оставил политиката*. По сведение на информирания руски консул в Букурещ А. Пини през лятото на 1819 г. във влашката столица той създавал *интриги против сръбския депутат Михаил Герман и искал да заеме неговото място*. Опитите му да се включи през следващата, 1820 г. в подновените опити за създаване на гръцко-сръбски съюз за съвместни действия, като замине за Сърбия, пропадат поради намесата на *някои интриганти*[79]. Дали източникът на информацията визира тук и Мустаков, не знаем. Но, както ще видим по-долу, той е в течение и участва по същото време в подобни акции, пряко свързани с опитите на *Филики етерия* да привлече сръбския княз за съвместни действия.

Както може да се очаква, не разполагаме с достатъчно конкретни данни за тази дейност на Димитър Мустаков. Но явно е бил търсен за събиране и анализиране на информация (качества, необходими и за адвокатската му практика), ако съдим по писмо от 7 януари 1837 г., разменено между Йоан Стаму от Крайова и Кирияк Стаму от Одеса, в което първият се оплаква, че не е успял да научи къде се намира длъжникът му *Атанасиос Ненович*. Затова потърсил помощ, но *дори* и *Мустаков не успял да го информира*[80]. Откога и като какви се познават Димитър и Атанас, и дали този документ отразява и лични елементи в отношенията им, сега е трудно да гадаем. Но е факт, че след пет години Атанас Некович ще се опита неуспешно да „натопи“ Димитър Мустаков като един от главните организатори на Втория браилски бунт (1842)[81].

Трудно е, докато събираме парченцата от биографията на *агента* Мустаков, да не попаднем в плен на свои стереотипни представи и предразсъдъци[82],

---

1826 г. за негово пътуване от Цариград до Букурещ. Catalogul documentelor referitoare la viața economica a Țarilor Romвne în sec. XVII–XIX. Documente din arhivele statului Sibiu. vol. 2. București, 1967, p. 485, No 2407. Цит. по: *Данова, Н.* Цит. съч. По същото време в османската столица пристига и Михаил Герман, но от Петербург. Вероятно носи на сръбската дипломация и решенията, подписани в Акерман по същото време. Вж.: Внешняя политика России... Т. 6 (14)... с. 676, д. 236.

[79] Повече у: *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение в России. Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. М., 1970, с. 257, б. 36.

[80] Сега се надява да получи информация от своя приятел Герман, *агент на Сърбия*, който се очаква да пристигне. Вж. *Данова, Н.* Цит. съч. За споменатия *длъжник* Атанас Некович (ок. 1770/80–вер. 1849), вж.: *Бояджиев, П.* За личността и обществената дейност на Атанас Некович. – Векове, 1981, № 5; *Рачева, В.* Руският политически фактор и българската идея за автономия (1806–1829). – Минало, 1999, № 1, 37–43.

[81] *Романски, Ст.* Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г. – Сб. БАН, т. 14, 1921, 71–74, 107, 111. Немските документи от разпита на Некович са коментирани от *Велики, К.* Браилските бунтове 1841–1843. С., 1968, 120–121, б. 134.

[82] Преди повече от половин век американският социален психолог Гордън У. Олпорт пише, че стереотипите съдържат едно убеждение, докато предразсъдъците се състоят от убеждение и същевременно от фиксирано мнение, които обикновено включват нравствен компонент. Повече вж. у: *Джордано, К.* Културни групови стереотипи и предразсъдъци. Критичен раз-

актуални за „злободневието“ на прехода от тоталитарно към демократично общество. Политическата история често е по-многопластова, отколкото изглежда на пръв поглед. Невинаги е лесно да бъде обективно изследвана. Затова ще дам кратък пример за меродавните правила в Голямата игра (незначителна част от която са Милош и Мустаков) от биографията на популярния писател Даниъл Дефо. До 1864 г. той вероятно е бил известен (и сред българите!) главно заради романа си *Животът и необикновените, изумителни приключения на моряка Робинзон Крузо, родом от Йорк* (1719). Тогава обаче един от биографите му открива архивни материали, от които се вижда, че Дефо е изпълнявал години наред длъжност на таен правителствен агент. Вербуван е от министъра на торите Р. Харлей (нали политиката е *мръсна работа*?), докато е прекарвал година и половина в затвор *с най-грозни престъпници*. Писателят и журналист поел задължение *да смекчава опозиционната полемика против правителството, да обработва общественото мнение, да създава настроения между избирателите* и пр., все неща, нетипични за Балканите в края на XVII и началото на XVIII в., но „ежедневие“ за парламентарна Англия. Поучителната история не свършва тук: Дефо като *човек ту на това, ту на онова правителство*, станал *важна политическа персона* и се отличил като посредник в преговорите за обединението на Шотландия с Англия. Дори описал и издал историята на тази уния (1709), а след като се оттеглил от активната политика, започнал да пише *Всеобща история на търговията* (!)[83]. Ако трябва да извлечем поука, то тя е, струва ми се, че идеалът за историка си остава да не идеализира, нито да осъжда, но да се опитва да разбере мисловните нагласи и ценности на предците.

ДИМИТЪР МУСТАКОВ – НАБЕДЕН ЗА ЕТЕРИСТ?

През пролетта на 1818 г. връзките на етеристите със Сърбия, прекъснати след убийството на Карагеорги, са подновени. Известна посредническа роля в преговорите от лятото и есента на 1820 г. играе Димитър Мустаков[84]. Ще я проследя по-подробно, доколкото е възможно към настоящия момент, тъй като в литературата битуват не съвсем точни твърдения относно неговата съпричастност към революционната организация *Филики етерия*[85]. Бил ли е

мисъл в етнологична и социологична перспектива. – Във: Власт, недоверие и наследство. Скептична антропология. С., 2006, с. 289, 290, 297, 298.

[83] *Шишманов, И.* Сравнителна литературна история..., 98–102.

[84] *Тодоров, Н.* Филики етерията и българите. С., 1965, с. 55, 56, б. 97, 59.

[85] *Тодоров, Н.* Освободителните движения на Балканите и ролята на българите в тях. – Във: В памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974, с. 123; *Мирчева, К.* Братя Мустакови. – Във: Кой кой е сред българите XV–XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. С., 2000, с. 177.

Димитър член или симпатизант на гръцката нелегална организация, чиято история и днес предизвиква спорове и съмнения? Или името му е отлежало в документи единствено поради връзката му със сръбския княз и водените с него преговори? Едва ли може да се отговори еднозначно, още повече като се има предвид написаното дотук за характера на неговите служебни ангажименти към Милош. Но да тръгнем от началото.

В 1814 г., вероятно през септември (тогава се открива и Виенският конгрес!), в Одеса Николаос Скуфас, Атанасиос Цакалов и Емануил Ксантос създават поредната гръцка организация с благозвучното име *Дружество на приятелите,* или *Филики етерия.* В първите години тя е ограничена в рамките на Южна Русия и прилича по-скоро на масонска ложа, отколкото на революционна структура[86]. И не бива да се бърка със създаденото година по-рано в Атина легално общество, поставило си за цел да разпространява просвещението сред гърците и да събира старини. Атинската организация се назовала *Филомузос Етерия* (*Общество на приятелите на музите*), а за неин председател е избран английският филолог Фредерик Норт[87]. Одеската *Филики етерия* не бива да се смесва и с основаната през януари 1815 г. във Виена трета организация, наречена също *Филомузос Етерия,* но по инициатива на Й. Каподистрия и под патронажа на Александър I, и със зле прикрита цел да изземе инициативата от английските филелини. Каподистрия дори организирал сред присъстващите на Виенския конгрес аристократи събиране на средства в полза на гръцкото просвещение, където, както можем да се досетим, най-голям дарител се оказал руският император[88].

Учудващо за нелегална организация, но от ранния период на съществуване на *Филики етерия* са запазени достатъчно документи, които дават информация за нейния числен и етнически състав. Макар че още от 1817 г. в обществото започват да влизат гръцки търговци и гърци аристократи, принадлежащи към руската офицерска и чиновническа среда, практически към февруари с.г. броят на членовете на организацията не превишава двадесет души(!) и всички те (освен двама) по това време се намират в Русия. В архива на етериста П. Секерис са оцелели служебен списък на членовете на тайното общество и *посветителни писма* (вид анкети за новите членове,

---

[86] *Арш, Г. Л.* Историография *Филики етерия.* – Новая и новейшая история, 1964, № 3, с. 61; Етеристкое движение в России..., 167–168; Новогреческое Просвещение и Россия. (К постановке проблема). – Във: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Балканские исследования. Вып. 9. М., 1984, с. 306, 308–309; *Нарочницкий, Л. Н.* Греческое национально-освободительное движение и Россия. – Вопросы истории, 1980, № 12, с. 59.

[87] *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 180.

[88] *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение...; Греческий вопрос во внешней политике России (1814–1820 гг.). – История СССР, 1978, № 3, с. 146; Новогреческое Просвещение и Россия..., 308–309.

съставяни при встъпването им), съдържащи данни за професията на завербувания, сумата на първоначалната му вноска, време и място на приемането му в организацията. Те са в основата на изследавне за персоналния състав на *Филики етерия* за целия период на съществуването ѝ, направено през 30-те години на XX в. от гръцкия историк В. Мексас. Неговият „списък" съдържа имената на 541 активни етеристи. Списък на 692 души отпечатва и първият историк на организацията Филимон, в приложение към том първи на второто издание на своя труд за гръцката революция. Изследванята не са ми познати, но предвид характера и дейността на тайното общество до пролетта на 1818 г. (когато центърът е преместен в Цариград и е направена реорганизация с цел масовизиране на структурите), смятам за малка вероятността Димитър Мустаков да е сред тях[89].

Възможно ли е Димитър да е бил привлечен в тайното общество „по линия" на българския му произход и самосъзнание? Доказано е включването на българи както в отрядите на Тудор Владимиреску и Александър Ипсиланти през пролетта на 1821 г., така и масово българско участие в боевете за гръцката независимост в Морея през 1821–1828 г.[90] Не са ми известни документи, които да причисляват Димитър към посочените събития. Изключение правят крайно тенденциозните показания на Ат. Некович от ноември 1842 г. (дали тогава Димитър не е вече починал?) пред австрийския консул в Букурещ, където със задна дата немного ясно и трудно проверимо е намесено името на Мустаков и на починалия през 1829 г. племенник на Атанас – Александър Некович[91].

Далеч по-несигурна е обаче изворовата материя, що се отнася до установяване привързаността и съпричастността на българите към идеите на гръцката нелегална структура от създаването ѝ до началото на въстанието[92] (т.е. именно в периода, който тук разглеждам). Известно е, че мястото и ролята на българските земи в плановете на етеристите се менят неколкократно и се

[89] Както пише съветският изследовател Г. Арш, за съжаление, за последните три години от съществуването на организацията (1818–1821) са запазени и изследвани само откъслечни данни за членския ѝ състав. Вж.: *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 15, 183, б. 18. 210; Историография *Филики етерия*..., с. 61; *Нарочницкий, Л. Н.* Цит. съч., с. 60.

[90] Повече за участието на българи в Гръцкото въстание вж.: *Тодоров, Н.* Филики етерия...; *Тодоров, Н., В. Трайков.* Българи участници в борбите за освобождението на Гърция 1821–1828. С., 1971; Сб. 150 години от Гръцкото въстание. 1821–1828. С., 1973.

[91] Подробно вж.: *Велики, К.* Браилските бунтове..., 120–121, б. 134; Политическата дейност на българската емиграция във Влахия в първите две десетилетия на XIX в. – Във: Страници от миналото..., с. 70, б. 78, б. 79.

[92] *Кисимов, П.* Кратък очерк на въстанията на българите за освобождение през последните четири века до Освободителната война в 1877 г. Шумен, 1999; *Цончев, П.* Из стопанското минало..., с. 607; Из общественото и културно минало на Габрово. Габрово, 1996, 285–287; *Генчев, Н.* Възрожденският Пловдив. С., 2007, 81–83; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 2. Общественополитически живот в Сливен и Сливенско. С., 2002.

прецизират едва в навечерието на въстанието, при това без да се постигне консенсус. Вербуват се хора с военни умения или богати търговци, някои от които открито се гърчеят[93]. Първите българи са привлечени към организацията през 1817 г. Те могат да се определят като „професионални" военни с богат опит от участие като доброволци в руско-турските войни и живеещи по това време във Влахия, Молдова или Бесарабия. Сред тях се откроява името на каминара (началник на княжеската гвардия на влашкия господар) Сава Бимбаши. Той е въвлечен в началните планове на етеристите от авантюриста граф Никола Галатис, който всъщност пръв започва да разширява етническия състав на организацията чрез вербуването, което извършва „под носа" на властите и консулите в Дунавските княжества в продължение на повече от година през 1817 и 1818[94]. През 1817 г. драгоманът на руското посолство в Яш Георгиос Левендис, грък от Пелопонес, включва във *Филики етерия* Хаджимихалис[95]. Друг виден етерист, Афанасиос Секерис, установява в началото на август с.г. в Рени контакт с щабс-ротмистър, офицер от щаба на втора армия Димитър Ватикиоти, който, макар и грък по произход, се ползва с голям авторитет сред българските преселници в Бесарабия и именно на него се разчита за набиране на средства и активното им участие в бъдещи бойни действия[96].

---

[93] Любопитни са действията на Васил Априлов. През юни 1841 г., двадесет години след началото на Гръцкото въстание, той споделя публично своя принос за финансиране на гърците, желаещи да се сражават за родината си. Пише, че в качеството си на *ефор* дарил значителна сума и дори предоставил обширно помещение от своя *завод за водка*, за да подготвят заминаването си. Вж.: Деиница ново-болгарскаго образованія..., с. 75. Че този жест на Априлов не е спонтанен, свидетелства неговата дългогодишна обвързаност с гръцката община в Одеса и особено с гръцкото Търговско училище там – факти, които авторът „свенливо" премълчава. Вж.: *Арнаудов, М.* Васил Е. Априлов. Живот и дейност. Съвременници (1789–1847). С., 1971, 116–117; *Арш, Г. Л.* Греческое коммерческое училище Одессы в 1817–1830 гг. (Из истории новогреческого Просвещения). – Във: Общественные и культурные связи народов СССР и Балкан XVIII–XX вв. Балканские исследования. Вып. 10. М., 1987, 3–62; *Кларк, Дж.* Цит. съч., 156–157.

[94] Случаят *Галатис* е много интересен и показателен не само за началната история на *Филики етерия*, но и за информираността и отношението на руските власти на най-високо ниво към замислите и намеренията на гръцкото тайно общество в онзи момент. Повече вж.: *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение...; *Иовва, И.* Бессарабия и греческое национально-освободительное движение. Кишинев, 1963, с. 49, 51.

[95] Левендис, който в периода април – юни 1817 г. временно управлява руското консулство в Яш, има пряко участие по същото време и в акцията по нелегалното прехвърляне на Карагеорги в Сърбия. *Вурнас, Т.* Филики этерия. – Новая и новейшая история, 1964, № 3, 37–38; *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 189, 190, 193; *Camariano, N.* L'activité de Georges Olimpios dans les principautés Roumaines avant la révolution de 1821. – Revue des études sud-est européennes. T. 2, 1964, № 3–4, 439–440; *Стојковић, Д.* Цит. съч., с. 174.

[96] Повече за Димитрий Павлович Ватикиоти (ок. 1792–1820) вж. у: *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 207, б. 25, 266, б. 62; *Конобеев, В.* Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972, с. 173, 177.

Това, което знаем за българската среда и контакти на Димитър Мустаков в първите две десетилетия на XIX в., макар да е крайно недостатъчно и да не предрешава въпроса, не ми дава сериозни основания да продължавам да „търся" името му в документацията на и за *Филики етерия* до реорганизацията ѝ от 1818 г. Едно бъдещо по-задълбочено издирване в гръцки, румънски, сръбски и руски източници ще прецизира изводите за началното му включване в плановете на етеристите. Но към днешна дата допускам за по-вероятно привличането му да е свързано не толкова с лична ангажираност с идеите и целите на гръцкото тайно общество, колкото с ангажиментите му към сръбския княз Милош Обренович. Затова ще се опитам да хвърля известна светлина върху преплитането на „служебната" дейност на Димитър Мустаков с банскалията Михаил Герман и с дългогодишния дипломат, детайлно познаващ региона – руският генерален консул в Яш и Букурещ Александър Ал. Пини. Ето някои факти и съпоставки в подкрепа на горното.

През пролетта на 1818 г. центърът на *Филики етерия* се премества от Одеса в Цариград и се създава ново ръководно тяло, т.нар. *Архи.* Цялата година е белязана от важни промени. Етеристите започват да разпространяват структурите на организацията и сред гърците в Османската империя, като особено важните области за бъдеща дейност се разделят по географски признак. За всеки регион е избран *апостол.* През септември в Букурещ пристига определеният за работа във Влахия и Молдова *апостол* Пендедека и в качеството си на руски търговец (удобно прикритие за конспиративна дейност!) представя на консула Пини препоръчително писмо от външния министър граф Каподистрия, издадено преди повече от шест месеца. Подновяват се и усилията за постигане на договорка за съвместни военни действия със сръбския княз. Всъщност много факти говорят, че от края на 1818 и през първата половина на следващата година започва вербуване и на редица руски чиновници, повечето от гръцки произход, заемащи възлови служби по границата с Молдова и в консулствата и вицеконсулствата в княжествата[97]. След неуспешните опити да бъде официално привлечен и Каподистрия, начело на организацията през април 1820 г. застава Александър Ипсиланти. Той е млад, роден е през 1792 г. в османската столица (може би е „връстник" на Димитър Мустаков?), притежава военен опит (от 1817 г. е с чин генерал-майор от руската армия), никога не е бил в Гърция и не познава добре сънародниците си. Но принадлежи на популярна фанариотска фамилия, а името му се свързва с руския император Александър I. Това се оказва достатъчно за Ксантос и Манос, за да му поверят в разрез с правилата на организацията еднолична власт по непосредствената подготовка на предстоящо въстание[98].

---

[97] *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 195, 200, 205, б. 20, 206, 224, б. 4; *Вурнас, Т.* Цит. съч., с. 38; *Иовва, И.* Цит. съч., с. 48.

[98] Историята на *Филики етерия* след поемането на ръководната роля от Александър Ипсиланти не е детайлно изучена, много документи не са запазени или не са издирени. Повече вж. у:

Тази засилена активност трудно може да остане незабелязана. Особено от политик като М. Обренович, който, лавирайки умело между етеристите, Русия и Портата, ще успее да извлече сериозни дивиденти от очертаващата се източна криза. За да е в течение на плановете за готвено въстание и същевременно да следи нюансите в политиката на своята покровителка Русия, Милош активизира своята разузнавателна мрежа, особено място в която заема неговият съветник и агент в Букурещ М. Герман. В усилието да бъде добре информиран, сръбският княз не се спира пред нищо: използва в контактите си с етеристите свои довчерашни противници (какъвто е Георгиос Олимпиос), дори назначава в Канцеларията си (от 1820 до 1822 г.) един от активните етеристи, Георгиос Евагелидис. Последният знае турски и сред главните му задачи е да посредничи за осъществяване на връзка с белградския паша. Скоро обаче, поради бърза промяна в плановете, той става един от посредниците при преписката на Милош с Герман и руския консул А. Пини[99]. От този период имаме и първите сигурни податки за ангажираност на Димитър Мустаков в мрежата на контакти и „пазарлъци" между ръководството на *Филики етерия* и Милош Обренович. Допускам, че неговата роля става по-„видима" след заминаването през 1820 г. на Герман за Цариград в качеството му на посредник между руския посланик Г. А. Строганов и сръбските *депутати* там по преговорите за регулиране привилегиите на сърбите и наследствената власт на Милош. Както бе изяснено по-горе, двамата добре се допълват и в бъдеще все по-често Мустаков ще замества Герман.

След като през юни 1820 г. Ал. Ипсиланти получава от Александър I отпуск *по болест*, той се заема с непосредствената подготовка на въстанието. За целта на статията не е нужно да се проследяват усилията му за набиране на пари и за съгласуване на действията с тези на Али паша Янински, който от юли с.г. води реална война със сюзерена си Махмуд II; не е необходимо да се коментират и действията, предприети за проучване на настроенията сред влашкото и българското население предвид плануваната развръзка[100]. Важно е обаче да се открият настойчивите опити за договаряне с Милош Обренович.

През юли отново са потърсени услугите на цитирания по-горе сърбин Стефан Живкович, който трябва да замине в Сърбия, за да сключи сръбско-гръцки съюз. Пътуването му е осуетено, но едва ли само поради нечии *интриги* в Букурещ. Дори да бе осъществил мисията си, той едва ли щеше да изпълни поставената задача, предвид отношенията му със сръбския княз

Арш, Г. Л. Етеристкое движение..., с. 209, 225–228, 235, 238, 242 и др.; Греческий вопрос..., с. 153; Историография *Филики етерия*..., с. 58.

[99] *Маринковић, М.* Цит. съч., с. 10, 27–28; *Стојковић, Д.* Цит. съч., 171–172.

[100] *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 245, 255–258; *Иовва, И.* Цит. съч., с. 59.

и предприетата от последния тактика на изчакване и протакане[101]. Затова Е. Ксантос се насочва към Димитър Мустаков и през септември с.г. го снабдява с 1000 гроша (гр.), които да отнесе в Сърбия[102]. Вероятно освен парите Мустаков е получил и писма, адресирани до Милош. За важността на мисията му косвено свидетелстват податките за ролята, която етеристите отреждат на Сърбия в предстоящите събития. Уточняваният неколкократно през септември и октомври в тесен заговорнически кръг конкретен план предвижда на всяка цена въстание на сърбите, което да предшества гръцкото. Някои от по-напористите етеристи (или по-безотговорни?), напр. българинът Сава Бимбаши (известен още като *Савва Фокиано*), който по същото време е получил 8000 гр. за „текущи разходи", конкретизира смели идеи. Той предвижда сръбските войски да се насочат към Босна и България. По-интересно е направлението в българската територия. Сръбската войска ще се раздели на две части: едната ще напредва към Ниш и София, а другата – на север, към Видин и о. Ада кале, покрай Дунав (не можем да отречем географските му познания!). Ако за 1820 г. това изглежда на някого нереално, то след почти 60 години, както знаем, ще бъде осъществено по руски план[103].

Но да се върнем на Д. Мустаков. Според писмо на същия Сава Бинбаши от 16 октомври *пратеникът* Мустаков още не е заминал за Сърбия под удобния и трудно проверим претекст за размирни и опасни пътища. Понякога в политиката очевидното бездействие може да донесе повече дивиденти, отколкото непремерената активност. Ако изпреварим събитията, ще установим, че Милош Обренович от самото начало на преговорите няма намерение да се обвързва с планове за въстание, напротив, привидно се вслушва и съобразява със засилващия се натиск от руска и турска страна, преследвайки свои цели[104]. Можем, струва ми се, да твърдим уверено, че Димитър Мустаков е запознат с тази тактика, предвид частичната роля, която има в преговорите, и с оглед на прецизно установения канал за своевременна връзка през Земун, в който участва и споменаваният в този текст Марко Георгиевич.

Не знаем дали Мустаков е пътувал до Сърбия през есента на 1820 г., но явно резултатите от посредничеството му не са били задоволителни за

---

[101] *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., 256–257; *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 56.

[102] Това е само малка част от сумата от 45 000 гр. (събрана за два месеца в Одеса!), която Ипсиланти предава на доверения си помощник Е. Ксантос за организиране на непосредствената подготовка. *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 56, б. 97, 59.

[103] *Бобриков, Г. И.* Въ Сербіи. Изъ воспоминаній о войне 1877–1878 гг. СПб, 1891. За плана на каминаря Сава Бимбаши вж.: *Иовва, И.* Цит. съч., с. 64; *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., 264–267, 275–276.

[104] Интересни съвети в тази посока от Цариград му дава М. Герман: да ласкае пратениците на Ипсиланти и да се представя за негов приятел, но да не подписва нищо. *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. I..., с. 269, 463 и др.; Милош Обреновић. Књ. II..., 14–16; *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 56; *Стојковић, Д.* Цит. съч., 179–180.

Ипсиланти и съмишлениците му. Затова продължават опитите за включване на Сърбия в предстоящото въстание (първоначално планувано за средата на ноември с.г.[105]). Последна ще се окаже мисията от края на декември 1820 г. и началото на януари 1821 г. на тесалийския свещеник Аристидис Папас, който носи проект на *отбранителен и настъпателен, вечен и нерушим съюз* между Гърция и Сърбия. Но при опит да премине границата при о. Ада кале той намира смъртта си[106]. Намерените в него документи са заловени от турците и препратени по „каналния" ред. От турските власти в Цариград чрез драгомана на Портата Аристархи сведения за съдържанието им достигат и до руското посолство[107]. А от писмата на посланика граф Строганов до канцлера Неселроде – днес и ние знаем за тях. Възможно ли е под напора на бързо развиващите се събития и засегнати интереси при пренасянето на информацията през толкова пряко заинтересовани страни част от нея да се е трансформирала в непроверими слухове?

След като в средата на януари 1821 г. при тайнствени обстоятелства скоропостижно умира князът на Влахия Ал. Суцо, шефът на местната войска (т.нар. пандури) Т. Владимиреску вдига въстание, което бързо обхваща Олтения. Той се насочва към Крайова, а други етеристи овладяват Галац. На 22 февруари 1821 г. Ал. Ипсиланти минава границата и влиза в Яш. Скоро след това Владимиреску пристига пред Букурещ. Така започва въстанието във Влахия и Молдова, а на 13 март е обявено и в Пелопонес[108]. По същото време император Александър I е сред стожерите на конгреса на Великите сили в Лайбах (Любляна), свикан поради избухнало въстание в Неапол. Известна е публичната му позиция на пълно и категорично разграничаване от случващото се на Балканите.

Междувременно в руското посолство в Цариград са получени донесения от генералния консул в Букурещ А. Пини за готвените мерки на турските влас-

---

[105] В началото на ноември 1820 г. са правени няколко опита да се подпише споразумение за незабавни съвместни действия с Милош Обренович. Емисари изпраща както Ипсиланти, така и назначеният от него за главнокомандващ армията в Дунавските княжества Георгиос Олимпиос, един от най-дейните етеристи, който намира смъртта си по време на въстанието през 1821 г. Опитите са безуспешни. Подробности у: *Иовва, И.* Цит. съч., 68–69; *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 275, 278.

[106] *Вурнас, Т.* Цит. съч., с. 39; *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 284, 288; *Тодоров, Н.* Филики етерия..., с. 56; *Иовва, И.* Цит. съч., 69–70; *Стојковић, Д.* Цит. съч., с. 181.

[107] Това не са единствените документи, заловени или предадени на турските власти в навечерието на въстанието. От февруари привличането на хора и подготовката за въстание на много места става толкова явна, че е трудно допустимо Портата, както и Русия, да са изненадани от избухването на въстанието първо в княжествата, а след това и в Гърция. *Иовва, И.* Цит. съч., 65–66; *Арш, Г. Л.* Историография *Филики етерия...*, с. 57; Етеристкое движение..., 286–289.

[108] *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 288, 292; *Стојковић, Д.* Цит. съч., с. 181; *Вурнас, Т.* Цит. съч., с. 40.

ти по окупация на Влахия и започналите репресии там. Това допълнително изостря напрежението около посланика Г. А. Строганов, който е оставен да реагира, без да е получил конкретни инструкции от своите „началници". На 6/18 март 1821 г. той докладва на канцлера Неселроде за свои разговори с лица, близки до някои министри на Високата порта. От тях научил, че в писмата на Ипсиланти и на *руския търговец Димитър Мустаков* (взети от попадналата в турски ръце преписка на първия с Милош) се твърдяло, че въстанието в цяла Гърция, сигнал за което, по думите на Ипсиланти, е размирието на Владимиреску, е подготвяно в Русия и се поощрява от нейното правителство. Слуховете за съдържанието на писмата потвърдил косвено и намиращия се в столицата сръбски агент Михаил Герман. Строганов споделя с Неселроде удивлението си, че само няколко дни преди това турските министри осведомили сръбските *депутати* за подробностите в прихванатата кореспонденция на Ипсиланти. Нещо повече, Портата имала намерение лично да предостави на Строганов доказателства за приведените по-горе *факти* единствено с цел, за да го убеди в *съществуването на интриги*, целящи злепоставянето на Русия[109].

Естествено руският посланик докладва на Неселроде и за мерките, които е предприел за ограничаване на разрастващия се скандал (за да се дистанцира напълно от версията за съпричастност към размириците, Русия ще положи доста усилия). Първо, изпратил ново писмо до сърбите, в което призовавал Милош „да седи мирен" и да следи за поведението не само на поверената му провинция, но и на частни лица. А на генералния консул в Букурещ наредил *да бъде до последния момент там, където са и законните власти,* при които е акредитиран. Повторил указанието да се придържа към *предишната твърда линия*, като му *поръчал да наблюдава поведението на Мустаков* и даже да конфискува „бумагите му", *ако у турците се появят по-основателни подозрения*[110]. Едва ли само първият прочит на този интересен документ оставя усещане за нещо недоизказано. Какви са тези „документи" на Мустаков, за които става дума? И които могат да бъдат или да не бъдат конфискувани в зависимост от степента на основателност на турските подозрения?

Вероятно „ключът" е в документацията на Александър Александрович Пини и в архивите на руското генерално консулство в Букурещ и Яш, публикувани само епизодично. Пини е роден през 1756 г. и в периода 1812–1817 г. е генерален консул в Молдова, а в 1817–1822 г. – генерален консул във Влахия, след което излиза в оставка. И той, и сменилият го на поста в Яш А. Н. Пизани, са гърци и вероятно съчувстват на гръцкото освободително движение, както допуска Г. Арш. Но тук въпросът не е в очакваното съчувствие. А в това, че

[109] Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., 50–52, д. 12, 632–634, б. 44.
[110] Пак там.

по време на кариерата си в княжествата консулът осъществява не само руската политика спрямо Сърбия, но е в течение и на редица политически акции на дейци на *Филики етерия* (напр. на Н. Галатис, Г. Олимпиос) и неведнъж се налага да ги спасява от компроментиращи (тях и консулството!) ситуации или дори от затвор и присъди[111]. Защо да не допуснем, че е съвсем наясно и с действията на Димитър Мустаков, а също и с мотивацията му? Още повече че Мустаков ще продължи да работи за Милош съгласувано с руското консулство, макар и временно преместено на австрийска територия.

Как завършва историята с набеждаването на Димитър Мустаков на най-високо „държавно ниво" за един от главните съзаклятници? Десетина дни след първата вест за прихванатата от турските власти преписка между А. Ипсиланти и Милош Обренович, на 17/29 март, Строганов изпраща в Лайбах на Неселроде и копие от въпросните документи, четири на брой, вероятно получени по официален ред от турския външен министър Хамид ефенди. Съдържанието им накратко е следното. Единственият датиран текст е писмо на А. К. Ипсиланти до Милош от Кишинев от 7/19 януари 1821 г., в което му предлага да обсъди с негово доверено лице (не е споменато име, но датата насочва към мисията на А. Папас) сложилата се обстановка[112]. Следващите два документа са съответно военна клетва и *Прокламация* с призив за обединение на всички християни в готовност за обща борба за освобождение от османска власт. Последният документ е може би най-съдържателен и представлява текст на *условията между Гърция и Сърбия* за един *настъпателен и отбранителен съюз*, включващ конкретни задължения при военна обстановка. В това донесение на руския посланик (който е в Цариград от 1816 г. и вероятно бързо се ориентира в ситуацията) вече не се споменава името на Димитър Мустаков.

Разполагаме и с отговор на граф Неселроде под формата на няколко секретни депеши до управляващия Южна Русия граф Ланжерон от 2/14 април с. г. Но преди да ги коментирам, е редно да се уточни следното. От 1816 г. руското Външно министерство се управлява фактически от двама души, различни по своите лични и делови качества: Иоанис А. Каподистрия и Карл В. Неселроде[113]. Вероятно това е удобство за Александър I и за същността на провежданата от него политика. Но в нашия случай се оказва и „нож с две

[111] Внешняя политика России... Т. 1 (9)..., с. 782; *Арш, Г. Л.* Етеристкое движение..., с. 192, б. 42, б. 43, 193, 195; *Стојковић, Д.* Цит. съч., 176–177.

[112] Тук и по-долу съдържанието е предадено по публикацията във: Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., с. 643, б. 73. В писмото четем: *ако Сърбия изрази готовност да встъпи в борба с врага, когато това бъде счетено за удобно, аз обещавам да изпратя в Сърбия един от моите братя или някой друг толкова знатен човек с военни сили и парични средства съобразно с обстоятелствата.*

[113] История внешней политики России. Первая половина XIX века. (От воин России против Наполеона до Парижского мира 1856 г.) М., 1999, 136–137.

остриета". Формално Каподистрия и Неселроде си поделят задълженията и първият след Виенския конгрес отговаря за балканската политика на Русия. Но когато гръцкото въстание започва, той излиза в безсрочен отпуск и заминава за Швейцария. Върху плещите на по-сдържания и консервативен, по немски „педантичен" граф К. В. Неселроде пада тежестта да изведе Русия от очертаващата се криза. Необходимо е известно време за навлизане в „детайлите" на ситуацията (дори за организиран работохолик, каквато слава се носи за графа). И е логично той да не е запознат с лицата, пряко ангажирани в „двойна"-та дипломация (прилагана от векове чрез паралелни тайни структури, *чиито агенти обикновено не са известни* дори *на акредитираните посланици*[114]), водена от Великите сили, в частност от Русия, в региона. В случая обаче е важно да се реагира бързо и публично.

Петте секретни депеши до граф Ланжерон от 2/14 април 1821 г. коментират различни „злободневни" въпроси. Неселроде пояснява, че наличната информация не буди съмнение относно факта, че *Филики етерия* е организация, чиито членове се намират в южните провинции на Русия, граничещи с Османската империя. Над тях по заповед на Александър I трябва да се установи надзор (да не забравяме, че по това време въстанието продължава с пълна сила във Влахия и Молдова и тепърва се разгаря в Гърция и тази мярка изглежда не просто закъсняла). Една от депешите отделя специално внимание на намиращия се в Букурещ *руски търговец* Димитър Мустаков, който се разглежда като един от подстрекателите на въстанието във Влахия. Явно „на страха очите са големи", защото от името на Александър I статс-секретарят нарежда в случай, че той *се появяви в южните руски губернии*, незабавно да бъде арестуван и Ланжерон да представи подробен отчет *за съдебното следствие*[115]. Почти е сигурно, че такова не е провеждано. И то не само, защото набеденият за един от главните етеристи Мустаков не се е появил в Южна Русия...

ЕПИЛОГ

През май 1821 г. руското Външно министерство взема предпазна мярка за обезпечаване личната безопасност на генералния консул в Букурещ и за съхраняване на неговата архива и му дава указания да се премести за неопределено време на територията на Австрия, в Сибиу. Интересно е да отбележим, че въпреки донесенията по адрес на Димитър Мустаков, той е покровителстван от консула Пини и заминава заедно с другите чиновници

[114] *Полк, У.* Цит. съч., 368–369.

[115] Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., 639–640, б. 63.

от генералното консулство. Макар да живее в друга сграда и често свободно да прихожда в Брашов, където вероятно участва в работата на сформираното българско културно общество около Васил Ненович, той продължава безпрепятствено да изпълнява задълженията си на представител на Милош Обренович и да осъществява важна посредническа роля при връзките на последния не само с руските представители. Но също така и с Михаил Герман, по това време важна фигура в преговорите между сръбската депутация (задържана поради събитията в Цариград) и Високата порта[116]. А когато в края на 1822 г. Пини е заменен от Минчаки, то с писмо от средата на февруари 1823 г. Милош Обренович му препоръчва като *сръбски депутат* отново Димитър Мустаков, чрез когото да поддържат връзка[117].

Вярно е и друго – кореспонденцията на сръбския княз с Димитър в този период е стриктно следена и проверявана от чиновници в руското консулство. В част от тези руски донесения той е отбелязван като *грък*, а Марко Георгиевич – като *сърбин*. Въпреки тези неточности, благодарение на добросъвестното проследяване на писмата днес историците могат да четат подробности от тях. Кореспонденцията потвърждава, че сред задачите, които Милош възлага на Мустаков, докато е в Сибиу и Брашов до началото на 1826 г., продължава да присъства събирането на информация за намеренията и действията на сръбската емиграция в Бесарабия. Димитър посредничи и когато Милош изпраща пари до различни личности. Документите са запазили интересна, макар и частична, информация за финансовите средства, които минават през ръцете му при изпълнение на отделни поръчки или като лично заплащане[118]. А в началото на 1825 г. сръбският княз, притеснен от очертаващо се недоволство сред определени среди в Сърбия срещу неговото управление, замисля да изпрати Д. Мустаков в Петербург, за да отнесе лично на граф Неселроде негово писмо. Тази мярка не е одобрена от Русия с формалния претекст, че заминаването му би направило впечатление на Портата и той не получава необходимия паспорт[119].

---

[116] Внешняя политика России... Т. 4 (12)..., с. 197, д. 74, 318–319, д. 117, 647, б. 81, 650–651, б. 96, 666–667, б. 154 и др. За българската емиграция в Брашов и съседния Сибиу и за проектите, които се обсъждат там през 20-те години на XIX в. вж.: *Маслев, Ст.* Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. – Изв. на Института за история, 19,1967, 215–216; *Бур, М.* Писма на книгоиздателя Васил Н. Ненович в Будапещенските архиви (1824–1826). – Изв. на Института за литература, 21, 1972, 219–220; *Кларк, Дж.* Цит. съч., 76–89, б. 43; *Селимински, И.* Цит. съч., 358–365; *Бояджиев, П.* Букурещки съвременници..., 11–20.

[117] Внешняя политика России... Т. 5 (13)..., 113–116, д. 48, 691–692, б. 67, 692–695, б. 69.

[118] Пак там, 270–272, д. 107, 720–722, б. 146, б. 148, б. 149; *Крестић, В., Н. Петровић.* Цит. съч., с. 26, 121, 153, 162, 278, 308–309, 445, 516; *Гавриловић, М.* Милош Обреновић. Књ. III..., с. 3.

[119] Внешняя политика России... Т. 6 (14)..., 727–728, б. 43.

Изреждането на факти и събития може да продължи с изясняване ролята на Мустаков по време на руско-турската война от 1828–1829 г. Възможно е да бъдат проследени и отношенията на Димитър Мустаков (и брат му Христо) със сръбския княз до 1839, а също и до смъртта на Димитър през 1842 г., когато Милош живее в емиграция, но не се е отказал да се върне на сръбския престол. Всички тези въпроси обаче ще бъдат разгледани в друг материал.

Тази статия очертава образа на Димитър Мустаков и началната му политическа кариера по-скоро като щрих, отколкото като пълноценен портрет, в който има повече въпроси и по-малко отговори. Но от изнесеното е безспорно, че около личността на непознатия все още Димитър са фокусирани интересни събития от балканската (и родна) история, които чрез разработването на биографията му тепърва ще се осмислят.

ABOUT AN *AGENT* OF PRINCE MILOSH OBRENOVICH. AN ASPECT OF THE POLITICAL CAREER OF DIMITAR MOUSTAKOV

VANIA RACHEVA

We gather, juxtapose and analyze the sketchy biographical data on Dimitar Moustakov, one of the five sons of hadji Ivan Moustakov, Gabrovo native trader emigrant. The article comments on the education Dimitar might have received in the capital of Vlachia at the beginning of 19th century and figures his family background and circle of friends. We allude to his diverse interests in economics, politics and philology, his ventures and his practice as lawyer. So Dimitar Moustakov is presented as nationally conscious Bulgarian who lives in a cosmopolite between-imperia space.

But the main topic is our attempt to minutely follow and clarify the character of his initial involvement with the prince of Serbia Milosh Obrenovich at the beginning of the second decade of the 19th century and his political career as Obrenovich agent. The article implies the difficulties which accompany the research on certain areas of Balkan history and leaves open directions and possibilities for future complementing of the biography of this interesting and not well studied historical man.

ТРЕВНЕНСКИЯТ РОД МУСТАКОВИ

ИРЕНА УЗУНОВА

Трявна е разположен сред тревненския дял на Средна Стара планина, между Шипченския и Хаинбоазкия проход. Най-ранните исторически сведения за Трявна са отпреди началото на XVII в. Поречието на Тревненската река е гъстонаселено. Непрекъснатият приръст на населението му се дължи на преселванията както от околните планински колиби, така и от по-далечни региони като Търново, Килифарево, Тетевенско, Одринско, Разложко[1].

В края на XVIII столетие възрожденското селище се утвърждава като оживен пазарен и културен център, с окоро 150 колибарски поселища. Според Петко Славейков населението в Трявна се дели на седем категории: чорбаджии, занаятчии, кираджии, дюлгери, наемни работници в Добруджа, иконописци, касапи[2]. През епохата на Възраждането жителите започват да се определят не само по икономически признак, но и според културно-просветната значимост на рода. Най-старият известен тревненски род е Кросневският, дал значими книжовници и летописци, сред които поп Йовчо. Генкови, Захариевци, Витанови, Даскалови, Славейкови, Мустакови и др. се вписват в просветния, културния, стопанския, политическия и обществения живот на Трявна с приноси от национално значение[3].

Тревненският род Мустакови няма биологична връзка с габровския освен общата етимология на името. И в Сливен съществува фамилия със същото име. Според ген. Димитър Мустаков (представител на тази фамилия) неговият дядо – добруджанският войвода хайдут Пею, е имал прякор Палъбъйъкли (Мустакатия), понеже носел дълги мустаци[4].

Сведения за тревненската фамилия Мустакови са предоставени в Регионалния исторически музей – Габрово от инж. Захари Захариев. Добре подредени в таблица, данните за Мустакови са преплетени с информация за други тревненски родове (Кросневи, Икономови, Сливкови и Койчеви), като е спазена роднинската връзка между всеки от тях. Общият брой на вписаните представители от Мустаковия род, влизащите в роствени отношения и създаденото от тях потомство, е 25, като мъжете, продължители на рода, са седем. Най-възрастният от тях, отбелязан в летописа, е роден около 1730 г. Записан е с името Драгошин Буюклийски по занятие хлебар с „дълги мустаци", родом от тревненското село Стръмница. Вероятно тази външна осо-

[1] *Богоров, Ив.* Трявна през Възраждането. С., 1977, с. 9, 31.
[2] Пак там, 47–48.
[3] Пак там, 60–63.
[4] *Мустаков, Д. М.* Дневник (1919–1920). С., 2006, с. 17.

беност е причина за промяна на фамилното име – от Буюклийски на Мустакови. Инж. Захари Захариев не споменава коя е неговата съпруга, но от посочените данни се констатира, че има син – Михаил, роден около 1760 г. Друг ранен представител, посочен в споменатия източник, е Бончо Стойнов Буюклийски (1790–1848)[5].

Въпреки че жените не са продължители на родовото име, те имат своето място в семейството. За това свидетелстват сведенията от използваното родословие. Като достойни представители на фамилия Мустакови, те са предпочитани за създаване на здрави бракове с мъже от други известни тревненски фамилии. Т. напр. Мария Мустакова (1820–1889) се свързва с поп Никола Йовчев Икономов (1819–1865), а Тодорица Мустакова – с Никола Шиваров[6].

Поради това, че липсва пълна информация за жизнения им път, не може да се направи сравнителен анализ за възрастта и времето, през което живеят всички представители на рода. Събраният материал предоставя възможности за обобщения относно практикуваната в рода именна система. Сред мъжките имена най-популярни са Бончо, Иван, Стойно и Тихол. Други имена, с които са наричани наследниците във фамилията, са Койчо (Константин), Михаил, Йовчо, Петър. Само четири са жените, носещи фамилното име Мустакови. Но разнообразието в техните имена е по-голямо и няма повтарящи се – Мария, Тодорица, Цана, Анастасия (Нацка)[7].

За много малко от представителите е събрана информация относно професионалните им занимания. По-конкретни са справките за занятията на онези Мустакови, които продължават жизнения си път след Освобождението. Сред личностите на XX в. е Богдан Тихомиров Мустаков, главен републикански алерголог. Във фамилията има и личности, които ще останат в историята на страната и със своята обществена дейност. Инженер Янко Михайлов Мустаков (1915–1942) е сред най-известните следосвобожденски кметове на гр. Варна, успял да направи много за развитието на града като курорт. Родът има представители и от научните среди: Елена Михайлова Мустакова, внучка на инж. Я. Мустаков, която защитава професура по психология в САЩ, щата Джорджия[8].

Сред популярните в тревненеската фамилия е и Янко Стойков Мустаков – първият български композитор и хоров диригент през Възраждането. Талантливият музикант от фамилия Мустакови (с рожденно име Йонко Стойков Буюклийски) е роден на 3 януари 1842 г. Като информира за родословията на някои от своите съграждани, летописецът поп Йовчо е записал на 28 юли 1848 г.: „Представи се сватя Бончо Стойков Буюклийски". И продължава да бележи, че дядо му Михаил Драгошинов е от село Стръмци, Радовска община, Тревненско, и е известен кираджия с волове, уважаван за времето си човек.

---

[5] *Захариев, З.* Родословия Кросвеви+Мустакови, Витанови. 2007. CD-ROM.

[6] Пак там, с. 8, 21.

[7] Пак там.

[8] Пак там.

Синът – Стойко Михайлов Буюклийски, се занимава с търговия на плодове и от брака му с Цвята п. Йовчева Икономова се раждат четири дъщери – Наца, Деша, Пенка и Мария, и двама синове Михаил и Янко[9].

Бъдещият музикант учи първоначално в родния си град при дядо Икоиом и поп Стоян Дечев, а след това е ученик на Петко Р. Славейков и Стефан Еленчанина[10].

Документални свидетелства от 1860 г. информират, че Янко Мустаков е заподозрян от турците в съпричастност на революционните идеи, разпространявани по това време в Трявна. Поради тази причина той напуска родния си град и се установява в Свищов. Свещеникът Ради Йовчев от храма „Св. Димитър" го приема за псалт – църковен певец. Не след дълго той е назначен за учител в Горната махала[11].

Може да се предположи, че заминаването на Янко Мустаков за Свищов е свързано и с пребиваването на художника Николай Павлович (от август 1861 до януари 1862 г.) в Трявна. Заедно с Кою Витанов и П. Р. Славейков забелязват музикалните способности на младежа и го насочват към тяхното развитие. През 1864 г. той заминава за Букурещ, където с финансовата подкрепа на габровските търговци Мустакови, учи музика. След няколко години се връща отново в Свищов, за да работи като учител и същевременно е певец в църквата „Св. Преображение"[12].

Янко Мустаков успява да осъществи идеята си за многогласово пеене, което е слушал в Румъния. С голямо желание той успява да привлече и обучи на нотно писмо и хорово пеене будни и даровити младежи. В 1868 г. успява да състави църковен хор, като въвежда за първи път двугласовото начало, а след това и четиригласовото хармонично пеене с използването на нотното писмо. Професионално школуван диригент, Янко Мустаков поставя началото на модерното хорово пеене в България[13]. С лични средства съставя оркестър, за който закупува три цигулки, виола, виолончело, собственоръчно изработва цимблак. През 1870 г. от Лом пристига учителят Петър Иванов и донася „Опело на Христа", превод на новобългарски на Кръстю Пишурката. Музикалното произведение е пригодено от Янко Мустаков за четиригласен хор и още същата година е изпълнено с хора. Янко Мустаков съставя „Певческо дружество", което дава самостоятелни концерти в читалищния салон[14].

---

[9] Н. Кинева-Киселова и Панайот Антонов – лични писма, съхранявани от Надежда Киселова, Трявна. Също Н. Костенко – Сведения за потомците, написани собственоръчно от нея.

[10] *Баларева, А.* Ян. Мустаков – 130 години. – Българска музика, 1972, № 2, 82–83; *Макавеев, А.* Сведения за животописанието на Я. Мустаков. – НА – БАН, ф. 1, а.е. 1377.

[11] *Сергев, П.* Музикалното минало на Трявна. – ТДДА – Габрово, ф. 727, а. е. 25, 3, 4.

[12] *Гунев, Ив.* Първи български диригент и композитор. – Дунавско дело, XV, № 39, 21 септ. 1968; *Иванов, А. Т.* Читалището – средище на музикален живот. – Във: Юбилеен сборник 100 години народно читалище. 1958, 368–369.

[13] *Баларева, А.* Цит. съч., с. 83; *Иванов, А. Т.* Цит. съч., 368–369.

[14] *Камбуров, Ив.* Илюстративен музикален речник. С., 1933, № 446–447; *Иванов, А. Т.* Цит. съч., 368–369.

Чувствителният и талантлив творец посреща освобождението на България с голямо вдъхновение, поради което на това събитие посвещава възрожденски мелодии по текстове на Иван Вазов „Царю, добре дошъл", „На царя и на Русия", „Руски зари на земята". Посветени на руските войски, песните са поднесени на Александър II като приветствен адрес. Постиженията и успехите на младия музикант са толкова големи, че хорът му е поканен от княз Дондуков-Корсаков по време на великденските празници през 1879 г. в гр. Велико Търново за участие в църковната служба[15].

При пребиваването си в Свищов учителят Я. Мустаков написва и десет стихотворения[16]. През 1869 г. той съставя буквар – „Най-практичният метод за първоначално изучаване на децата"[17]. В 1874 г. издава и „Православно християнско учение за приготвителни класове". Даровитият тревненец подготвя учебник по нотно пеене, който завършва през 1879 г., но поради липсата на средства остава в ръкопис. Янко Мустаков е назначен за училищен инспектор и активно настоява пред Министерството на просвещението за въвеждане на задължително образование по пеене в училищата.

След тежко заболяване на 24 декември 1881 г. Янко Мустаков умира. Ранната му смърт (на 39 години) не позволява пълно развитие на таланта му. Но той се вписва в музикалния живот на България със значимо присъствие, като достоен представител на тревненския род Мустакови.

THE MUSTAKOV FAMILY FROM TRYAVNA

IRENA UZUNOVA

The paper examines the history of the Mustakov family from Tryavna (a family, independent and without biological connection with the Mustakov family from Gabrovo). The collected materials by the historian engineer Zahari Zahariev are put into a good use and are made popular. They are kept in the Regional History Museum in Gabrovo.

The author devotes a great deal of her writing on Janko Mustakov – the recently deceased representative of the Mustakov family from Tryavna. While receiving his music education in Bucharest, he is supported by the Mustakov brothers from Gabrovo, and he becomes a founder of modern church singing in Bulgaria, first choir-master during the Revival.

[15] Българска енциклопедия. С., 1936, с. 1044; *Камбуров, Ив.* Цит. съч., с. 447.
[16] *Макавеев, А.* Цит. съч., с. 5.
[17] *Стоянов, М.* Българска възрожденска книжнина. Т. 1. С., 1957, с. 251.

НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ В МУЛТИКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ: РОДЪТ МУСТАКОВИ В БУКУРЕЩ

ВЛАДИМИР СТОЙЧЕВ, СТЕФАНА ТАРИНСКА

Всеки историк, който освен въпросите „кога?", „как?", „какво?" поставя и въпроса „защо?", се нуждае от социологически знания и методи. Възрожденските дейци не са били само обществени личности, а преди всичко хора със своите особености, качества, предпочитания и вкусове. Те са имали личен живот и семейства. Мотивите на техните действия много често са имено в тези детайли на микрониво, които най-често не стават обект на историческото изследване. Социалната история предлага широки възможности да се съчетаят универсалните социологически методи с конкретизирането на явленията по време и място[1], възможности от които ще се опитаме да се възползваме в нашата работа.

При биографичния подход в осветляване на миналото важно значение придобива с някои свои аспекти теорията за идентичността. Създадена в средата на XX в. в рамките на психологията и социализацията на личността от емигриралия в САЩ немски учен Ерик Ериксън, тази теория бързо прониква в широк спектър от научни дисциплини, а напоследък преживява нов ренесанс. Като всяка модерна теория тя подлежи на изхабяване, но крие все още голям потенциал за обяснение на мотивацията на историческите актьори. Е. Ериксън формулира една от основните характеристики на идентичността: тя е нестабилен динамичен процес, който съдържа и заплаха за самия себе си; търсене на идентичност, от гледна точка на индивида означава криза на идентичността[2]. Такава амбивалентна динамика наблюдаваме в биографията на поколенията Мустакови вън от родината.

Ериксън въвежда и друг важен аспект на идентичността. Противно на фройдиското разбиране за предопределеностття на човешката мотивация, той смята, че формирането на личността става по време на процеса на социализация, т.е. в семейната среда и в училището. Социологията днес разбира идентичността като непрекъснат процес, който съпътства личността през

[1] *Hroch, M.* Sozialgeshichtliche Aspekte nationaler Identitätsbildung. Nazionalizmus der „kleinen Leute" versus Nazionalismus der Eliten. – In: Robert Maier (Hrsg.) Die Präsenz des Nationalen im (ost)mitteleuropäischen Geschichtsdiskurs. Hanover, Verlag Hahnsche Buchhandlung, 2002, S. 45.

[2] *Erikson, E.* Der unaufhaltsame Siegeszug der „Identität". – In: *Wehler, H.-U.* Die Herausforderung der Kulturgeschichte. München, Beck, 1998, S. 130–131.

целия ѝ живот. Напоследък се говори не толкова за йерархично структуриране на идентичност, а за области на идентичност в съзнанието на индивида, които си взаимодействат и се активизират в съответствие с нуждите на окръжаващата среда[3].

Идентичността се разглежда като индивидуална (полова, професионална и пр.) и като колективна. Колективната идентичност съществува само в рамките на дадена общност (селище, регион, нация и пр.). Формирането на идентичността на микро- и макониво е обвързано винаги с конкретна културна сфера. Оттук вниманието ни към взаимодействието между колективните и индивидуалните форми на идентичност, от една страна, и от друга – към ролята на културната среда.

В границите на традиционното общество възможностите за самостоятелни решения и действия са ограничени и поради това промените в идентичността са бавни и трудно забележими. Прекъсването на континуитета и нарушаването на обичайната кохерентност в ежедневието водят обикновено до криза в идентичността. Такова прекъсване се наблюдава при процеса на индивидуализация, който съпътства модернизирането на обществото. Протича едно мултиплициране на точките за ориентация на индивида в обкръжаващата го среда, което може да бъде обърквашо, но и стимулиращо за търсене на нови решения. При самоконструирането на Аз-а се ползват колективни предписания, символи и образи, те обаче се пречупват винаги през индивидуалните потребности. Само онези елементи, които се оказват полезни за индивида, стават съставна част от неговата идентичност, при това не дефинитивно, а само дотогава, докогато той ги счита за полезни.

В процеса на социализация личността развива чувство за собствен континуитет и се причислява към даден колектив, като осъзнава елементите на принадлежност към общността и същевременно белезите, които я отделят от други групи[4].

Индивидуалната идентичност се конструира чрез символично и социокултурно дефинирани действия на отделната личност. Индивидуалните обекти изграждат персоналната саморефлексия предимно с помощта на езиковата комуникация. Затова мултикултурната среда предоставя повече варианти за оформяне на културните символи и за разнообразие в идентификационните опорни точки[5].

---

[3] *Kimminich, E.* Macht und entmachtung der Zeichen. Einführende Betrachtungen über Individuum, Gesellschaft und Kultur. – In: Ders. Kulturelle Identität. Kunstruktionen und Krisen. Frankfurt/M, Peter Lang, 2003, S. XIII.

[4] *Straub, J.* Personale und Kollektive Identität. Zur Analyse eines theoretisches Begriffs. – In: *Assman, A., H. Friese*, Erinnerung, Geschichte, Identität. 3. Identität. Frankfurt/M, Suhrkamp, 1998. S. 66.

[5] *Giesen, B.* Kollektive Identität. Die Intellektuellen und die Nation., 2. Surkamp 1999, S. 24.

В съвременната социология се е наложило схващането, че колективната идентичност, също както индивидуалната, е нестабилна величина. Това схващане противостои на националистическото разбиране за самоопределянето, което е основано върху едно теоретично и емпирично несъстоятелно хомогенизиране на общността от гледна точка на външни идеологически и стратегически перспективи[6]. Националистическата представа за идентичността я формулира като нормативно предписание без обратна комуникативна връзка с индивида и противоречи на теорията за идентичността.

Под колективна идентичност разбираме образа, който една общност създава за себе си и с който отделните ѝ членове се идентифицират. Колективната идентичност е следствие на идентификацията на отделните членове от групата. Тя не съществува сама по себе си, а винаги само дотолкова, доколкото отделните индивиди я признават и приемат. Тя е толкова силна или слаба, колкото е активна в мислите и действията на членовете на колектива и мотивира тяхното поведение[7].

Националната идентичност е форма на колективната идентичност, при която особеностите на личността се нивелират и се изтъкват общите елементи, които свързват индивидите. В този случай Аз-ът се формира не като собствен проект, а чрез приемането на един общ и задължителен културен модел[8]. Поради това националната идентичност може да встъпи в противоречие с личните качества на хора, които по силата на своя характер са индивидуалистично формирани и по-трудно се поддават на необходимата идейна нивелация.

Противоречието между личната и обществената идентичност на индивида може да се прояви и като противоречие между социалната и националната идентичност. Такова противоречие може да настъпи, когато израстването в служебната йерархия или социалното издигане в обществото-приемник принуждава индивида да приеме други културни ценности, въпреки че желае да запази своите традиции.

Началото на габровския род Мустакови се губи някъде в първата половина на XVIII в. Не е известно кога точно братята х. Велчо и х. Иван Мустакови са се преселили в Букурещ. Приема се, че това е станало през последното де-

---

[6] *Hettlage, R.* u. a. (Hrsg.) Kollektive Identität in Krisen. Ethnizität in Religion, Nation, Europa. Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 1977, S.16.

[7] *Bronewasser M., R. Wakenhut.* Nationale und regionalle Identität. – In: Ders. (Hrsg.) Ethnisches und nationales Bewußtsein-zwieschen Globalisierung und Regionalisierung. Frankfurt/M, Lang, 1999, S. 49.

[8] *Assman, A.* Zum Problem der Identität aus kulturwissenschaftlicher Sicht. – In: *Lindner, R.* (Hrsg.) Die Wiederkehr der Regionalen: über neue Formen kultureller Identität. Frankfurt/M, Campus Verlag, 1994. S. 22.

сетилетие на XVIII в. Не се знаят със сигурност и мотивите им да напуснат родното място, смята се, че причината са кърджалийските размирици през 80-те и 90-те години на века. Сигурно е обаче, че поради търговската си дейност те са познавали добре земите отвъд река Дунав, следователно изборът им не е бил случаен.

Велчо и Иван Мустакови са потомци на богат и икономически активен габровски род. Те са не по-малко от трето поколение търговци[9], а икономическите връзки на родното им село Габрово с Влашко и по-навътре в европейския континент датират от предишни векове, активизират се и нарастват през целия XVIII в.[10] Разположено на един от главните търговски и военни пътища, прекосяващи Балкана, селището е поддържало връзки на юг до Бяло море, а на север – през Букурещ към Средна Европа и Русия. За периода, който ни интересува, особено активни са били търговските контакти на север с техните главни разпределителни средища Букурещ и Брашов. През последната четвърт на XVIII в. в Габрово е имало десетина търговци, които са внасяли, изнасяли или транзитирали стоки от и в чужбина. В търговски тефтери от последните десетилетия на XVIII в. и първите десетилетия на XIX в. е записан внос на разнообразни европейски стоки, наричани „брашовия"; оттогава останало и наименованието на задължителните при сватба „брашовски сандъци"[11].

Сигурни данни за търговията на Мустакови се намират в румънски документи от 1897 и 1800 г.[12], но изнесеното досега едва ли отразява ранната им дейност в Румъния. За съжаление тяхната архива не е запазена и за заниманията им до края на XVIII в. разполагаме с твърде малко сведения. Можем да почерпим косвени свидетелства от търговския тефтер на техния съдружник от Габрово х. Христо Рачков. В този тефтер е отбелязано, че Хр. Рачков започва търговска дейност през 1782 г. с една сполучлива сделка от продажбата на катинари, изпратени му от х. Велчо, на местожителство в Букурещ[13].

---

[9] В стар турски данъчен опис е отбелязан Петко Мустак, вероятно един от предците на рода. Вж.: *Ковачев, Р.* Демографски аспекти и именна система на жителите на град Габрово според данъчен опис от края на XVII век. – Във: Габрово. 130 години град. 1860–1990 г. Габрово, 1994, с. 37.

Разпръснатите сведения за фамилията Мустакови са събрани и интерпретирани с богата библиография в изследването: *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX век). С., 2003.

[10] *Цончев, Д-р П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929; 2 изд. Габрово, 1996.

[11] Пак там, с. 410. *Велики, К.* За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – Истор. преглед, 1959, № 6.

[12] *Jankovici, S.* Unele date despre familia Mustacov de la Gabrovo (1797–1850). – In: Omagiu lui P. Constantinescu-Jaşi... Bucureşti, 1965, p. 370; *Limona, D., N. Trandafirescu.* Documente economice din arhiva casei comerciale Joan St. Stamu 1714–1876. Vol. 1. Bucureşti, 1983, No 69, p. 67.

[13] *Цончев, Д-р П.* Цит. съч., с. 597.

Хаджи Велчо, който явно е по-големият брат (в подписа или в обръщението на писмата името му винаги стои на първо място), вероятно се е установил във влашката столица по-рано. Сътрудничеството на Мустакови с Христо Рачков (от 1803 г. – хаджи Христо) продължава до 1820 г.; особено активни са контактите им през 90-те години. През 1791, 1796, 1799 г. Христо Рачков пребивава в Букурещ, чрез х. Велчо и х. Иван изпраща стока на Никифор Априлов в Москва[14]. Земляческите и роднинските връзки в много случаи определят търговските контакти. Роднински отношения има между румънските и московските (впоследствие одески) габровци, също между Хр. Рачков и букурещките габровци х. Рачко, х. Иванчо и х. Теодосий, затова от деловите писма научаваме интересни подробности и за частния им живот.

От кореспонденцията на х. Христо със съдружниците му в Букурещ можем да съдим за някои културни детайли, например за двуезичния характер на тяхното образование. Хр. Рачков пише на добре конструиран и чист говорим български език, но знае и гръцки (в тефтера си е преписал и гръцки писма). Същото може да се каже за Мустакови – един договор между х. Велчо, х. Иванчо и Хр. Рачков за продажба на коприна, изготвен от Мустакови в Букурещ през 1799 г. на български, подкрепя подобно твърдение[15]. Изглежда, че тримата са изучавали писмено двата езика още в ранна възраст, може би в килийните училища на габровските метоси – Рилския и Хилендарския (гръцки), но предпочитат да водят книжата си на български. Така те участват в изграждането на новобългарския книжовен език интуитивно, преди да са го осъзнали като национална културна задача, ала в посоката на нейното разрешаване.

Характерна е религиозната им ревност и склонността им към дарителство[16]. Дарителството им е насочено към културни обекти, но верският момент придобива нова насоченост, обвързвайки се тясно с народностното. През 1792 г. х. Велчо и х. Иван дали средства за изготвянето на една от ранните рилски щампи. Благодарение на търговските си контакти и на връзките си с манастира те са научили за отпечатването на рилска щампа във Виена през 1791 г., първата известна засега рилска щампа, и веднага поръчали по неин образец нова творба, която била реализирана в Москва[17]. Освен рилската щампа, подарили на манастира и две икони[18]. Дарителството към Рилския

[14] Всички данни за х.Христо Рачков са от биографичния очерк за него в цит. съч. на *д-р П. Цончев*, с. 596–610.

[15] Текстът вж. у: *Цончев, Д-р П.* Цит. съч., 475–476.

[16] През 1790 г. Христо Рачков подарил на габровския метох един дамаскин, купен от него за 250 гроша. През 1796 г. една къща с четири стаи, два дюкяна и една черничева градина били продадени за 150 гроша. – *Цончев, Д-р П.* Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси. Габрово, 1996, с. 352, 672.

[17] *Томов, Е.* Български възрожденски щампи. С., 1975, 28–30.

[18] *Радкова, Р.* Рилският манастир през Възраждането. С., 1972, с. 37.

манастир нараства през първите десетилетия на XIX в. и придобива около средата на столетието подчертано етническа мотивираност[19]. Активизирането на традицията води до съпътстващи социални промени – тъкмо в тези тенденции се включват старите Мустакови. Техните наследници (второто поколение – Димитър и Христо) продължават връзките с манастира, но вече възприемат тази обител със значението ѝ на изразител и пазител на общобългарската историческа и културна памет.

Велчо и Иван Мустакови се заселват в Букурещ като утвърдени търговци със солидни международни контакти. Притежавали са добро и за мащабите на приелия ги голям град материално състояние, което след преселването бързо са увеличили. Създали са връзки в средите на столичната аристокрация, имали са самочувствие и съзнание за обществена значимост. Още в края на XVIII в. Мустакови (заедно с други габровци в Букурещ) закупили мястото на изгорелия стар дворец на княз К. Брънковяну в центъра на града и го застроили с къщи и дюкяни от двете страни на улица, носеща името на родното им място. Тази нова улица „Габровени", която съществува и днес, била свързана с близката търговска улица „Липискани" посредством дълбоки изби и складове. На същото място Мустакови построили и един от големите ханове в града – „Ханул габровенилор"[20]. Чрез икономическата си активност те пускат корени в новото общество и запазват принадлежността си към горните социални слоеве. Земляческата (етническата) връзка е силна[21], в началото на преселването тя е необходима за оцеляването и като опорна точка за промяната. Българската им идентичност остава ненакърнена, както показва дарителството им.

Връзката с родината присъствала органично в самоорганизацията на българската емигрантска общност. Обективно наложена от икономическата обвързаност на земите от двете страни на река Дунав (вкл. отвъд Балкана – Тракия и Македония), тази спойка ще стане основа за създаването на българ-

---

[19] *Кацунов, В.* Етническо самосъзнание на българите през XV–XVII в. – ГСУ, ИФ, 88, 1995. Подчертавайки функцията на религията за съхраняване на етноса, авторът изтъква съществената роля на Рилския манастир. Вж. също: *Радкова, Р.* Рилският манастир..., 29–58 и др.

[20] *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция в Румъния XIV век – 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, 165–166. *К. Велики* във връзка със същата информация уточнява, че мястото е обявено на публичен търг от княз Константин Ханджерлия (Браилските бунтове 1841–1843. С., 1968, с. 18); това означава, че то е продадено не по-късно от 1798 г., защото през февруари 1798 г. К. Ханджерли е екзекутиран по заповед на султана (Istoria României în date. Bucureşti, 1972, p. 162).

[21] В посочените две книги на *д-р П. Цончев* намираме много свидетелства и убедителни доводи, които подкрепят твърдението му за силата и чистотата на българския етнос в Габрово. Може да се предположи, че тъкмо стабилното етническо самосъзнание надмогва въздействията на другите култури (гръцка, румънска, сръбска, руска) в новата среда.

ската национална култура. Да се запази и развие етническата идентичност извън българските земи в едно „продължение“ на отечеството, което ще подпомага и насочва националните процеси през XIX в. (до 1878 г.), е промяна с решаващи последици за Българското възраждане.

Ред обстоятелства са благоприятствали за ускорената адаптация. Влашкото княжество е било част от Османската империя, фанариотският режим там поддържал по-издигната и все пак позната обществена атмосфера. Гръцкият език бил език на висшите сановници, висшия клир и администрацията, също и на високото образование (Бейската академия „Св. Сава“). Порядките и манталитета били сходни с онова, което габровци познавали от родните земи. Принадлежността на румъските княжества към Източното православие също е силен интеграционен фактор. През втората половина на XVIII и първите десетилетия на XIX в. Букурещ е пъстър многонационален град, в който различните етноси намират условия да съхранят своята идентичност.

От друга страна, в целия букурещки управленски и интелектуален елит (фанариотските среди и румънското болярство) се забелязват през този период тенденции към модернизация и европеизация. Проникват първите идеи на румънския национализъм (Арделянската школа – проводник на Просвещението).

Може да се предположи, че новата културна среда с много свои страни е улеснила трансформирането на етническото в национално. Тогава преселването на габровската фамилия в Букурещ не изглежда само бягство от кърджалийските размирици, а и насочване към местожителство, благоприятно за разгръщане на зараждащи се нови насоки в българското общество. Но изграждането на българската националната идентичност е проект, с който се ангажира второто поколение Мустакови.

Хаджи Велчо не е оставил преки наследници. Иван Мустаков имал петима синове[22]. По-големите – Никифор и Никола, разширили с нови дейности стопанските занимания на родителите си – през 1816 г. Никифор отворил в Букурещ фабрика за тестени изделия с филиал в Галац, издействал си монопол за тази стока[23]. Новост в делата им е политическият елемент: Никола

[22] За смъртта на х. Велчо няма данни. Иван Мустаков починал известно време преди 1815 г., когато децата му извършили делбата на бащиното наследство, вж. *Jancovici, S.* Цит. съч., с. 371. В документите и мемоарните източници за рода Мустакови има несъответствия, които засега не могат да се разрешат; необходими са нови проучвания.

[23] Оскъдните данни за Никифор и Николай Мустакови, с които разполагаме, се намират главно в: *Jancovici, S.* Цит. съч., 370–371. Първите сведения за търговска дейност на Никола (Николай) са от 1806 г., следователно той не е роден много по-късно от 1780 г., т.е. големите синове на х. Иван може да са се родили преди преселването. Според допълнителната информация, която дават *В. Трайков и Н. Жечев* (Българската емиграция в Румъния ..., с. 284). Никола е роден във Филипопол, бил „делибашия на княз Моруз“ и „достигнал чин болярски питарий“. Княз Александру Моруз е бил владетел на Влахия последно през 1799–1801 (Istoria României on date..., p. 456), от което можем да съдим за ранното проникване на фамилията в местните управленски кръгове.

подпомогнал набирането на български доброволци и събирал сведения за руската армия през 1809 г., приобщавайки се към политическата активност на Софроний Врачански, без да имаме свидетелства за преки контакти между двамата. Атанас Иванов казва в спомените си, че Никола Мустаков е завършил „военна наука" в Русия[24], това не е потвърдено документално и е малко вероятно, но политическата им обвързаност с Русия е вън от съмнение. През 1817 г. и двамата са вече руски поданици[25]. Изборът им може да е мотивиран от търговските им връзки с Русия, но се случва след края на Руско-турската война и Букурещкия мир от 1812 г., когато кристализират различните политически ориентации (към Запада или към Русия) в румънските управляващи, аристократични и интелектуални среди.

Съществено различен облик добива дейността на следващите трима Мустакови от второто поколение – Димитър, Христо и Константин, които изглежда, че израстват в Букурещ и получават там добро образование. Те се включват енергично в оформящия се със свои обществени изяви и институции културен и политически живот на българската диаспора, не са безразлични и към румънските политически събития. Братята подкрепят издаването на български книги, отварянето на български училища, ученето на български младежи в чужбина; особено значително е участието им в устройството на откритото през 1835 г. Габровско училище[26]. Димитър Мустаков подпомага финансово гръцката Етерия през 1820 г.[27] Константин участва в Браилските бунтове[28], а между поддръжниците на Румънската революция от 1848 г. е племенникът на Димитър – Костаке[29]. По време на Кримската война (1853–1856) Христо Мустаков става съосновател на първата българска политическа организация в Румъния, наречена по-късно „Добродетелна дружина"[30].

---

[24] *Иванов, А., Р. И. Блъсков, Ю. Иванов.* Автобиографии. С., 1979, с. 25.

[25] *Jancovici, S.* Цит. съч., с. 371, бел. № 17. Никифор починал през 1817 или 1818 г., а Никола – през 1827 г. В един списък на наградени ученици през 1838/1839 учебна година в колежа „Св. Сава" се появяват имената Никифор Мустаков и Никола Мустаков, очевидно внуци или правнуци на х. Иван, вж.: *Велики, К.* Д-р Никола С. Пиколо във Влашко. – Във: Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали, издадени по случай сто години от смъртта му (1865–1965). С., 1968, с. 246, бел. № 47.

[26] Вж.: *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991. Авторът разкрива убедително значителния принос на братя Мустакови за създаването на Габровското училище и за културния живот на българите през първата половина на XIX в.

[27] *Jancovici, S.* Цит. съч., с. 372.

[28] *Велики, К.* Браилските бунтове 1841–1843. С., 1968, с. 143, 154.

[29] *Velichi, C. N.* România şi Renaşterea bulgara. Bucureşti, 1980, p. 98; *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция..., с. 254.

[30] *Коледаров, П.* Към предисторията на „Добродетелната дружина" – Изв. Инст. ист., 16–17, 1966, 402–404.

Заслужава повече внимание личността Димитър Мустаков, който несправедливо е останал в сянката на своя брат Христо[31]. Кога и къде е роден третият син на х. Иван не е известно, починал е през 1842 г.[32] Не се знае къде е учил, но в дейността му проличава високо за времето образование с просвещенско-филологическа насоченост, придобито най-вероятно в гръцко училище (води кореспонденцията си на гръцки език). Той пръв променя традиционните занимания на фамилията; стопанската дейност става съпътващо занятие, дори отива на втори план, главно поприще за него (изглежда и за по-малките му братя) е административно-политическата кариера. Дълги години Димитър работи като представител на сръбския княз в Румъния. Началото и смисълът на тази служба е интересен въпрос, на който няма да се спираме, само ще кажем, че тя, както и политическата му ориентация към Русия (от 1818 г. е руски поданик[33]) не разколебават националната му идентичност; мотивиран е от надеждата за извоюване на повече културни и политически придобивки за българите[34].

В културната дейност на Димитър Мустаков се открояват няколко важни момента: интересът му към българския език – говорим и писмен, усилията му за обогатяване на българската книжнина и работата му по устройването на Габровското училище. И трите насоки заслужават отделно внимание. Тук ще се спрем на интереса му към езика и просветата.

Отдавна е известна срещата на Димитър с младия руския учен П. И. Кепен (1793–1864), разговорите им за „Додатък..." от Вук Караджич и критичното отношение на Мустаков към написаното от Караджич за българския език[35]. Но личността на българина се очертава с по-голяма пълнота едва след публикуването на записките, които е водил П. И. Кепен за тази среща в своя дневник[36]. Малкото, но точни и много ценни сведения, които руски-

---

[31] Димитър Мустаков не е включен в съвременните справочни издания за Българското възраждане, няма го отделно и в „Енциклопедия България". Обикновено се споменава в двойката „братя Мустакови". Действително в много случаи и по важни въпроси братята са действали заедно, но Димитър има самостоятелно свое дело и немалко лични заслуги, затова трябва да бъде разгледан и оценен като отделна фигура. Пръв опит за такава оценка вж. у: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 156–159.

[32] *Jancovici, S.* Цит. съч., с. 372.

[33] Пак там, с. 371.

[34] По време на Третия браилски буит през през1843 г. в който участвали повече румънци, също и сърби, в една от прокламациите, разпространявани на румънски, сръбски, гръцки и български, редактирани от К. Мустаков, се казва, че въстаниците ще преминат през Дунава към Балкана, че Русия ще се намеси и „всеки ще иска освобождението на своята страна чрез Русия". – *Велики, К.* Браилските бунтове..., 154–155.

[35] *Романски, Ст.* Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – Сп. БАН, 54, 1937.

[36] *Венедиктов, Г. К.* Първа страница в историята на изучаването на българския език от руски учени. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981.

ят учен ни предоставя, включват категорично Димитър Мустаков в събудения интерес на тогавашните просветени българи към българския книжовен език. Важна е информацията, че Димитър е редактирал превода на Новия Завет, направен от П. Сапунов като алтернатива на изданието, предприето от Руското библейско дружество, и че Димитър, Сапунов и още един българин имали намерение „да съчинят българска граматика"[37].

Анонимният „един българин" със сигурност е Васил Ненович, добър познат на Мустакови в Букурещ. През същите години и по същите причини (гръцкото въстание и революционните действия на Тудор Владимиреску) Ненович напуснал влашката столица и се намирал в другия голям трансилвански град – Брашов, където заедно с Ив. Селимински, П. Берон и Ан. Кипиловски основали т.нар. Българско филологическо дружество[38].

Както знаем, голямото дело на брашовското българско дружество е издаването на „Буквар с различни поучения" („Рибния буквар") от Петър Берон през 1824 г. В края на книгата, на последните два листа е отпечатано обръщение към читателите – „Любезни еднородни", – в което се съобщава за българския превод на „Новия Завет" и за предстоящото излизане на „други полезни книги на нашиат прост език", посочват се заглавия на първите проектирани издания и се оповестяват имената на епитропите, които ще се грижат за отпечатването им – х. Йордан х. Генович и Васил Ненович; дава се и образец за писмо, с което желаещите да имат тези книги могат да се обърнат към епитропите. Текстът на това обръщение не принадлежи към буквара (последните два листа не са включени в общата пагинация) и то не е „послесловие", както смятат някои автори. Това е програмата на брашовското Българско филологическо дружество. П. Берон може да е взел участие в нейното съставяне, но, като съдим по езика, едва ли я е написал. При липсата на български периодични издания брашовските дейци вярно са преценили, че приложена към първата им книга, програмата най-лесно и сигурно ще попадне сред образованите българи, за които е била предназначена.

П. И. Кепен и Д. Мустаков са се запознали през 1822 г. в Сибиу. По време на Гръцката завера там е било евакуирано Руското генерално консулство, към което е бил зачислен Мустаков като сръбски дипломатически агент, вж.: *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., 156–159.

[37] *Венедиктов, Г. К.* Цит. съч., с. 218, 232–233. Това означава, че Димитър е владеел и българския писмен език; старите Мустакови са спазили габровската традиция първоначалното образование на децата да включва родния език.

[38] Библиотека *Ив. Селимински.* Кн. IX, 1928, 35–36; Кн. XIV, 1931, с. 8. *Boiagiev, P.* La Sosiété littéraire bulgare de Braşov (1824–1826). – Revue des études Sude-este européennes, 1978, No 3; *Бояджиев, П.* Букурещки съвременници на Петър Берон. С., 2003, 11–15. *Русинов, Р.* Брашов в културното развитие на българите през Възраждането. – Във: Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX век. С., 1980, 231–242.

Съдържанието на „Любезни еднородни“ в няколко пункта кореспондира с дневниковите записки на П. И. Кепен. Между проектираните издания на дружеството са посочени „граматика болгарска“ и „лексикон малкий на 4 язици“ (подготвял ги Васил Ненович). За същата граматика Мустаков съобщава на руския учен и го снабдява със списък от 360 български думи, за да оспори информацията на В. Караджич[39]. В програмното обръщение на Филологическото дружество е обявена като първа грижа на епитропите да съдействат за издаването на добър български превод на Новия Завет и се критикува преводът на Теодосий Бистрички, поръчан от Руското библейско общество[40]. За тези първи преводи на Евангелието става дума в разговорите на Д. Мустаков с П. И. Кепен.

Едва ли българите от Сибиу са били в неведение за дейността на сънародниците им в Брашов; най-малкото по канала на търговските връзки е текла някаква информация. Но дори Д. Мустаков да не е знаел за тяхната инициатива, важното е, че неговите интереси съвпадат с техните проекти и се вписват в първите български филологически и литературни изяви, състояли се *преди Ю. Венелин и преди Априлов*. Връзката на брашовското Българско филологическо дружество с дейността на Д. Мустаков, вече отбелязана в литературата[41], според нас е безспорна и заслужава да бъде изследвана по-детайлно.

Димитър Мустаков допринесъл за разширяването на българското книгоиздаване. Като довереник на сръбския княз Милош Обренович, той, заедно с Михаил Герман, също служител при княза (братовчед на Неофит Рилски, интересна личност и издигнат българин, който съдействал за устройването на Габровското училище и за укрепване на просветното ни движение през 30-те години), осигурили безплатното отпечатване на български книги в току-що откритата Княжеска сръбска печатница, от което се възползвал не само Неофит Рилски, а и Неофит Бозвели за издаването на „Славяноболгарское детоводство“, Христаки Павлович за три свои книги и др. Д. Мустаков следял отпечатването на учебниците за Габровското училище и работата на Христодул Костович, изпратен от него като коректор[42].

---

[39] *Венедиктов, Г. К.* Първа страница в историята..., с. 230, 232. За В. Ненович вж.: *Николова, Ю.* Свищовецът Васил Ненович – създател на първото българско филологическо дружество. – Във: Памет и дълг. При глаголемите на българската литература. В. Търново, 2003.

[40] За този превод и за отношението към него на брашовската група български книжовници вж.: *Радкова, Р.* Първият печатан превод на Евангелието на български език. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981 .

[41] *Рачева, В.* За благотворителната дейност..., с. 157.

[42] *Бойчева, В.* Отпечатване на български книги в сръбски печатници през 1833–1859 г. (по документи и материали из сръбските архиви) – Изв. Нар. библ. „Кирил и Методий“, 14, 1976, 214–224.

Ярко се откроява неговата личност в грижите му за Габровското училище, това може да бъде въпрос за отделно проучване. Привлича вниманието деликатността и толерантността в отношенията му с Неофит Рилски и усилията да го запази за делото на българската просвета. Живият му интерес към Неофитовата „Българска граматика", към неговия превод на Новия Завет показва трайността на филологическите му пристрастия, а сведенията за стари български писмени и архитектурни паметници, които изисква от Неофит, свидетелстват за непресъхващия му интерес към българската древност (информираността му за старите български ръкописи, съхранявани в Рилския манастир, отбелязва още П. И. Кепен). Кореспонденцията на Мустакови показва, че до края на живота си Димитър е бил по-дейният и може би по-дълбоко ангажираният от двамата братя – повечето писма до Неофит Рилски и до габровските първенци са писани от него, а и в информациите от съвременници най-често се споменава неговото име.

Димитър Мустаков с цялостната си дейност[43] се свързва с поколението на високообразованите български младежи от първите десетилетия на XIX в. (Ст. и Ат. Богориди, Н. Пиколо, до голяма степен П. Берон), които не намират поприще в родината си, с дейците от 20-те и 30-те години (брашовските и букурещките книжовници и просветители Ив. Селимински, Ан. Кипиловски, М. Кифалов, П. Сапунов, В. Ненович, Христодул Костович и др.; търсещият идентичност поет Г. Пешаков; одеските деятели В. Априлов и Н. Палаузов), които работят извън българските земи, но се ангаржират с изграждането на националната ни култура. В съперничеството на Мустакови с Априлов трябва да отчетем справедливата им претенция за приоритет. Споменатите радетели на новата българска просвета намират решения в сложен и противоречив контекст, в условията на разнородна чужда среда, която, от една страна, им дава образци и стимули, а от друга страна, съдържа предизвикателства за националната им енергия.

Гръцката завера и революционното движение на Тудор Владимиреску от 1821 г. предизвикват дълбоки промени в румънското общество[44]. Пада фанариотският режим, настъпва раздвижване в пластовете на румънската аристокрация, с по-голяма интензивност продължава европеизацията и

[43] Данните за дейността на Дим. Мустаков се съдържат главно в неговата кореспонденция и в кореспонденцията на някои негови съвременици. Вж.: *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. В. Е. Априлов. Неофит Рилски. Неофит Бозвели. – Сб. БАН, 21, 1926, с. 158, 160, 404–407, 429–430, 464; *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него). С., 1951, 54–55, 57–60, 64, 69–89, 126, 115–116, 126, 147–149, 153–154, 187–190 и др.; Материали за историята на българската просвета през Възраждането. – Изв. Археолог. инст., 1, 1957, с. 211, 225, 249; Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, с. 8, 112.

[44] За тези събития и за участието на българите в тях вж.: *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция в Румъния..., 238–246.

модернизацията на държавата и на културата, особено след Руско-турската война (1828–1829). В тази атмосфера се институционализира българската национална култура през 20-те и 30-те години. Първа нейна легитимация е Българското филологическо дружество в Брашов, а Габровското училище става модел на национална просветна институция, резултат от обединените усилия на вътрешни и външни „еднородни". Провижда се просветителското ядро на възрожденската литература. Мустакови участват в тези пионерски начинания.

Тенденциите в българското общество не са били само национално градивни. Протекъл е също процес на промяна на идентичността, който от българска гледна точка определяме като денационализация. Този процес засяга и известната габровска фамилия. Третото поколение Мустакови не излъчва значителни културни дейци. Знаят се няколко имена: Григор Мустаков, който подпомогнал финансово българското училище в Букурещ, издаването на комедията „Ловчанскийт владика или бела на ловчанскийт сахатчия" от Теодосий Икономов, учението в Прага на В. Д. Стоянов[45]; Васил Мустаков, който превел от руски на румънски религиозна книга[46]; Петър Мустаков, учител в Бесарабия[47], и др. Всички те са далеч от ролята, която изпълнява предишната генерация. Родът се разтваря в румънското общество, след като е укрепил българската национална кауза.

Съвременните теоретични разработки посочват, че при условията на живот в чужди общества не се осъществяват контакти между различни монокултурни субекти, а е налице „вътрешна бикултурност". Това означава, че личността се оформя в един многообразен културен социализиращ процес, при който има перманентно взаимодействие между съдържанието (факторите) на различните култури, така че в зависимост от конкретната ситуация и ефективността на наличните културни образци индивидът избира онова, което му е необходимо за ориентиране или решаване на собствените проблеми[48].

Средата, в която живеят Мустакови в Букурещ, интензифицира промените към модернизиране на семейството. Семейната структура на първото поколение отговаря на т.нар. голямо семейство, при което функционалният център се намира в икономическата дейност. С напредването на процеса на модернизация и индивидуализация все повече членове от фамилията се

[45] *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище..., с. 82, 180, 231.

[46] *Jancovici, S.* Цит. съч., с. 373.

[47] *Сюпюр, Е.* Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С., 1982, с. 174.

[48] *Badavia, T.* Identitätsentwicklung unter Bedinungen der Migration. – In: Ders.(Hrsg.) u. a. Wieder die Ethnisierung einer Generation. Beiträge zur qualitativen Migrationsforschung. Frankfurt/M, IKO- Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 2003, S. 131–133; *Gültekin, N.* Migration und Anwendung biografischen Methoden- Die Theorie der Doppelperspektivität. – In: Wiedern die Etnisierung..., S. 82–83.

реализират извън семейната структура, която ограничава своите функции до организирането на частния живот[49].

Върху основата на ярко изразена локално-етническа идентичност на родителите, второто поколение Мустакови изгражда стабилно българско национално самосъзнание, но са налице и елементи, основани на нови идентификационни кодове: в малките имена на децата им се появяват форми, които не са свързани с габровската традиция (Ниц, Аника, Фрусина)[50]; повечето от братята приемат чуждо поданство; паралелно с родолюбивата си дейност Димитър е служител при чужд владетел. Всичко това са показатели за намиране на идентификационни точки в други, не-български културни кръгове.

Фактор за промяна на идентичността е и отслабването на връзката с родината вследствие на социалното утвърждаване на рода в Букурещ (намалява необходимостта от подкрепата на сънародниците). Възможно е отслабването на българския елемент при формирането на идентичността да се дължи и на вливането в чуждата културна среда посредством смесени бракове. Националното самосъзнание на третото поколение е вече твърде нестабилно. Отдалечаването от българската патриархална традиция – в етнически и социален смисъл – улеснява търсенето на идентичност да се насочи към окръжаващата румънска действителност.

Мустакови се включват твърде бързо в новата среда. По всичко личи, че българинът в Румъния (особено заможният българин) се е чувствал добре и е бил добре приет. Той не е формирал гета, в които да живее изолирано. От друга страна обаче, това го прави много по-податлив на чуждия културен натиск и води до по-динамични идентификационни процеси. Засилването на националните движения в обществото-приемник и разрастването на румънските национални институции стесняват все повече възможностите пред габровската фамилия да запази социалните си позиции и същевременно да съхрани българско самосъзнание.

Историята на рода Мустакови отчетливо репрезентира широката амплитуда националнообразуващи процеси на Българското възраждане, процеси, при които българският етнос претърпява загуби, но също така осъществява вековния си потискан или афиширан стремеж към свободна национална държава.

---

[49] *Gerhards, J., R. Hackenbroch.* Kulturelle Modernisierung und die Entwicklung der Semantik von Vornamen. – In: KzfSS Jg. 49, Heft3, 1997, S. 426.

[50] Срв. с поименен списък на габровци от последното десетилетие на XVII в. – *Ковачев, Р.* Демографски аспекти ..., 42–44.

NATIONALE IDENTITÄT IM MULTIKULTURELLEN KONTEXT

VLADIMIR STOJTSCHEV, STEFANA TARINSKA

Der Aufsatz ist aus dem Gedanken entstanden, dass die Biographieforschung aus der allgemeinen herrschenden nationalen Perspektive der bulgarischen Geschichtswissen-schaft austreten muss. Den Blick auf die Akteure richten wir aus der Sicht des Einzel-nen. Mit Hilfe Eriksons Identitätstheorie erscheint die Motivation der drei Generationen Mustakov in Bukarest, zwar als kulturell determiniert, aber sie ensteht letztendlich auf der Mikro-Ebene. So kann die Bewertung des Lebenswerks der Familie Mustakov aus dem Widerspruch zwischen der kollektiven Identität und ihrem persön-lichen Lebenslauf hergeleitet werden.

Die Geschichte der ersten Generation Mustakov in Bukarest präsentiert die Evo-lution der lokalen Identität unter Einfluss der rumänische Gesellschaft und unter der Voraussetzung eines multikulturellen Milieus in nationale Identität. Die zweite Gene-ration verwirklicht den Höhepunkt des neuen bulgarischen Selbstbewusstseins im Bukarest der ersten Hдlfte der 19 Jahrhunderts. Das sehen wir eindeutig in dem Lebens-werk der Brüder Dimitar und Christo. Wobei Dimitar, der sich in der Unterstützung der berühmten Gabrovo-Schule und von Herausgebern bulgarische Bücher verdient gemacht hate, bis jetzt unbegründet in dem Schatten seines Bruders geblieben ist. Besondere Aufmerksamkeit verdient der Eifer der beiden Mustakovs in der Tatsache, dass ihre Bemьhungen (noch vor der Aprilov und der "Odessa-Kreiβ") bei der Enstehung eines bedeutenden kulturellen Centers der bulgarischen Emigration in Bukarest mitgewirkt haben. Gleichzeitig wurden die Gebrüder Mustakov fremde Staatsbürger und dienten fremden Herrschern. Das zeigt wie unter Einfluss der privaten Interessen die Identitäts-suche neue Anhangspunkte auβerhalb der bulgarischen Gesellschaft bekommt. So erscheint die beinahe vollständige Auflösung der nationalen Identität der dritten Gene-ration Mustakov in den rumänischen Gesellschaft als vorprogrammiert

ЗА БУКУРЕЩКИТЕ БЪЛГАРИ АНАСТАС Х. ГЕОРГИ ПОЛИЗОВ, ДОБРИ Х. ЙОАН БАКАЛОГЛУ И СТЕФАН ПОПОВИЧ

НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Формирането на българската емиграция в Букурещ като значима и водеща общност за нашата нация през Възраждането започва в края на XVIII и началото на XIX в. Знаем сравнително малко за личностите от нейната ранна история поради откъслечната информация, с която разполагаме. Сред имената, които познаваме от този начален период, са Анастас х. Георги Полизов, Добри х. Йоан Бакалоглу и Стефан Попович. Съвсем основателно дейността на тримата е определена от известния наш историк Н. Жечев като начало на българското книгопечатане в румънската столица[1]. Имената им са посочени в заглавната страница на „Буквар для поучения юношества", отпечатан в Букурещката типография през юли 1824 г. През същия месец, но на следващата, 1825 г. букварът е издаден отново, без промяна, с дарението на същите трима души. Удивлението нараства с открояването на факта, че този „екип" издава още няколко книги. Благодарение на него за период от седем години са отпечатани общо 7 книги[2]. Струва ми се, че такова рядко срещано постоянство заслужава специално изследователско внимание.

Кои са тези българи? Сведенията за тях са твърде оскъдни, но ги дължим на добрата научна работа на Ст. Романски, Н. Жечев и В. Трайков. Според събраните документи те са заможни български търговци във влашката столица. В края на XVIII в. габровецът Добри Бакалоглу се установява в Букурещ. Заедно с Полизаки Димитриу и други българи основават във Виена дружество за търговски превоз с кораби. Анастас х. Георги Полизов и търговецът Стефан Попович построяват третия български хан в центъра на Букурещ, наричан Хана на липите[3]. Един опис на букурещкото население, направен през декември 1835 г., посочва под номера 782, 784, 785 семействата на Йоан, син на Добре Бакалоглу, Щефан (Стефан) Попович и Анастас х. Георгие, когото приемам, че е Полизов, в централната махала Куртя Веке.

---

[1] *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, 39–41.

[2] Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", РДЦ: Ст.24.9а; Ст.24.9б; Ст.25.10.; Ст.25.13; Ст.26.14а; Ст.26.14б.; Ст.30.16.б.

[3] *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция в Румъния XIV век –1878 г. и участието на българите в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 168.

В близост до тях са описани няколко семейства на фамилията Мустакови. Поредността на номерата позволява допускането, че те са не само съдружници, но и съседи по място на живеене. От кратката характеристиката в описа се забелязва, че Стефан Попович и Анастас х. Георги са състоятелни търговци и австрийски поданици. Според този опис Йоан Добри Бакалоглу, подобно на тях, също е австрийски поданик[4]. Като се има предвид, че баща му е един от организаторите на виенското дружество за превоз на търговски стоки, може да се приеме, че австрийско поданство е получил Добри Бакалоглу, впоследствие прието от сина му. Според сведенията на В. Априлов след изгарянето на стария княжески дворец Куртя Веке мястото е откупено от неколцина габровци, които го застрояват с къщи и дюкяни. Сред тях е габровската фамилия Бакалоглу и семейството на Полизови. Трудно е да се предположи нещо по-конкретно за Попович, тъй като сведенията за него са съвсем оскъдни[5].

Очевидно с общи финансови средства Ан. Полизов, Д. Бакалоглу и Ст. Попович издават седемте книги: два буквара, три Часослова и два Псалтира. Отпечатването има определена ритмичност. През 1824 г. излизат две книги: през юни е издаден Псалтир, а през юли – „Буквар для поучения юношества". През същите месеци – юни и юли, на следващата, 1825 г. излизат още един Буквар и Часослов. През юни 1826 г. и март 1828 г. са отпечатани още два Часослова. През юли 1830 г. е издаден втори Псалтир, който е последната книга на групата. Следователно активността на тримата българи обхваща времето от 1824 г. до 1830 г. и се проявява главно през летните месеци – юни и юли, с изключение на месец март от 1828 г.

Важна с информацията си е оригиналната заглавна страница на всяка една от книгите. Така се откриват и уточняват няколко биографични нюанса. От началната страница на Часослова, отпечатан през март 1828 г., научаваме трите имена на Стефан Попович – Стефан Евстати(я) Попович. Засега това не изяснява неговия произход и корени в България. През 1928 г. Д. (?) Матеев подарява на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" Буквара от 1824 г., който е бил притежание на библиотеката на покойния му тъст Костаки Попович. Известният деец на Добродетелната дружина – браилският търговец К. Попович, през 50-те години на XIX в. се е занимавал с разпространение на буквари, закупувани от братя Мустакови в Букурещ[6]. Вероятно по този начин „Буквар для поучения юношества" е попаднал в неговата лична библиотека, а запазването му в нея позволява допускането за връзки между Стефан и Костаки Попович.

---

[4] *Романски, Ст.* Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930, 591–593.

[5] *Априлов, В.* Съчинения. С., 1968, с. 97; *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 164.

[6] Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", РДЦ, Ст. 24.9а, „Буквар для поучения юношества", 1824; *Жечев Н.* Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970, 38–39.

В заглавната страница на Псалтира, издаден юли 1830 г., липсва името на Д. Бакалоглу. За дарители са отбелязани само Ан. Полизов и С. Попович. За последен път името на Бакалоглу е споменато в Часослова от 1828 г. Така се оформя предположението, че датата на смъртта на този интересен, но малко познат българин е между март 1828 и юли 1830 г. При посещението на Юрий Венелин в Букурещ от 26 септември 1830 г. до средата на април 1831 г., той се среща с търговците Й. Д. Бакалоглу, братя Мустакови и Йордан Генович. Ако Д. Бакалоглу е бил жив и здрав, няма логика да не е общувал с Венелин, но вместо него това прави синът му. Името на Д. Бакалоглу липсва и в описа на букурещкото население, където има само това на „Йон син на Добря Бакалоглу" заедно с жена му и брат му[7].

Какво представляват книгите? Дали има връзка между работата на тримата букурещлии с тази на П. Берон, В. Ненович и други българи в емиграция през същото десетилетие?

Анализирани в цялост, книгите навеждат на мисълта, че това е своеобразен комплект от първите необходими текстове за началното обучение на децата. Те са най-често употребяваните книги в масовото килийно училище на българите – Буквар, Часослов и Псалтир. Нека да разгледаме тяхната характеристика.

Букварите. През 20-те години на българския XIX в. най-важното събитие от историята на просветното дело безспорно е появата на „Буквар с различни поучения" от П. Берон. В родната историография учебникът е разглеждан многократно от редица автори, с висока оценка за неговите идеи и съдържание. Малко изследователи обаче обръщат внимание на факта, че „Рибният буквар" не е единствен за това десетилетие. В своето фундаментално изследване за Българското възраждане и Просвещението Илия Конев подчертава, че букварите заслужават цялостно анализиране на ролята им в началния процес на обучение. Други автори като Пирин Бояджиев се насочват към изучаване на съмишлениците на Берон, по-специално на Васил Ненович и неговия „Буквар за децата на словено-болгарскиат народ", издаден през 1826 г.[8]

Всъщност след буквара на Марко Теодорович, т.е. след около 30 години, за краткото време от 1824 до 1826 г. са издадени общо 4 буквара – тези на Берон, на Ненович и букварите от 1824 и 1825 г. на тримата букурещки българи. Последните буквари са направени по московски образец, еднакви са по формат, качество и съдържание. То включва 44 славянски писмени знака, сричките, най-срещаните съкращения в църковнославянските текстове, стойностите на буквите, названията на правописните знаци; кратко нраво-

[7] *Романски Ст.* Цит. съч., с. 593, № 782; *Бояджиев, П.* Букурещки съвременници на Петър Берон. С., 2003, с. 41.

[8] *Конев, И.* Българското възраждане и Просвещението. Т. 2. С. 1991, 228–233; *Бояджиев, П.* Цит. съч.

учение за основните човешки качества и кратки молитви, които съпътстват учението с десетте Божи заповеди. Текстовете са на църковнославянски език в руската му версия.

Необходимото сравнение с букварите на Берон и Ненович без съмнение сочи, че между тях има съществени разлики. Те се забелязват както в езиково отношение, така и в основните педагогически методи и разбирания. П. Берон и В. Ненович приемат 43 писмени знака, а не 44, както е в московския буквар. Берон отхвърля позицията на Петербургската академия за изговарянето на сричките и тяхното образуване. Букварите са различни с текстовете, които са дадени към основната част. Съвсем основателна е бележката на П. Бояджиев, че „учебникът на Берон е по-скоро читанка, а букварните елементи са само върху четири страници. При учебника на Ненович има значително повече упражнения със срички, без които е трудно да се пристъпи към четене на текстове"[9]. В същия буквар преобладават религиозните четива, така както в московския извод, което пък ги разграничава от разнообразните светски текстове в Бероновия учебник.

Очевидно само за две години от 1824 до 1826 г. се появява богат спектър от букварни четива: сложният тип буквар-читанка на Берон, насочен повече към учителите и към пропаганда на новия за българите взаимоучителен метод; букварът на Ненович, който съчетава познати религиозни текстове с опит за описание на фонетиката на новобългарския език; и класическият тип на църковнославянския буквар в помощ на познатото килийно обучение.

Но освен различията, осмислени като едно културно явление, тези буквари имат няколко общи елемента. В трите типа общи са молитвите, които са задължителни в учебния процес. Дори в московския извод те са доста по-кратки от тези в останалите буквари. Молитвите удържат текстовете, колкото и светски да са те, към основополагащата за Възраждането идея, че изучаването на книгите е най-важната крачка към познаването на Бога. Друг е въпросът, че разбирането за Бога при Берон е твърде различно от класическото, което е имплицитно за московския буквар и този на Ненович. Следователно става дума за друг проблем и възможен бъдещ негов анализ.

Общ елемент за трите типа буквари са илюстрациите. Те заслужават коментара на специалисти, но не е излишно да отбележим, че рисунките са насочени главно към детската публика. В началото на московския буквар в едно условно пространство с екзотични растения малко, усмихнато ангелче гледа към две деца, които четат разтворена книга, а в близост до тях, като пазач, стои възрастен воин с шлем и дълго копие. В дъното детска фигурка стои пред голяма дъска или по-скоро до окачена таблица по взаимния метод.

---

[9] Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", РДЦ, Ст.24а.; Ст.24.9а.; Ст.26.14; *Бояджиев, П.* Цит. съч. с. 19.

Под изображението е поставено красноречивото мото: „Двойно видят учените". Върху гърба на буквара, издаден от В. Ненович, са разположени две красиви рисунки на деца, които са с книги в ръка и един голям глобус. Под тях са поставени двете послания на автора: „Приемите дар малък от меня да добиете голям от Бога, кад научите книга и живейте как утверждава Богу и человеком" и „Прилежите чеда сас време да научите що вам требува". Много интересни и анализирани вече са рисунките към Бероновия буквар, които имат за цел да улеснят децата при усвояването на различните текстове. Струва ми се, че илюстрациите са най-красноречивото доказателство за общата стратегическа и социална цел на трите типа буквари, а именно – да убедят и привлекат децата към учението, за да бъде то достъпно и разбираемо за тях.

Часословите. Подобни цели и внушения се откриват в предговора на Часослова, отпечатан три пъти по московски образец от букурещките българи. Съдържанието му принадлежи към т.нар. твърди, постоянни текстове. В предговора се изтъква, че формирането на човека става в ранната му младост. Затова именно детството е златното време, което не бива да бъде погубено, а трябва да бъде отдадено на учението. Нужно е децата да бъдат научени на основните християнски норми и правила на поведение, за да общуват с Бога, за да намират правилните решения в живота, което може да стане чрез обучението. Защото е казано, „че когато четеш, Бог беседва с тебе, когато се молиш ти беседваш с Бога и твоята молитва е желаната от него жертва [....]"[10]. Кога точно се появяват тези предговори на руските издания в силно просвещенски дух е въпрос на бъдещо проучване.

Псалтирите. Двата Псалтира са издадени по московски образец и са еднакви по съдържание и организация. Те принадлежат към „твърдите", постоянните текстове. Същинското съдържание също се предхожда от няколко въвеждащи текста на Анастасий Александрийски и Анастасий Антиохийски. Те са за значението на кръстното знамение, наставления и указания към онези, които искат да пеят псалмите. Очевидно имат същото предназначение като предговора към Часослова, да улеснят задачата по възприемането и научаването на тази сложна материя, която трябва да се следва абсолютно точно. Неслучайно назовават Псалтира и Наустница, следващото по-сложно ниво в килийното образование. Липсват ръкописни български Псалтири от XVIII в. и това се обяснява с факта, че руските им издания са почти на всеки две години. Следователно отпечатването им от букурещката група не се дължи на оскъдица от тези книги. По-скоро се потвърждава предположението, че водеща е била идеята да се отпечата необходимият комплект книги за началното обучение на децата такова, каквото масово се е практикувало тогава.

[10] Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", РДЦ, *Часослов*, Ст. 25.13.1825.

Книгите се появяват в началото на XIX в., когато сред многобройната българска емиграция вече се открояват имената на редица деятели за различни национално-патриотични начинания. През 20-те години на века твърде активна е брашовската група благодарение на Йордан х. Генович и В. Ненович[11]. Според спомените на д-р Иван Селимински през 1822 г. Филологическото дружество в Брашов протестира срещу отпечатването на неподходящия превод на Евангелието на български език, направен от Теодосий Бистрички по поръчка на Руското библейско общество. За българската емиграция издаването на религиозната литература на български език е било въпрос с национално-политически характер, който надхвърля рамките на религиозната пропаганда. Тя е трябвало да бъде разбираема и достъпна за всички, вкл. и за децата[12].

Брашовската група е по-радикална в мисленето и действията си от букурещката. Анализът на коментираните книги посочва, че тримата букурещки българи приемат и работят в традиционните културни коловози, за разлика от съвременниците П. Берон, Й. х. Генович и В. Ненович. Независимо от това, налице са достатъчно сведения, за да се твърди, че между тях и дейците от Брашов са съществували тесни връзки, взаимно доверие и подпомагане. Книгата на Анастас Кипиловски „Священно цветоотбрание" от 1825 г. се разпространява в Букурещ от Д. х. Бакалоглу и Ангел х. Пантелеймонов[13]. В края на своя Буквар Берон отбелязва, че книгите могат да се намерят „на Букурещ при Г-на Добря Габровлията [...] и при настоятелят Василия Н. Ненович в Брашов или в Букурещ"[14]. Най-вероятно В. Ненович, пътувайки в Брашов и Букурещ, е осъществил връзката между П. Берон, Ан. Кипиловски и Д. Бакалоглу. Що се отнася до въпроса как букурещката група се е сдобила с московските издания, то засега най-общо може да се предположи, че това е станало благодарение на български търговци, работещи в Москва, вкл. и габровци. Според мен главната инициатива принадлежи на Д. Бакалоглу.

Какво е предназначението на книгите? От заглавните им страници научаваме, че те са излезли от печатницата на Радукан Клинчан и Димитраки Топличан. Двамата са бивши служители в княжеския двор и боляри, единият – началник на княжеската кухня, а другият – на конницата. На всяка от първите страници изрично е посочено княжеското благоволение за отпечатването на книгите, както и това на Угровлашкия митрополит Григорий. Може

[11] *Бояджиев, П.* Цит. съч., 13–16.

[12] *Радкова, Р.* Националното самосъзнание на българите през XVIII век. – Във: Българската нация през Възраждането. С., 1980, с. 211; *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането..., с. 39.

[13] *Бояджиев, П.* Цит. съч., с. 36.

[14] Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", РДЦ, Берон, П. Буквар с различни поучения, 1824, Ст.24.9.

да се допусне, че това не е случайно. Известно е, че митрополит Григорий Даскалул подпомага издаването на „Новия Завет" от Петър Сапунов през 1828 г. срещу фанариотската политика на Цариградската патриаршия[15]. През 1830 г., когато Влахия е все още под руска окупация, Псалтирът е издаден с разрешението на император Николай I. Австрийското поданство и солидната търговска дейност са обезпечавали добри обществени позиции на тримата търговци, благодарение на което е получавано официалното разрешение от цензурата. Следователно можем да направим извода, че тримата българи са работили в съответствие със законите на Влахия и в съгласие с политиката на управляващия елит.

Моето предположение е, че книгите, издавани така системно от тримата българи, са били предназначени както за широк кръг от учители, ученици и читатели, така и за Славянското училище в Букурещ. То съществува още от средата на XVI в. и се поддържа от влашкия княз и Угровлашкия митрополит. В началото на XIX в. то силно запада, става и румънско. Дългогодишен учител тук е силистренецът Кирица Георги Домусчията, а от ноември 1827 г. е назначен В. Ненович[16]. Анализирането на ситуацията ме кара да предположа, че вероятно е направен опит да се обнови преподаването в него. Според представите на тримата търговци това е можело да стане чрез трите класически книги – Буквар, Часослов и Псалтир. След 1830 г., с излизането на Органическия устав от 1831 г. и създаването на държавните училища, Славянското училище се превръща в квартално, спират и изданията на тримата българи. От една страна, може би поради смъртта на Д. Бакалоглу, главен инициатор, но от друга, заради променената политика спрямо просветата в Княжеството. Усилията на емиграцията се насочват към създаването на българско училище отвъд Дунава.

Като анализираме работата на тримата букурещлии във връзка с тази на останалите известни български книжовници от 20-те години на XIX в., можем да твърдим следното:

Първо, че от това десетилетие букварите и книгите за обучението на децата стават водеща задача за българския елит, независимо дали ще ги определим като светски или религиозно-християнски. За разлика от края на XVIII в., когато има само един буквар на М. Теодорович, и то сръбска преработка, сега сме изправени пред доста по-широко разбиране, според което децата се нуждаят от специална подкрепа и книжа в процеса на учението. През 20-те години на XIX в. това разбиране обединява светското и религиозното в обучението, а не толкова ги противопоставя.

Второ, Д. Бакалоглу има водеща роля в издателската инициатива на три-

---

[15] *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането.., с. 41.
[16] *Бояджиев, П.* Цит. съч., с. 23.

мата букурещлии. Това предположение се подкрепя от самата му работа по разпространението на другите известни книги, издадени от българите на 20-те години. Наследникът на Д. Бакалоглу – Йоан, продължава усилията на баща си при активна работа с В. Априлов и в Добродетелната дружина. Да не забравяме, че по-късно от рода Бакалоглу е Емануел Бакалоглу, член на Румънската академия на науките[17].

Трето, книгите започват да се разпространяват извън Букурещ и Княжеството, достигайки до българските училища. Първата от тях – Псалтирът от 1824 г., бе намерена на теренно проучване в църквата на с. Радово в Трънския край, попаднала там във връзка с откриването на общинското училище през 1861 г. Псалтирът стана и поводът за написването на това съобщение[18].

DE LOS BŬLGAROS DE BUCAREST – ANASTAS H. GEORGI POLIZOV, JOAN H. DOBRI BAKALOGLU Y STEFAN POPOVIC

NADIA MANOLOVA-NIKOLOVA

Este articulo es una iniciativa de trés búlgaros emigrantes, que vivieron en Bucarest, Valaquia durante la primera mitad del siglo XIX. Ellos eran ricos negociantes, que con su dinero publicaron unos libros para las escuelas religiosas búlgaras. La tesis de la autora es que los textos – un abecedario, Chasoslov (Devocionario) y Psaltir (Psalmos) son compuestos de tal manera que pueden audar a los alumnos en la enseñanza. Estos son unos de los primeros libros publicados donde se propaga la idea de que la infancia es "un tiempo de oro", cuando los niños pueden estudiar la comunicación con la palabra y el Dios.

[17] *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 176.

[18] Псалтирът от 1824 г. не е включен в описа на М. Стоянов „Българската възрожденска книжнина". В. Трайков пръв установява неговото съществуване в колекцията на д-р Плочев, съхранявана в Конгресната библиотека във Вашингтон, САЩ. Вж.: *Трайков, В.* Добавки и отправки към Българската възрожденска книжнина. – Изв. на НБКМ, 14/20, 1976, с. 710.

ФИНАНСИРАНЕ НА УЧИЛИЩАТА НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XIX ВЕК. НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ВЪЗ ОСНОВА НА ПРИМЕРИ ОТ ПЛОВДИВ И ГАБРОВО

АНДРЕАС ЛИБЕРАТОС

По време на Просвещението и националното възраждане на балканските народи, намиращи се под османско владичество, образованието излиза от тясната прегръдка на Църквата и придобива светско съдържание. Паралелно модерната наука и образованието престават да бъдат привилегия на висшите слоеве на православното общество и се превръщат в обществено благо. Училището, символ и врата към прогреса, става предмет на обществения интерес, на конфликти и оспорвания, издига се като, може би, най-важното звено от зараждащата се светска обществена сфера. В повечето случаи училищата на православните християни в Османската империя се създават като общински заведения, които обаче често се подкрепят от дарения на частни лица. При липсата на каквато и да е подкрепа от страна на османската държава и на редовно финансиране от страна на Православната църква, те се опират главно на механизмите на пазарната икономика, която се развива динамично през същия период. Тази тяхна характеристика поставя важни въпроси за значението на финансирането на училищата, които досега са привлекли само частично научния интерес. В настоящия доклад ще се опитаме на базата на изворов материал, отнасящ се до училищните финанси на Пловдивската централна гимназия и на Габровското училище, да разясним някои от тези въпроси и да отворим тази важна дискусия.

Подробни данни за финансите на Плодвивската централна гимназия (Κεντρική Ελληνική Σχολή[1]) за един дълъг период от време (1796–1846) черпим от II Кирилова кондика на Пловдивската митрополия[2]. Функционирането на училището се осигурява по една система, сходна с паричния вакъф, в „общинската" версия на османската институция, т.е. въпреки големите

[1] Званието „Ελληνική" (букв. „гръцка") означава тук степента на образование (т.е. „средна" – след взаимоучителното училище), а не езика на преподаване.

[2] Гръцкият учен и краевед от Пловдив К. М. Апостолидис е публикувал някои части от въпросната Кондика, съдържаща главно сметките на църквите, манастирите и обществените заведения: *Αποστολίδης, Κ. Μ.* Η Ιερά της Φιλιππουπόλεως Μητρόπολις και οι Κώδικες Αυτής. – In: Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού. Τ. 4, 1937–8, 3–42; Τ. 5, 1938–9, 1–86; Τ. 6, 1939–40, 25–112. Проф. Надя Данова любезно ми предостави едно копие на Кондиката, въз основа на което се опира настоящият анализ; бих искал и тук да изразя моята голяма благодарност към нея.

дарения от частни лица, училището запазва винаги своя „колективен“ и общински характер, а управлението му се извършва от името на общината[3]. Разходите на училището се покриват от лихвите на училищния капитал, който се създава от дарения, поименни или анонимни (например, от пангарите на църквите), от страна на граждани или на градските институции (например, еснафите). Кредитното измерение на институцията се подсилва в нашия случай и от практиката на капитализиране на голямата част от получените лихви (до 65%), като разходите на училището са значително по-ниски от оборота на училищния капитал. Лихвите се определят често на 10% годишно или по-рядко 1,5% месечно, т.е. те са доста по-ниски от лихвите, които взимат сарафите лихвари по същото време, нещо, което прави училищните капитали изключително привлекателни. Така, въпреки общополезния характер на училището, кредитните му функции създават възможности за обслужване на частни интереси[4]. Характеристиката на тези, които получават училищни пари назаем, може да показва кои влагания се смятали по-сигурни в даден момент (принципно те са влагания не на физически, а на привидно юридически лица като митрополии, общини, еснафи), може обаче да показва и към кого училищните настоятели се отнасяли с благосклонност. Нещата се обърват още повече, когато дарителите на училището определят къде трябва да се вложат парите. Тази практика, често срещана в Пловдив, дава възможност за оказване на значително влияние от страна на частни лица върху общинските институции, подкопавайки така косвено обществения им характер.

Структурата на даване назаем на капиталите на Пловдивската гимназия през периода 1794–1846 се променя по начини, които отразяват паралелните изменения в политическите и социалните съотношения в града. Най-често голямата част от капиталите се влагат в т. нар. дворцови облигации на името на Пловдивската епархия. Най-вероятно става дума за облигации на митро-

---

[3] За Пловдивската централна гимназия вж.: *Αποστολίδης, Κ. Μ. Η της Φιλιππουπόλεως Ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ'ημάς χρόνων*. Атина, 1959, с. 451 сл.; *Данова, Н.* Константин Георгиев Фотинов в културно и идейно-политическо развитие на Балканите през XIX век. С. 1994, с. 85; за паричния вакъф вж.: *Bilici, F.* Les Waqfs monétaires a la fin de l'Empire Ottoman et au début de l'époque républicaine en Turquie: des caisses de solidarité vers un système bancaire moderne – In: *Ibid.* (ред.) Le Waqf dans le monde musulman contemporain (XIX–XX siècles). Fonctions sociales, économiques et politiques. Actes des Tables Rondes de l' Istanbul, 13–14 /11/1992, Varia Turcica XXVI, Istanbul, 1994, 53–58.

[4] За мюсюлманските парични вакъфи Мурат Чизакча убедително показа, че в хода на XVIII в. все по-често техните капитали били вземани назаем от самите настоятели на вакъфите, които ги раздавали с по-голяма лихва на цариградските сарафи (които, разбира се, са ги раздавали повторно с още по-голяма лихва). *Çizakça, M.* A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden, 1996, 131–134.

полиите (темесюк), заверявани от общата каса на Патриаршията (кешишхане), така че да придобиват валидност за османската власт[5].

Другите влагания, които срещаме, могат да се класифицират, както следва: „дворцови" облигации на други епархии, лични облигации на Пловдивския митрополит или на други клирици, облигации на физически лица и предприятия, облигации на еснафи, на манастири, и последно, на общини от пловдивската провинция. С оглед структурата на влаганията на училищния капитал се очертават три различни периода. В първия период (1794–1810) училищните финанси се управляват дълго от челеби Димитриос Киру (1794–1802), а после за три години (1802–1805) – от петчленно настоятелство[6]. Характерното за този период е заемането на значителна част от капитала (до 25% – 1798 г.) на физически лица-предприемачи под ниска лихва. Интересно е, че между получателите на заеми фигурира самият настоятел Димитриос Киру[7].

Вторият период (1810–1823) се характеризира от възхода и надмощието на еснафите в общинските институции. Рискованите заеми, давани на физически лица, отпадат окончателно, най-вероятно като резултат на интервенцията и засилващия се контрол от страна на еснафите. В 1813 г., след един период от три години, през който целият училищен капитал е вложен в „дворцови" облигации на Пловдивската епархия, се предприема увеличаването на капитала, в което еснафите се явяват за пръв път като дарители чрез облигации[8]. Единственият, и при това и непълен, баланс, който се регистрира през периода 1813–1816 г., както и липсата на всякакви сметки за следващите две години, отразяват настъпването на бурния период на острите конфликти между еснафите и челебийската наследствена аристокрация на града[9]. Победата на еснафите рефлектира върху баланса от 1819 г., в който 35,09% от училищния капитал се влага в еснафски облигации[10]. За следващите също бурни години нямаме регистрирани сметки. Балансът за 1823 г.,

---

[5] Вж.: *Κονόρτας, Π.* Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Атина, 1997, с. 92, 205, 351–354, 423. Механизмът на „дворцовата" облигация се разяснява в писмото на Пловдивския митрополит Никифор до Стоян Чалъков, Народна библиотека „Иван Вазов" (НБИВ) – БИА, ф. 2, а. е. 350, л. 3.

[6] За периода от 1805 до 1810 г. не се споменават в Кондиката имената на управляващите на училищните финанси.

[7] През същия период „дворцовите" облигации на Пловдивската епархия варират между 65,25% (1798) и 90,76% (1803) на капитала, докато по-малки суми се дават на Пловдивския митрополит (от 2,6% до 6,3% само за периода 1796–1802 г.) и на епархийски манастири (0,4% до 6,3% пак за същия период). Кирилова кондика II, 44–75.

[8] Т.е. поемат задължението да плащат ежегодно лихва за суми, фиктивно взети от тях назаем, в случая 3527 гр.

[9] Кирилова кондика II, с. 82–83.

[10] Пак там, с. 85.

в който се отбелязва значително намаление на капитала, е заверен „пред еснафите", но те не държат вече училищни пари. Също така и в следващите години еснафите изчезват от регистъра както като получатели на заеми, така и като управляващи училищните финанси.

Третият период (1824–1846) съвпада с управляването на училищните финанси, за повече от 20 години, от известния копривщенски и пловдивски род на Чалъкови, които дарят значителни суми за развитието на образованието в Пловдив. Дарявайки щедро, те едновременно се грижат как да осигурят контрол на дарените от тях суми. Даренията им се явяват често под форма на облигации на манастирите, най-вече „Св. Теодори" в Перущица, които се намират под контрола на семейството[11]. Така от 1824 г. манастирите отново се явяват като получатели на заеми от Пловдивската гимназия[12]. Най-важната обаче промяна настъпва по повод значителното увеличаване на училищния капитал през 1831 г., за което Чалъковците допринесли изобилно[13]. Голямата част от увеличения капитал се влага за пръв път в облигации на селски общини от Пловдивската епархия (Копривщица – 15 000 гр., Панагюрище – 10 000 гр., Клисура – 5000 гр., с лихва 15%) в размери, които достигат 43,73% на капитала[14]. Тази тенденция и практика ще продължат през целия период на настоятелството на Чалъковците, даже и когато техните дарения престават. Например, когато в 1844 г. Пловдивският митрополит Никифор дарява на училището голямата сума от 30 000 гроша, настоятелят Стоян Куртович Чалъков я влага в облигации на Копривщица, Калофер и Сопот със скромната лихва от 10%. В тези облигации, които са регистрирани и в Кондиката, се включва следното впечетляващо условие: „Този капитал да не може да се изтегли никога от нашето село, нито от бъдещите настоятели на училището, нито от никой друг"[15].

Тези значителни заеми са показателни за развитието на все по-тесни връзки на общините в провинцията с институциите на града, в случая с централното училище. Като покровители и поръчители на тези връзки се изди-

---

[11] *Ив. Снегаров* (ред.) Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. – Сб. на БАН, XLI–2, 1949, 114–116; НБКМ – БИА, кол. II А, а.е. 749. Освен известните им дарения на Рилския манастир, Чалъковците поддържат тесни връзки не само с Бачковския манастир (в 1828 г. Стоян Тодорович Чалъков става настоятел на манастира), но правят дарения и на редица други манастири в Пловдивската епархия като на Кричимския и Сопотския. *Αποστολίδου, Κ. Μ.* Η της Φιλιππουπόλεως Ιστορία από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων. Атина, с. 453; *Груев, Й.* Спомен за Чалъковци. – Български преглед, III, 1896, с. 82.

[12] Кирилова кондика II, с.110.

[13] Пак там, 121–122.

[14] По-голямата лихва (15%), която плащат селските общини, може да се обясни или с това, че този вид инвестиция се смятал за по-рискован, или че голямата лихва служела като оправдание за влагането на пловдивски общински пари в други общини.

[15] Кирилова кондика II, с. 187, 188, 189.

гат Чалъковците. Финансовият контрол на пловдивските институции представлява важен момент в тяхната стратегия за социална хегемония в града, а едновременно тези влагания консолидират и разширяват многостранните отношения на известния род с провинциалния свят. Тези големи влагания в провинцията посочват нуждата за изтегляне на училищните пари от „дворцовите" облигации на Пловдивската епархия. Тази нужда може да е от икономически характер, т.е. училищните пари да не са вече сигурни там в един период на натрупване на дългове на митрополиите и на увеличаване на т.нар. „общ дълг" на Патриаршията; може обаче да е и от политически характер, т.е. Чалъковците, въпреки внушителното им проникване в митрополията още от 20-те години на века, смятали, че митрополията не е политически сигурно място за инвестиране на техните пари. Вероятно поради същата причина челеби Константинос Мадраджоглу, завещавайки в 1830 г. 5250 гроша на училището, уредил тези пари да не се вложат в облигации на контролираната тогава от Чалъковците Пловдивска митрополия, а в облигации на четири други епархии (Ираклия, Димотика, Велико Търново и Ганос и Хора)[16]. Училищните финанси на Пловдивската гимназия представляват вярно огледало на промените в политическите и социалните съотношения в града през първата половина на XIX в. Освен това примерът на Пловдивската гимназия очертава начина, по който Чалъковците, динамичните представители на пловдивската провинция, проникват и управляват общинските институции на града, управление, което създава конфликтно поле в единната още Пловдивска православна община.

Другият пример, на който ще се спрем тук, е този на финансите на Габровското училище, за което, честваните от нашата научна среща Мустакови са положили немалко грижи[17]. Финансите на Габровското училище се различават същностно от тези на Пловдивската гимназия[18]. Първото модерно българско основно училище е било основано по-късно по инициатива и с подкрепата на, условно казано, „полувъншни" хора, т.е. габровски емигранти от Одеса и Букурещ. Също така икономиката на Габрово, върху която трябвало да се опира училището, не достига мащабите на развитата иконо-

[16] Пак там, с. 124

[17] Вж. подробно *Жечев, Н.* Братя Мустакови и учебното дело в Габрово през Възраждането. – Год. История на образованието в България. Т. 3. Габрово, 1985, 22–38.

[18] За финансирането на построяване и функциониране на Габровското училище вж. и: *Каролев, Р. М.* Материали за изучване на учебното дело в България. Кн. V. Историята на Габровското училище. С., 1929, с. 9 сл.; *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси. Габрово, 1996 [1934], с. 393 сл.; *Радкова, Р.* Неофит Рилски и новобългарската култура през първата половина на XIX век. С., 1983, 46–47; *Мирчева, К.* За Търновския митрополит Иларион Критски и неговата роля в създаването и укрепването на първото новобългарско училище в Габрово. – Год. История на образованието в България. Т. 4. Габрово, 1986, 38–39.

мика на голям град, какъвто бил Пловдив, въпреки подема, който малкото градче претърпява през периода на Танзимата. Освен това известните случаи на оспорване на завещаните на училището имоти, на неплащане на наеми, дължими на училището, или на присвояване на училищни пари показват, че, независимо от наличието и на обратни примери на готовност за материални жертви, промяната на манталитети и консолидирането на общественото съзнание за приоритета на образованието били трудно и постепенно постигнати[19]. Главната положителна роля за това изиграла славата, която бързо придобило училището. И именно тази слава и значението на училището, което далеч надхвърлило местните потребности, създали и нарастващото съперничество между Одеса и Букурещ, между Васил Априлов и братя Мустакови, за покровителстване и патронаж на учебното заведение[20].

Изворовият материал, който прегледах, се състои от тефтерите с училищни сметки и баланси, запазени в БИА на НБКМ. Данните в тях поставят някои проблеми, които ни довеждат до извода, че нито един от тефтерите не регистрира изчерпателно финансите на училището. В непълния например тефтер, инициран от Априлов и Палаузов в 1832 г. и изпратен в някакъв момент в Габрово, двамата одески дарители обещават всеки от тях да жертва ежегодно две хиляди гроша за училището[21]. Тези пари обаче не се появяват в другите два подробни тефтера, които покриват целия период от 1833 г. до 1858 г. Известно е, че Неофит Рилски получавал заплатата си от Букурещ, поради което тя не се включвала в училищния баланс[22]. Също така не се появяват в тях и пожертвованията на габровците емигранти начело с братя Мустакови за подготвяне на учебния материал (таблици, книги и т.н.). Въпреки пропуските, тези два подробни тефтера, държани от училищните епитропи в Габрово, представят сравнително пълно структурата на финансирането и икономическото функциониране на училището. Първият покрива по-подробно периода до 1841 г., докато вторият съдържа всички общи баланси от 1833 до 1858 г., като се махнат дългите обяснения за съдебни процеси и загубени пари, съдържащи се в първия тефтер[23]. По-рационалното представяне на баланса съответства на съзнанието за преход на самото селище, нещо, което се изразява в промяната на термините, употребявани в двата тефтера. Например „селската файда", т.е. лихвата, в първия тефтер се превръща в „градска файда" във втория.

---

[19] Консерватизмът на местните първенци, отнасящ се не само до финансирането на училището, затруднил значително делото на първия учител Неофит Рилски. *Радкова, Р.* Неофит Рилски..., с. 69 сл.; *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него). С., 1951, с. 73 сл.; *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на българското възраждане. – Във: Сборник на БАН, кн. XXI, 1923, 164–167.

[20] Вж. отличния анализ у: *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX век. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, 153–192.

[21] НБКМ – БИА, кол. II А, а.е. 7792, с. 2.

[22] *Рачева, В.* Цит. съч., с. 163.

[23] НБКМ – БИА, Кол. II А, а.е. 2045 & 2050.

Резултатите от обработката на данните от тези тефтери, които ще представим накратко, дават обща картина за финансите на училището, а констатациите, базирани върху тях, по-скоро поставят въпроси, отколкото дават окончателни отговори. Както показва и примерът на Пловдивското училище, количественият анализ може и трябва да служи главно като помагало за по-задълбочен качествен анализ на общинската действителност.

Схема № 1
Балансът на касата на Габровското училище (1833–1858)

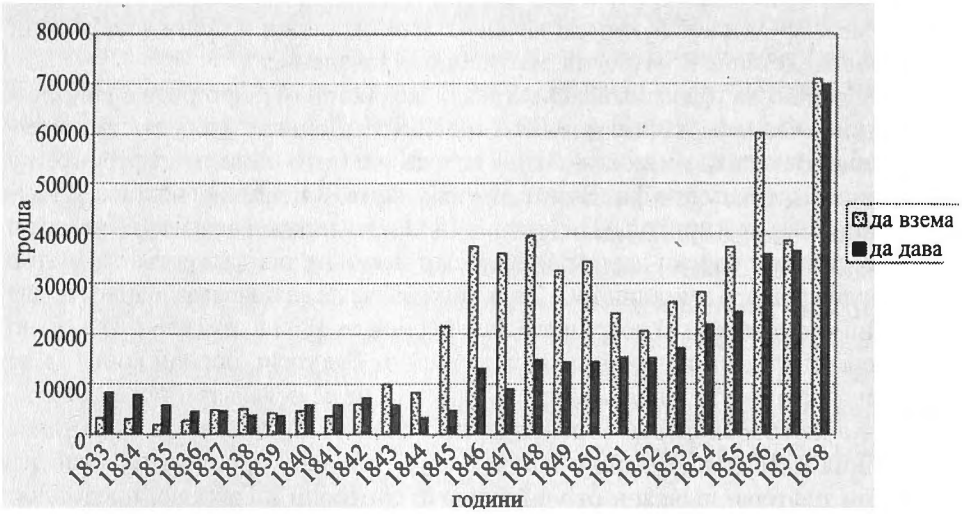

Както се вижда в схема № 1, показваща движението на училищния баланс през първите пет години, и с едно кратко прекъсване до първото десетилетие на функционирането на училището, училищната каса представя пасив, за чието покриване не се дават обяснителни данни. Нещата изглеждат по-положителни през 40-те години, но към края на разглеждания период се наблюдава тенденция към изчезване на положителните баланси.

По-подробна картина ни дава анализът на структурата на приходите на училищната каса (схема № 2). С тази цел групирахме приходите в следните категории: доходи от лихви на училищния капитал, от недвижими имоти (воденица, бостан, дюкяни и пр.), доходи от движими имоти (в случая учебни и черковни книги, често предоставени от Одеса и Букурещ), външни помощи и дарения (от Букурещ и Одеса), вътрешни помощи и дарения (от чорбаджии, еснафи, от общината, от митрополита, както и доходи от дискосите на църквите), доходи от данъци, главно църковни (вули, „воития"), но и серчима (данък върху свинете) и серги параси (данък за наемане на търговско място), и последно – дарения от родители на ученици. Най-голямо впечатление прави постоянният спад на дяла на приходите от лихвите на училищния капитал,

Схема № 2
Приходите на Габровското училище (1833–1858)

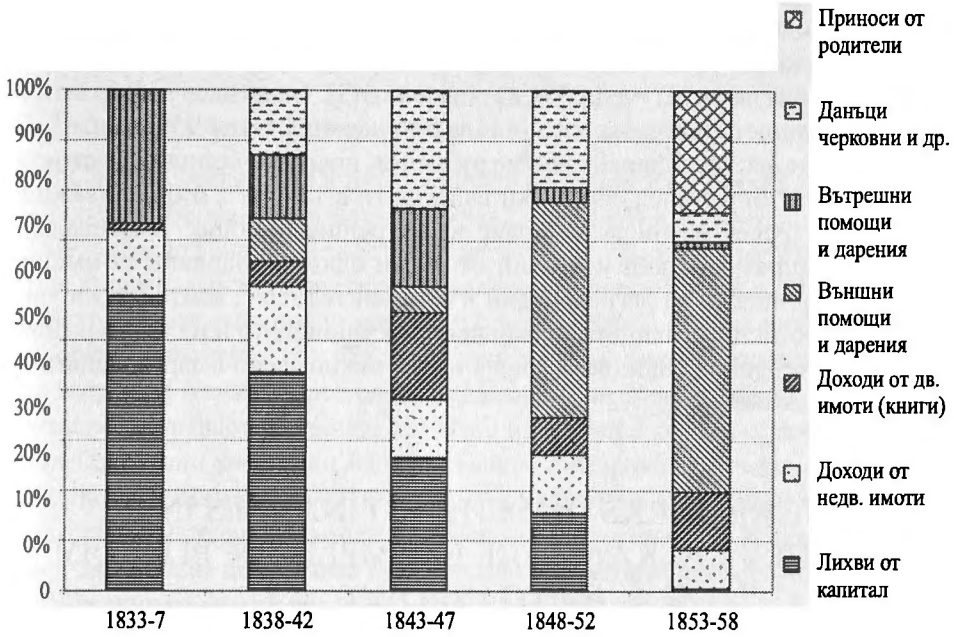

приходи, които в повечето случаи, както и в този на Пловдив, са основни за финансирането на училищата. Началният капитал от 10 000 гроша (според Петко Славейков били загубените пари от църквата „Св. Йоан Предтеча", които някак си били открити[24]) се давал на Габровската община в началото под 15%, а от 1839 г. – под 20% лихва годишно. В 1846 г. капиталът се вдига от селската община и се раздава направо от училищните епитропи, а в 1849 г. срещаме за пръв и единствен път практиката на капитализиране на актива на касата, практика, която би улеснила много училищните финанси. За две години се раздават 20 хил. и 17 хил. гроша съответно, на третата само 5750 гр., а от 1852 г. училищният капитал по трудно обясним начин изчезва, поне като активен фактор на финансиране на училището. Единствената хипотеза, която мога засега да предложа, е, че значителните суми, които от 1850 г. започват да идват от завещанието на Васил Априлов, дали възможност за изхарчване на училищния капитал, без това да се отразява пряко и видимо във функционирането на училището.

Както се вижда в схема № 2, външните помощи и дарения се увеличават рязко през последните десет години до 1858 г. и поддържат училището в един период на голяма инфлация и на кризисна икономическа конюнктура (през и след Кримската война). Финансовите затруднения, които претърпява

[24] *Славейков, П. Р.* Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866, с. 6; *Цончев, П.* Из общественото..., с. 396.

Габровското училище през този период, през който едновременно нараства нуждата за модернизиране на заведението, довеждат даже до покриване на част от разходите от значителни „пожертвования" на родителите на ученици, нещо, което засяга пряко обществения характер на училището. Въпреки тези дарения, в края на 1858 (учебна) г., възхвалена от П. Славейков като „златния век" на училището, неговата каса остава с нищожния актив 956 гроша[25]. За преодоляване на тези финансови затруднения новите училищни настоятели, които се избират след общински конфликти в 1859 г.[26], изобретяват нов и доста интересен начин за събиране на вътрешни помощи: те обикаляли Габрово на празничи дни и искали от всеки селянин дарение за имения му ден. Тези вноски са регистрирани в отделен тефтер[27], който служи като свидетелство за постепенното превръщане на училището и на образованието в първостепенна обществена грижа и най-важно звено в зараждащата се светска обществена сфера.

SOME REMARKS ON SCHOOL FINANCES IN 19TH CENTURY BALKANS: THE EXAMPLES OF PLOVDIV AND GABROVO

ANDREAS LYBERATOS

Registers containing balances of school finances are a rather arid, yet very important and largely unutilized historical source. In the era of Enlightenment and development of national movements in the Balkans, schools and education arise as the most important "node" of the emerging public sphere. The abundant historical literature on national revival schools has shed light to various aspects of this process, yet it has only marginally paid attention to the question of school finances. The analysis of the registers of the Central High School of Plovdiv (Κεντρική Ελληνική Σχολή) shows how school finances can function as an indicator of important shifts in the social and political balance of power in the city of Plovdiv and its Orthodox community. On the other hand, a brief look to the finances of the first secular Bulgarian school at Gabrovo, is fairly indicative of the long and contradictory process leading to the consolidation of education as a priority of public interest.

[25] *Цончев, П.* Цит. съч., с. 420.

[26] Ценни сведения за тези конфликти съдържат дневникът и спомените на тогавашния учител в Габрово Тодор Бурмов. *Бурмов, Т.* Спомените ми. Дневник. Автобиография. С., 1994, 93–118, 127 сл.

[27] НБКМ – БИА, кол. II А, а.е. 7772.

ГАБРОВО И ГАБРОВЦИ ПРЕЗ XVIII–XIX ВЕК

ДАНИЕЛА ЦОНЕВА

След изследванията и публикациите на първите габровски историографи – братя Гъбенски и д-р Петър Цончев, десетилетията от втората половина на XX и началото на XXI столетие са време на интензивни краеведски проучвания върху развитието на Габрово и габровци през периода на Възраждането. Натрупаният емпиричен материал и неговата съвременна интерпретация позволяват преоценка на стопанското му, административното, политическото и културно минало. Като основна задача на тези нови научни търсения е заложено изследването на недостатъчно проучени страни и преосмислянето на неубедителни трактовки, задължително по-широко свързване на локалната тематика с общонационалното, но в неговото регионално многообразие. Богатството на съхраняваните в музейните и архивните фондове документални материали позволяват преодоляване на тематичната ограниченост и разширяване на разглежданите проблеми.

Целенасоченото и многостранно развитие на краеведската историопис след 60-те години на XX в. е мотивът за формулиране на темата. Предложеното съобщение не е опит да се „надскочи" вече написаното. Чрез научно обработените нови документи се цели да се направят изводи и заключения, които да очертаят конкретните направления и особености в историческото минало на Габрово за посочения период, като се потърсят факти или процеси, които съдържат в себе си върхови или типични характеристики от битието на габровци, да се маркират изследователските приноси както в разкриването на неизвестни свидетелства, така и при промяна в оценката на утвърдени позиции за исторически събития и личности.

Традиционната тематична схема за представяне на стопанското, културно-просветното и обществено-политическото развитие на селището е подчинена изцяло на аналитичните обобщения. Коментарите са върху различни плоскости, но във взаимната връзка и обусловеност на тези елементи от общата тема. Като обобщаващо изследване, темата за Габрово и габровци през XVIII–XIX в. има и за цел да илюстрира условията, при които се формира и развива габровският род Мустакови, особеностите и разнообразието в процесите след емиграцията на неговите представители в Румъния.

Обусловено от икономическия, политическия, социалния и духовния подем в развитието на Габрово, обявяването му за град в началото на май 1860 г. е сред значимите събития в неговата летопис. Градски облик селище-

то придобива още през втората половина на XVIII в., но турската власт не бърза с промяната на поселищния и административния му статут. „Габрово – пише през 1841 г. Васил Априлов, – макар по своето пространство и многолюдност да заслужава името град, според турското разделение, то е оставено като паланка."[1]

До 1839 г. Габрово е субашилък начело с турски управител. След това е превърнато в мюдюрлък – подоколия, съответстваща по обхват приблизително на сегашната община. Пряко подчинено е на Търновската каза и е част от Русенския вилает (област). Още преди официалното признаване и оповестяване, Габрово с принадлежащите му села постепенно се превръща в каза (околия). Дори във вестниците Габрово се нарича градец, който в края на 50-те години на XIX в. се дели на 5 махали, а към формиращата се околия се числят 18 селски общини.

Все по-голямото икономическо влияние и стопанска самостоятелност, които придобива Габрово след Кримската война (1853–1856), са причината централната и областната власт да променят статута му. Вестник „България" от 20 април 1860 г. отбелязва: „По заповед ва Високото Императорско Правителство Габрово са отделя отсега за напред от Търново. То остава за себе си един отделен градец и като една каза особна наедно с колибити, които му принадлежат". Ако през април 1860 г. властите юридически обнародват създаването на Габровската околия и признаването на нейния административен център за град, в началото на май този факт влиза в сила. По това време Габрово е изцяло българско селище с около 7000 души и става средище на каза с около 45 000 души население[2].

От 2 до 5 май с. г. в Габрово пребивават русенският областен управител и търновският каймакам паша. Цялата общественост е мобилизирана, за да се организира посрещането на официалните представители на турската власт. Следват срещи с политически активната част на габровското население. Чрез превръщането на Габрово в околийски център и обявяването му за град се признава публично една обективна реалност, формирана в продължение на години, създават се условия за по-широко представителство на българите в органите на управление, за по-добри възможности за развитие на селището във всички области на живота.

В условията на всеобщо разделение на труда и профилиране в рамките на националното стопанство, процеси започнали през XVII–XVIII в., Габрово се очертава като важно търговско-занаятчийско средище с интензивен икономически живот, постепенно утвърдило се и като значим просветен и

---

[1] *Априлов, В.* Денница на новобългарското образование. Одеса, 1841, с. 103.

[2] *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, 22–26; История на Габрово. С., 1980, с. 173.

обществено-политически център в българските земи. Специфичните условия – габрови гори, баири и река, около която се е проточило селището, налагат стопанската дейност на населението да бъде изцяло подчинена на занаятчийско-търговското му ежедневие. Със своите повече от 23 просперириращи занаята и събирателна търговия, Габрово е естествен икономически център на Средния Предбалкан през периода на Възраждането. „Сравнително най-добре запазения" свободолюбив дух, по-голямата интелигентност и предприемчивост на българина балканджия, според Л. Милетич, са причина „индустрията" в този район на Балкана да е „твърде развита". „Развитието на местната индустрия" и „икономическата независимост от външната конкуренция", която тя осигурява на балканското население, се отчитат и от габровеца Ив. Гюзелев при характеристиката му за значението на Балкана относно историческия напредък на България[3].

Широката палитра от занаяти в Габрово позволява задоволяване не само на локалните нужди, но е и възможност за извоюване на периметри за търговска дейност в райони, където липсват определени производства или за които габровските занаятчии имат известността на най-добри производители. Константин Косев сочи селището сред центровете на стопански райони, които през втората половина на XIX в. са част от „гръбнака на изграждащата се единна икономика" в българските територии[4]. То е включено в системата на националната стопанска общност като една от нейните „опорни точки", което подпомага габровци чрез търговско-занаятчийската си дейност да реализират връзки с други икономически области, съдейства за утвърждаване на вътрешнопазарното сцепление, за осигуряване на по-интензивни пътища за общуване.

Още в края на XVIII и през XIX столетие върху „плещите на занаятчийството" в Габрово се утвърждава значително търговско съсловие. Ако в началото на своята дейност габровските търговци са кореспонденти на други големи фирми, през XIX в., „на[д]вили на харчът си", започват сами или в съдружие да организират износа на местни изделия, да реализират печалби, да се занимават с кредитиране, да осигуряват внос на чужди стоки. Много габровци отсядат из влашките, австрийските, английските и руските търговски центрове, разнасят местните изделия по южните пазари към Цариград, Смирна, Галиполи и Енос, други проникват на запад в Македония, Сърбия и Босна[5].

---

[3] *Милетич, Л.* Старото българско население в Североизточна България. С., 1902, с. 51; *Гюзелев Ив.* Значението на Балкана за историческото развитие на България. – Във: Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия. Пловдив, 1900, с. 254.

[4] История на България. Т. 6. С., 1987, с. 69.

[5] *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 386.

Важни предпоставки за сигурен и изгоден търговски обмен през XVIII–XIX в. са географското местоположение на селището, спецификата на икономическата му характеристика, удобната и развита пътна и съобщителна система, политиката за насърчаване на търговията, прилагана от управлението на Дунавския вилает[6]. Разположено на един от главните търговски пътища, който му осигурява комуникации между Северна и Южна България, Габрово е удобно място за почивка, престой и нощуване на кервани и на всеки пътник, минаващ от север или юг. Тази благоприятна географска позиция е използвана от габровските търговци, тъй като им обезпечава преки контакти със селищата от Добруджа и Северното Българско Черноморие, с дунавските градове, с районите на Тракия и Беломорието. Габровци имат утвърден търговски обмен и с европейските страни. Въпреки че в условията на политическа и икономическа зависимост българската търговия в известна степен е подчинена на сключените от Османската империя търговски договори, стокообменът между Габрово и Европа има изградена специфична характеристика.

В монографията си „Из стопанското минало на Габрово" д-р П. Цончев посочва имената на повече от шестдесет търговци, които съдействат за стопанския растеж и благосъстоянието на селището ни. Този списък е неколкократно допълван при конкретни изследвания, илюстриращи търговските връзки между Габрово, Плевен, Русе, Омуртаг, Ески Джумая, Узунджово, Свищов, с европейски търговски средища. Като им прави харакеристика, историографът на Габрово определя, че габровските търговци са състоятелни за времето си хора. Т. напр. имуществото на х. Христо Рачков в наличност, записи и имоти през 1803 г. възлиза на 73 507 гроша. А за х. Йона, чорбаджи Станю, Михаил Келифарев, Иванчо х. Бакал, братята Кънюи Геню Сахатчийски, х. Дечо, х. Станчо Априлов, Иванчо х. Василев, Дечко Хаджиоглу и др. Цончев пише, че ако не са имали свободни капитали, колкото на х. Хр. Рачков, то поне наполовина от неговите, и подчертава още, че те са смятани като „големи търговци" в Габрово[7].

За по-добра организация на производството и за по-тясната му връзка с пазарите габровският търговец възприема утвърдилата се практика на сдружаване, която през третата четвърт на XIX в. е в своя разцвет. Организирането на производствено-търговската дейност на основата на сдружаването позволява разпределянето на ролите и ангажирането на един от съдружниците с повече търговски сделки и операции, а друг – с изграждането на по-разгърна-

---

[6] *Плетньов, Г.* Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. В. Търново, 1994, 142–148.

[7] *Цончев, П.* Из стопанското минало..., с. 386, 387–388, 460, 603; *Стефанова, М.-Т.* Стопанската дейност на габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син през 1860–1861 г. – : Год. на музеите от Северна България, 13, 1987, 96–97; *Грънчаров, М.* Плевен и Плевенският край през Възраждането. С., 1989, с. 122, 126, 221, 226.

то производство. Типичен пример за търговец, който свързва производството с търговията и е инициатор на разгърнат обмен с местни произведения, с чуждестранни стоки и суровини, е Тотю Антипов Койчев. Той се изгражда и утвърждава, като характерен представител на габровските кожари в средата и втората половина на XIX в. Насочва се към производствено-търговска структура, съчетана със сдружаване, като необходима предпоставка за икономически и търговски просперитет, за осигуряване на широка по обем и обхват дейност. С общ начален капитал от 5796 гроша, на 1 февруари 1862 г. Антипов подписва споразумение за съдружие с брат си Иванчо Антипов и Петко Кънюв, с което целят „да се наортачиме" в "занаята ни". „Содружество" създава още с табака Руси Стоянов, съпруг на сетра му Ивана, и габровският търговец Георги Д. Хесапчиев. Сдружаването с роднини – братя, бащи и синове, близки родственици, е наложена от условията на живот в Османската империя необходимост, която осигурява гаранции за коректна и успешна дейност. Търговско сдружение вероятно е имало и между Тотю Антипов и Радослав Илиев, тъй като документите свидетелстват за реализирането на търговски операции с „орташки кожи" за общи сметки. С цел закупуването на кожи от Австрия „за съдружеска сметка", Антипов привлича за съдружник табака Иван Ил. Голосманов. Създаденото между тях събирателно дружество, което е с начален капитал 68 327 1/2 гроша, поема всички активи и пасиви в случай на успешно извършена покупка или „пагуба"[8].

Деловите му връзки с еснафи и еснафски организации, с търговци и фирми от над 30 селища в българските земи и извън тях му осигуряват активно присъствие на свободния пазар. Партньорите на Антипов са от населени места в различни географски райони – като Варна и Казанлък, Плевен, Тетевен и Сливен, Свищов, Русе, Оряхово, Ловеч и др. Като един от българските кожарски центрове, Габрово няма конкуренция относно количеството и качеството на гъона и кюселето, основни артикули и в производството на Т. Антипов. Той си набавя сурови кожи основно от внос – от Одеса, Цариград, Одрин, Галац и Австрия. Чрез габровския търговец Васил Рашеев и свищовеца Ал. х. Константинов, утвърдили се в търговията на местния с руския пазар, габровците Наню Трифонов, търговец в Цариград, и Иван Хр. Манафов – в Галац, както и ловчанлията Васил Димчов, търговец в Одрин, Антипов си обезпечава надеждно търговско партньорство и не се впуска в напълно самостоятелна търговия. Пътуванията му във Влашко (Галац, Турну Северин), в Цариград, Едирне (Одрин), Дедеагач, Одеса, Сърбия не само съдействат за пряк контрол върху търговията, но и за осигуряване на качествени суровини. Източник на суровини са и пазарищата в Българско, както и отглежданите собствени стада животни в пасищата за временно ползване

[8] РИМ – Габрово, инв. № 2321–7 – В, 2337–1 – В, 2345–1 – В, 2351 – В, 2354 – В.

под наем в Свищовско, около Плевен и Никопол. Успешната му стопанска дейност увеличава интензивността на търговските връзки и разширява потребителската му мрежа. Той реализира своята продукция още в Лом, Стара Загора, Пирдоп, Търново, Пловдив, Видин, Карлово, Сопот, Силистра, Тутракан, Карнобат, Горна Оряховица. В списъка на клиентите му фигурират имената на повече от 50 търговци или търговски комисионери, отделни еснафи или устабашии на еснафски организации, с които поддържа контакти чрез писма, телеграми или при лични срещи с тях. Тотю Антипов се свързва в стопански взаимоотношения и с крупната търговска къща „Христо П. Тъпчилещов", със сливенската фирма „Русчо В. Миркович и дружие". Големият опит и безспорният им респект в търговските дела предоставят възможности за делови общувания, осигуряват влиятелно сътрудничество с калоферските и сливенските търговци, съзнателно търсено от него[9].

Богатата база от научно необработени документи и по-беглото изследователско проучване на съвременната историография за търговските връзки на Габрово с отделни стопански средища в българските земи в края на XVIII и през XIX век, позволява детайлизиране на въпроса за участието на габровските търговци в процесите на изграждане вътрешните национални връзки и тяхното значение за стопанското издигане на селището ни. Т. напр. Русе, Свищов, Плевен, Осман пазар (дн. Омуртаг), Ески Джумая (дн. Търговище) попадат в обсега на икономическото общуване с Габрово не само защото са търговски средища със силно развито занаятчийство, но и заради това, че се намират в стопански райони със силен търговски трафик. Маршрутът Габрово – Русе е предпочитан от габровските търговци и кираджии, тъй като свързвал пряко селището с водния път по р. Дунав. Като градове с търговско значение в Русе и Свищов са съсредоточени обслужващите търговията съоръжения. Освен това габровци ги използват като междинен пазар, където се сключвали нови или приключвали стари сделки. Плевен и Плевенско са икономически район с широко национално значение, с изразено присъствие на плевенските търговци на местния и европейския пазар – важна предпоставка за развитието и на Габрово. Различният етнически характер на Осман пазар (със смесено население и превес на мюсюлманите) и Габрово (изцяло българско селище) не създава пречки за съвместни стопански дейности. Много примери сочат, че габровци, като мнозина български стопански дейци, съзнателно поддържат търговски връзки с турски търговци с цел осигуряване на икономическо покровителство и сигурност, за заемане на по-изгодни социални контакти или за създаване на по-големи капитали.

---

[9] Пак там, инв. № 2321–7 – В, 2337–1 – В, 2345–1 – В, 2351 – В, 2354 – В; *Русев, Ив.* Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането. В. Търново, 1996, с. 58, 59, 73, 117, 119–120.

През XIX в. с Русе търгуват габровците х. Христо Рачков, братята Кънюю и Геню Сахатчийски, Стоян Добрев, Тотю Антипов, Рачко Цанков и синовете му Георги и Йосиф. Чрез дунавското пристанище осъществяват своите търговски контакти с чуждестранните си съдружници и клиенти още габровските търговци Станчо и Христо Арнаудови, Теофил х. Георгиев, х. Георги Хесапчиев. Паралелът в стокообмена между Габрово и Русе в двете направления не показва съществена разлика. Преобладава стоковото разнообразие на европейските стоки, транспортирани чрез пристанището от местните търговци-ангросисти. В зависимост от търсенето и предлагането стоковата характеристика се променя, като в определени моменти добива своя специфика. Селскостопанските произведения (сушени сливи и пестил, мед, пастърма, ориз, червиш) и промишлените изделия (еминии, гъонове, телешки сантрач, коприна, гайтан, гвоздеи, ножове) формират съдържанието на стоките, които габровци изнасят за Русе и европейските страни. Търговски партньори на Габрово в Русе са братята х. Петкович, Михаил Михайлов, Петраки Златюв, Коста Горанов, Васил Дюлгеров. Представители на утвърдени русенски търговски фамилии, църковни и училищни настоятели, членове на Русенската община, тези търговци създават трайни връзки с габровци, изпълняват ролята на посредници в търговията на местния с европейския пазар[10].

Сред представителите на плевенското търговско съсловие, които с разнообразието на стопанската си дейност получават доверието и са използвани от габровци като съдружници, посредници или клиенти, са Ангел Мръвков, х. Константин х. Паков, Тодор и Васил Цанкови, Танас Монюв, Таки Генов, Димитър Генов, Иванчо Шишко Николов, Иван Н. Пеюв, х. Евстати х. Тодоров. Най-ранното свидетелство за връзките между Плевен и Габрово се съдържа в тефтер на К. и Г. Сахатчийски за 1808–1838 г. Множество са примерите за смесени съдружия между габровските и плевенските търговци. Подчинена на изискванията на пазара, формирана и в зависимост от развитието на занаятите в двете селища, стоковата характеристика на обмена им също има своя специфика. Най-голям дял заемат суровините и продуктите на табашкото производство (смрадлика, кожи, червиш, лой, животни). След тях по обем са стоково-паричните операции с житни култури (жито, царевица), суровини за папукчийството (хума, използвана и в домакинството)[11].

Важни предпоставки за поддържането на търговския обмен между Габрово и Осман пазар през XIX в. са географската им близост, удобната

[10] *Цонева, Д.* Търговските връзки между Габрово и Русе през XIX век. – Алманах за историята на Русе, 2, 1997, 135–141.

[11] *Стефанова, М.-Т.* Писма на свищовските търговци братя Крестич до габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син. – Год. на музеите от Северна България, 11, 1985, 121–137; *Цонева, Д.* Търговски документи за връзките между Габрово и Плевен през XIX век. – Във: 730 години град Плевен. Плевен, 2002, 171–176.

и развита пътна и съобщителна система, стопанската конюнктура на двата търговски центъра. Поради значителното им търсене от турския консуматор, основно перо в износната търговия на габровци за района на Герлово и Тозлука са сушените плодове и габровският пестил, гайтанът, еминиите (обувките), ножовете, изделията на самарджийството. Тези видове стоки представят едни от най-развитите в Габрово занаяти – гайтанджийството, ножарството, обущарството.

Със значение за утвърждаването на традицията в партньорството между българските стопански общности е и процъфтяването на панаирната търговия. Нейната полза за консолидацията на българския пазар намира своята конкретност и в габровското участие на панаирите в Ески Джумая и Узунджово. Историографията не пропуска да отбележи включването на Габрово в процесите на тяхното израстване като най-големи панаирни средища в българските земи на Османската империя. Те са посочени от историографа д-р П. Цончев за най-посещавани от габровци. В потребителската мрежа на двата панаира са утвърдени представители на габровското занаятчийско и търговско съсловие. От тефтерите констатираме имената на Ив. К. Калпазанов, Илия К. Сахатчийски, Йосю Сейков, Теофил х. Георгиев, Кънчо Г. Сахатчийски, Стоян Добрев и Добри Стоянов, Продан Въловичин (Вълов), Христо Гъдев, Рачко Досев, което позволява да бъде извадено от анонимност габровското участие на панаирите. Прави впечатление, че за да получат полезния за търговския си баланс резултат, едни и същи търговци ползват икономическия потенциал и на двата панаира.

Продукцията на почти 1/3 от практикуваните в Габрово през Възраждането занаяти е насочена към Ескиджумайския и Узунджовския панаир. Гайтанджийството, ножарството, обущарството, кожарството, басмаджийството, куюмджийството, самарджийството, панталонджийството съставят основната номенклатура на стоковата им характеристика.

Панаирната търговия е един от пътищата за задоволяване стремежа на габровци към външните пазари както при износа на местни изделия, така и за осигуряване внос на чужди стоки. Австрия е сред традиционните участници на Ескиджумайския панаир. Австрийската търговия е ангажирана с 2/3 от излаганите в Узунджово промишлени произведения. Габрово е част от системата на българо-австрийската търговия, която особено през XIX в. има значителна роля за стопанския просперитет на двата панаира. Като постоянни кореспонденти на австро-българския обмен за Габрово се сочат братята Мустакови, Станчо Арнаудов, Андрея Хесапчиев, х. Пенчо х. Цачов, братята Кънюи Геню Сахатчийски, както и представители на по-новото поколение габровски търговци Янко Арнаудов, Димитър Ив. П. Минков, Пенчо Хр. Селвели. При определяне характеристиката на стокообмена между Габрово и Австрия се налага изводът, че е по-голям търговският баланс на внос-

ните австрийски промишлени стоки. Около 61 артикула съставят вносната номенклатура, в която са включени селскостопански и промишлени изделия и суровини, немалка част от тях предлагани в Узунджово и Ески Джумая. Най-голям дял заемат желязото, стоманата и захарта. Едно от важните пера на габровския износ за Австрия са гьоновете и обработените кожи, копринатa – стоки, намерили добър пазар и на двата панаира[12].

Израз на икономическите възможности на габровци и на перспективите за стопанско издигане на селището са и търговските връзки на Габрово с Русия. „От всички българи първи габровци откриха връзките с Русия" – пише Васил Априлов в своята „Денница". Подписването на Кючуккайнарджанския мирен договор (1774) и последвалите го договори и конвенции, осигуряват солидна правова основа за свободно търгуване с Русия. През XIX в. външната търговия на нашите земи с империята е „монополизирана" изцяло от български търговци, които работят в емиграция. В повечето случаи руско-българските търговски отношения излизат извън рамките на българските земи и се развиват на фона на общобалканската и турската търговия. По тази причина или защото до Освобождението стопанските ни връзки с Русия са по-слабо развити в сравнение с културните, църковните и езиковите, но българската историография засяга по-бегло въпроса за търговските отношения между Русия и българските земи, в частност между Русия и Габрово[13].

Първоначално център на българо-руската търговия е гр. Нежин. В края на XVIII и началото на XIX в. в такъв се превръща Москва. А след завладяването от Русия (1791) на Северното Черноморско крайбрежие възникват редица нови градове (примерът Одеса), постепенно превърнали се в търговски средища на българо-руския стокообмен. Габровските търговци Теодосий Йовчев, братя Априлови – Никифор, Христо, по-късно и Васил, Спиридон Стомоняков, Васил Рашеев създават търговски фирми и са своеобразни представители и посредници между габровските занаятчии, търговци и чуждите пазари. Веселин Хаджиниколов нарича В. Рашеев „един от първите пионери за развитието на българо-руските търговски връзки"[14].

---

[12] *Цонева, Д.* Ескиджумайският и Узунджовският панаири – фактор в търговската политика на габровци. – Във: Панаири, пазари, тържища в българските земи. В. Търново, 2004, 145–157.

[13] Стопанска история на България, 681–1981. С., 1981, 206–207; *Хаджиниколов, В.* Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението ни от турско иго. – Трудове на Висшия икономически институт „К. Маркс", випуск I, 1957, 23–106; *Паскалева, В.* Руско-български търговски връзки през 50-те – 70-те години на XIX в. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 392–412.

[14] *Гъбенски, П.* Българските търговци – нежински гърци и нашето възраждане. – Списание на БИД, XXX, 1931, № 5, с. 298, 301; *Хаджиниколов, В.* Цит. съч., с. 69, 71, 73; *Априлов, В.* Цит. съч., с. 90.

За времето от края на XVIII в. и през XIX в. с Русия търгуват братята Къню и Геню Сахатчийски, Иван Андреев Парлапанов, Тотю Антипов, Руси Стоянов, Радослав Илиев, Иван Симеонов, х. Христо Рачков. Търговските връзки на Габрово с Русия се извършват по речния път на Дунав, по Черно море и по суша. Обикновено както руските, така и габровските изделия се импортират от търговски агенти в Свищов, Русе, Цариград. По своето съдържание стоките, които габровци внасят за посочения период, се обособяват в две групи: селскостопански произведения и продукти на риболова и промишлени изделия. Макар и недостатъчните данни, даващи информация за износа на габровските стоки в Русия, прави впечатление разликата в търговския баланс в полза на вносните руски стоки. Основен дял в списъка на руските стоки заемат кожите и желязото, необходими за табашкия и железарския занаят в Габрово. Немалка част от стокооборота представляват и стоките с потребителски характер – петрол, захар, риба, чай, хайвер, кравешко масло, въжа, коноп. Износът на местни стоки за Русия също е свързан с развитието на занаятите в Габрово, но се подчинявал и на изискванията на руския пазар. Търговията с коприна е едно от важните пера на стокообмена между тях. През втората половина на XVIII в. селището се превръща в значим център за производството ѝ. С особено значение за развитието му е и износът на розово масло, което габровци събират от Казанлък, Сливен, Карлово и Калофер. Производството на оръжие и износът му извън пределите на империята, в т.ч. и в Русия, е също сред артикулите, които подпомагат укрепването на габровския търговски капитал[15].

Традиционен артикул на вносната търговия са църковните книги и печатни икони (щампи). В условията на подем на народностното съзнание внасянето на руски църковни книги се явява като вътрешна потребност за поддържането на общественото битие, за което В. Априлов сочи, че те са „потребни и даже необходими за усърдния християнин". А Маньо Стоянов констатира, че в севернобългарските земи градът, „гдето може би найрано достигат руски книги и гдето се създава най-голямата сбирка от тях, е Габрово". С определена значимост за вноса и разпространението на руски църковни книги е приносът на В. Априлов, Н. Ст. Палаузов, Н. Хр. Палаузов. Възможност за по-конкретни изводи и заключения относно вноса им предоставят търговските документи. Според приходно-разходна сметка на изпълнителите на Априловото завещание, на 20 юли 1848 г. са реализирани като разходни суми 98 гроша за Евангелие, получено от Москва. А за 17 декември 1854 г. е отбелязано, че за изпратени в Габрово църковни книги, са

[15] *Цонева, Д.* Търговски връзки на Габрово с Русия в края на XVIII–XIX век. – Год. на музеите от Северна България. 20, В. Търново, 1995, 205–217; Връзки на Габрово с Одеса през XIX век. – Минало, 1998, № 4, 50–54; Васил Рашеев и търговските връзки на Габрово с Одеса през XIX век. – Исторически преглед, 1999, № 1–2, 176–184.

заплатени 838 гр. за разноски, необходими за закупуването и транспортирането им. От стриктно водените сметки в търговски тефтер за времето от 1856 до 1891 г. установяваме, че габровският свещеник Стефан Станимиров осъществява търговия с църковни книги, внасяни от Москва, Киев и Одеса. Дългогодишен председател на църковната община в Габрово, участник в борбата за самостоятелна Българска църква и инициатор за събиране на помощи за новоучредената Българска екзархия, благодетел на габровските училища, Ст. Станимиров се вписва в сложните и многопосочни търговски отношения, като добросъвестно управлява търговските си сметки в продължение на повече от 35 години. Той се грижи освен за вноса на църковни книги, но и за тяхната разпродажба и разпространение в различни селища на българските земи. Негови клиенти са търновците Димитър Донюв и Стефан х. Тодоров, х. Станча х. Тачев от Ст. Загора[16].

Търговец с утвърдено име и широки връзки с Османска Турция и европейските държави през 50-те – 70-те години на XIX в. е Станчо Арнаудов. Търговската къща, която той основава през 1852 г., има клонове в Цариград и Виена. За свой помощник и съдружник взема най-големия си син Христо, влязъл в съдружеството с капитал от 1000 гроша. Дописка във в. „Турция" от 26 септември 1864 г. бележи за търговската къща на Ст. Арнаудов и син: „[...] Къщата не само цъфтеше и напредваше към предначертаната цел, но още подкрепваше вещественo и нравствено сички общополезни предприятия, съобразно духа на нашата епоха".

Арнаудови се ползват с доверие сред европейския търговски свят, за което свидетелстват и външните кредити, с които разполагат. В размер на 600 лири е откритият им заем, предоставен от френската фирма „Мезера" от Марсилия с клонове в Цариград и Лондон. А търговската къща „Гешоглу и Райнов" във Виена държи на разположение за „Станчо Арнаудов и син" открит кредит от 25 хил. форинта. Особено показателни за успеха на тази габровска къща са взаимоотношенията с търговци от Италия и Франция. В края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в., като резултат от голямото търсене на бубено семе от италианци и французи, габровци реализират доходна и просперираща търговия с тази стока. „Станчо Арнаудов и син" създават постоянна клиентела из средите на италиански и френски търговци от Марсилия, Милано и Торино, каквито са Фасион А. Вучина, Галони ди Делфино и Джулиано

[16] *Славейков, П. Р.* Габровското училище и неговите първи попечители. Цариград, 1866, ф. 3,19 от приложенията; НБКМ – БИА, ф. 562, а. е. 3, л. 9, 13, 14, 143, 146, 151, 152; Златна книга на дарителите за народна просвета. Кн. I. Пловдив, 1907, 470–471; *Априлов, В.* Събрани съчинения. Под ред. на *М. Арнаудов.* С., 1940, 54; *Стоянов, М.* Руската книга в България до Освобождението. – Изв. на Държавна библиотека „В. Коларов" за 1953 г. С., 1955, с. 194; *Цонева, Д.* За вноса на руски църковни книги в Габрово през XIX век. – Във: Сборник научни съобщения. В. Търново, 2000, 270–276.

Винарка. Стремежът на Арнаудови към европейските пазари е отражение на новите тенденции в икономическото развитие по българските земи[17].

Дееспособната част от габровците, които със своята предприемчивост винаги се стремят да отговарят на изискванията на времето, успява и в годините на Руско-турската освободителна война да съхрани и развива стопанската си дейност. Изключително плодородната 1877 г., както и внасянето на големи количества благороден метал активизират развитието на стоково-паричните отношения в българските земи. Като преценяват благоприятната стопанска конюнктура, габровците Тотю Антипов и Руси Стоянов, Янко Арнаудов и Димитър Ив. п. Минков, Пенчо Хр. Селвели и Ив. К. Калпазанов, Ив. Хр. Бурмов, Петър А. Хесапчиев подчиняват търговската си дейност на изключителните военновременни условия – не се обвързват с големи покупки, съобразяват се с нивото на цените в големите европейски страни, следят за своевременното събиране на кредитите си, търсят полезното за тях съдействие.

В годините на войната (1877–1878) габровци успяват да запазят и да продължат развитието на търговските си връзки с Русия и Австро-Унгария. Ив. К. Калпазанов, П. А. Хесапчиев и Ив. Хр. Бурмов реализират търговски контакти с Одеса и Болград на съдружеска основа. По съдържание стоките, които тримата внасят и продават в своите дюкяни, се отнасят към т.нар. бакалски стоки. Прави впечатление активното присъствие на стоки, консумирани от руската армия – чай, захар, хайвер, риба, сухари, бисквити, питиета, ботуши с калцуни, въжа, книги за писане.

При търговските си общувания с Австро-Унгария габровските търговци се възползват от възможностите на полученото от Турция едностранно разрешение за свободно плаване на австрийските търговски кораби. За внос на австрийски стоки са използвани и пристанищата Солун и Дедеагач, сухоземният път през Сърбия. Д. Ив. п. Минков реализира търговски контакти с Австро-Унгария в съдружество с брат си Илия Иванчов и Пенчо Хр. Селвели. Капиталът, с който разполагат в пари, стоки и вересии, възлиза на 7382, 91 форинта. Тяхната търговска дейност е резултат и от сложното преплитане на интересите и взаимодействието с търговските им партньори във Виена братята Георги и Тодор Киселови и М. Атанаскович. Създадена през 1850 г. в Търново търговската фирма на братя Киселови, с клон във Виена, търгува с австрийски и немски стоки и е важен посредник между австрийския и местния пазар.

Габровци, които имат широка и активна търговска дейност с много български селища, в годините на войната продължават контактите си с някои

[17] *Стефанова, М.-Т.* Стопанската дейност на габровската търговска къща Станчо Арнаудов и син през 1860–1861 г. – Год. на музеите от Северна България, 13, 1987, 95–105; Търговските връзки на Габрово с Италия през 60-те години в XIX в. – Пак там, 14, 1988, 251–258; Моменти от търговията на Арнаудови с Италия и Франция през 1862 г. – Пак там, 15, 1989, 113–122.

от тях, като с регионите, засегнати от действията на турските войски, са принудени да ограничат или прекъснат търговските си общувания. Карловският търговец Д. х. Тулиев, който има интензивни търговски връзки с фамилията Арнаудови, се оплаква, че при него „търговията е в застой голям, защото всички стоки падат от цените си и са яко бол (много – б. м., Д. Ц.)". Самият Янко Арнаудов съобщава на брат си Христо в писмо от 14 май 1877 г., че „с алъш-вериша е много зле" и е принуден да стои „празен" по причина, че „не стана панаира Джумая (Ески Джумая – бел. м. – Д. Ц.), дето ся продаваше доста гайтан".

Като поддържат, макар и в ограничени размери вътрешния и външния стокооборот, габровските търговци успяват да запазят своите позиции в българското стопанство в годините на Руско-турската война (1877–1878)[18].

Процъфтяването на занаятите, оживеният пазар и търговските отношения през XIX в. активизират обществения живот и внасят нови настроения и идеали. В сложната система на производство и пласиране се променят мисленето, принципите на ориентация и постепенно започва да се отдава предпочитание на това, което задоволява практическите нужди на живота. Просвещението се превръща в здравата основа за културно-обществения просперитет на Габрово, а развитието му е барометър за регулиране на интересите и вкусовете на възрожденския габровец. С прехода от килийно към светско училище стремежът към повече знания и търсенето на по-високо образование стават един от реалните фактори за обновлението на габровското общество. След откриване на Габровското училище в 1835 г., Габрово се превръща в център на българското образование през XIX в. Това събитие слага своя отпечатък върху ежедневието на габровци, съдейства за разширяване на техните разбирания за стойността и значението на знанието.

В края на 20-те и началото на 30-те години на XIX в. в средите на българските търговци и занаятчии узрява идеята за практическо преустройство на просветното дело на национална основа. Активността на одеската и букурещката българска колониия в осъществяването на широка обществено-културна дейност спомага за откриването на новобългарско училище в Габрово. Изборът за първия му учител – Неофит, е направен съобразно европейския опит в развитието на просветното движение, особеностите във влиянието на културните процеси на Балканите, личните качества на рилския монах и кни-

[18] РИМ – Габрово, инв. № 386 – В, л. 6, 8, 9 гръб, 10, 13 гръб, 2120 – В, 2827 – В, л. 7 гръб, 3362 – В, л. 16 гръб, 21, 27; *Паскалева, В.* За икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. – Изв. на Института по история при БАН, 7, 1957, 113 сл.; За икономическото влияние на Австро-Унгария в българските земи по време на Руско-турската (1877–1878 г.). – Пак там, 8, 1960, с. 209 сл.; *Цонева, Д.* Габровските търговци в годините на войната. – Във: 120 години от освобождението на Габрово. Габрово, 1997, 102–112.

жовник. Неофит Рилски се оказва подходящият кандидат за тази педагогическа мисия поради познанията си по църквославянски, гръцки и руски език, както и заради богатата си книжовна практика. Въпреки трудностите, които трябва да преодолява (съпротивата на габровското чорбаджийство, неуредиците в материалната уредба на училището, недостигът на учебници и учебни пособия и др.), почти двегодишното му учителстване в Габрово е успешно за първите стъпки на Габровското училище. Затова и напускането му в началото на май 1837 г. смущава училищните директори и попечители в Одеса и Букурещ. Последвалите „нередовно следване", „чести отсъствия", „безвременно напущане" на ученици нарушават създадените добри условия в училището и не е по волята на учредителите му. Желанието им габровци да се грижат „да не се загуби първото семе на това добро" създава криза в отношенията с училищните настоятели. За училището в Габрово 40-те години на XIX в. са период на утвърждаване на постигнатото. Като „млади ревнители" за образованието на българите наследилите Неофит Рилски млади учители Захарий Княжевски, Калист Луков, Христодул Костович и Цвятко Недев спомагат за приучването на „народа да дава децата си на учение". Много скоро след откриване на училището се оказва, че сградата, строена 1833 г., е неудобна и тясна да приеме всички желаещи да се учат. Освен подбора на добри учители, поддържане на постоянен учителски състав, умножаване на учениците, утвърждаване на нови учебни програми, габровци трябва да разрешат и идеята си за строеж на нова училищна сграда. Още в началото на следващото десетилетие осигуряването на средства за доизкарване на училищния строеж, основите на който са положени през април 1851 г., се превръща в няколкогодишен неразрешим проблем. За развитието на училищното дело 50-те години са и време, когато, според Райчо Каролев, разединението на училищата (има се предвид инициативата за съграждане на махленски училища в Лъката и Падало), вътрешната неуредба, липсата на определен курс на учението, на точно определена програма и система в преподаването налагат преобразувания и въвеждане на по-систематичен ред. Противоречията между габровските чорбаджии и еснафи, проявили се с нови нюанси, създават недоверие и раздор сред представители на учителството, особено изявени между завърналия се (октомври 1857 г.) от Киев Априлов стипендиант Тодор Бурмов и Хр. Костович, който показва неодобрение и неприемане на новата училищна уредба, въведена от младият Бурмов[19]. Той създава обоснована педагогическа структура, разработва цялостен учебен план и програма за мъжките и девическите

[19] *Славейков, П. Р.* Цит. съч., с. 17; *Каролев, Р.* Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. 5. История на Габровското училище. С., 1926, с. 21; История на Габрово. С., 1980, с. 87; Из архивата на Найден Геров. Ч. 2. С., 1914, 941; *Цонева, Д.* Училищното дело в Габрово според документалното наследство на Найден Геров. – Във: 170 години новобългарско образование. Габрово, 2006, 64–69.

училища в Габрово, които формират условия за подготовка на прехода към средно общо образование. Готови да приложат новите идеи на Бурмов са назначените през първата половина на 60-те години учители Илия Христович, Сава Сирманов, Игнат Иванов. През 1862 г. Ил. Христович открива второто за българските земи класно девическо училище в Габрово.

Значим момент за развитието на новобългарската просвета и Габровското училище е въвеждането на звучната метода на обучение, съчетана с класно-урочната система. Йосиф Ковачев, който пристига през 1868 г. в Габрово, макар и за краткия си престой, успешно прилага новия метод, с което училището отново се превръща в образец на съвременното българско образование. Назначаването на Райчо Каролев за учител от учебната 1870/71 г. изиграва решаваща роля за утвърждаването и компетентното му преподаване. Подпомогнат от други двама Априлови стипендианти – Ив. Гюзелев и Петър Генчев, в Габровското училище са изготвени програми за седмокласно образование, които започват да се прилагат още в 1871 г. С полагане основите на гимназиалната образователна система в българските предели на империята и излизането, година по-късно, на първия ѝ випуск, габровци за пореден път се вписват като двигатели на образователния прогресивен преврат, а Габровското училище – като еталон в развитието на българското образование до Освобождението[20]. Последните две десетилетия на XIX в. Габровската гимназия много бързо възвръща славата си на учебно заведение с национално значение. На 12 август 1878 г. от общинска тя е обявена за държавно учебно заведение. След като в месеците на Руско-турската освободителна война е превърната в болница, без да дочака разпорежданията на Отдела за народното просвещение, през есента на с.г. Габровската община я отваря отново със 101 ученици и четирима учители. Като водещо просветно средище за българския народ Габровската мъжка гимназия привлича ученици от различни краища на балканските земи, а за учителството – тя е възможност да утвърждава и разширява педагогическия си опит, да реализира интелектуалните си способности и образователни идеи. Габрово е предпочитано заради наследените от Възраждането добро име и традиции на „габровската школа". Според тревненеца Александър п. Симеонов, завършил третия випуск на гимназията, славата ѝ на „най-добрата в цяла България" е важен мотив както за младите хора и тяхната „голяма вътрешна потребност за знание", така и за „всички по-събудени родители" и „голямото им желание да не оставят децата си „слепи"[21].

---

[20] *Петров, Ц.* Габровското училище и формирането на новобългарската образователна система. – Във: 170 години новобългарско..., 8–16.

[21] Юбилеен сборник по отпразнуване 50-годишнината от I-я випуск на Габровската „Априловска" гимназия. Габрово, 1925, 91–92; *Цонева, Д.* Габровската държавна мъжка гимназия и модернизацията на българското образование (1878–1900 г.). – Във: Модернизацията на България и Габрово (1878–2006 г.). В. Търново, 2006, с. 419.

Друга проява на общественото и културното развитие на селището са спомоществователството и книгоразпространението. Те са и нова линия на преосмисляне и задълбочаване характеристиките за Габрово и габровци. За интереса на габровци към книгата свидетелстват ръкописите, излезли из ръката на местен книжовник или съхранявани в църквите още от XV в. През XVIII–XIX век книгите са един от артикулите на търговския обмен на Габрово с Европа. Наличието на частни и обществени библиотеки през XIX в. са също доказателство за значението и мястото на книгите в живота на габровци, които създават традиции в тяхното опазване и разпространение. Израз на икономическите им възможности, спомоществователството на книжнина се явява важна част от културно-историческото развитие на селището.

По броя на записалите се спомоществователи и количеството на записаните екземпляри – 4520, Габрово се нарежда след Търново, Пловдив, Ловеч и Стара Загора. Още в първия отпечатан спомоществователски списък към „Неделник" на Софроний Врачански е отбелязано името на Феодосия, поклонник от Габрово, който дава 500 гроша за издаването на тази първа новобългарска печатна книга. Габровци стават спомоществователи на различни по съдържание възрожденски книги – религиозно-просветни, нравоучителни, речници, календари, катехизиси, художествена литература, но отдават определено предпочитание на учебниците, необходими за разширяване на умствения кръгозор, за повишаване на образоваността, както и за придобиване на грамотност от децата им. Съпричастни към спомоществователството са представители от всички социални слоеве с различно обществено положение и имотно състояние – занаятчии, търговци, учители, свещеници, лекари, държавни чиновници, както и цели организации – женското дружество „Майчина грижа", читалище „Спестяване", Ученическото дружество, Габровското училище и др. Известността на автора-издател, също и на покровителя, са сигурна гаранция за набиране на повече спомоществователи. Особено голям е броят на учениците-спомоществователи. Цели класове на Главното мъжко и Главното девическо училище се записват например за учебниците на Райчо Каролев и Иван Гюзелев. Имената на ученици от други населени места – от Ловеч, Плевен, Казанлък, Русе, Горна Оряховица, Видин, Шумен и др., които се учат в Габровското училище, също фигурират в спомоществователските списъци. Много от местните ученици, станали спомоществователи на книжнина, произлизат от семейства с традиции в спомоществователството – Арнаудови, Хесапчиеви, Манафови, Видинлиеви, Рашееви, Палаузови. Други свързваме с имената на известни по-късно търговци, общественици, учители, майстори-занаятчии, поборници, военни дейци – Христо Ст. Арнаудов, Никола Рясков, Христофор Хесапчиев, Ив. К. Калпазанов, Иван Хр. Манафов, Иван п. Христов, Коста Евтимов, Цончо Пенчев, Райчо Каролев и др.

Вероятно поради факта, че някои свещеници като Васил Михов, Неофит Георгиев Соколски, Стефан Станимиров са едновременно и учители в Габровското училище или поради стремежа да повишават образоваността си по пътя на самоподготовката, свещениците от Габрово стават спомоществователи на училищна книжнина. Засиленият интерес на низшето духовенство към книгите със светско съдържание, каквито са учебниците, може да се обясни и с необходимостта от поддържане или повишаване на авторитета им, който е под непрекъснатия прицел на общественото мнение, преценка и критика. Например от общо 94 спомоществователи, записали се за „Аритметика или наука числителна" на Хрисант Павлович (1833), девет са свещеници.

Определена част от габровци, предимно търговци, извършват спомоществователство на училищна книжнина в други селища извън българските земи – Браила, Букурещ, Галац, Брашов, Мачин, Одеса, Цариград. Най-много са те в Букурещ и Одеса. Запазили националното си чувство и език, те не само подпомагат развитието на българската книжнина, но чрез даренията на учебници, предназначени за училищата в Габрово, съдействат за укрепване на образователното дело[22].

Натрупването на определени количества книги по пътя на дарителството създава благоприятни условия за разширяване обема на книгоразпространението в Габрово. Като процес на покупко-продажба това е ново поприще за габровци, което съдържа в себе си „белези на национално осъзнаване и родолюбиви пориви". Истинското развитие на книгоразпространението започва с откриването на Габровското училище, когато то е поставено на обществена основа. Неговата библиотека е първата българска училищна и обществена библиотека, която е събитие в културния живот на селището. В „клуб за просвещение" на всички габровци и място за срещи на интелигенцията се превръща и библиотеката на габровското читалище (открито 1861 г.). Първите частни библиотеки (на Петко х. Иванов Манафов, Андрея Минчов Султанов, Ив. Андреев Парлапанов) са също фактор, стимулиращ книгоразпространението в Габрово.

Освен заглавия на книги, габровци записват и разпространяват периодични издания. Според статистика, направена от историографа д-р Цончев, „в Габрово се внасяли всички периодични издания", като през 1856 г. абонати на „Цариградски вестник" са 15 души, две десетилетия по-късно абонатите на в. „Източно време" са 38, а на „Зорница" – 34 души. Габровци оценяват големите възможности на българския периодичен печат „да отразява бързо и непосредствено всички области на живота" и се включват като абонати както при издаването, така и при пласирането на отделни заглавия

[22] *Цонева, Д.* Спомоществователи на училищна книжнина от Габрово до Освобождението. – Във: Училищната книжнина в България през XIX век. Пловдив, 1995, 144–149.

вестници. Разменените в периода 1871–1877 г. писма между Янко Арнаудов и Иван Найденов, редактор на цариградските вестници „Право“ и „Напредък“, са илюстрация на процесите по осигуряването на абонати, реализирането на продажби, получаването на листи и притурки, разрешаването на финансови проблеми. „Време нямам днес да ви разправя на дълго и широко, приятелю, какви мъки теглим и колко са притесненията ни за пари“ – споделя Ив. Найденов за недостига на средства. Габровският търговец Атанас Симеонов подпомага вестника със заем от 15 лири срещу полица, изплатена от Я. Арнаудов. Въпреки затрудненията, разпространението на в. „Напредък“ (наследник на в. „Право“, спрян през декември 1873 г.) в Габрово расте и в сравнение с 16-те броя през 1873 г., абонаментът му в 1877 г. нараства на 38. Освен създаването на постоянно ядро от спомоществователи, едно от възможните обяснения за това увеличение са отразените върху страниците му събития от втората половина на 70-те години като Старозагорското и Априлското въстание, Освободителната руско-турска война[23].

Бързото икономическо и културно развитие на селището ни го определят и като един от центровете на българското националноосвободително движение. Участието на габровци в борбата за освобождение има многовековни традиции[24]. Борческият дух и непокорството на габровското население правят впечатление на турския пътешественик Евлия Челеби, който през 1662 г., преминавайки през Шипченския проход, пише за Габрово: „Боже прости ми, но селото е бунтовническо [...]“[25]. В 1795 г. Габрово, Трявна и Севлиево се обединяват за общи действия при защитата си от кърджалийски нападения, под командването на Стоян Балабана – билюкбашията (ръководител на рота в турската войска). Три години по-късно, през декември 1798 г., след въоръжена съпротива Габрово е завладяно и опожарено от войските на капудан Хюсеин паша (главен паша) заради подкрепата на обявилия се за независим видински владетел Осман Пазвантоглу. През 1821 г. представители от габровското възрожденско общество участват в Гръцкото въстание. Във воденицата на търговеца и предприемача х. Христо Рачков е укрито оръжие – пушки и барут, а търговецът Димитър Мустаков играе посредническа роля при преговорите между сръбското правителство и организацията за национално освобождение на Гърция – Фелики етерия. След повече от десетилетие – през пролетта на 1835 г., габровци възприемат инициативата на търновския търговец Велчо Атанасов за нов заговор против османската власт и се включват в подготовка-

[23] РИМ – Габрово, инв. № 1960–1965 – В, 2922–4 – В; *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово..., с. 418; Из общественото и културно минало..., 419, 516–517; *Стефанова, М.-Т.* Моменти от книгоразпространението в Габрово през XIX век. – Год. на музеите от Северна България, 17, 1991, 89–103.

[24] История на Габрово, 41–45.

[25] *Евлия Челеби.* Пътепис. С., 1972, с. 53.

та на въстание. Тайните заседания на съзаклятниците се провеждат в габровския Соколски манастир, място за активна подготовка на Велчовата завера[26].

Габровско присъствие има във всички организирани революционни действия през втората половина на XIX в. Политическото раздвижване на българския народ по време на Кримската война намира отражение и в Габровския край – въстанието на капитан Дядо Никола (1856), опитът за въстание от 1862 г. начело с даскал Никола Стефанов. Габровско участие има в Първата и Втората българска легия, в четите на Филип Тотю (1867), на Х. Димитър и Ст. Караджа (1868). В списъка на Първата легия като един от участниците в нея е вписан Иван п. Велчев Грудов от Габрово, изявен стопански, обществен и политически деец. Началото на обществено-политическата му дейност започва в Габрово като настоятел на българските вестници „Цариградски вестник", „България", „Дунавски лебед" и разпространител на съчиненията на Раковски. Името му се свързва още със създаденото през пролетта на 1862 г. „Привременно българско началство" като един от членовете на ръководството му, с изграждането и развитието на Тайния централен български комитет (ТЦБК) и неговия печатен орган в. „Народност". Колебаещ се между „млади" и „стари", Ив. Грудов доразвива политическия си опит чрез участие в основаната през август 1875 г. организация на умереното революционно течение на българската емиграция – Българско човеколюбиво настоятелство, което след 10 юли 1876 г. продължава дейността си под името Българско централно благотворително общество. Ив. Грудов подписва протокола от първото заседание в качеството си на подпредседател на управата му[27].

Седем са габровците в състава на Втората легия – Димитър К. Пронков (Промков), Дончо Стоянов Бойновски, Коста Евтимов, Пенчо Гарибалди, Стефан Петров Балкански, Христо Пецов, Христо Бурмов от с. Новата махала. Сред тях с особено активна революционна дейност и натрупан богат политически опит е К. Евтимов. В началото на 1860 г. той се прехвърля в Италия и се записва доброволец в италианското националноосвободително движение. Участва в отряда на Дж. Гарибалди и заедно с „хилядата" се включва в

[26] *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово..., с. 607; Из общественото и културно минало на Габрово..., 253, 278; *Тодоров, Н.* Филики етерия и българите. С., 1965, с. 55, 59, 60, 83; *Жечев, Н.* Велчовата завера 1835. Исторически очерк. С., 1985, с. 32, 34, 41.

[27] *Кисимов, П.* Исторически работи. Моите спомени. Ч. 3. С., 1901, с. 77; *Страшимиров, Д.* Комитетското десетилетие. Епоха на комитетите. 1866–1876 г. – Във: Сб. България 1000 години. С., 1930, с. 876; Архив на Раковски. Т. 1. С., 1952, 391–392; Т. II. С., 1957, с. 598; Т. III. С., 1966, с. 133; *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет (Образуване и първи период от развитието му; Втори период от съществуването му). – Във: Избрани произведения. Т. II. С., 1974, с. 82, 84; *Чолов, П.* Към въпроса за състава на Първата българска легия в Белград от 1862 г. – Исторически преглед, 1990, № 4, с. 56; *Цонева, Д.* Иван Грудов и българската емиграция през втората половина на XIX век. – Във: Българската емиграция през Възраждането. Сливен, 2003, 236–244.

сицилийските събития за обединението на Италия. Габровецът е един от малцината младежи, запазили с телата си Гарибалди при боевете за Калатафима. Включва се и в следващите етапи на революцията от 1859–1860 г. Член е на комитета, подготвящ Габровското въстание от 1862 г., името му се свързва и с участие в Критското въстание, при което отново става част от Гарибалдовата дружина. Публикуваните досега списъци на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа (на П. Хитов, Ил. Бобчев) потвърждават участието на К. Евтимов в нея. Тя е и последната му патриотична изява в националноосвободителните борби на три народа[28]. Общо седем са габровците, включили се в тази чета, една от най-ярките революционноосвободителни акции на българския народ след Кримската война – сред тях са още Ванката п. Христов, Йонко Балкански, Стоян Пенчев, Илия Димов, Стефан Иванов (Калцун). Специализирано проучване за социалния произход и съдбата на участници от Габрово в революционните борби през 60-те години на XIX в. уточнява и името на Димитър Илев като част от състава ѝ. В публикуваната историческа и мемоарна литература съществуват някои съмнения относно участието на Никола Балкански. Имало ли е габровец с това име или Никола и Йонко Балкански са едно и също лице? Поради липсата на достатъчен документален материал се формират противоположни мнения както сред съвременниците на събитието, така и сред изследователите му, което не е причина за напълно отричане на историографските свидетелства, че е имало габровец с това име в четата[29].

Автор на „Закон" („Правилник"), ръкопис с изключително значение за определяне структурата на четническото движение от 1868 г., задачите и функциите на ръководните му органи, е габровецът Иван п. Христов. Секретар (писар) на четата и член на ръководството на прокламираното в документа Привременно правителство, той изготвя и оригиналния ѝ списък, който не достига до нас в цялост, а чрез негов вторичен вариант – преписът на П. Хитов. Обучението в Александровското военно училище в Москва (1862 – май 1864 г.) и офицерската служба в руската армия (юни 1864 – февруари 1866 г.), членуването в ТЦБК, за което свидетелстват Ат. Андреев и П. Кисимов, са школа, която му позволява да бъде една от първите фигури в ръководното ядро на четата[30].

---

[28] *Гъбенски, Хр. и П.* Историята на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 102; *Цончев, П.* Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, 704–705; *Нешев, Г.* Българи гарибалдийци. С., 1965, 41–48; *Греков, М.* Спомени. С., 1976, с. 99; *Чолов, П.* За състава на Втората българска легия в Белград (1867–1868 г.). – Исторически преглед, 1991, № 9, 63–78; *Цонева, Д.* Социален произход и съдба на габровци, участници в революционните борби през 60-те години на XIX век. – Алманах за историята на Русе, 1, 1996, 266–272.

[29] *Цонева, Д.* Социален произход и съдба на габровци, участници..., 266–272.

[30] НБКМ – БИА, II В 559, 559 а, II В 561, II В 563; *Хитов, П.* Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои българи стари и нови войводи. Букурещ, 1873, 154–158; *Кисимов, П.* Цит. съч., с. 25; *Йонков, Хр.* Двамата офицери. С., 1971, 16–17, 114–116.

Освен чрез пряко участие, габровски принос има и в подготовката ѝ. Посредством своето стопанско, обществено и политическо положение Райчо Попович и Ив. Грудов подпомагат въоръжаването и екипирането на четата. Неведнъж обвиняван заради своята непоследователност и непостоянство във възгледите, в противовес на възприетото от умерените отношение, Грудов поддържа тесни връзки с комитетите или революционно настроените групи по места. У него се съхраняват средства от фонд, набран чрез откритата през януари 1868 г. от ТЦБК подписка за подпомагане на емигрираните след опита за въстание от 1867 г. Чрез неговото съдействие те са оползотворени във връзка с подготовката на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. Като представител на радикалното течение в ТЦБК Райчо Попович безрезервно и изцяло споделя гледището за съдействие и участие в революционните прояви. Той е сред верните съмишленици на двамата войводи, тяхната връзка с дейците в Плоещ. Свидетелство от 30 май 1877 г., подписано от български търговци – емигранти в Плоещ, сочи, че „во лето 1868 г. Райчо П. Христович или Попович състави четата на Х. Димитрова Асенова и постави брата си Ивана командир на същата". Сред родолюбивите българи, които „дават нужните средства, за да снабдят и себе си, и своите юнаци с оръжие, муниции, облекло и храна", Илия Бобчев нарежда и Райчо Попович от Габрово[31].

Изворовият материал, илюстриращ мястото и ролята на Габрово и габровци при реализирането бойния път на Хаджидимитровата чета, е твърде разнообразен. В дипломатическите справки Габрово и Габровско са определяни, като регион, в който „настроенията са били винаги враждебни към османското правителство", поради което българското движение е намирало „съмишленици и доброволци". Още в предварителните планове на ръководството Габровският Балкан и принадлежащите му селища са включени в схемата за движение на четата. След голямата битка при Канлъдере на 10/22 юли 1868 г., оттегляйки се през селата Идилево, Малкочево (дн. Буря), Ловнидол, Х. Димитър се насочва към Габровския Балкан. В село Дебел дял, Габровско, четата получава два часа „гостолюбие", но и приема на ранения Тодор Асенов, брат на войводата. Известен е фактът, че впоследствие укривателят му Петко Георгиев Борунсуза го предава и на 14 юли той е убит. От последното сражение на връх Бузлуджа, след почти десетдневно лутане из Габровските планини, Хр. Македонски, Илия Николов и Пенчо Стоянов предприемат риска да се насочат към Габрово, където намират подслон в дома на габровец абаджия, името на когото остава неизвестно[32].

---

[31] НБКМ – БИА, ф. 116, а. е. 3, л. 44–45; П А 9292; *Бобчев, Ил.* Хаджи Димитър, Стефан Караджа и техните другари. Животописно-исторически очерк и характеристики. С., 1930, с. 19; *Каратеодорова-Възвъзова, К.* Документи от войводата Хаджи Димитър във връзка с предвожданите от него чети през 1864 и 1868 г. – Изв. на Държавните архиви, 1959, с. 159.

[32] *Стоянов, З.* Съчинения. Т. 2. 1965, 214–215, 217–218; *Маркова, З.* Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967, 86–89; Записки на Христо Н. Македонски (1852–1877 г.). Под ред. на *Н. Ферманджиев.* С., 1983, 111–112.

Габровци се вписват и в събитията по изграждане на Вътрешната революционна организация от Васил Левски. Сред селищата, които той посещава неколкократно по време на обиколките си из Българско, е и Габрово. Според статия на анонимен автор във в. „Селянин", издаван 1882 г. в София, при завръщането си в България на път за родното Карлово Васил Левски остава през 1862 г. „цели осем месеца" в Габрово, където работи за подготовката на даскал-Николовото въстание, а след неуспеха му се занимава с абаджийство. Като един от първите биографи на Апостола, Захари Стоянов коментира този факт, отбелязвайки невъзможността той да бъде едновременно на две места – в Белград, като член на Първата българска легия, и в Габрово, когато времето на готвеното Габровско въстание съвпада със събитията в сръбската столица. Летописецът допуска Васил Левски да е спрял за кратко в града ни, за да търси работа с голяма предпазливост.

По-конкретни са историографските сведения от 1903 г. за идванията на Васил Левски в Габрово и създаването на Габровския революционен комитет които принадлежат на братята Христо и Петър Гъбенски. Въпреки ограничените документални извори темата за Левски, националната революция и участието на габровци в нея, е продължена и в съвременните краеведски проучвания. Въз основа на натрупания емпиричен материал са установени пет пребивавания на Апостола на свободата в нашия град. След Трявна, селището, най-често посещавано в Габровския регион, е Габрово. В началото на декември 1868 г. Васил Левски се готви за първата си обиколка в България с проучвателна и агитационна цел. Зимата на 1869 г. Апостолът е за първи път в Габрово. Преоблечен като светогорски монах, той влиза в Кръстниковия хан, пее в черква и обикаля, за да събира помощи от еснафите и търговците, среща се и с чорбаджиите Манафовци. А вечерта в една от одаите на хана има разговори с младежите Гаврил и Георги Кръстникови, Еким Цанков, Замфир Петков и Тотю Иванов, за да ги посвети в тайната на своите намерения – да положи основите на комитетска мрежа в Габрово и Габровския край.

Според събраните от братя Гъбенски спомени, през май 1869 г. един търговец влиза в Габрово откъм горния му край (Кирчо махлеси), като пренощува в хана на Илийца Пъпката (днес сградата на Индустриална стопанска асоциация). На другия ден Левски посещава Теофиловото кафене при Ганчо Стамболията, пие кафе и пита за Петко Аврамов, с когото се запознава в Пловдив. Към дружинката е привлечен и младият Никола Иванов Рясков. Това му посещение е част от втората организационна обиколка, реализирана от 1 май до края на август 1869 г. За 25 септември той замисля организирането на събрание в Галац с представители от Търново, Лясковец, Габрово, Трявна, Сливен. За целта на 6 септември пише писмо до съратника си Хр. Иванов-Големия в Търново, като му нарежда да влезе във връзка с дейци

от посочените селища, които да изберат и изпратят свои пълномощници за насроченото събиране.

Около 27/28 май 1870 г. Васил Левски минава отново в България, прекосявайки с параход р. Дунав от Гюргево до Русе. В периода юли – август пребивава в Ловеч (слага началото за изграждане на Централен български революционен комитет на Вътрешната революционна организация), в Търново, Долна и Горна Оряховица, Лясковец, Трявна, Габрово и др. Придружен от Матей Преображенски, при третото си идване в Габрово, през втората половина на 1870 г. той полага основите на частен революционен комитет с името Перун.

На 10 или 11 април 1871 г. продължава обиколката с агитационно-организационни задачи: доизграждане и укрепване на комитетите, набиране на средства, осигуряване на доверени хора. Предвижда се набавянето до 100 000 пушки, които да се закупят от Узунджовския панаир, за да и се снабдят бъдещите бойци на готвеното въстание. От 6/7 октомври до края на декември с.г. Левски отново обикаля, придружен от двамата си помощници Ангел Кънчев и Димитър Общи, когато по маршрута си от Ловеч през Карлово и други селища отвъд Балкана посещава на 11/12 ноември и Габрово. Дошли откъм Трявна, апостолите организират две събрания с местни дейци, събират пари. Това посещение е вписано в личното тефтерче на Апостола, в което срещу Габрово са отбелязани имената на Христо Петков Манафов, Досьо Драганов и Колчо Дървото. Първите двама са уважавани граждани и известни училищни настоятели, а последният е от дейците сподвижници още от времето на Г. С. Раковски и член на тайния комитет, учреден в Габрово в началото на 60-те години. Заможен и влиятелен габровец, след Освобождението изтъкнат общественик, Христо Манафов придружава Апостола при обиколките му из Габровско. От Севлиево, където пристига с помощниците си на 13/14 ноември, той изпраща писмо до Габровския революционен комитет. Петото пребиваване на Васил Левски в Габрово е също документирано в джобното му тефтерче. В него той вписва ценни и разнообразни сведения, данни и факти, свързани с живота и революционната му дейност в периода 1870–1872 г. Срещу датата 22 март 1872 г. са отбелязани направените при престоя му в Габрово разходи за маслини, хляб, ябълки – 2 гроша[33].

Опазеният след гибелта на Апостола Габровски революционен комитет активизира дейността на населението и е в основата на приготвленията и участието му в подготвяните през 1875 и 1876 г. въстания. При подготовката на Старозагорското въстание (1875) на града е отредено конкретно място –

[33] *Кирков, Г. Я.* Васил Левский (Дяконът). С., 1882, 5; *Стоянов, З.* Съчинения. Т. 2. с. 36; *Гъбенски, Хр. и П.* Цит. съч., 113–114; Личният бележник (джобното тефтерче) на Васил Левски. Състав. К. *Възвъзова-Каратеодорова, Здр. Нонева, В. Тилева.* С., 1987, с. 76, 103.

като изходен пункт в бъдещите действия. В плана за въстанието Габровския район е сборно място на четите от Южна България. Историографите Христо и Петър Гъбенски пишат, че през 1875 г. в Габрово често идва Стефан Стамболов, като поддържа връзки с учителите и възстановява революционния комитет, основан от Апостола.

В създалата се революционна обстановка през април – май 1876 г., увлечено от потока на народните интереси, габровското население се влива в общата революционна маса, като се вписва със свой принос. Участието на габровци в Априлското въстание е логичен резултат от натрупания революционен опит през предходните години и доказателство за политическата им зрелост. Освен в Габровската чета с войвода Цанко Дюстабанов, габровско присъствие има в четата на Христо Патрев, окончателно сформирана в с. Нова махала, Габровско, в четата на Христо Ботев. А габровецът поп Харитон Станчев оглавява чета от около 200 души, която води епични боеве в Дряновския манастир.

Габрово и Габровският край заемат съществено място в стратегическите планове за Априлското въстание в Търновски революционен окръг. Един от балканските градове, който трябвало да бъде превзет и превърнат в опорен пункт на въстаническите действия, е Габрово. Габровският революционен комитет приема решението борбата да се води извън града, в Стара планина, за да не се изложат на риск благоденствието и съществуването на селището, но революционно настроение обхваща значителни среди от населението. Усилията му се сплотяват и организират от енергични, инициативни млади патриоти – търговци, занаятчии, учители, чиновници и др., каквито са членовете на местния комитет с председател Еким Цанков. За водител на Габровската чета е определен „един от най-доблестните, най-храбрите и най-интелигентните войводи по българските въстания", по думите на Юрдан Теодоров, член на Търновския извънреден съд през 1876 г. Присъединил се към идеята за национално освобождение чрез въоръжена борба, „15–20 дни преди да избухне въстанието в Габровско, действията му на водач на чета съответстват на нравите и идеалите на времето, в което живее, и това го прави равен на ярките фигури със значимо място в българската история. Училищен настоятел, член на казалийския съд в Габрово, Ц. Дюстабанов е „избран и провъзгласен" с „общо съгласие и единодушие" за войвода. Неизпълнението на издадените два реформени акта – Хатишериф (1839) и Хатихумаюн (1856), с което обещаните „правдини за славяните" остават само на книга, са „лъжите мотивирали Дюстабанов да предпочете една реалистична позиция на поведение" – да научи народа си „да мре" за „свобода и правда". Въпреки че е привърженик на просвещението като средство за постигане на културен и стопански просперитет за българите, много бързо обстоятелствата променят посоките на неговите действия. Цанко Дюстабанов не само изтъква

зависимостта на българския национален въпрос от политиката на Великите сили, но и предопределя много скорошната намеса на Европа в защита на въстаналото българско население. От 1 май, когато се обявява въстанието, до 11 май – последният ден от решителните действия в Габровско-Севлиевския регион, основните епизоди от героичната борба на въстаналото население се свързват със съдбата на Габровската чета и нейния войвода. Друг поглед към участието на габровци в Априлското въстание е издирването на факти за ролята на габровското духовенство, представители от което се включват в различни моменти от подготовката и развоя му – споменатият поп Харитон, поп Иван п. Петков от Габрово, поп Георги Антипов от с. Жълтеш, поп Иван Маринов от с. Здравковец, свещениците Иван Бойчев и Иван Чомаков от с. Нова махала. Монахините от Девическия манастир осигуряват за въстаниците чували с хляб и дебели шаяци за навои на краката. А след потушаване на въстанието те приемат на 24 август оцелелите монахини от Новоселския девически манастир, който е изцяло опожарен[34].

Въз основа на известните досега списъци за Ботевата чета (от З. Стоянов, Й. Кършовски, Н. Кючуков, К. Цанков), както и от бележките в личното тефтерче на войводата, са уточнени имената на девет габровци, включили се в тази последна проява от въстанието. Никола Войновски, Димитър Тодоров-Димитрото, Антон Андреев, Нено Иванов, Никола Бучакчи, Христо Стоянов, Стефан п. Димитров, Димитър Колев, Цаньо Данчев са с различна възраст и занятие, но вписват имената си в паметта за нейния подвиг. Никола Дончев Войновски, бойният водач на четата, е предпочетен за бъдещ организатор на военните действия пред такива военни специалисти като Спас Соколов и руския емигрант Арует Загрин (Теофан Раданов). Запознанството му с Ботев е вероятно от лятото на 1875 г., когато като представител на БРЦК Хр. Ботев е по работа в Южна Русия или по-късно – по време на пътуването му в Русия през март 1876 г. за събиране на средства за въоръжаване на четата. Като напуска военното училище в Одеса, в началото на май Войновски е вече в Букурещ и след това в Турну Мъгуреле. Завладяването на кораба „Радецки", десантът на четата, разделянето ѝ на по-малки единици, определянето

[34] *Стефанова, М.-Т.* Цанко Дюстабанов – войвода на Габровската въстаническа чета. – Год. на музеите от Северна България, 2, 1976, 103–111; Габровската бунтовническа чета. – Във: Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг 1876. С., 1978, 119–137; *Лазарова, В.* Габровската общественост и Априлското въстание. – Във: Априлското въстание в централна Северна България. Севлиево, 1996, 192–206; Предпоставки и условия за дейността на революционния комитет в Габрово при подготовката на Априлското въстание. – Във: Титани на една епоха. Г. Оряховица, 112–118; *Цонева, Д.* Габровското духовенство и Априлското въстание 1876 г. – Във: Сборник Априлското въстание в централна..., 207–220; Габровци, участници в Априлското въстание и Българското опълчение. – Във: Титани на една епоха..., 74–81; Цанко Дюстабанов – щрихи от портрета на габровския войвода. – Год. Българско възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 8, 2006, 166–175.

на нейния маршрут са несъмнено обсъждани между войводата и военния командир. Но под ръководството на габровеца Н. Войновски четата, състояща се от хора, мнозинството от които са лишени от военна подготовка, някои непознаващи се помежду си, се превръща в организирана бойна единица[35].

Съхранените революционни традиции в Габровския край обогатяват своето съдържание в условията на Освободителната руско-турска война. Три пъти габровци посрещат руски войски. По време на руско-турската война от 1806–1812 г. разузнавателни руски части от отряда на граф Воронцов достигат до Габрово през октомври 1810 г. През поредната война между двете империи от 1828–1829 г. габровци посрещат и снабдяват с провизии и водачи малък руски отряд начело с ген. Кисельов, който на път за южните български земи преминава през Габрово. И на 28 юни (10 юли) 1877 г., когато в Габрово пристигат първите руски военни части – две сотни от 30-и Донски казашки полк, тогавашният директор на гимназията – Райчо Каролев (руски възпитаник), приветства на руски език с „добре дошли" първите вестители на свободата. От този момент до времето на зимното преминаване на Балкана градът живее с потребностите и страданията не само на местното население, но и на пребиваващите руски военни, на бежанците от Южна България. Приспособило се към военните обстоятелства, през всичките месеци на войната Габрово е „оживено от ненормален, трескав живот". Габровци оказват действена икономическа, медицинска и военна помощ на руските войски, а Габрово се превръща в „сигурен тил" на защитниците на шипченските позиции. Градът, осигурил разузнавачи и водачи на частите на руската армия, е военна и продоволствена база, център на второто формиране на Българското опълчение. Едни от първите милиционни стражи са създадени в Габровско. По призива на Хр. Манафов, Атанас Кехлибарев, Ив. х. Досев и др. над 200 души се въоръжават с укрито от времето на Априлското въстание оръжие. Разделени на три групи, те се заемат с караулната служба около града, по пътя за Севлиево, в посока на с. Шипка, откъдето се очакват нападения на башибозушки групи. В действията си за спасяване на човешки животи габровци надминават очакванията на руските военни части. В града са организирани три болници, а в условията на тежките августовски сражения и при „зимното шипченско стоене" те изграждат „жив мост" за пренасяне на хилядите, нуждаещи се от медицинска подкрепа, воини. Габрово осигурява прием на около 2500 – 3000 болни, в т.ч. и пострадали тракийски българи, намерили убежище от преследванията на поробителя. „Габрово е нашият бастион" – отбелязва в дневника си руският кореспондент Немирович-Данченко.

---

[35] *Цонева, Д.* Габровци, участници в Ботевата чета. – Във: Христо Ботев и неговата чета. Библиотека *Български северозапад*. Кн. 12 към Изв. на музеите от Северозападна България. Враца, 1997, 67–74; *Лазарова, В.* Участие на габровската общественост в Априлското въстание. – Във: Христо Ботев и неговата..., 61–67.

Необходимостта от увеличаване броя на опълченския набор налага формирането на втора серия дружини. Най-многобройни от т.нар. втори призив са девета и десета опълченска дружина, попълнени предимно с доброволци от Габрово и околните села. Повече от 190 са опълченците от Габрово, 220 души – от Габровския край, над 600 – от целия Габровски регион. Габровци се вписват и в състава на конната сотня. Най-ранното им споменаване е в списък на конни войници от 16 май 1877 г., в който сред 44-те конници десет са от Габрово – Христо Басмаджиев, Петър Саков, Сава Христов, Андрей Парлапанов, Стефан Тодоров, Иван Проданов, Симеон Попов, Петър Алексиев, Георги Христов, Коста Априлов. Друг поименен списък, изготвен от командира на сотнята ротмистър Арсенев и изпратен на 7 ноември от лагера край с. Топлеш, Габровско, до началник-щаба на Опълчението, сочи, че към тази дата сред 64-те български конници 19 са габровци. Засега поименно е уточнено участието на 21 габровци в конната сотня, за което най-пълни данни предоставя списък от 10 април 1878 г.[36]

За участието си с различни прояви в боевете при Ст. Загора, Шипка, Шейново, Садово общо 167 габровци са отличени по храброст и наградени с ордени, 20 души габровци са наградени със сребърен медал. По повод 45-ата годишнина от началото на войната и като израз на преклонение пред подвига на Българското опълчение на 12 септември 1922 г. общинският съвет на Габрово провъзгласява за почетни граждани на града 522-а, живи тогава поборници и опълченци от 1-ва до 10-а дружина и конната сотня[37].

Важен момент в летописа на Габрово през този период е изграждането на нова гражданска администрация. Опитът в организирането на общинско управление отпреди Освобождението се използва при новите условия на възстановената българска държава. Организацията на живота в града се поема от изградената временна управителна комисия, в състава на която влизат представители на различни социални прослойки – учителите Райчо Каролев и Андрей Манолов, д-р Алекси Христов, търговците Станчо Цонев и Ив. К. Калпазанов. С пристигането на руските войски временната комисия е заменена от граждански комитет, който просъществува само няколко дни поради провеждането на избори за градски и окръжен управителен съвет. За председател на градския управителен съвет е избран Станчо п. Цонев, а Райчо Каролев оглавява окръжния. Утвърдени от назначения от Канцелари-

---

[36] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны. (Дневник русскаго кореспондента 1877–1878). Т. 1. СПб., 1879, с. 69; История на Габрово. С., 1980, 68, 96; *Дойнов, Ст.* Българското национално-освободително движение и Освободителната война. – Във: Сборник 120 години от освобождението на Габрово. Габрово, 1997, с. 75, 76; *Лазарова, В.* Габровската общественост и Руско-турската война 1877–1878 г. – Пак там, 93–101; *Цонева, Д.* Габровските търговци в годините... – Пак там, с. 102.

[37] *Лазарова, В.* Габровската общественост и Руско..., с. 99.

ята на гражданското управление окръжен началник капитан Мих. Маслов, съветниците се ангажират през всичките месеци на войната с многобройни и разнообразни задачи по осигуряването на руските войски, бежанците и местното население – посрещане и настаняване на пристигащите войскови части и началстващи лица, на различни учреждения, представители на организации и др.; организиране работата по снабдяването с вода на сражаващите се в Балкана; прибиране, пренасяне и прекарване в Габрово на ранените, болните, а през зимата – и на премръзналите по позициите; откриване на болници; запазване на реда в района на града; събиране и изпращане на работници за поправка на пътищата, а през зимата – за разчистване на снега; за прекарване на оръдията и колите по трудните балкански пътища; събирането на храна и фураж от населението във вид на реквизиции. В началото на 1878 г. в Габрово започва да действа и граждански комитет, наречен български благотворителен комитет „Единство" с председател учителят Сава Ил. Сирманов, който поема грижата за събиране на пари, оръжие и патрони от населението и да организира охраната на града и околията.

След изтеглянето на руските войски на юг от Балкана задачите, пряко свързани с водените военни действия в Габровския район, отпадат. Пред градския съвет, применуван през 1879 г. в кметство, начело на който е избран Цончо Пенчев (бащата на историографа д-р П. Цончев), възникват проблеми от благоустройствен характер – за подобряване на хигиената в града и за опазване на общественото здраве, за осигуряване на прехрана и подслон на сираци и бездомници. Местната власт е окончателно утвърдена към май 1879 г., като в нея се включват главно учители, както и преминали през школата на чорбаджийските институции на местното самоуправление, в училищните настоятелства, габровци, издигнали се като османски чиновници в смесения казалийски управителен съвет и казалийския съд до 1878 г.[38]

Поименното изясняване участието на габровци в борбите за църковна независимост и в революционните изяви на българите през 50-те – 70-те години на XIX в. са градивен елемент за обобщаващи изводи и заключения. Виждайки в Църквата едно от важните оръжия за национален живот и култура, те подпомагат утвърждаването и развитието на църквите и манастирите в Габрово. Неделима част от своите съотечественици, габровските занаятчии и търговци емигранти също съдействат и стимулират борбата за духовна независимост. Обогатените страници по животоописанието на отделни личности подпомагат интерпретирането на възрожденските процеси в по-голяма дълбочина, както и за синтезиране на многообразието от

[38] История на Габрово..., 158–160; *Стефанова, М.-Т.* Габровската община и Временното руско управление. – Във: Сборник 120 години от освобождението..., 128–135.

габровски приноси в обществения, политическия и икономическия живот на Габрово и България[39].

Сътрудничеството с личности от различни общности на другите балкански държави е една от характерностите в развитието на Габрово. Най-продуктивни и добре поддържани са взаимоотношенията на стопанска основа. В стремежа си за повишаване на своето образование и квалификация много млади габровци търсят такива условия в Русия, Румъния, Сърбия. Макар и по-ограничени, габровци осъществяват контакти и сред административните и политическите кръгове на балканските държави (сръбските князе Милош Обренович, Александър Карагеоргиевич, турските султани Махмуд II и Абдул Меджит). Различно по характер, това общуване съдейства за разрешаване на възлововажни проблеми за културното, общественото и стопанското развитие на Габрово. А с водещата си роля при определяне тенденциите на националното ни Възраждане, те се вписват сред ярките представители както на българската емиграция, така и на населението в българските земи.

Прибавянето на нови щрихи към създадения от първите изследователи на Габровския край модел за поселищно проучване е своеобразна стъпка към неговото обогатяване. А обобщените резултатите от съвременните изследвания, пръснати в различни специализирани издания, предоставят възможност за по-широкото им обществено популяризиране. Изведените съвременни научни тълкувания уплътняват историческата картина, утвърждават и очертават нови тенденции за мястото и ролята на габровци за просперитета на Габрово, за приносите им в развитието на балканските и европейските исторически процеси.

[39] *Стефанова, М.-Т.* Доктор Петър Цончев. – Музеи и паметници на културата, 1975, № 3; Иванчо х. Василев зограф габровски. – Год. на музеите от Северна България, 3, 1977, 205–212; Габровци радетели за дружба между българи и руси – Николай Христофорович Палаузович. – Във: Доклади на научна сесия, посветена на 1300 г. българска държава. Габрово, 1981, 5–11; *Петров, Ц.* Никола Венков Саранов – живот, революционна дейност и заслуги за развитието на началното образование в България. – Год. на музеите от Северна България, 5, 1979, 60–82; *Нанева, Л.* Един свещеник – доброволец във войните за национално единение. – Във: Сборник научни съобщения. В. Търново, 2000, 149–154; *Цонева, Д.* Васил Рашеев и търговските връзки на Габрово с.Одеса през XIX век. – Исторически преглед, 1999, № 1–2, 176–184; Из живота и дейността на свещеник Васил Михов. – Духовна култура, 2000, 16–21; Габровският род Станимирови и приносът му за утвърждаване ролята на Българската православна църква. – Пак там, 2003, № 4, 22–31; *Узунова, И.* Иван Колчев Калпазанов – документални свидетелства за живота и дейността му. – Във: X музейни четения „Музеят" – В. Търново, 18–20 май 2006 (под печат).

GABROVO AND ITS INHABITANTS DURING 18TH AND 19TH CENTURY

DANIELA TSONEVA

The purposeful development of the historic writings in the region after the 60's of 19th century is the motive for the formulation of this publication topic. The text generalizes the thematically accumulated work for the history of Gabrovo and its inhabitants in the region of economical initiative, cultural-educational achievements and political activities. The author summarizes the results from previous studies, found in different specialized publications, part of which are hard to find, and in such a way, she gives the opportunity for a higher popularity among the public.

ПРИНОСЪТ НА БУКУРЕЩКИЯ И ОДЕСКИЯ БЪЛГАРСКИ ЦЕНТЪР ЗА ВЪЗРАЖДАНЕТО И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

ЦОНЬО ПЕТРОВ

Непоносимите за българския народ политически, социално-икономически и духовни терзания през периода на близо петвековното турско робство обръщат погледа на страдащите българи към Влахия, Молдова, Украйна и Русия. В тях те търсят своето спасение и обновление. Особено след всяка руско-турска война от българските земи към тези северни страни се отправят големи кервани на групи българско население. Като отправни и посреднически пунктове за емигриралите се обособяват Букурещ във Влахия и гр. Одеса и Новорусийският край, по това време в Русия. Те установяват преки връзки с много селища, в които от по-преди са заселени български емигранти, имащи насочваща роля спрямо тях. Още в това ранно време притегателен център за българската емиграция е Букурещ. Там през 1830 г. например компактно се настаняват 322 български емигрирали семейства. Българската колония в Букурещ се формира сравнително рано, от около XVIII в., а тази в Одеса – от времето на заселването на града през 1794 г. Съставът им не може да се определи като чисто политически, а по-точно е с икономическа и политическа ориентация. И за двата български национални кръга е характерна търговската дейност, която формира определен икономически потенциал за разгръщане и на политическа борба за освобождение на България от османското иго (робство).

Още с формирането на българските национални центрове в Букурещ и Одеса се открояват водещи личности, радетели за по-скорошното пълно отхвърляне на турското робство. Във влашката столица се изявява Мустаковият род, а в Одеса – тези на Васил Евстатиев Априлов и Никола Стоев Палаузов, и двата с габровски произход. Смятам, че в случая е по-уместно да говорим за родове, а не за фамилии, тъй като и за двата рода има силно движение в поколенията и нарастване на числения им състав. Родът Мустакови е известен в Габрово още от времето на XVII в., състоящ се от 4 братя – Радион, Бано, Петко и четвърти с все още неустановено име, а наименованието Мустакови поставя вероятно техният баща. Името Петко в рода Мустакови се среща след 3 поколения в лицето на назначения за учител в Габрово от 1 ноември 1861 г. Петко П. Досьов Мустаков. А този факт показва, че поне единият от братята и неговото потекло остава в Габрово, а в края на XVIII в.

х. Велчо и х. Иванчо Мустакови вече са известни и заможни търговци в Букурещ, за да се стигне през първите десетилетия на XIX в. до братята Николай, Димитър и Христофор Мустакови, поддържащи постоянна връзка с габровската общественост и Габровската училищна община. Като сътрудничещи с Мустакови можем да добавим значителна група на български търговци, интелектуалци, политици и революционери като Теодоси Йовчев, Йоан (Иван) х. Бакалов, Михаил Келифаров, Васил Георгиев, Недялкович, Райно Попович, по-късно Раковски, Каравелов, Ботев, Левски, Райчо п. Христов, Иван Грудов и мнозина други. Установяващите се в Букурещ българи се групират компактно в някои части на града. Така е и с габровци. Те са така много, че обсебват и именуват на родното си българско село цяла улица, наречена „Габровени" заедно с едноименен хан, превърнат в сборен пункт както за букурещките българи, така и за посещаващите столицата българи от други румънски населени места, та дори и на земляци пряко попаднали там, директно пристигащи от Габрово.

Заселването на българската колония в Одеса започва още от първите дни на обявяването крепостта Хаджи бей за бъдещ град и южно топло пристанище на обширната Руска империя. Тяхното оставане в града също е компактно. И там българите успяват да наложат свое наименование на формираната от тях улица, която се утвърждава с името „Българска". Към 1806 г. в гр. Одеса се установяват и двата рода Априлови и Палаузови, а по-късно, в началото на 30-те години на XIX в. – и Рашееви. Все по това време жители на Одеса стават или временно пребивават там и други видни български дейци като Стефан Петров Сомлев, братя Евстати и Стефан Мутеви, родът Тошкови, Найден Геров, Д. Чинтулов, Ив. Богоров, Сава Филаретов, Захари Княжески, а по-късно Георги Раковски, Христо Ботев и мнозина други. Обичта към родната България в стремежа за възраждането и освобождението ѝ от турско робство ги насочва към установяване на контакти с други руски градове, особено с гр. Нежин, Николаев, Киев, Москва, Петроград и др., а с такива и като Букурещ, където вече се е формирал значителен по численост български емигрантски кръг. Посредници стават българите от Браила, Галац и Гюргево, а и по родните места на емигрантите в Българско.

Взаимоотношенията и сътрудничеството между букурещкия и одеския български национален център възникват в началото на 30-те години на XIX в. По това време габровци вече замислят и строят ново училище. За него те информират одеските българи по поддържания канал за общуване чрез рода Палаузови, пратеници на който са в постоянни преки контакти между Габрово и Никола Стоев Палаузов в Одеса. Известната засега начална писмена връзка по този канал на Н. Палаузов и В. Априлов с Габрово и България е писмо на двамата от 16 (28) август 1833 г. От него се вижда, че преки взаимоотношения на двамата бележити българи са установени и с братя Муста-

кови в Букурещ. Така започва единодействието на двата центъра за участие във възрожденския процес в Габрово и България. От Одеса братя Мустакови получават в Букурещ книги и методически насоки за превод и отпечатване в помощ на бъдещото новобългарско училище в Габрово. В Букурещ те изпращат и дарителската подписка (кондика) за същото, съставена на 20 юни (2 юли) в дома на Никола Палаузов в Одеса. Указанията им са тя да бъде подкрепена от тамошния център, след което да се отправи в Търново със същата цел, за да стигне по-късно в Габрово, където да продължи приемането на следващи дарения и намира своя постоянен покрив. По-нататъшните взаимоотношения и сътрудничество на одеския и букурещкия български кръг са многопосочни. Предно място в тях заема организирането и развитието на новобългарското образование.

Обслужването на Габровското училище и на други, възникнали по негов образец в България, от двата външни български центъра продължава през целия следващ предосвобожденски период. Известно е, че по поръчение на Априлов и Палаузов братя Мустакови успяват да привлекат, чрез Търновския митрополит Иларион Критски, за пръв взаимоучител в Габрово Неофит Рилски. Те осигуряват и педагогическата му подготовка по Бел – Ланкастерската методика на взаимоучителната система. Българите в Одеса и Букурещ начело с В. Априлов, Н. Ст. Палаузов и братя Мустакови посредничат при подготовката в Русия и изпращат за новобългарските училища висококвалифицирани за времето си учители. Те равностойно упражняват и правото си на директори на Габровското училище. Взаимно обсъждат проблемите на неговото развитие и превръщането му в методически и книгоснабдителен център за нововъзникващите.

Особено потребни в ранния период са взаимоучителните таблици, *Българска граматика* от Неофит Рилски, *Историята* на Кипиловски и др. Така на 4 (16) декември 1836 г. в Габрово се получават изпратените от Н. Палаузов и В. Априлов 6 географски карти и глобус. На същата дата през 1838 г. от тях се получават: училищният печат, 76 бр. *История* от Кипиловски. Лично Априлов изпраща 8 броя „Христоития (Благонравие)“ от Райно Попович, 2 книги за характера на песните на заддунавските славяни, 3 книжки „За зародиша на българската литература“ от Венелин, 1 каталог на църковни книги и др. Същевременно братя Мустакови изпращат на Габровското училище отпечатаните по тяхна поръчка взаимоучителни таблици и *Българска граматика* от Неофит Рилски, краснописания и др. Тези постъпления продължават и през следващите години. Габровци пишат непрекъснато настоятелно писма за книги и дидактически средства и сочат, че по недостиг на взаимоучителни таблици има училища, затворени по липса на учебни пособия. След продължително забавяне на заявена доставка учебници за българските училища от 24 август (5 септември) 1842 г., габровските епитропи х. Иван п. Манафов,

Илия Ц. Видинлиев, х. Петър х. Бакалов и Стоян Добрев пишат напомнителна бележка с препратка на оригинала до Мустакови, в която сочат, че „две три школи стоят затворени за таблици".

Много по-оживена е доставката на български книги от Одеса след излизане от печат съчиненията на Васил Априлов. Стотици екземпляри от тях се доставят в Габровското училище за пласирането им по българските земи, вкл. в Тракия и Македония. Религиозна литература се доставя за българските църкви, особено по време на разгара на борбата за независима Българска църква. Разпространението на книгите на Априлов запознава учещите се, а и възрастните българи със славното минало на България. Повдига патриотичните им пориви и готовност за борба за национално признаване на българската народност и за освобождението ѝ от турското национално и социално иго и от гръцкото духовно господство и насилие. Произведенията на Априлов и наличните до тяхното излизане 19 книги на български език са масовото четиво за българския народ, тръгнал уверено по пътя на своето възраждане и освобождение. Тази литература често пъти се доставя в букурещкия център и оттам се разпраща и за българската емиграция в Румъния, и отвъд Дунава – в България.

При тази взаимност не са редки и възникващи противоречия, разногласия и остри спорове. Често габровските дейци на образованието търсят съдействието на одеските директори за въздействие на букурещките по привеждане на непостъпили пари от наеми на училищни имоти в Букурещ и уреждане на редица въпроси по развитието на новобългарското образование. 30-те години на XIX в. са усилно време за създаването и утвърждаването на новобългарското взаимоучително образование в българските земи. По повод на постигнатото, в своята „Денница" през 1841 г. Васил Априлов хвали габровци и хората от букурещкия кръг като патриотични радетели за постигане на тази голяма образователна цел. „По-усърдни в богоугодното дело от останалите, господата Мустакови и Бакалоглу приеха радушно нашето предложение и обещаха да ни съдействуват с всички сили за основаването и откриването на учебното заведение, като обещаха от своя страна да пожертват своите имоти, които се намират в самото Габрово."

Наред с това, взаимни са грижите на двата центъра и по ред други проблеми на Българското възраждане и на съзряващата българска национално-освободителна революция. Тук могат да се посочат като отделни насоки проблемите на борбата за независима Българска църква, на българското краезнание, националната ни документалистика, музеология, фолклор, етнография и т.н. Ще маркираме само някои от по-същностните подходи за постигане на трайни резултати в дейността на двата центъра, които имат значителни приноси във възрожденските процеси и националноосвободителните борби.

Както букурещкият, така и одеският български център търсят и осигуряват учители, учебни пособия и дидактически средства за новобългарските училища. В Одеса се появяват и български младежи и девойки – ученици и студенти, които се учат с руски и Априлови стипендии. Одеса и много други руски градове – Киев, Москва, Петроград, Болград, Николаев и др., в средните и висшите си учебни заведения приемат на учение подобаващо число български младежи и девойки. Мнозина от тях минават през Одеса и са разпращани оттам в съответните учебни заведения, които със завръщането си в България достойно изпълняват дълга си на народни просветители.

Когато в Букурещ се забавят в изпълнението на някои инициативи или решаването на финансови въпроси, свързани с Габровското училище, габровци търсят помощ и съдействие на одеските дейци, за да повлияят на букурещлиите в решаването им. Най-често такива ситуации възникват във връзка с ненавременното отчитане на приходите за Габровското училище, постъпили от негови завещани имоти в Букурещ. Например през 1842 и 1843 г. между габровските училищни настоятели и букурещкия и одеския център се разменят дълги писма за забавените вноски от Букурещ, като в същото време се изтъква, че записаните вноски по 2000 гроша от Априлов и Палаузов от Одеса редовно се получават в Габрово, а тези от Букурещ закъсняват с повече от година. Независимо от появяващите се раздори, комуникациите и сътрудничеството между двата центъра не се прекъсват.

В много по-големи мащаби за обучение на българи в руските средни и висши училища разгръща дейност Одеското българско настоятелство. Със средства на руската държава, собствени такива на дружеството и други дарения, се осигурява издръжка за идващите от България.

Съществен принос имат двата центъра със слагане началото на научното краезнание. След запознаване на В. Априлов и Н. Палаузов с труда на Юрий Венелин „Старите и сегашни българи", те силно се приобщават към проблема за намиране автор, който да напише цялостна и научнообоснована история на България. Сондират мнения на одески автори, но не постигат съгласие. Тогава се насочват към Ю. Венелин. Дълго време търсят връзка с него и дори възможност за пряка среща и договаряне, но това не им се удава. Те добре разбират, че за написване на толкова желаната българска история е необходимо издирването и събирането на документални източници и излезли от печат истории на други страни, в които да се попадне на отразени събития, свързани с българската държава. Специално по издирване на документи както за България, така и за отделни населени места, и по-точно за Габрово, по собствена инициатива те се насочват към учителя Неофит Рилски и към сестрата на Априлов – Кера. Това е очевидно от писмо на Палаузов и Априлов до Юрий Венелин с дата 22 май (3 юни) 1836 г. В него те пишат: „На българите им е необходима тяхната история, те не познават

своите прадеди... Ние не сме видели още новоиздадената турска история от Хамер; тя е извлечена от турски автори; може би в нея ще се намерят много неща за българите. Може би и в България има много неща по манастирите; затова ние писахме на йеромонах Неофит, преподавателя в Габрово". В следващо писмо от 28 юни (10 юли) 1837 г. те го уведомяват, че вече са събрали песни и факсимилета от български грамоти, изпращането на които се е забавило поради появилата се чума в Габрово и въведената карантина. Такива писма за събиране на фолклор и исторически ценности те отправят и до много други български интелектуалци в български населени места както за поселищната, така и за националната ни история. В тази дейност Априлов и Палаузов въвличат и букурещкия център. Там Мустакови са призовани да окажат съдействие по събиране на песни, нужни на Ю. Венелин.

Големи са приносите на двата центъра в стопанското възраждане както на България, така и на отделни населени места, изявили се като водещи в развитието на потиснатата от чуждестранния поробител българска икономика. В Одеса и в Букурещ голяма част от българската емиграция се занимава с търговия, а в отделни случаи и с рачлични видове производства. Известни стават фамилиите на Априлови, Палаузови, Тошкови, Тошкович, Сомлеви, Рашееви и мн. др. За своите приноси в развитието на града някои от тях като Никола Ст. Палаузов, Иван и Петър Сомлеви, Стефан Д. Тошкович, Васил Н. Рашеев и др. постигат званието потомствени почетни граждани на Одеса, отнасящо се и за следващите им поколения.

Всички те имат приноси и за стопанското възраждане на България. Сред първите българи – търговци в Одеса могат да се посочат имената на Христо Старин, Иван Юргиев и Панаит (Панайот) Иванов – бакали. Към 1806(8) г. се появява фамилията Априлови, а от 1814 г. – и Сомлеви, Стефан Димитров Тошкович (1819) и др. Открояват се със своята активна търговия с българските земи и като меценати в България Априлови, Палаузови, Тошкович и мнозина други. И докато производствената, търговската и стопанската дейност на Васил Априлов към 1827 г. се преустановява, тъкмо по това време набира финансови и търговски сили Никола Ст. Палаузов. Неговата пряка търговска връзка и на съдружниците му с българските земи, която повлиява на възрожденския стопански подем в България, заслужава да се отрази по-подробно, тъй като в продължение на век и половина, доскоро тя силно се принизява и дори е непозната в историческата литература.

През годините, в които Никола Палаузов започва и развива своята самостоятелна търговска дейност, в Одеса издигат материалното си състояние чрез търговия и различни промишлени производства и редица други български семейства. Сред тях са фамилиите Мутеви, Тошковичеви, Тошкови, Караспасови, Сомлеви, Иван Денкоглу (в Москва), Минкови, Попови, Маринковичеви и мнозина други. Наред с финансовата си стабилност, те добиват

силно влияние и сред одеската общественост. Те вече са известни, уважавани хора. Между тях самите се постига силна сплотеност върху принципите за готовност да помогнат и на поробения от Турция български народ. В тези си намерения те се стремят да привлекат на своя страна симпатиите както на населението от Одеска област, така и това от другите краища на Русия. Сред тази група одески българи и сред цялата българска колония в Одеса на преден план изпъкват Васил Евстатиев Априлов и Никола Стоев Палаузов. Тяхната самоотвержена готовност да помогнат с всичко, с което могат, на поробена България ги издига в очите на другите и те стават най-влиятелните и уважавани личности сред българското население там и сред местната общественост. Сплотеността на българската колония в Одеса привлича вниманието на най-отговорните управляващи дейци в града и губернията. Както Априлов, така и Палаузови постигат доверието и отзивчивостта на видния военен и държавен деец, генерал-губернаторът на Новорусийския край и Бесарабия граф, по-късно княз Михаил Семьонович Воронцов. Видни одески учени и общественици като професорите М. А. Соловьов, Ив. Срезневски, Виктор Григорович, К. Зеленецкий, историкът Н. В. Савелиев-Ростиславич, Г. Г. Стурдзы, Херсонският и Таврически архиепископ Гаврил и др. са в близки контакти с Никола Палаузов и семейството му.

В края на 20-те и началото на 30-те години на XIX в. Никола Стоев Палаузов значително подобрява бизнес дейността си и от 1831 г. той официално е прехвърлен от трета в състава на втора одеска търговска гилдия, остава в нея до края на живота си, като за 1 година през този период се числи и в първа гилдия.

Външнотърговският оборот на Русия през Одеското пристанище ежегодно нараства. Успешната търговия чрез топлите морета впечатлява и Никола Ст. Палаузов. Натрупаните средства му позволяват да се впусне и в експортно-импортни външноикономически отношения. Той закупува на едро колониални стоки, които пласира чрез дребните бакалски магазини. Ангросист е и в експортната си търговия. Разширява асортимента както на изнасяните, така и на внасяните стоки.

За да постигне желаните реални успехи, Н. Палаузов пътува зад граница. Притежава задграничен паспорт и периодично необходимите допълнителни документи към него, които му позволяват лично той да посети дадена страна и намясто да урежда и договаря търговските си сделки. Така на 2 (14) август 1832 г. по предварителна заявка пред одеската полиция той получава свидетелство с приложен карантинен билет за пътуване до Константинопол (Цариград), по това време столица на Османската империя. Причините за такова пътуване не могат да бъдат други освен установяване на делови контакти с търговци от европейски страни, вкл. и с посредници на български занаятчийски и търговски фирми. Константинопол е фиксиран в свидетел-

ството като единствен град за посещение, което по същество изключва пътуване до български населени места, в това число и до родното на Палаузов Габрово. Несъмнено е обаче, че там той се е срещал и с габровци, живеещи или временно пребиваващи в Цариград. Срещите дори предварително са уговаряни. Писмата на Палаузов и Априлов съдържат информация, която сочи многопосочни взаимоотношения с различни лица. Връзките с тях му дават допълнителна информация за положението в родното му село, за близките му роднини и за всякакви нови инициативи и дейности, които са предприемали съотечествениците му. С тези си контакти той договаря търговски сделки и за Габрово. Осведомеността, получавана директно, способства за по-целенасочена дейност, свързана със строителството на училищната сграда в Габрово и откриването на бъдещото училище. Тези контакти са още едно основание за равностойното участие на Палаузов и Априлов в решаване проблемите на новобългарското образование.

Постигнатите най-ранни търговски успехи стават известни и на братята и племенниците му в Габрово. За свой помощник Н. Палаузов извиква брат си Петър (Пенчо). Идването му в Одеса е съпроводено с чести пътувания и някой дори го определят като куриер между Одеса, Габрово и България. Несъмнено е обаче, че Петър е постоянен търговски представител на брат си Никола за уреждане на търговски делови сделки с габровски, а и с други български търговски и занаятчийски фирми. Наред с това, той е имал възможност да осъществява и търговска дейност в Одеса. По-вероятно е да е притежавал самостоятелен търговски магазин, отколкото да е работил в братовите си търговски обекти. На такъв вариант навежда подписът му като свидетел под задължителното на Захарий П. Княжески от 10 септември 1840 г., в което са вписани основните мотиви на документа: „[...] За что пожелах, е отбелязано в него, да се уча тука в Одеса Руски език, и немам потребните харчове за това умолих тукашните Габровски попечители школски, Господие Николая Палаузова и Василия Априлова да ми предстоят и помогнат от школските пари, до триста рубли“. След задължителното са положени 5 подписа, между които и на „одеския търговец Петър Палаузов свидетел“. Сведенията за него са твърде оскъдни, но истината е, че той се занимава с търговия в Одеса и е сред най-близкото обкръжение на брат си Никола.

Този и много още други документи за учението на български младежи в руските училища с помощта на одеските попечители, в които името на Н. Ст. Палаузов като правило е вписвано първо, утвърждава извода, че касата в Одеса на Габровското училище е държана от него. Предоставяните средства на нуждаещите се са отпускани с решение на двамата попечители Палаузов и Априлов, но са изплащани и получавани обратно, когато това е било предвидено, от Палаузов. А школските сметки са били уреждани счетоводно от финансово отговорното лице в търговското представителство на Никола Стоев Палаузов.

През 1841 г. Петър Стоев Палаузов умира.

Неговата роля по същество се поема от племенника на Н. Ст. Палаузов, Петър Христов Палаузов. Неговите пътувания от Габрово до Одеса най-често са посредством дунавските пристанища, и обратно. От Одеса по Черно море и Дунава редовно е имало пътнически параходи. Не са изключени такива и през Цариград, но те са в зависимост от района, в който ще извършва посреднеческа дейност.

Престоите му при неговия чичо Никола не са кратки, но той не приема руско поданство и не се преселва в Одеса. В паспорта му, издаден от одеския градоначалник на 15 (27) юли 1851 г., изрично е отбелязано, че е турски поданик. От документите към паспорта и вписванията по тях на Одеското пристанище, Оргеев, Търново, Галац и др. се вижда, че П. Хр. Палаузов го е ползвал в разстояние на 2 години. В паспорта са отбелязани и физическите му особености. На ръст той е среден, с черна коса и вежди, кафяви очи, нос и устни нормални. Над дясната си вежда е имал белег. Към датата на издаването на паспорта е вписано, те той е на 38 години и следователно е роден около 1813 г.

След като отрастват племенниците на Никола Ст. Палаузов – Никола Христов Стоев Палаузов и Васил Николов Рашеев, син на Иванка Стоева Палаузова-Рашеева, той ги извиква в Одеса, където постъпват да се учат в Ришельовски лицей. Известно е, че Н. Хр. Палаузов пристига при чичо си в Одеса непосредствено след руско-турската война през 1828/1829 г., когато е на около 11 години, което се вижда и от второто му кръщелно свидетелство, цитирано по-горе. За себе си той твърди, че е първият българин, завършил Ришельовския лицей през 1842 г.

Приблизително на същата възраст в Одеса пристига и Васил Николов Рашеев. Роден в Габрово към 1818 г., според някои източници към 1821 г. Ученолюбив и старателен, той израства като бъдещ стабилен търговец. В зряла възраст, към 1851 г. в паспорта му е посочен като човек среден на ръст, с черна коса и вежди, кафяви очи, нос и устни умерени.

По-късно при Н. Ст. Палаузов пристигат и други двама от племенниците му – Николай и Васил Петрови Палаузови, които стават негови помощници в търговията. Пръв помощник му е и третият му син Константин след като завършва образованието си. Така фамилията Палаузови, от една страна, се образова солидно в одеските средни и висши училища и от друга – компактно навлиза в търговските среди. Очевидно Палаузови се формират като потомствена търговска фамилия. С различни поръчения от своя грижлив чичо и вуйчо те участват в помощ на Габровското училище и новобългарското образование.

Към търговските сътрудници на Никола Стоев Палаузов следва да се отнесе и друг виден бъдещ търговец и дарител от Габрово – Радион Петров

Умников. Около 1840 г. той идва в Одеса, доведен от майката на Н. Ст. Палаузов. За известно време остава слуга (продавач) в бакалския му магазин. Добил сръчност и търговска практика, възмъжал, надхвърлил 20-те години, Умников напуска Одеса и се преселва в Харков. Там развива самостоятелна търговия, натрупва състояние и остава в този град до края на живота си. Както е известно, с дарени от него значителни средства в гр. Габрово към 1892 г. се изгражда ново училище, носещо името му. Сградата е запазена и сега. Ремонтира се с цел по-нататъшното ѝ ползване за учебни или други цели.

Наред с това, търговският оборот на Никола Палаузов нараства. От 1831 г. той върви във възходяща линия. Приемливо е именно в началото на 30-те години на XIX в. той да е установил преки търговски връзки с Габрово, като с посредничеството на брат си Петър слага началото на преки доставки на сурови (необработени) говежди кожи от Русия за габровските табаци. Изключително коректен и внимателен със своите дистрибутори, доставчици и клиенти, Палаузов спечелва доверието на одеските власти и на цялото търговско съсловие със своята почтеност. С подчертана деловитост във взаимните отношения с него се държат и чуждестранните му партньори.

Разширяването на търговската дейност на Палаузов го насочва и към подобряване на търговската му складова и офисна база. Към 1840 г. той построява нова търговска сграда на ул. „Греческая“ № 38 (сега ул. „Карл Либкнехт“ № 40). В нея се настанява търговското представителство на фамилията Палаузови, а навярно една част е отделена за складове и магазин. Използвана е и за битови нужди. Запазена е в съществуващия си вид и се използва и сега.

На 1 юни 1846 г. Палаузов отправя искане за извършване подобрения във фасадата на сграда, намираща се в район № 75, също на ул. „Греческая“, за което иска разрешение от Одеския строителен комитет. В него е отбелязано, че първото строително разрешение на това място е дадено на подполковник Кесегловой на 19 декември 1807 г. Наличните документи не изясняват подробности по местонахождението, поради което е трудно да се установи дали това е същата постройка, за която отбелязваме по-горе. Палаузов получава исканото разрешение и сигурно го реализира. Без да претендираме за точност, възможно е това да е втори негов търговски обект в близост до сградата на ул. „Греческая“ № 38.

Наличието на Одеското гражданско пристанище в голяма близост до търговския офис на Н. Палаузов му гарантира постоянни делови връзки с ангросисти от други страни. Извършваната вносно-износна търговия чрез пристанището е широко оповестявана от „Одески вестник“. Ежегодно се публикуват поименно резултатите за основните групи търговци по вноса и износа. Дава се и общият им брой. Не са отбелязани търговските дейности само на тези, чийто оборот е под 30 000 сребърни рубли.

За края на 30-те и началото на 40-те години на XIX в. следва да приемем, че Никола Палаузов е в тази категория търговци и затова името му в обявяваните списъци до 1844 г. не се отбелязва. Същевременно международният му оборот постепенно нараства и от средата на 40-те години на XIX в. той попада трайно в средите на търгувалите чрез одеската пристанищна митница. През 1845 г. фирмата му постига внос на стоки за 34 163 рубли и изнася за 20 691 рубли, или общ външнотърговски оборот за 54 854 сребърни рубли. За годината неговата търговска къща износител е една от 51 най-добрите, които участват във външнотърговската дейност на Одеското пристанище. Заема 44. поредно място в подреждането им съобразно количеството външнотърговски оборотен капитал. Сред вносните стоки чрез пристанището се сочи и доставката на листен тютюн, заедно със стеблата, от Турция. Несъмнено част от него е от производството му в Родопите, а вероятно вносител е Н. Палаузов.

През следващата, 1846 г. вносът, извършен от Палаузов, вероятно възлиза на 28 323 рубли, а износът – на 8196 рубли. Неговата фирма износител е на 65 място от всичко 69 в списъка. От известните засега данни много по-значително нараства търговският оборот на Никола Палаузов през 1849 г., когато внася стоки за 131 909 сребърни рубли и прави износ за 33 367 сребърни рубли, или всичко за 165 276 сребърни рубли външнотърговски оборот. В публикувания списък на колегите му той е вписан 7-и в класа на търговците с оборот от 100 000 до 300 000 рубли, а в общия списък на 116-те търговци е поставен на 36. място. Както се вижда, постига значителен успех и напредък към върха на търговската стълбица. В резултат на тези високи резултати за една година той преминава в състава на първа търговска гилдия в Одеса.

Данните за следващите две години са сравнително по-ниски, но все пак бележат добри показатели за една експортно-импортна търговия. Вносът му за 1850 г. възлиза на 26 855 сребърни рубли, а износът е 9160 сребърни рубли. През 1851 г. вносът на стоки е на стойност 46 645 сребърни рубли, а износът възлиза на 15 680, или общ външнотърговски оборот 62 325 сребърни рубли. За същата година общият външнотърговски оборот на Одеското пристанище по задграничната търговия изобщо е 18 302 854 сребърни рубли. Въпреки че външнотърговският капитал на Никола Палаузов за 7-годишен период се движи по зигзагообразна, а не по права възходяща линия, успехите му са несъмнени. Те са резултат както на добра организация, така и на коректни взаимоотношения с неговите клиенти, доставчици и дистрибутори. С разгръщане в търговския оборот, и то само във външнотърговските връзки на такива значителни капитали, Никола Стоев Палаузов се нарежда сред най-изтъкнатите одески търговци. В началото на 50-те години в първа гилдия са били само 60 търговски фирми, във втора – 90, и в трета – 1010. Както се вижда, от общо 1160 търговци, обхванати в трите търговски гилдии, Никола Палаузов е сред първите 150 най-успяващи, като поредното му място, съобразно оборота, ежегодно се е променяло.

Същевременно успехите на Никола Стоев Палаузов в търговията в зрялата му възраст го представят като прагматичен търговец, постигнал със собствени сили високи върхове в развитието на своята търговска фирма. Следователно неговата комерческа образованост се е усъвършенствала в процеса на практическата му работа и при използване постиженията на достигналите посредством съвременния му печат търговски познания. Самият факт, че в продължение на повече от 25 години (четвърт век), Н. Палаузов не претърпява упадък в търговията си и съобразно постигнатия оборот и заплатени данъци преминава от по низша в по-висша гилдия, е достатъчно показателен. Именно тези особености в социалното му положение го изтласкват в авангарда на одеското търговско съсловие и сред най-известните български фамилии там.

Фирмата *Никола Стоев Палаузов*, а и фамилията Палаузови добива известност и вън от Одеса и Русия. Сделките с търговци и производители доставчици я правят популярна в редица други държави. „Фамилията Палаузови – отбелязва през 1854 г. Н. Хр. Палаузов – се ползва с известен авторитет, предимно в балканските страни", но това не изключва възможността, тя да е позната и в други, по-далечни райони на Европа.

И тази успешна търговия е достойно оценена както от местното население и власт, така и от неговите колеги. През 1851 г. Никола Ст. Палаузов е избран за една година за депутат в Одеската пристанищна митница заедно с още трима одески търговци. Те са упълномощени от своите колеги за една година да представляват одеското търговско съсловие в общото събрание на митницата.

Част от търговската си дейност Палаузови осъществяват и с България, а пряко и с Габрово. Известно е, че от България те внасят ориз, който продават в бакалските си магазини. В Габрово доставят за местните табахни кожи от Русия за обработване. Техен доставчик отначало е Н. Палаузов, а от 1850 г. сестриният му син Васил Николов Рашеев. Суровите кожи са доставяни по три направления. Едното от тях е през Черно море до Цариград, оттам в Габрово. Второто е по р. Дунав до пристанището в Свищов и после към Габрово. Третото е резултат на лица закупчици, които директно посещават Одеса и намясто извършват сделките си. Основен посредник до началото на 40-те години на XIX в. между габровските табаци-потребители и Одеса е братът на Никола – Петър Палаузов. Той урежда сключваните търговски сделки и разплащанията по тях. Като пóсредници в Цариград се сочат Наньо Трифонов и Христо Арнаудов Тюлиев. Със славата на преки доставчици на говежди кожи от Русия е известен Иван Парлапанов, който от една партида спечелва 10 000 гроша. Несъмнено имало е и други доставчици като него през този период. Предварителното договаряне и прякото посещение се оказват по-доходни.

Руските говежди кожи, закупувани и препродавани за обработка от фирмата на Никола Палаузов, са сравнително тежки и предпочитани за производство на папукчийски гъон, който във връзка със силно развитото папукчийство в Габрово е особено необходим. Транспортирането на говеждите кожи от Одеса е сложен и труден процес. Руските кожи се приготвят след закупуването им осолени, изсушени и сгънати на четири. В този си вид всеки брой тежи от 30 до 40 кг. След това се свързват в пачки петорки. Уреждат се митническите такси. Товарене, извозване до пристанищната скеля, прехвърляне на плавателния съд, транспортиране по море, предаване на поръчителя или на посредниците. Във всички тези дейности фирмата Н. Палаузов, а след това В. Рашеев предоставя поминък на определен брой работници. Конкретни данни на внос за габровските табахни от Н. Палаузов не се срещат. В случая те се представят повече като дейност на В. Рашеев. Има податки, че преди да премине към самостоятелна търговска дейност с руски говежди кожи, той извършва тази дейност при вуйчо си. Специално в Габрово от или чрез Одеса са внасяни освен говежди кожи и други търговски стоки. За многобройните габровски ковашки и ножарски работилници се доставя желязо като суровина. Преработено от габровските железари, то тръгва отново по тържищата на Османската империя и до други съседни страни. За битови нужди също от Одеса е внасяна дребна железария, разпродавана от местните търговци. Доставяна е захар, различни видове риба и хайвер, чай, църковни книги и други печатни издания и пр.

Голяма част от доставяните в Габрово вносни стоки от Палаузовата търговска фирма от Одеса и други постъпления от различни чуждестранни фирми са се разпродавали чрез търговските магазини в съседните градове и села като Дряново, Севлиево, Трявна, Казанлък и др. Поради това Габрово се формира като регионален търговски център, известен като „сухата скеля“ за околните райони. Несъмнен принос за нарастващата вносно-износна търговия на така очертания регион има постоянно поддържаната връзка с Никола Стоев Палаузов в Одеса.

Споменатият търговски оборот на фирмата на Никола Ст. Палаузов с Габровския регион не изключва наличието на търговска дейност и в останалите райони в страната. В писма и други документи, отразяващи движението на кореспонденцията и търговските посредници между фирмата, Палаузов и България, фигурират и редица други населени места като Русе, Свищов, Търново, Казанлък и др.

Никола Стоев Палаузов се е ползвал с голямата любов и уважение на българското население и в частност на търговското съсловие в страната. Установените бизнес контакти по негова инициатива и със съдействието на габровските му родственици и други посредници от различни краища на родината му са живата връзка между Одеса и България. Всекидневните покупки

на стоки от Русия, продавани по бакалските магазини в страната, са напомняли за Палаузов не само като търговец, а и като дарител, радетел за българска просвета, сторонник за самостоятелна Българска църква и създаване на независима българска държава. Много от българските търговци и граждани, посещавали Одеса, след завръщането си с възторг са говорели за човечността и непринудеността, в която те са общували при срещите си с него. Те са разбирали и усещали, че „Неговата любима и най-съкровена мисъл е била България, на която е бил предан телом и духом. Вратите на неговата къща в Одеса са били винаги широко отворени за неговите сънародници, които са го обичали като баща, и затова неговият лик краси и сега (към 1938 г. – б. м., Ц. П.) къщите и дюкяните на бакалския еснаф, един от най-старите търговски еснафи у нас" – пише К. Манчев.

Тази почит към видния български възрожденец Никола Стоев Палаузов като че ли за известно време не беше на необходимото ниво. Дори паметник за него в Габрово се издига едва през 2002 г. А уважението и признателността е изисквала той да бъде редом с В. Априлов още през 1835 г.

Все още не сме попаднали на източници, които да съдържат точни данни за асортимента на стоките, внасяни от други страни, нито пък за изнасяните такива. Не са известни и държавите, както и фирмите в тях, с които Палаузови търгуват. Несъмнено такива са най-близките по р. Дунав и Черно море – Османската и Австрийската империя, които са отразени в паспортите му от началото на 30-те години до 1853 г., заявявани от него за излизане от границите на Русия по организиране на външнотърговската му дейност. През тези 23 години Н. Ст. Палаузов и съдружниците му създават и утвърждават редица вносно-износни търговски канали, които им позволяват да постигнат по-горе отразените успехи.

Българската политическа емиграция в Румъния и Русия десетилетия наред е наясно, че само с образователна и стопанска дейност и независима Българска църква не може да се постигне освобождението на България. Поради това тя преминава към открита, всеотдайна и последователна революционна политическа борба за освобождение от турско робство. И на този сектор в челните позиции застават революционните дейци в Букурещ и Одеса. Румънската столица като непосредствено близка до България е средоточие на политическата емиграция и на всеки етап се насочва към вземане на съответни решения и изграждане на необходимите за целта революционни органи и организации. Румъния е приемник на част от българските хайдушки дружини през зимния период, за да я напуснат рано пролетта и подновят своите действия срещу османската власт. Много по-целенасочена и организирана е освободителната дейност през последните руско-турски войни, водени през XIX в. и особено по време на Кримската война и след нея. Тогава Букурещ директно привлича за пряко участие и дейци на одеския български център. В

предната линия отново са потомците на Палаузовия род. И отново връзката за единодействие с букурещкия център се установява.

През юли 1853 г., време на горест по кончината на чичо му, Н. Хр. Палаузов всекидневно живее с мисълта за необходимостта от освобождението на България. Той подготвя и представя на М. Д. Горчаков своя записка „За сегашното положение на българите в Европейска Турция". В нея се разкрива бедственото икономическо, политическо и духовно положение на българския народ и стремежът му за освобождение от турското владичество с помощта на Русия. „Петвековното отоманско иго тежи над този народ – четем в „Записки за България", като страшно небесно наказание. Към политическото иго се присъединява и иерархическото, което той с рядко търпение мъжествено понася, предоставяйки себе си на заниманията на Този, в ръцете на Който е съдбата човешка, и на защитата на Руския Цар, Бащата и благодетеля на целия православен свят."

Водени от патриотични мотиви към робското положение и съдба на своя народ, продължавайки да се чувстват българи, само 3 месеца след смъртта на Никола Ст. Палаузов със започването на Кримската война на 4 октомври 1853 г. мнозина от одеските българи се поставят на разположение на руското военно командване и изпълняват неговите поръчения. Потомците на Палаузовия род в това героично време не само запазват влиянието си сред българите в Одеса и сред одеската общественост, но го разширяват и възвисяват. Две основни личности изпъкват на преден план – докторът по политическа икономия, по-късно професор, Спиридон Николов Палаузов и Никола Христов Палаузов. Същевременно те стигат до верните заключения, че без организиран подход по всички посоки на своята дейност резултатите ще бъдат слаби. Главен инициатор за преминаването към организирана форма на работа става Никола Христов Палаузов. В началото на Кримската война той получава съобщение от група българи в Букурещ – Христо Мустаков, д-р Васил Берон, Иоан Бакалоглу и Христо Георгиев, че те са създали Епитропия (общество), което ще събира средства за българските доброволци във войната срещу Турция и в полза на Русия. Същевременно те предлагат на одеските българи да се присъединят към тях и да изпращат събраните помощи в Букурещката епитропия. Палаузов веднага свиква събрание на одески българи, пред което съобщава за стореното в Букурещ и предлага такава епитропия да се създаде и от българите в Одеса.

На 2 (14) февруари 1854 г. Н. Хр. Палаузов, С. Д. Тошкович и Найден Геров съставят протокол за създаването на Българско настоятелство в Одеса за събиране помощи в полза на България. За настоятели избират С. Д. Тошкович, Н. Хр. Палаузов, П. М. Тошкович и К. Н. Палаузов. Внесени са и първите доброволни парични вноски: С. Д. Тошкович – 750 рубли, Н. М. Тошкович – 900 рубли, братя Сп. и К. Палаузови – 1700, В. Н. Рашеев – 300 рубли,

Н. Хр. Палаузов – 350. За кратко време подписката достигнала 7000 рубли. На 29 февруари /12 март Настоятелството е регистрирано с одобрението на императора и от 12 /24 март 1854 г. започва своята редовна организационна дейност. За председател на Одеското българско настоятелство е избран Никола Христов Палаузов и останал такъв в продължение на 30 години.

Твърде млад, но високообразован, с остър ум за изучаване и отразяване реалностите на съвременното му общество, Никола Хр. Палаузов се изявява като компетентен политик, готов да отдаде всички свои сили за освобождението на България от османското заробване. Своите и на съмишлениците си възгледи той изразява в началото на 1854 г. чрез своята „Записка за България". Основното ѝ съдържание насочва към подготовка и извършване на масово всенародно въстание, което трябва да избухне след преминаването на руската армия отвъд Дунава. Той предлага към Главната квартира на руската армия да се създаде Български комитет или Българска канцелария.

Най-близък негов съратник в разработването на стратегията и тактиката на въоръжената въстаническа борба на българския народ става братовчед му Спиридон Николов Палаузов. Те и двамата са привлечени в помощ на руското командване. Н. Хр. Палаузов е повикан от М. Д. Горчаков в Главната квартира на разположение на командването за поддържане връзки с българите в Румъния и установяване на контакти и с българското население отвъд Дунава. Спиридон Палаузов също е зачислен към руската армия в разпореждане на командването на 3-ти, 4-ти и 5-и пехотен корпус също от княз Горчаков, като лице, което познава езика и местните обстоятелства в Турция и съседните новоосвободени балкански държави.

Двамата видни дейци на одеската емиграция и на българското революционно движение възнамеряват, при благоприятно развитие на военните действия в полза на Русия, в България да се предизвика и четническо движение в помощ на въстаническите действия. Същевременно те се залавят с организиране на разузнавателни действия в българските земи за доставяне необходимата информация в командването на руската армия.

Свой принос по време на Кримската война дава и Константин Николаев Палаузов. През това време той е в Одеса и е търговец от втора гилдия. Същевременно върши и обширна обществена дейност, пропагандирайки освободителната мисия на Русия за българското освобождение. Прави редица дарения в помощ на водената война. За държавното опълчение той дарява 150 рубли, за ранените войници – 50, за телеграфа – 50, в полза на доброволците в Българския доброволчески корпус, чрез ОБН – 800 сребърни рубли. По време на войната той работи като член на Одеското карантинно отделение и е обществен представител в тайното войнско настаняване. За тази му дейност бива награден с медал за подпомагане на обществото във военното време.

„Заслугата на одеските дейци – пишат проф. В. Паскалева и акад. Н. Тодоров – се състояла в това, че чрез Палаузови те положили големи усилия, за да убедят руското командване в ползата от взаимните действия между руската армия и българските въстаници. Както отбелязал в писмото си С. Н. Палаузов до главнокомандващия, необходимостта от народно въстание в България била очевидна.“ Известно е, че освободителното движение сред българския народ по време на войната набира сили и в Северозападна и Централна България последвали въоръжени действия. Прекратяването на Кримската война и липсата на външна помощ осуетила техния успех.

През следвоенния период за определено време Н. Хр. Палаузов се занимава с разселване на бежанците от България на територията на Таврическа, Херсонска и Бесарабска губерния. Към 60-те години на XIX в. там вече се утвърждават като постоянни селища 99 български колонии със свои наименования, местно управление, училища, църкви и пр. Жителите на една от тези колонии в Таврическа губерния – Бердянски уезд, са така впечатлени от грижите на Никола Христов Палаузов по тяхното устройване, че решават селото им да се именува на него – Палаузовка. След като си построяват църква на името на светите братя Кирил и Методий, те трогателно го приветстват с телеграма до Одеса и го канят да присъства на 19 септември 1865 г. при освещаването ѝ.

През 60-те години на XIX в. Палаузовите потомци продължават да държат будно националното съзнание на българите в Одеса, съдействат и за организиране на освободителното движение в България. С активизирането на революционната дейност сред българската емиграция в Румъния, Сърбия и Русия настъпва нов подем и в Одеса. От Румъния преминават въоръжени български въстанически чети. Сърбия предоставя възможности за формиране на двете легии на Г. С. Раковски. В Одеса отново начело са дейци от Палаузовия род. Особена активност проявява председателят на Одеското българско настоятелство. Той непрекъснато изпраща изложения до висши и видни държавни служители, с които настоятелно предлага управляващите кръгове в Русия да поддържат влиянието ѝ сред българското население, като му вдъхват увереност, че то ще бъде подпомагано за отхвърляне на османското иго. Той настоява за откриване на руски консулства в множество градове на България като Тулча, Варна, Търново, София, Русе, Сливен, Битоля, Пловдив, Охрид, Солун и посредством тях се засилят търговските връзки и се търсят възможности за решаването на българския въпрос.

През 1875 г. при подготовката на Старозагорското въстание, в Одеса под влияние на Христо Ботев се създава българска въстаническа дружина. Неин председател става внукът на Иванка Стоева Палаузова-Рашеева – Спиридон Стомоняков. От името на дружината се издава Обръщение към българите в Русия с призив да се включат във въоръжената националноосвободителна

борба и да осигурят нравствена и финансова помощ за формиране на въстанически отряд. От Букурещ потеглят емисари за България с цел да подпалят дори Цариград и да вдигнат на въстание българския народ. Неуспехът осуетява участието на одеските българи в него.

В началото на 1876 г. в Одеса, а и в Румъния се създават въоръжени чети със задача да се включат в следващото поредно българско въстание – Априлското. Командир на Одеската чета за няколко месеца е Никола Войновски, потомък на българи от с. Бойновци, Габровско. По-късно той е военен командир на Ботевата чета. Преждевременното избухване на въстанието отново попречва на одеските българи да вземат пряко участие в него. Само някои от тях се включват в четите на Хр. Ботев и Т. Велков и участват във въстаническите действия на българска територия. След въстанието Одеското българско настоятелство приема и настанява в Бесарабия хиляди българи бежанци, а част от мъжете препраща в Сърбия, където се включват в Сръбско-турската война.

Революционно активните сили в Одеса, в Одеското българско настоятелство, след Априлското въстание сплотяват местната емиграция и под влияние на Константин Палаузов и Спиридон Стомоняков създават Одески български комитет. За негов ръководител е избран Константин Палаузов. Установяват се контакти с Българското централно благотворително общество в Букурещ. С помощта на Московския славянски комитет от Германия се закупуват 20 000 пушки, 3 млн. патрони, 2 артилерийски батареи от по 6 оръдия. Впоследствие Одеският български комитет предоставя цялото това въоръжение на Българското опълчение и на караулните състави в освободените по време на Руско-турската война през 1877–1878 г. български градове и села. Под влияние на комитета от 239 българи, служещи в частите на Одеския военен окръг, 208 се отправят в опълченските български дружини и участват в Освободителната война.

Революционните дейци от букурещкия център организират силите на българските емигранти в Румъния и ги насочват към постъпване в опълченските дружини. Благоприятно условие за активното им участие е и включването на части от румънската армия във военните действия.

Сред доброволците в Руско-турската война е и Николай Петров (Пенчев) Палаузов. По време на Априлското въстание през 1876 г. той доставя оръжие за въстаническата чета, сформирана в Одеса. Със започването на войната през 1877 г. е назначен за преводач в Главната квартира на руската армия. За безукорно изпълнение на воинските си задължения е награден с орден „Св. Светослав“ лично от руския император Александър II, а от ген. Радецки – с орден „Шипка“. След Освобождението живее в София, където умира на 25 октомври (6 ноември) 1900 г.

Така одеските българи и революционната емиграция в Румъния, под силното влияние на одеския и букурещкия център, дават своя принос за премахването на османското робство и Освобождението на България.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий". Български исторически архив. Кореспонденция на Габровската училищна община с Одеса и Букурещ. II А 7792.
2. Васил Евстатиев Априлов. Съчинения. Подбор и ред. *Петко Тотев*. С., 1968.
3. *Арнаудов, М.* Васил Евстатиев Априлов. С., 1971.
4. *Петров, Ц.* Никола Ст. Палаузов. Биография. Габрово, 2003.
5. *Налбантова, Ел.* Одеса в Българската история и литература на XIX век. Одеса, 2006.

THE CONTRIBUTION OF THE BULGARIAN CENTERS IN BUCHAREST AND ODESSA FOR THE REVIVAL AND LIBERATION OF BULGARIA

TZONIO PETROV

The author tries to follow and compare the formation and the contribution of the Bulgarian emigrant colonies in Vlashko and Russia, mainly in the regions of Bucharest and Odessa. The paper focuses on representatives of emigrant families from Gabrovo who became famous in Bulgarian history from the 19th century with their educational sponsor and political manifestations. Examples of the life situations and activities of the Mustakovs, the Aprilovs, the Palauzovs and the Rasheevs are revealed. The author's basic thesis, for which he seeks support in factual examples, is the idea for cooperation and unity of action between the two emigrant centers.

The second part of the text is dedicated to the economic and public-political activity of Nikola St. Palauzov and Nikola Hr. Palrauzov.

100 ГОДИНИ ПО-КЪСНО: ОБРАТНО ОТ ДУНАВ ДО БАЛКАНА ПО СИЛАТА НА КРАЙОВСКАТА СПОГОДБА И ВПИСВАНЕТО НА СЕМЕЙСТВО ОТ ТУЛЧА В КУЛТУРНИЯ ЖИВОТ НА ГАБРОВО

СТЕФКА БОЕВА

„Да населим българската история с личности" – бе заявила академик Вера Мутафчиева в телевизионно предаване от началото на прехода след 10 ноември 1989 г. Виждането ми за историята напълно съвпада с тезата на академик Мутафчиева. Затова правя опит в настоящия текст да населя с хора, да потърся човешкия аспект на едно събитие от историографията на България. Избраното от мен събитие е връщането на Южна Добруджа в пределите на България по силата на Крайовската спогодба, подписана между Румъния и България на 7 септември 1940 г. Мотивът ми да избера точно това събитие са мемоарите на майка ми, писани през 1996 – две години преди кончината ѝ през 1998 г. Майка ми – Анна Йон Миху – в българска транскрипция Анна Иванова Михова, по баща, е преселница съгласно Крайовската спогодба от Румъния в България през 1940 г. Тя пристига в България със семейството си, което тогава се състои от майка ѝ Стефана Михова (1895–1979), двамата ѝ братя – Михаил Михов (1920–1979) и Октавиан Михов (1927–1972) и сестра ѝ Стела Михова (1925). Бащата Иван Михов (1887–1927) е починал на 40-годишна възраст, оставяйки вдивица 32-годишната си съпруга с 4 невръстни деца на ръце, най-голямото от които на 7, а най-малкото – на годинка. Майка ми е 19-годишна по време на преселването си в България.

Двата компонента на съобщението ми следователно ще бъдат Крайовската спогодба като историческа рамка и мемоарите на една преселница от Румъния в България като източник на илюстрации за зависимостта на човешките съдбини от историческите събития, в конкретния случай от Крайовската спогодба.

Крайовската спогодба е следствие от договора за ненападение Рибентроп – Молотов, подписан между Германия и Русия на 23 август 1939 г. Едновременно със сключването на договора, министърът на външните работи на СССР Вячеслав Михайлов Молотов подписва секретен протокол към този договор, определящ разграничението на сфери на взаимни интереси между СССР и Германия. В сферата на съветските интереси влизат Прибалтието, Финландия, Бесарабия. Отбелязва се, че в случай на държавно преустройство в Полша, районите с украинско и белоруско население ще бъдат присъе-

динени към СССР. От изказването на Молотов при посещението му в Берлин през ноември 1940 г. се разбира, че СССР се безспокои и за съдбата на балканските държави – България, Румъния, а също и за Югославия и Гърция. През януари 1941 г., в разговор с германския посланик в Москва фон Шуленбург, Молотов недвусмислено предупредил, че съветското правителство „счита територията на България и Проливите за част от зоната на безопасност на СССР". По този повод Хитлер заявява, че на Балканите „Германия няма никакви интереси". Така че, предвоенната обстановка благоприятства връщането на Южна Добруджа на България. Великобритания признава тази териториална промяна на Балканите. Не бива да се пропуска и последователната политиката на българското правителство и лично на цар Борис III за коригиране на историческата несправедливост, нанесена на България от Ньойския договор през 1919 г. с отнемането на Южна Добруджа, въпреки категоричната победа на българската войска както в битката при Тутракан, така и при Шумен и Варна през 1916 г. Тук е мястото да се припомни славната Тутраканска епопея, когато българската армия пленява 450 офицери, 28 000 войници и цялото въоръжение на противника при неочакваната мълниеносна победа на българите при Тутракан, смятан от френските стратези, съдействали за превръщането му в модерна крепост през предходните три години, за непревземаемо укрепление.

Самата *Крайовска спогодба е „договор между България и Румъния,* подписан в Крайова на 7.09.1940. Според него, на България се връща Южна Добруджа с площ от 7726 кв. м. и население 320 000 души, отнети ѝ по Букурещкия (1913) и Ньойския мирен договор (1919). Новата граница се установява по границата на България до 1913. В договора заляга и клаузата за задължителна размяна на населението, съгласно която българите от Северна Добруджа, на брой 67 000 души, се преселват в Южна Добруджа на мястото на румънските колонисти"[1].

Като резултат от Крайовската спогодба, в България цари всеобща радост и еуфория от връщането на Южна Добруджа на „майка България". Фанфари, речи, химни от типа на:

О, Добруджански край,
ти наш си земен рай!

Какво се случва в този момент сред засегнатите маси от население. Можем да ги разделим на *две основни категории. Румънците в Южна Добруджа, които трябва да се прехвърлят отвъд река Дунав, и българите на север от Дунав, които трябва да се заселят на юг от Дунав.* Безспорно е, че румънците са облагодетелствани *от езикова гледна точка.* Ще припомня, че румънското присъствие в Южна Добруджа датира от 1913 г., когато

[1] Кратка българска енциклопедия. Т. 3. С., 1966, БАН, с. 157.

Румъния заграбва нелоялно Добруджа, възползвайки се от струпването на българските войски по югозападните граници на България през фаталната за българите Междусъюзническа война. Следователно, румънското население в Южна Добруджа пребивава в официална румънска територия с официален език – румънският.

От езикова гледна точка, българите не са в добра позиция. Процесът на заселване на българи във Влашко датира от началото на турското владичество в България, но се засилва през XVII–XIX в. В мемоарите, на които базирам съобщението си, Анна Михова пише следното по повод първите си български прадеди, пристигнали във Влашко: „По бащина линия и от двете страни, откъм майка и откъм баща – са се запомнили там – родени в Тулча. Моят прадядо по бащина линия – дядо Михо – е притежавал чифлик в покрайнините на града. [...] Женен за румънка – прабаба Николина. [...] По майчина линия и от двете страни /по майка и по баща/ не са тулчанци. Прадядо ми Костадин, баща на маминия баща, дошъл от Одрин с много пари и купил голям имот, на чието землище имало село – Хаджилар. В това село прадядо ми Костадин бил кмет. Той построил сред селото чешма, която селяните кръстили дядо-Костадиновата чешма. Кметувал той докато предал кметуването на сина си – единствено дете – дядо Атанас. [...] Прабаба Мария по майчина линия била щерка на богати хора от Карлово. Тя самата е учила в гръцки пансион, понеже нямало други училища. Омъжила се за богат търговец – прадядо Стоян – и тъкмо се родила първата рожба – момиче – настъпило голямото турско клане в България. Прадядо ми Стоян, подплашен от тези събития, на два коня с жена си и детето в дисагите, побягнал и спрял чак в Тулча. Там купил лозе и зеленчукови градини, които обработвал“.

По мои изчисления, втората дъщеря на Мария и Стоян – Анна, която се появява на бял свят след заселването им в Тулча, трябва да е родена около 1855–1860 г. Когато тя тръгва на училище, т.е. около 1870 г., някои български училища вече са закрити от румънците: „*Докато да тръгне баба Анна на училище – тя е втората дъщеря на прадядо Стоян, забегнал от Карлово през турското клане – в училищата в Тулча се е учело на български и в църквите службата се е извършвала на славянски /старобългарски/. С нейното постъпване в училище, в българските училища бива наложен румънският език*“. Във връзка с този факт ще си позволя обобщението, че бидейки по-ловки и далновидни държавници от българските си колеги, румънските политици са се погрижили да асимилират българското малцинство, добре знаейки от историята, че земите по делтата на Дунав са изконна българска територия. Това, което турците не наложиха в Отоманската империя – общ език, обща религия, обща обредна система – и то стана причина за разпадането на империята им през националистичния XIX в. – това румънците се опитаха да избегнат, поне по отношение на българите в държавата си. И още един цитат

в подкрепа на асимилаторската и експанзионистична политика на Румъния по отношение на българите и България: „Много красива беше нашата Тулча. Амфитеатрално разположена на десния бряг на Дунав, започваше с руски и украински квартали с две църкви; след това турски квартал с малка кокетна джамия. Следваше български квартал с голяма, богата, разкошна църква, в която се служеше на румънски. Следваше еврейски квартал със синагога. След това немски квартал с красива католическа църква и завършваше с гръцки квартал с гръцка църква."

Анна Михова е четвърто-пето поколение потомка на български заселници в Румъния, което – измерено в години – означава, че родът се помни в Румъния от около един век назад. От времето, предшестващо обединението на княжества Влашко и Молдова в една държава през 1859 г., получила официално името Румъния през 1862 г. В тази позиция са голямата част от хората с български корен в Румъния. Да видим как *приемат те новината за подписването на Крайовската спогодба и за изселването си в България през 1939–1940*. „През есента на 1939 [тогава Анна Михова е 18-годишна и тъкмо е завършила гимназия с висок успех, но бидейки дъщеря на вдовица с 4 деца, не възнамерява да продължи образованието си] тъкмо когато си търсех работа, започнаха слуховете, че ще ни изселват в България. Чудехме се да вярваме ли или не, като знаехме, че в Тулча – само в града – най-голямата част от населението са българи, а селата около Тулча бяха все големи и половината от тях бяха чисто български. [...] Полека-лека слухът за изселването ни стана действителност. Изнесоха списъците на всички българи, които трябваше да се изселят. Забраниха всякакво пътуване и тогава разбрахме за Крайовската спогодба. Не позволиха никакво откупуване, тъй като имаше много богати семейства, които даваха мило за драго да си останат в Румъния."

Като представител на тези богати българи, можем да споменем чичото на Анна Михова – Думитру Миху – който е собственик на сервиз за поправка на автомобили. По повод на него в мемоарите четем: „На чичо Димитър не харесваше перспективата да му разбият работата и децата му да не наследят добре разработеното ателие за поправка на автомобили. Тогава заведе дело да докаже, че прадядо Михо е бил женен за румънка, тъй като по Крайовската спогодба се разрешаваше в случаите, когато един от съпрузите е румънец, да не се изселват. Това засягаше и нас. Мама беше раздвоена като казваше, че в България има един брат, а в Румъния няма никого и заяви в Съвета, че иска да отиде в България."

Тук стигаме до важен *психологически момент в съзнанието на хората*, чиито корени са различни от тези на сънародниците им. Въпреки че разглежданият род изселници от Румъния имат стотина години румънско гражданство зад гърба си, въпреки че вече почти не говорят български, те не са загубили българското си самосъзнание и са потвърждение на максимата,

че кръвта на вода не става. Ще илюстрирам това си разсъждение с факт от живота на по-горе споменатия брат на Стефана Михова – майката на Анна Михова, или неин вуйчо. Името му е Георги Атанасов. Роден около 1890, той подлежи на военна мобилизация през Първата световна война, когато Румъния и България се оказват политически врагове, бидейки членки на враждуващи помежду си групировки от държави. „Вуйчо Георги не е воювал на добруджанска земя, но попаднал там през 1916 като разузнавач. По време на акция с още един негов другар се натъкнали на български постови. Тогава вуйчо Георги заявявил, че е българин и не иска да воюва срещу българската войска. Помолил да го прехвърлят в тила и оттогава останал в България като български гражданин." По силата на това българско самосъзнание други двама от вуйчовците на Анна Михова – Костадин и Стоян – избират в началото на XX в. да получат висшето си образование във Варна, вместо в румънски университет, като изучават респективно математика и теология.

Да се заложи на българската карта е представлявало понякога хазартна игра, която е можела да донесе печалба или загуба. Такъв е случаят с бащата на Анна Михова: „По време на Първата световна война баща ми бил пленен в качеството му на румънски войник при военни действия в България и изкарал няколко години на пленничество в Германия. Разказваше дори, че в люта зима са ги накарали да изкореняват лозе, където той не издържал физически и припаднал. Закарали го в най-близката къща и едва го свестили. Измръзнали му бъбреците, от което страдаше и от което почина на 40-годишна възраст през 1927. Вследствие на тази случка, германците разбрали, че сред пленниците има и българи. Това ги накарало при едно строяване да дадат команда „Всички българи – крачка напред!". Осмелилите се да се изяват като българи не били много, но м*ежду тях бил и баща ми. На тях им разрешили да се върнат по домовете си*".

Ако в случая с германците българската следа е предизвикала симпатия и е довела до щастлива развръзка за българските пленници, когато Германия и България са съюзници, то последователното отстояване на българската кауза в Румъния се е заплащало твърде високо. Свидетелство за това е случаят с Дончо Дончев – приятел от Тулча на Анна Михова. „Дончо Дончев беше син на много богати в близкото минало хора. Баща му – Крум Дончев – и по-големият му брат Сана на времето са имали банка в Тулча, която е работела много добре. Сградата ѝ стоеше от известно време необитаема. Имали са също и печатница с два шрифта – латиница и кирилица – която вече не работеше. Препитаваха се от голямата си книжарница, към която функционираше и отдел за поставяне на рамки. Тези двама братя, бидейки ревностни радетели за възвръщане на Добруджа към стара България, бяха предизвикали гнева на румънските власти, които им отнели всичко възможно." Такъв данък плащат Дончо и Сана Дончеви за отстояването на идеята за възвръ-

щане на Южна Добруджа на България. Ето един от приносите за благото на България, останал в неизвестност. Вероятно и други привърженици на тази идея са претърпели морални и материални щети при защитата ѝ.

Следва най-мъчителният момент в хрониката на Анна Михова, където тя описва начина, по който са били натоварени на корабите и изселени от Тулча. Когато го прочетох, бях поразена от факта, че майка ми никога не бе ни разказвала за самия акт на изселването. Оказа се, че това е твърде унизително и мъчително, за да си го припомня човек и да го разказва на близките си. Нещо като спомена на евреите за Холокоста. Трябвало е да отминат години от погазването им като раса, от подлагането им на гонения и животинско избиване в концлагерите, за да съберат те куража да заговорят за този зловещ факт в историографията на нацията си. 55 години е трябало да минат от събитието, потресло майка ми и близките ѝ, тя е трабвало да се озове в заника на живота си, за да събере сили да свидетелства за този факт от съдбата си. Ако си позволявам да пиша за него, то е, защото съзнавам, че това не е изолиран и частен случай. Той е общ за всички семейства, подгонени от съдбата, събитията, политиката, принудени да загърбят селището и страната, където дотогава са се изграждали и доказвали като личности, и да приемат предизвикателстото да започнат от нулата – в ново селище, нова държава. „В началото на ноември 1940 ни дадоха нареждане да се готвим за изселване: бяха готови за това големи морски параходи, които да ни откарат в България по Черно море. Мама беше отрупана с поръчки [майка ѝ Стефана Михова е модистка и притежава ателие за дамски дрехи в Тулча] и бързаше да ги завърши, за да се приготвим за път. Няколко дни параходите чакаха на пристанището – никой не мърдаше. Връщайки се една вечер от разходка, заварих пред къщи върволица от каруци, в които изпратените товарачи слагаха каквото сварят. У дома – олелия: мама плачеше, леля крещеше, а Михай, Октавиан и Стела гледаха като гръмнати. Всичко това така ми обърна сърцето, че направих кръгом и изтичах до Съвета. Знаех, че в момента там заседаваше Българската комисия по изселването. Още с влизането ми в преддверието – грамаден хол пълен с българи чакащи да преговарят с комисията – разбрах, че трудно ще си пробия път. [...] Забелязах обаче, че пазачът пред вратата на комисията го нямаше и влязох вътре. Неочаквано всички от комисията се стреснаха от появата ми. [...] След като обещах, че същата вечер ще бъдем готови за тръгване, дадоха ми бележка, с която нареждаха да се спре товаренето на покъщината. [...] На сутринта бяхме на пристанището. Там, преди да ни качат багажа на кораба, мина комисия, която обърна всичко наопаки, за да търси злато. [...] На пристанището всичко беше заградено. Можеше да се мине само през двата входа на митницата – единият за жените, другият – за мъжете. В специални стаи ни събличаха до голо, за да търсят укрито злато. Излизайки от митницата на пристанището, докато се качим на парахода, ви-

дяхме, че отвред беше отрупано с народ – изпращачи. От много места ми викаха „Анчи, Анчи!“, но не можах да се сбогувам с никого, защото охраната не позволяваше да се приближа. Самите румънци се възмущаваха от тези мерки.“

През ноември 1940 г. семейството на Анна Михова стъпва на българска земя. Ще припомня, че то включва майка ѝ Стефана Михова – 45 г., двамата ѝ братя – Михаил Михов – 20 г., и Октавиан Михов – 13 г., и сестра ѝ Стела Михова– 15 г. *В Крайовската спогодба е заложена клаузата за задължителна размяна на населението, съгласно която българите от Северна Добруджа, на брой 67 000 души, се преселват в Южна Добруджа на мястото на румънските колонисти.* Настаняването на българите става в освободените от румънците къщи, а на румънците – в освободените от българите къщи. „В Силистра намерихме не много голяма къща близо до пристанището. [...] В къщата, в която се установихме, всички инсталации – електрическа, водна – бяха унищожени. Ние само си помислихме как оставихме нашите къщи непобутнати, пълни с каква ли не покъщина.“ Желанието им е да се установят в Русе, понеже вуйчо им Георги, за когото стана по-горе дума, се е устроил от 1916 г. като земеделец в русенското село Сандрово. След като не успяват да сбъднат това свое желание, Стефана Михова отваря в Силистра ателие за дамска мода. То заработва с такава сила, че силистренските шивачки депозират петиция до кмета, в която протестират срещу новопоявилата се конкуренция и отнемането на клиентелата им. Принудена да затвори ателието и да изхранва същевременно 5 гърла, Стефана Михова пише писмо до канцеларията на цар Борис III с молба да ѝ бъде намерена работа, за да изхранва децата си – двама от които безработни, а останалите двама – ученици. Тогава от канцеларията на царя ѝ предлагат две работни места, между които да направи избора си. Съобразно специалността ѝ, и двете места са за преподавателка по шеф и кройка. Едното е в училище „Мария-Луиза“ в София, а другото – в Стопанско училище към благотворително дружество „Майчина грижа“ в Габрово. Семейният съвет избира Габрово. Критерият е близостта до река Дунав. Никой от тях не може да си представи по-нататъшния си живот без Дунава. Дунав за тях е синята водна шир, къпалнята за децата – некоронован шампиони по плуване, източникът на вкусна сладководна риба за трапезата им. Дунав е културният коридор, по който прониква европейската култура и цивилизация. Всичките отлично владеят френски и изпитват пиетет към Франция и Европа. Надяват се, че като си стъпят на краката, ще се върнат да живеят в някой от дунавските градове на България. Съдбата им е отредила обаче да останат в подножието на Балкана, да съградят съдбите си в Габрово, където се установяват през 1942 г.

Ще проследя накратко съдбата на двете дъщери и двамата синове Миху, пристигнали в България през ноември 1940 г. **Анна Михова (1921–1998)**

усилено изучава български език, омъжва се през 1945 г. за габровец и ражда две дъщери. Поканена е да работи в Аптечно предприятие от създаването му като модерно предприятие през 1959 г. поради съображения, че владее език от романската група – румънски, че непринудено борави с латинската азбука и ще може с лекота да се справя с наименованията на медикаментите, които вървят паралелно и на латински. Като счетоводител в Аптечно предприятие преминава по-голямата част от трудовия ѝ път. Дъщерите ѝ – Велимира и Стефка Костови – се дипломират съответно като магистри в специалностите „Международни отношения" и „Френска филология".

Брат ѝ **Михаил Михов (1920–1979)** отбива военната си служба в Стара Загора. След Втората световна война, в която участва, постъпва на работа и същевременно се увлича от физкултурна дейност. С група ентусиазирани ученици създава младежки футболен отбор, който след няколко години става републикански шампион за юноши. През 1951 г. преминава в Околийския народен съвет, Габрово, като завеждащ отдел „Физкултура и спорт". Под негово ръководство са изградени стадион „Христо Ботев" – 1955 г., Плувният комплекс – 1957 г., започнат е Колодрумът – 1965 г. Той е създател на предприятие „Културен отдих" с неговия естраден духов оркестър „Ко" (1960), който днес ни е познат като оркестър „Габрово" с ръководител Манол Цоков. По негова инициатива през 1964 г. се създава работилница за спортно-състезателни обувки, която впоследствие прераства в обувна фабрика „Стадион". В периода 1969–1971 г. работи като счетоводител в Архитектурно-етнографски комплекс „Етъра". Той е един от идейните строители на Дома на хумора и сатирата. Като човек с разностранни интереси, прави преводи от румънски и френски и ги публикува в местната преса. Има двама синове и една дъщеря. По-големият син – Камен Михов, е всестранно надарен, постига успехи както в учението, така и в спорта, където става републикански рекордьор на висок скок. Всичко в него предвещава едно голямо бъдеще, което не се осъществява поради нелепата му смърт – 16-годишен се удавя в новопостроения язовир до Габрово. Дъщерята на Михаил Михов – Силвия – е специалист по информатика от първия випуск по специалността на ВИИ „Карл Маркс". Помалкият му син – Жан Михов, става отборен световен шампион по стрелба с пистолет през 80-те години на XX в. След 1990 Жан Михов бива поканен за треньор на националния отбор по стрелба в Мексико, където имигрира със семейството си и поставя началото на мексиканския клон на фамилия Миху.

Стела Михова (1925) става жертва на преселването в България. Тя не успява да се справи с предизвикателството да посещава българско училище, без достатъчно добре да е овладяла този чужд за нея език. Завършва годината посредствено, което за нея е позорно. Дотогава е била неизменният първенец не на класа, не на випуска, а на училището си изобщо. Отдава се

на носталгия, поддържа кореспонденция с всичките си съученички от Тулча. Още от първите си години в България изпада в дълбока депресия, прераснала в шизофрения.

За **Октавиан Михов (1927–1972)** е валидно възклицанието на Блага Димитрова „Те могат, но не искат да забогатеят. [...] Наивници безименни с изгубено бъдеще, без вас бих изгубила вяра в бъдещето!". Елегантен, блестящ и харизматичен. Притежава качество, което не се придобива – да въздейства на всички. Обречен да стане прочут, но не и в българската провинция, не и в епохата на работническо-селската диктатура, не и в България, където най-сигурното нещо е геният на завистта. Животът му представлява един мач срещу условията в България от 50-те и 60-те години на XX в. Резултатът: една „несрамна загуба", една славна загуба, доказваща, че българските условия от онези години не са подходящи за рицари. След блестящо издържан приемен изпит, през 1942 г. постъпва във Военно-морското училище, Варна, специалност „Корабостроително иженерство". След 9 септември 1944 г. в училището биват вкарани „наши момчета". Започва терор над заварените там, които биват обявени за „контра" и на 13 февруари 1946 г. Октавиан бива „разжалван", заедно с други негови съученици, като им се обещава, че бял ден няма да видят нито те, нито децата им, нито внуците им. Известно време учи в Русе и завършва средното си образование в Априловска гимназия, Габрово. През 1951 г. се оженва за габровка. Чрез грубия и жесток инструментариум от средства за разправа с „класовия враг", „враговете на народа", сред които е класифициран, са изхвърлени от обществения живот без възможност за напредък. Изпада в почти пълна невъзможност за трудова реализация. Работи като каменар, изкарва си майсторско свидетелство за водопроводчик. Минава на счетоводна работа в „Елпром" и „Търговия на село". От 1956 до 1959 г. ежегодно кандидатства за специалност „Френска филология" в СУ „Климент Охридски". Безрезултатно. На четвъртия път от кандидатстването, в дома му се получава писмо. В него професор по френски език от Софийски университет, чието име съзнателно не е запазено, му пише доверително писмо с молба да го изгори веднага след прочитането, за да не го поставя в опасност. Съдържанието на писмото гласи следното: в качеството си на проверяващ писмените работи по френски език, профсорът се впечатлявал ежегодно от все същото съвършено справяне с писмените задачи на изпита, от красивия почерк и от липсата впоследствие сред приетите студенти. Заинтригувал се кой стои зад въпросната изпитна работа и от канцеларията го осведомили, че характеристиката от родното място, необходима при кандидатстване във висшите учебни заведения от онази епоха, е унищожителна за Октавиан Михов. В нея го представяли като неблагонадежден млад човек, женен при това за дребнобуржоазка с лакирани нокти. Професорът го съветвал да си оправи нещата с кварталния си отговорник, защото при

подобна характеристика шансът му да бъде приет в университета бил нулев. Мечтата му – да следва строително инженерство. Пише поезия в дневника си, но дори не се опитва да я публикува. Занимава се с преводачески труд от френски език под името на друг човек. Октавиан Михов принадлежи на онази категория хора, които отстояват „стоическата нормалност", отстояват своя, но и обществения морал с цената на всекидневни лишения от онова, което биха получили като статут при потенциално по-сговорчиво и конюнктурно поведение спрямо партийци, началници, управленци. Тази най-себеотрицателна и жертвоготовна категория хора остава винаги извън светлината на прожекторите, извън суетата на деня, извън фанфарите. Тази категория хора остава в спомените на онези, които са се докосвали до тях като откровение, като единица мярка за човешко достойнство, като кристална чистота. За близките и познатите си Октавиан Михов се превръща в институция, в представител на онова малобройно гражданско общество, което не е преставало да съществува и през тоталитаризма. Той има храбростта да отстоява свободата, избора си да бъде „аристократ, фин човек" и да си плаща високия данък за този статут. Дъщеря му – Жанета Михова – завършва специалност „Журналистика" в СУ „Св. Климент Охридски", работи като кореспондент на в. „Демокрация" в Габрово, а от 1996 г. е кореспондент на БТА в Габрово. Има две издадени стихосбирки: „Оса под езика" и „Руска рулетка".

В заключение бих обобщила, че далеч от родната Тулча и синия Дунав, върнати по волята на съдбата в полите на Балкана, там, откъдето дедите им са бягали век преди това, Стефана Миху, синовете и дъщерите ѝ, въпреки неравния старт със заобикалящите ги, успяват да съградят живота си на новото място. Поколението им се е вписало със собствените си възможности в пълнокръвния живот на града и на свой ред е създало второ поколение габровци, а не липсват и трето поколение не само габровци, а и софиянци, испанци, мексиканци.

1. Анна Михова – 1941 г.

2. Михаил Михов – 1941 г.

3. Октавиан Михов – 1940 г.

4. Стела Михова – 1935 г.

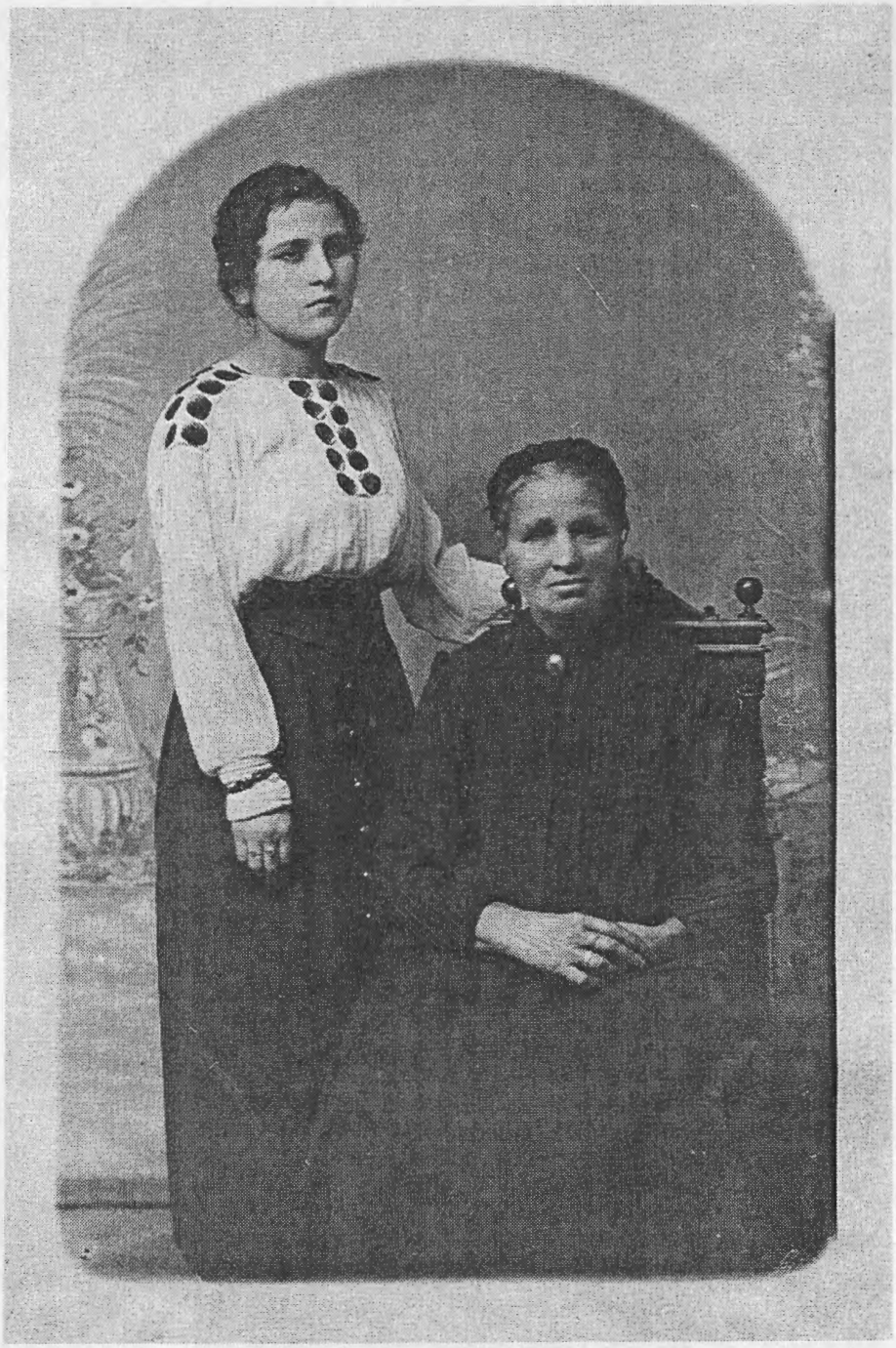

5. Стефана Михова с майка си Анна – 1917 г.

100 YEARS LATER: BACK FROM THE DANUBE TO THE BALKANS IN VIRTUE OF THE KRAYOVSKA AGREEMENT AND INVOLVING A FAMILY FROM TULCHA IN GABROVO CULTURAL LIFE.

STEFKA BOEVA

The present announcement is focused on the contribution of a family of immigrants from Tulcha, Romania in the cultural sphere of Gabrovo in the period of the 40s – 70s of the 20th century. The fact that became the reason for their immigration – the Krayovska agreement between Romania and Bulgaria of 1940 – is also subject of analysis. The Krayovska agreement is thought of as an event with double effect, looked upon from two different sides. On the one hand its positive role in the political – historical plan is being rendered, the just returning of South Dobrugja region to Bulgaria. On the other hand one seeks the personification of historical facts and their connection with people and their lives. The author's thoughts and conclusions in psychological aspect are based on the family memoirs of an immigrant from Tulcha and are illustrated with examples from the Chronicles mentioned above.

ГРЪЦКИ ДОКУМЕНТИ ОТ ХРИСТО (ХРИСТОФОР) МУСТАКОВ

НАДЯ ДАНОВА, КЕТА МИРЧЕВА, АНДРЕАС ЛИБЕРАТОС

Публикуваните тук документи на Христо (Христофор) Иванов Мустаков, не са изцяло неизвестни на изследователите[1]. Онези от тях обаче, които са били обект на по-специално внимание, или са били цитирани откъслечно, или пък съдържащата се в тях информация е била само частично използвана. Предвид оскъдните преки документални свидетелства, запазени в архивохранилищата, за този влиятелен член на българската колония в Букурещ от първата половина на XIX в., фактът, че той се изразява и пише на катаревуса, като при това използва и османска и румънска лексика, а и почеркът му е доста нечетлив, счетохме за полезно да ги обнародваме изцяло в български превод с придружително факсимиле на всеки от оригиналите. Поради краткото време, с което разполагахме за подготовката на документите за публикация и някои полиграфически проблеми, бяхме принудени да се откажем от поместването на разчитанията на оригиналните текстове на гръцки език.

18 от документите произхождат от архива на д-р Иван Селимински (ф. 28), 6 – от този на архимандрит Хрисант (ф. 53), и един е от архивния фонд на Теодосий Икономов (ф. 139), всички съхранявани в Български исторически архив – Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. С изключение на преписа на завещанието му, писмата са адресирани до посочените по-горе лица. 18 от тях са саморъчно написани от Хр. Мустаков, а останалите 6 са изписани с друг почерк, вероятно на писар, който води деловата му кореспонденция. Преписът на завещанието е направен от трето лице. В случаите, когато документът е излязъл изпод перото на самия Хр. Мустаков, това е отбелязано в археографските данни с термина „автограф“, а за писмата, писани от друга ръка, е използвано определението „оригинал“. При предаването на личните и фамилните имена в превода сме се придържали към гръцкия им вариант, а българските или румънските им съответствия са отразени в историческия коментар към всеки документ в бележките за отделните лица. Там, където е възможно и разбираемо за читателя, сме запазили и османската, и румънската лексика от оригинала – например, „мюще-

[1] Някои от тях са цитирани частично у: *Кристанов, Ц., С. Маслев, И. Пенаков.* Д-р Иван Селимински като учител, лекар и обещественик. С., 1962, 183–184 (док. № 2), 196 (док. № 3), 238 (№ 10); други – например, кореспонденцията с архимандрит Хрисант, са били използвани като източник на данни – *Жечев, Н.* Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991, с. 83, 228 и др.

рия“ вместо „купувач“, „комната“ вместо „снаха“ и пр., като обясненията на думите са дадени в коментара. В други случаи, където буквалното им предаване би затруднило превода, специфичните употреби на думи или изрази са посочени в бележка към документа. При превеждането на съдържанието на писмата сме се опитали да се придържаме плътно към гръцкия оригинал, като в много редки случаи сме прибягвали до разделяне на дългите изречения, типични за изказа на Хр. Мустаков.

В публикацията документите са подредени хронологически от № 1 до № 25. Те са създадени в периода от 1848 г.[2] до 1859 г. и обхващат разнообразни теми – от политическата активност на българската емиграция отвъд Дунава по време на Видинското въстание от 1850 г. и Кримската война (1853–1856) през различни новини около обединението на Влашко и Молдова, династичните промени в Сръбското княжество и финансирането на обучението на българските ученици и студенти в Русия през 50-те години на XIX в. до сведения от частен характер за трудности в стопанисването на притежаваната от Никола Мустаков мушия Манук и професионални конфликти на д-р Иван Селимински като окръжен лекар на окръг Яломица. Писмата съдържат допълнителна информация и за различни членове на фамилията Мустакови, някои от тях досега неизвестни за изследователите, като племенниците Йоан, Никола и Таки Поп. От преписката на Хр. Мустаков с д-р Ив. Селимински се уточнява и датата на смъртта на брат му Никола Мустаков – 27 декември 1858 г., за когото досега се смяташе, че е починал около 1827/28 г.[3] За пръв път се обнародва и преписът на завещанието на Христофор Мустаков от 1848 г. В запазената и публикувана тук кореспонденция с д-р Иван Селимински липсват податки в подкрепа на изказваното от някои съвременници и изследователи мнение, че е възможно да е имало второ завещание, писано след 1848 г., укрито по-късно от наследниците[4].

Документите разкриват образа на Христо (Христофор) Мустаков като добре интегриран жител на влашката/румънската столица Букурещ с влиятелни връзки в различни държавни институции, който обаче не се е отказал

---

[2] За преписа на завещанието на Христофор Мустаков след известно колебание предпочетохме да запазим като датировка годината на написване на оригиналния документ – 1848, а не тази на преписа – 1860.

[3] Вж. например *Iancovici, S.* Unele date despre familia Mustakov de la Gabrovo (1797–1850). – In: Omagui P. Constantinescu-Iaşi. Bucureşti, 1965, p.371 и енциклопедичната статия за фамилията Мустакови: Кой кой е сред българите (XV–XIX век). С., 2000, с. 176.

[4] Писмо от Н. Ценов – Браила до Г. Раковски – Белград, 14 ноември 1860 г. – Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. Писма до Раковски (1841–1860). Под ред. на *Н. Трайков*. Подготвил за печат *В. Трайков*. С., 1957, № 321, 680–681; *Рачева, В.* За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – Във: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). С., 2003, 179–180; *Жечев, Н.* Братя Мустакови и учебното дело в Габрово през Възраждането. – Год. История на образованието в България. Т. 3. Габрово, 1985, с. 35.

от българските си корени и проявява жив интерес към „пробуждането“ – интелектуално и политическо, на собственото си племе. Той общува, а в някои случаи поддържа и по-тесни приятелски отношения и с други известни и заможни членове на българската емиграция отвъд Дунава като Христо и Евлоги Георгиеви, Маринчо Бенли, Иван х. Бакалоглу, д-р Г. Атанасович, фамилията Берон и др., а често се явява и един от координаторите на различни техни инициативи – било за организирането на доброволческия батальон в помощ на руската армия по време на Кримската война, било при изпращането на парични средства за българските студенти в Русия.

Главният адресат на публикуваните тук негови писма, както вече отбелязахме, е д-р Иван Селимински. Личните му контакти с него най-вероятно датират още от 30-те години на XIX в., когато Селимински се изказва най-ласкаво за фамилията Мустакови в кореспонденцията си с В. Априлов[5]. Връзката им изглежда се задълбочава в края на 40-те години около общата им инициатива за издействане на стипендии за обучение на български младежи в Русия по време на посещението на Порфирий Успенски в Букурещ[6] и в хода на Кримската война, когато Хр. Мустаков е един от най-приближените и доверени на Селимински лица при набирането на доброволци в помощ на руската армия[7]. В запазената „Книга черновая“ (изходящ дневник на водената от Ив. Селимински кореспонденция) е отбелязано изпращането на доклад от 30 февруари 1854 г. до генерал Йоанис Салос от тукашните българи, които се трудят в полза на нашия народ, където Хр. Мустаков е титулуван „бывший сербский в Валахии и руский в Крондщате и находящимся при русском консулстве“[8]. Изграденият на основата на общите политически проруски виждания контакт прераства, както се вижда от поместените тук писма, във все по-тясно сътрудничество, в което и двете страни често си доверяват най-конфиденциални задачи – било представянето в съда по имуществени въпроси на Мустакови, било търсенето на институционална подкрепа и ходатайство по професионални проблеми на д-р Ив. Селимински, а Христофор Мустаков назначава доктора и за изпълнител на завещанието си.

Вторият адресат на писмата е архимандрит Хрисант, известен като Хрисант Самоковски (светско име Христо Дойчинов)[9]. Роден през 1800 г. в Самоков, учил в гръцкото училище в Пазарджик, учителствал за кратко в Лозенград, той е един от съучениците на Иван Добровски на о-в Андрос в прочутото училище на Теофилос Каирис. В спомените си, записани от д-р Ив. Шишманов, Добровски го описва „като посиненик на Логофети“, по-

---

[5] Вж. например писмото му до В. Априлов и Н. Палаузов от 14 февруари 1835 г. – Библиотека *Д-р Ив. Селимински*. Кн. XIV. Писма и завещание. Преведе *Е. Пажева*. С., 1931, с. 3.

[6] *Кристанов, Ц., С. Маслев, И. Пенаков*. Цит. съч., 166–168.

[7] Пак там, 196–197, 207, 216, 220–221.

[8] НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.7, л. 46.

[9] За него вж.: Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, с. 682.

късно йеродякон на патриарх Григорий Синаитски, с който по ирония на съдбата се срещнал в Цариград, когато трябвало да се яви пред специалната комисия на Вселенската патриаршия, удостоверяваща за всеки от учениците на Каирис, че не е еретик[10]. Кореспонденцията и контактите на Хр. Мустаков с архимандрит Хрисант са от периода, когато той е настоятел на Синайския метох в Киев (1847–1858)[11]. Тогава архимандритът служи като посредник за изпращането на финасови средства от заможните благодетели или родителите на българските младежи, получаващи образование там. Ролята му обаче, както подсказват и някои от публикуваните тук писма, изглежда не се ограничавала само в предаването на парите, а и в по-пряк духовен и социален надзор над учениците. Обстоятелство, което значително се улеснявало от факта, че Синайският метох се намирал в Подол, където в бившия Киево-Петропавловски манастир от 1832 г. се помещавала и Киевската духовна семинария[12].

Последното лице, до което Хр. Мустаков изпраща писмо, поместено тук, е Теодосий Икономов. Съдържащите се в него сведения отново са свързани с периода на неговото учение в Киев и допълват други факти, споменати в кореспонденцията с архимандрит Хрисант, относно загрижеността на Хр. Мустаков да осигури финансово обучението му. От тях става ясно и че Хр. Мустаков не го подпомага в лично качество (както досега приемаха някои изследователи[13]), а действа като посредник пред Константин Чокан за издръжката му. Изглежда Т. Икономов запазва най-топли чувства към фамилията Мустакови, а може би и дружи с Григорий Мустаков по време на съвместния им престой в Киев, тъй като по-късно му посвещава комедията си „Ловчанский владика“[14].

Поместените тук 25 документа, написани от Христо (Христофор) Мустаков, вероятно са много малка част от епистоларното му наследство[15], което за съжаление или не е оцеляло, или все още очаква да бъде издирено в бъл-

---

[10] *Шишманов, И.* Иван Добровски. (По лични спомени и съобщения). – Във: Избрани съчинения. Т. 1. С., 1965, 314–315, 320.

[11] Извън публикуваните тук писма вж. и писмо от Ив. Селимински, Хр. Мустаков и Г. Бакалоглу – Букурещ до архимандрит Хрисант в Киев – Библиотека *Д-р Иван Селимински.* Кн. XIII. Превела *Е. Пажева.* С., 1927, 16–20.

[12] http:/www.peterlife.net/enc/k/51019.html

[13] Вж. например статията за Т. Икономов в: Българска възрожденска интелигенция..., с. 283.

[14] Ловчанскийт владика или бела на ловчанскийт сахатчия. Комедия в три извършвания от Т. И-ва. Болград. В Училищната печатница. 1863.

[15] Публикуваните досега писма на Хр. Мустаков са писани в съавторство с брат му Димитър и са адресирани до Неофит Рилски – *Снегаров, Ив.* Принос към биографията на Неофит Рилски. Гръцки писма до него. С., 1951, № 15, 69–72; № 16, 72; № 17, 72–74; № 18, 74–76; № 19, 76–78; № 43, 105–108; № 45, 110–111; № 49, 114–115; № 51, 116–118; № 74, 153–154; № 78, 158–161. Вж. и цитираното писмо в съавторство с д-р Ив. Селимински и Ив. Бакалоглу – бел. № 10.

гарски и чужди архивохранилища. Най-искрено се надяваме нашият скромен труд да даде подтик и на други изследователи, за да може поне частично автентичният глас на този значим представител на българската емигрантска колония отвъд Дунава да бъде преоткрит за историята.

ДОКУМЕНТИ

№ 1
1848 юни 7 – Завещание на Христо (Христофор) Мустаков

В година 1848 месец юни седми, аз Христофорос И. Мустаков, който по божията милост съм с ума си и със здрав разсъдък и всичките ми сетива, мислейки, че смъртта ми може да настъпи неизвестно кога и неочаквано и за да не останат неразпоредени моите недвижими имоти, затова излагам настоящата ми последна воля, мнение и завещание, като се моля на Бога с неговата милост да ми вдъхне да ги разпоредя в съгласие с пресветата му воля за успокоение на смирената ми душа.

Първо, предавам душата си на божията промисъл, след това искам опрощение от всичките си братя християни, както и аз им прощавам от цялата си душа.

Определям за настоятели, управители и изпълнители на настоящото си завещание господата Негово Превъзходителство Йоанис Селимински и брат ми Николаос Мустаков[2], които моля горещо да приемат с добронамерено сърце тази моя епитропия.

Местата, които имаме в Куртя Веке[3], които спасихме, влагайки с покойния ми брат[4] всичко, което от младини бяхме припечелили и така изплатихме съдружническите си дългове, поради което днес те са наша собственост, оставям да се продадат и половината от тяхната цена остава в моя собственост. От нея да се извършват необходимите треби за душата ми до седмата година, а за следващите, както разпоредите.

Оставям на племенника си Григориос Мустаков[5] 1500 флорина, които да бъдат вложени със сигурна лихва и от лихвата им да се изучи в каквато и да е наука поиска и прецени като изгодна за него и след като завърши образованието си, парите да преминат под негово владение със задължението и той да изучи измежду най-близките ни роднини последователно двама млади, изразходвайки годишно по 50 флорина.

Оставям на моята комната[6] госпожа Анастасия[7], докогато е жива, да ѝ се дават годишно, ако пожелае да живее със семейството на брат ми[8], по 1000 гроша, ако пък пожелае да живее отделно, тогава да ѝ се дават чрез епитропите по 3000 гроша годишно.

Нар. Библиотека. Сосия

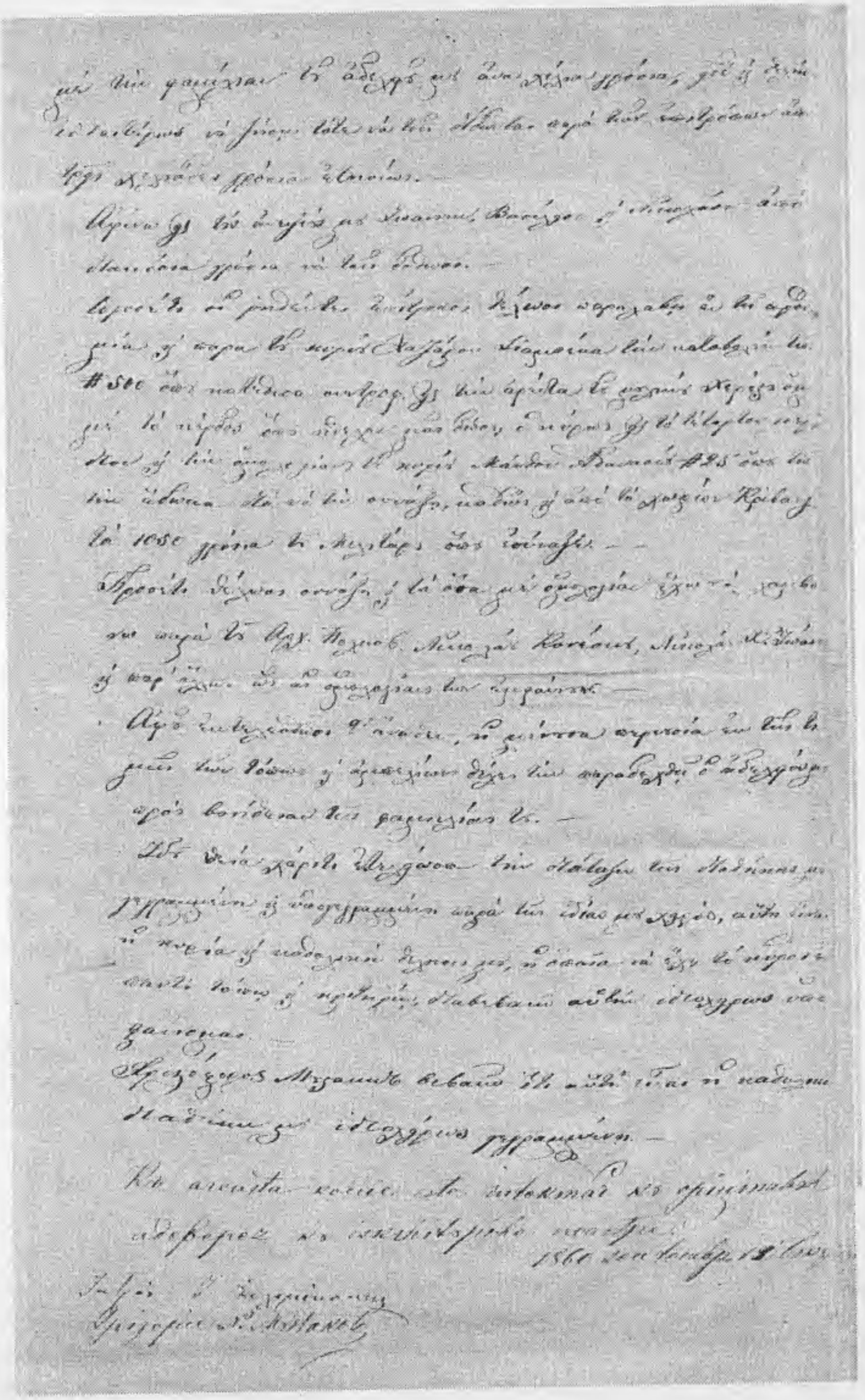

Оставям на племенниците ми Йоанис[9], Василиос[10] и Николаос[11] да се дадат по 200 гроша.

Освен това споменатите епитропи ще получат в срок и от господин Лазарос Симпека вноската от 500 флорина, която съм вложил съдружнически в арендата на мюлка Херести заедно с печалбата, която ще ни даде Господ от четвъртата част и полицата на господин Мантос Анастасиу от 25 флорина, които му дадох, за да ги събере, както и от селото Кривац 1050 гроша на Милитари, които събра.

Още ще съберат и всичко, което имам да получавам с разписки от Арх. Полков. Николаос Конеску, Николаос Х. Йоаниу и от останалите, каквото показват разписките.

След като бъде изпълнено гореспоменатото, това, което остане от паричната сума от продажбата на терените и лозята, да бъде предадено на брат ми в помощ на семейството му.

Ето по божия милост завърших разпореждането на моето наследство, написано и подписано собственоръчно. Това е основната и цялата ми воля, която, за да е в сила пред всяко място и съд, потвърждавам и саморъчно се подписвам.

Христофорос Мустаков потвърждавам, че това е цялостното ми желание собственоръчно написано.

[С друг почерк на румънски:] Че това копие е еднакво с оригинала, потвърждаваме с нашите подписи:

1860 септември 12, Букурещ

Лекарят И. Селимински

Григорие Н. Мустаков

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 11, л. 43–44. Препис.

[1] Д-р Иван Селимински (1799–1867), роден в Сливен, лекар и виден обществен деец, близък приятел и политически съмишленик на Хр. Мустаков. [2] Никола х. Иванов Мустаков (неизв. – 1858). До 1812–1815 г. се занимава предимно с търговия в Русия, като пребивава по-продължително време в Москва; след окончателното си завръщане във Влашко влага поголяма част от средствата си в поземлени имоти. Участва в набирането на български доброволци в руската армия по време на военните кампании от 1806–1812 и 1853–1856 г. [3] Буквално „Старият дворец" – за имотите на Мустакови там вж. у: *Iancovici, S.* Цит. съч., 368–373. [4] Димитър х. Иванов Мустаков (неизв. – 1842). За него вж. тук: *Рачева, В.* За един *агент* на княз Милош Обренович. Или щрих от политическата кариера на Димитър Мустаков. [5] Григорий Николов Мустаков, син на Никола х. Иванов Мустаков, завършва Юридическия факултет на Киевския университет, виден член на Добродетелната дружина, неин представител при сръбското правителство по време на преговорите за създаване на сръбско-българско-югословенско кралство и Втората легия в Белград (1867–1868). [6] Снаха. [7] Анастасия, съпруга на брат му

Никифор Мустаков, който починал около 1818/1819 г. – вж: *Iancovici, S.* Цит. съч. p.371. [8] Т.е. със семейството на брат му Никола х. Иванов Мустаков – интересно е, че в описа на Букурещкото население от 1835 г. тя е записана два пъти – веднъж, като вдовица – самостоятелно домакинство заедно със синовете ѝ Василаке и Костаке, и втори път – като вдовица, живееща заедно със семейството на Никола Мустаков и останалите му братя Христо, Димитър и Костя – *Романски, С.* Българите във Влашко и Молдова. С., 1930, с. 592, 594. [9] Възможно е да става дума за Йоанис, споменат тук в док. № 5 и 25, но не е изключено да се отнася и до друг родственик на Хр. Мустаков. [10] Вж. тук бел. № 7, Васил Н. Мустаков се споменава и като ученик в Одеса и Атина в началото на 40-те години на XIX в., и като спомоществовател на различни гръцки книги през този период (вж. тук *Данова, Н.* някои нови данни за братя Мустакови). Дали обаче споменатият в описа от 1835 г. Васил е същото лице, което учи в Одеса и Атина, не може да се твърди със сигурност. [11] На този етап не може да се уточни по коя родствена линия е племенник на Хр. Мустаков.

№ 2
1850 август 14, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински

Превъзходнейши!

В Сърбия се издава един филологически вестник, наречен „Шумадинка“[1], който в броя си под номер 31 споменава прокламацията[2] на упълномощения императорски комисар Али Риза паша[3], издадена на 3 юли към българите от кадилъците на Белоградчик и Сара-Казасъ[4]:

„Като приех изпратените от Вас до мен с оплаквания 5 мъже[5], изслушах всичките им заявления и като ги проучих, видях всичките им страдания. Затова чрез настоящето мое известявам, че ще бъдат прекъснати злоупотребите, както и техните извършители [ще бъдат спрени]. И така чрез настоящото ви казвам, както ви казах и на живо на пратениците ви, да си отидат всички в селата си и в къщите си и всеки да си гледа своята работа, без да бъдат засегнати вашите имоти и веднага след като се разпръснете след тази моя заповед, никой няма да бъде заподозрян в нищо и на всеки един, голям или малък, ще бъде простено. И това е самата истина, заклевам ви се в името на Императора и в собствената си чест. След това вие самите, след като изберете по ваше желание искания от вас баш кнез[6], да ми го донесете, за да го потвърдя и да ви го предам. В противен случай вината за грешката ви ще падне върху вашите души, ако ли не ще пострадат вашите имоти и вашите деца. [Но] ако правите това, което казах по-горе, да изберете колкото си искате и да ги изпратите в Цариград, за да изложат вашите страдания пред пресъстрадателния наш цар султан Абдул Меджид[7], който е много милостив и ще покаже състрадание към вашите оплаквания“.

Този вестник в 32. брой излага и изложените оплаквания на българите[8], които ще прочетете Вие тук[9]; след като заседавахме, определихме да бъде

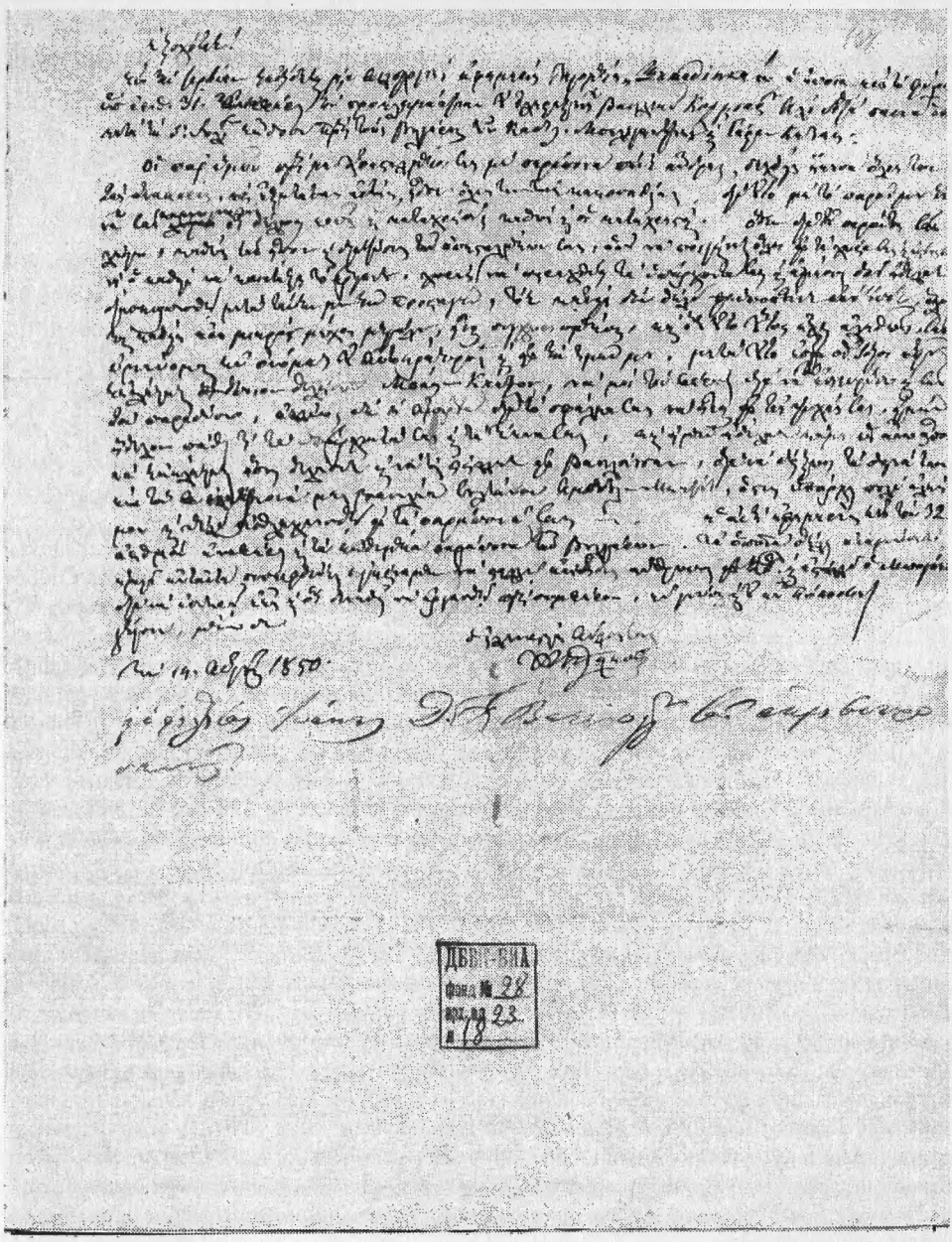

ДБВГ-БИА
фонд № 28
опис 23
№ 18

изпратен нарочен човек в [...][10] и беше изпратен Богоев[11], за да огледа нещата там и каквото може полезно да свърши, със знанието и на г-н Попович стана[2].

Оставам
Ваш искрен приятел
Х. Мустаков

14 август 1850 г.

[С друг почерк:] И Вашият приятел Йоанис Д. х. Бакалоглу[3] Ви се покланя любезно.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.23, л. 17–18. Автограф.

[1] Шумадинка. Листь за книжевность, забаву и новости. Излази сваке неделе еданпуть на 2 листа. Уредник и издавач Љубомиръ Ненадовичъ. – Земунъ. Шт. Книгопечатна Сопрона. 1850–1857. [2] За прокламацията вж. у *Димитров, С.* Въстанието от 1850 г. в България. С., 1972, 66–67 и *Стоянова, Р.* Документи за селското антифеодално въстание в Северозападна България през 1850 г. (Из Държавния архив във Виена). – Известия на Института за история. Т. XI. 1962, № 14, с. 225. [3] Али Риза паша, ферик (дивизионен генерал), извънреден пратеник на султана по повод избухналото във Видинско въстание, пристигнал във Видин на 30 юни/12 юли 1850 г., по-късно назначен за управител на Видинския санджак, пост който заемал до месец октомври 1851 г. [4] Нахия Сахра (т.е. Полето), която обхващала селата от Кулския район. [5] За изпратената 5-членна депутация вж. у: *Димитров, С.* Цит. съч., 138–144 и *Стоянова, Р.* Цит. съч., № 11, 222–223. [6] За това искане и назначаването на този пост на Петко Маринов от с. Грамада вж.: *Димитров, С.* Цит. съч., с. 142 и *Стоянова, Р.* Цит. съч., № 14, с. 225. [7] Абдул Меджид (1823–1861), османски султан (1839–1861). [8] Изложението на въстаниците, написано на 2 юли 1850 г. в лагера на Връшка чука, озаглавено „Плач сиротински. 1850, месац іулия, ден фтори" е публикувано у: *Димитров, С.* Цит. съч., № 11, 206–210. [9] Към писмото е приложен гръцки превод на споменатото в бел. № 8 изложение, което поради липса на различия с оригинала не поместваме тук. [10] Авторът е написал само буква „В", която би могла да се разбира като да се изпрати в България (Βουλγαρια), но и да се изпрати във Видин (Βιδιν) или в Белоградчик (Βελογρατζικ). [11] Вер. Иван Богоров (Богоев) (1818–1892), български книжовник и журналист, който по това време пребивава във влашката столица. [12] Вер. Михаил Попович, търговец, родом от Ловеч, установен в Браила, който по това време участва в повечето важни политически и културни инициативи на българската емиграция отвъд Дунав. [13] Иван хаджи Бакалоглу, родом от Габрово, български търговец в Букурещ, по-късно един от основателите на Добродетелната дружина, близък приятел и съдружник в някои стопански предприятия на фамилията Мустакови.

№ 3

1853 ноември 28, [Букурещ][1] – Писмо от [Христо (Христофор) Мустаков] [2] и други лица до д-р Иван Селимински в Браила

Превъзходнейши!

Бяхме на посещение при приятеля[3] и от разговора с него заключихме, че прошението[4] накара царя[5] да проумее, че и тукашните българи имат ревност и желание да се борят заедно, затова даде заповед да се извести, че е прието, изпрати и речения[6] като познавач на езика да съдейства и понеже се разнесе приказка, че се търсят неясни цели[7] и за да не се обърка той, така че едни неща да съобщи, а пък други да последват, затова се одобри начинът, по който [Вие] сте бил определен, на което му отворихме, че никога не сме си въобразявали такова нещо, нито сме могли да си представим и да поискаме неща още неясни, възможно [е] това да е интрига, тъй като преди няколко седмици беше разпространена една мълва, че събират доброволци под името български батальон, и тъй като това можеше да доведе до нещастни последици за нашите сънародници оттатък, казахме, че не трябва да се разпространява тази мълва, но всички неща да стават по таен начин и без национално име, и така мярката, която беше взета, първо, да се проучи отвътре колко души могат да се съберат и тогава да се помисли за създаването на батальона и за неговото обучение; най-добре е нещата, които говорихте с княза[8], да станат известни, добави ни, че тези, които нямат оръжия, ще получат такива и ще бъдат снабдени с всички необходими неща и ще се отпуснат и възнаграждения. Иска впрочем да научи от нас до 20 дни колко лица биха могли да се съберат, за да могат да известят навътре [в страната] усърдието и настроенията. Негово Благородство[9] потегли днес за Крайова по покана на граф Анреп[10], където го препоръчахме на г-дата Верон[11] и чрез него на други сънародници, където желае да получава навреме известия от нас за напредъка [на каузата]. Показа ни писмо на Палаузов[12] и други от Одеса, зловидя му се, че не се срещна и с Вас. Йорданис[13] ми каза да се срещнете с капитан Василиос Вълко[14] и да му кажете, че е време да се поправи и от него може следователно да имате полза, и му казвате че сте [от страна]от името на Йорданис. И за Гарофан[15] известете г-н Евлогиос[16] да се срещне с него отново от страна на споменатия и да Ви го изпрати или каквото се реши. Появи се афиска[17], която съобщава за разбиването на една военноморска ескадра от турския флот[18] и за пленяването на адмирал Осман паша[19] и.т.н.

Оставаме
Известните

28 ноември 1853 г.

Нар. Библиотека, София

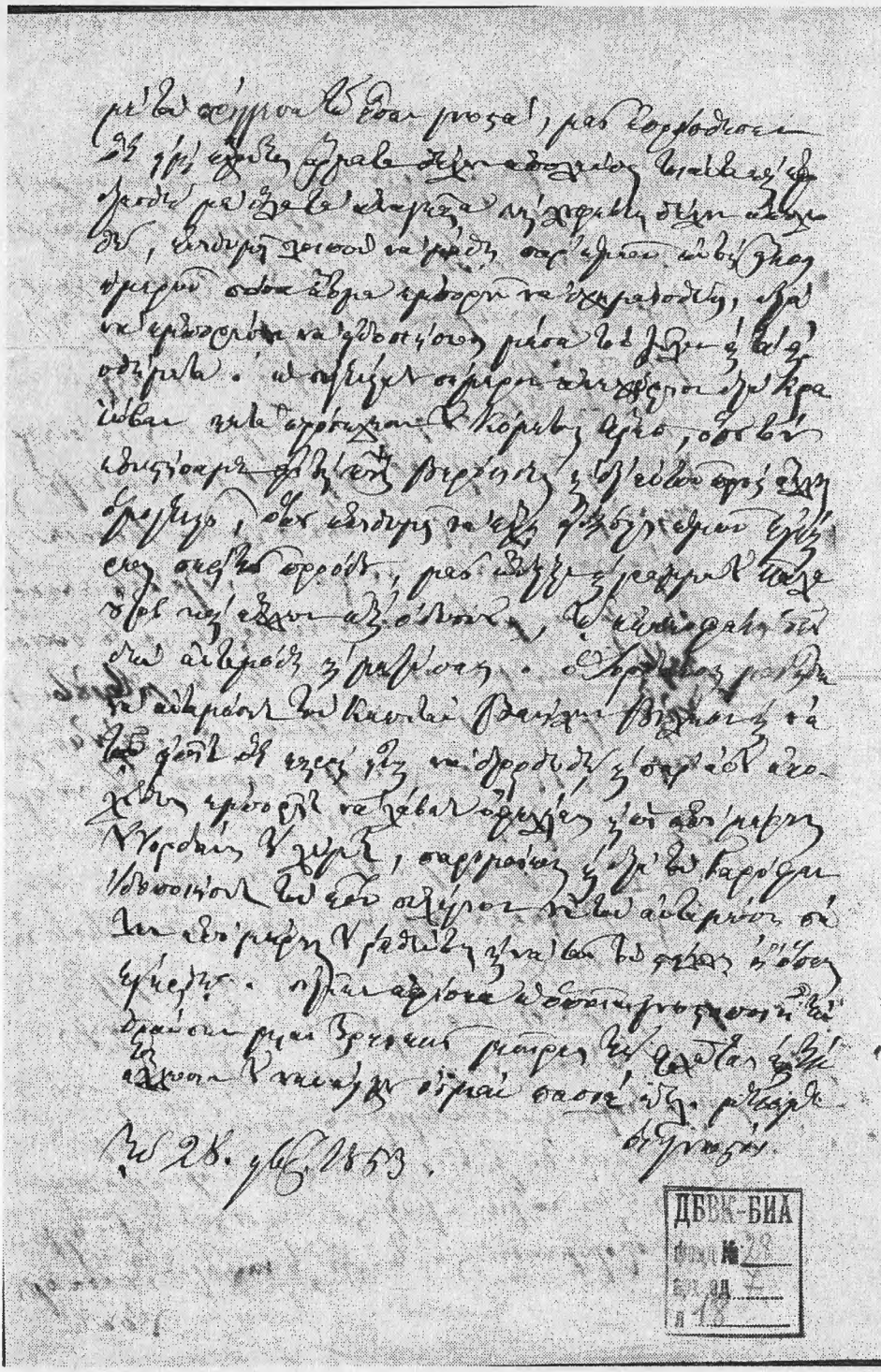

[illegible]

[illegible] 28. [illegible] 1853.

[illegible]

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. ед. 7
л. 18

[На с. 19б с друг почерк:] До най-превъзходния г-н Йорданис Селимински в Браила.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.7, л. 18–19. Автограф.

[1] Мястото определено по съдържанието. [2] Авторът идентифициран по почерка. [3] Вер. става дума за ген.-лейтенант Йоанис Салос, който отговаря за набирането на православни от Балканския полуостров, които формират доброволчески батальон в помощ на руската армия през Кримската война (1853–1856). За идентификацията на „приятеля" като ген. Салос допринася и характеристиката „познавач на езика", която повтаря формулировката, с която той е назначен на тази длъжност. [4] Най-вероятно става дума за адреса на българи от Дунавските княжества, изпратен до руския император Николай I на 17 август 1853 г. – вж. публикацията на док. – Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. С., 1953, 225–229. [5] Руският император Николай I (1796–1855). [6] Вж. бел. № 3. [7] κοντίτζιες – вер. от contiguu (рум.), т.е. търсят се перипетии, гонят неясни цели. [8] Княз Александър Горчаков (1798–1883), главнокомандващ руската армия на Балканския фронт, с който Ив. Селимински се среща по повод формирането на българския доброволчески отряд малко преди това. [9] Вер. ген.-лейтенант Й. Салос. [10] Граф Анреп-Елмст, командващ предния отряд на руската армия на Балканския фронт. [11] Вер. става дума за брата на д-р Петър Берон Руско Берон и неговите синове Стефан и Петър и племенника му д-р Васил Берон. [12] Николай Христофорович Палаузов (1819–1899), габровец по произход, виден член на българската колония в Одеса, чиновник с особено назначение по българските въпроси в Южната армия по време на Кримската война, един от основателите на Одеското българско настоятелство. [13] Неуточнено лице. [14] Капитан Васил Вълков (ок. 1792–1882), участник в първия и третия Браилски бунт от 1841 и 1843 г. [15] Неуточнено лице. [16] Евлоги Георгиев (1819–1897), роден в Карлово, крупен български търговец в Дунавските княжества, един от основателите на Добродетелната дружина. [17] От рум. afiş – афиш, обявление. [18] Очевидно става дума за разгрома на османската ескадра при Синоп – 18 ноември 1853 г. [19] Осман паша, командващ османската ескадра.

№ 4
1853 декември 14, [Букурещ][1] – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до Иван Селимински

Превъзходнейши!

Писмото от 7 на текущия месец прочетох с радост и сега отговарям, като Ви съобщавам, че ние нямаме известие от Плоещ и откъдето и да е другаде до този час, единствено вчера от Фокшани пише приятелят[2] на господин Христос[3] до самия него, че се е появил човекът[4], който беше в Бузъу осем дни и намерил доста стока[5], но не е посмял да купи още и тази стока стои там, но човекът не се изразява ясно и чака напътствия, и така днес господин Христос подготвя отговор и ще даде по-ясни сведения за случая. За Константа[6] казвам, че и той е както нашият, тъй като знаейки гръцки език и имайки познати в Одеса, иска да влезе в попрището, за да се представи по-добре и да има по-голяма полза, това предполагам; него го взе граф Анреп[7] в Мала

Нар. Библиотека, София

ДБВК-БИА
фонд № 28
зрх. од. 7
л. 20

Влахия. От Крайова тамошните приятели[8] нищо не са писали до този час, те обаче са затруднени от произшествието, което се случи с техния братовчед Стефанакис[9], който в началото на декември отиде в мюлка Салегиа, и онази нощ дошли турците и го вдигнали. Същото стана и в един друг мюлк, близо до Груя[10], където арендаторът, който се казва Савас Котлянец[11], искал в деня на св. Сава да го посетят съседните арендатори и да им даде вечеря; онзи ден отишъл и на други и искал също да вземе жената[12] на господин Теохарис[13], тя обаче не пожелала, първо, защото мъжът и отсъствал, и второ, защото денят не бил хубав и останала. А той притеснен[14] се върнал вечерта и останали там 8 [човека] на брой, от които двама гърци. През нощта ненадейно се появили турци и салджии[15] власи въоръжени; те успели и се заключили в къщата, съпротивлявайки се само с надежда, че ще се появяват казаци в тяхна защита, но те са били далече на два часа път и в течение на 8 часа никой от селяните не отишъл да съобщи. Тогава пък власите [мислили] „защо ги гледаме, те нямат оръжие" и започнали да стрелят срещу къщата. Тогава, виждайки насилието, се предали и ги заловили всички. Какво ще стане понататък не е известно.

Укрепяват Гюргево, както и срещу Силистра се надяваме да стане. Подобно много войски се раздвижиха за петте кадилъка. Чакам скоро да ми съобщите по-благоприятни новини. Оставам

Вашият верен приятел
Х. Муст[аков]

Има една седмица, откакто не съм излизал от вкъщи по причина, че се задавих от остра кост и изстрадах злата си съдба, докато се съвзема.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 7, л. 20–21. Автограф.

[1] Местонахождението на автора е определено по съдържанието. [2] Вер. х. Теодор х. Кермекчиолу, търговец по произход от Търново, който отговарял за набирането на доброволци във Фокшани. [3] Вер. Христо Георгиев (1822–1872), крупен български търговец, един от найдейните членове на Българския комитет в Букурещ, набиращ доброволци за руската армия. [4] Неуточнено лице. [5] Иносказателно за набирането на българи доброволци. [6] Вер. Константин Чокан, родом от Арбанаси, виден търговец в Букурещ, избран по-късно за председател на Букурещкия комитет (1854), който трябва да защитава и представлява българските интереси при Главната квартира на руската армия по време на Кримската война. [7] Вж. тук док. № 3, бел. № 10. [8] Берон – вж. тук док. № 3, бел. № 11. [9] Малко пристанище на румънския бряг на Дунава срещу Радуевац. [10] Вер. Стефан Русков Берон (неизв.–1897). За подобен инцидент с него е запазен семеен спомен, според който попадналият в засада Стефан бил пленен и откаран в Измир, откъдето успял да избяга след една година. – Вж. Д-р Петър Берон. По материали от архива на д-р Васил Бакърджиев. Състав. *Н. Напетова, Р. Джамбазова.* С., 1999, с. 41. Нему Раковски възнамерявал да посвети поемата си „Горски пътник", „понеже начяло нейно ся

тегли от наше незаборавимо състрадание в 53-то лето“ (Архив на Г. С. Раковски. Т. 1. Писма и ръкописи на Раковски. С., 1952, № 35, с. 63). [11] Вер. става дума за Сава Иванович, котленец, който поддържал близки отношения с Т. Папазоглу, а по-късно заедно с последния подпомогнал Г. С. Раковски в опитите за организиране на въстание в 1862 г. [12] Вер. Мандика Папазоглу. [13] Теохар Папазоглу, виден търговец и земевладелец, по произход от Котел, притежател на голям имот в Груя. [14] μποζουλος, вероятно от осм. bozul = притеснен, сърдит. [15] ποτικάριδες, от осм. pot = вид малка лодка за река, сал.

№ 5
1856 януари 24, б. м. – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до Теодосий Икономов в Киев

24 януари 1856 г.

Многообични Теодосие![1]

В писмото си от 18 декември моят племенник господин Йоанис[2] ми известява, че е определил да Ви внесат определените [пари] по познатия път. След като г-н Чокан[3] след завръщането си беше зает с откупите и нямаше време да води други разговори освен за срока на изпращането на парите, и му каза да Ви ги изпрати и след това му ги връща, и така аз не знам дали и досега от Одеса са Ви ги изпратили, защото паричните сделки създават трудности, и да имам известие за това от теб, както и за развалянето дали ви е дошло и какво правите и как работите с уроците си, повърхностно или задълбочено, за да получите своевременно Вашия атестат, тъй като без него Вие не можете да напреднете; доколкото познавам нещата, някой дори да е философ, ако не държи в ръцете си едно такова доказателство, му казват лъжефилософ и не му вярват.

И така, бъди прилежен и действен в своето учение, за да постигнеш благополучен край и да бъдеш обичан от всички за своето разумно поведение, и така пожелавам Ви от Бога да Ви се връща достойно за Вашите старания, както и ние Ви желаем и оставам

Ваш доброжелател
Х. Мустаков

Вашият напредък без съмнение ще нараства, за което очаквам известието Ви.

[На л. 1б адрес:] До словеснейшейшия г-н Теодосиос Икономов в Киев.

НБКМ – БИА, ф. 139, IIB 1655. Автограф.

Нар. Библиотека
I B 1655

[1] Теодосий (Богдан) Икономов (1836–1871), родом от Свищов. Учи в гимназия и в Историко-филологическия факултет на Киевския университет, подпомаган от К. Чокан. По-късно продължава образованието си в Прага. Учител, директор на Болградската гимназия, журналист, драматург. [2] Мустаков. Родствените му връзки с Христофор Мустаков не могат да бъдат уточнени на този етап. Може би става дума за потомък на фамилията Мустакови по линия на х. Велчо Мустаков, който често се споменава в различни румънски документи от този период – вж. *Iancovici, S.* Цит. съч., с. 373, бел. № 39. [3] Константин – за него вж. тук док. № 4, бел. № 6.

№ 6
1856 април 3, Кишинев – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до архимандрит Хрисант [в Киев] [1]

Преподобни свети Архимандрите!

Със закъснение отговарям на предишните Ви писма. Нямам нищо, върху което да се разпростра, освен да Ви помоля да имате добрината да връчите на Илиас Икономов[2] 15-те сребърни рубли след получаването им заедно с писмото, както и онова до Василиос Чолаков[3]. Накрая очакваният мир[4] беше сключен, но последиците от него още не са ясни и дано после Господ да бъде милостив към нашия народ, вероятно [този път българите] няма да останат с пръст в устата, както досега. Аз смятам след Великден да отида в Одеса за моя паспорт, дано Господ да помага, нямам какво друго да кажа. Докторът[5] беше тежко болен и още не се е съвзел, надява се, че едва след десетина дни ще започне да излиза лека-полека извън къщи, за да се разсейва; от болестта му остана възпаление и сложи пластир, за да изтегли гнойта и да му се отвори гласът. Засега толкова, целувам десницата Ви и [ви]оставам все така верен.

На Ваше Преподобие
Ваше духовно чадо и раб
Х. Мустаков

3 април 1856
Кишинев

НБКМ – БИА, ф. 53, IIA2245. Автограф.

[1] Местонахождението на адресата е определено според съдържанието. [2] Илия Драганов Икономов, родом от Казанлък, учи в Киевската семинария (1847–1857). По-късно главен учител в Пазарджик (1857–1864; 1869–1870). [3] Васил Динчов Чолаков (дух. име Константин Рилец) (1828–1885), родом от Панагюрище, завършва Духовна семинария в Киев (1848–1855), а след това Московската духовна академия като стипендиант на митрополит Филарет, след завръщането си в родината сътрудничи редовно на българския периодичен печат, проучва българското фолклорно и етнографско наследство, известно време учителства в Панагюрище, а впоследствие приема монашески сан в Рилската обител. [4] Парижкият мирен договор от 30 март 1856 г., с който приключва Кримската война (1853–1856). [5] Вер. д-р Иван Селимински.

Нар. Бібліотека. Софія

№ 7
1857 февруари 28, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до архимандрит Хрисант [в Киев][1]

Благочестиво се покланям на Ваше Преподобие!

Зная, че отговорих на Вашите молитвени писма, както и на Григориос[2] му написах в своето последно писмо да ми извести дали са се забавили парите, които му внесох от Влашко, въпреки че те няма как да се загубят, тъй като до Галац съм сигурен, а кореспондентът в Галац ще трябва да ми обясни с кого ги е изпратил в Одеса. Имахме голямо затруднение в кореспонденцията си, най-вече с търговците, поради липсата на поща и трябваше да чакаме удобен случай. Съжалявам много за заболяването на г-н Чокан[3]. Лекарите не ни уверяват в пълното му излекуване и аз съм загрижен за Теодосиос[4] и тъй като напролет[5] г-н Филаретов[6] завършва следването си, ако се съгласи да приеме Теодосиос, докато не се е появил друг и да обещае за него, а ако запази Господ жив речения[7], тогава препоръчваме някой друг на г-н Денкоглу[8], стига да успеем и да узнаем неговото желание. Известиха ни от Петербург, че по височайша заповед на младежите, които са завършили редовно учението си, независимо от учебното заведение, се отпускат за завръщането им по 120 рубли[9].

Впрочем г-н Петрос Ангелу[10] сега има пари, за да се завърне и не вярвам споменатото съобщение да не е истина и ако не го знае, да направи заявление и ще го получи, в противен случай и ако не стане, тогава да пише до епитропите и до мен, за да помогна да му изпратят парите. Руската поща днес започва да функционира от Букурещ по посока на Русия и щом се получи, както се надявам, следващата седмица пощата от Константинопол, тогава определям редовно изпращането според инструкциите, които се получат. И така, със следващата поща ще Ви опиша и някои неща в Турция, които се случват от страна на Гръцката патриаршия, която преследва нашите, защото искат от Портата да имат духовенство от сънародници и Царството им го е обещало.

Поднесете моите поздрави на когото трябва, както и на моя племенник Григориос. Всички роднини са в добро здраве и го поздравяват и очаквам отговор, както и в последното ми от 19 януари му писах заедно с парите, които изпратих включително и тези за Теодосиос[11] и Икономович[12]. Покланям Ви се, бързайки и оставам

Вашето духовно чадо и раб
Х. Мустаков

28 февруари 1857 г.

НБКМ – БИА, ф. 53, ПА2247. Автограф.

II A. 2247

[1] Местоположението на адресата е определено според съдържанието. [2] Племенникът му Григорий Мустаков. За него вж. тук док. № 1, бел. 5. [3] Константин – за него вж. док. № 4 , бел. № 6. [4] Икономов – за него вж. тук док. № 6, бел. № 2. [5] Превежда иаправо от турски ilk bahar = първата пролет = пролет. [6] Сава Филаретов (1825–1863), родом от Жеравна, завършва гимназия в Одеса и като стипендиант на Иван Денкоглу – Историко-филологическия факултет на Московския университет, по-късно учител в София, а от 1861 г. до 1863 г. на дипломатическа служба в руските посолства в Цариград и Кайро. [7] Притеснението иа Мустаков е кой ще издържа Теодосий в случай, че К. Чокан почине. [8] Иван Денкоглу (1781–1861), български търговец в Москва, покровител и дарител на просветното дело в България, от 1844 г. основава стипендиантски фонд за обучение на един български младеж в Московския университет. [9] За отпускането на средства за завръщането на българските ученици и студенти в родината им вж.: Русия и българското националноосвободително движение 1856–1876. Документи и материали. Т. 1. Ч. 1. февруари 1856 – декември 1860. № 46, 118–119; № 58, с. 148. [10] Петър Ангелов (1829–1886), роден в Свищов, завършва гимназия и Историко-филологическия факултет на Киевския университет, от 1857 г. учител в родния си град. [11] Икономов – вж. тук бел. № 4. [2] Илия – вж. тук док. № 6, бел. № 2.

№ 8
1857 октомври 29, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до архимандрит Хрисант [в Киев][1]

На Ваше Преподобие се покланям благочестиво, целувам светата Ви десница!

Тук научихме, че архимандрит отец Кирилос[2] е отпътувал, за да заеме Вашия пост[3], която постъпка предизвиква голяма горчивина и Ви пожелавам да не оставате за дълго време без работа. Между другото понеже и племенникът ми Григориос[4] ми пише да не му изпращам парите за шестте месеца направо до него, а чрез посредничеството на Ваше Преподобие за негово улеснение.

Никога пазарът не е бил толкова лишен от руски монети, както сега, всичко това прави и аз да не мога наведнъж да изпратя това, което му принадлежи, и затова бях принуден да му пиша дали може да получи останалата част в австрийски пари, вместо в холандски, ако те вървят в Киев, както и в Одеса, и в Кишинев на същата цена, т.е. три сребърни рубли за един австрийски флорин, ако се продават. И тъй като не намерих повече от 20 холандски флорина, изпращам на Ваше Преподобие да имате добрината да ги връчите на нашия Григориос, като много ме задължавате.

Оставам
Вашият смирен слуга
Х. Мустаков

29 октомври 1857 г.
Букурещ

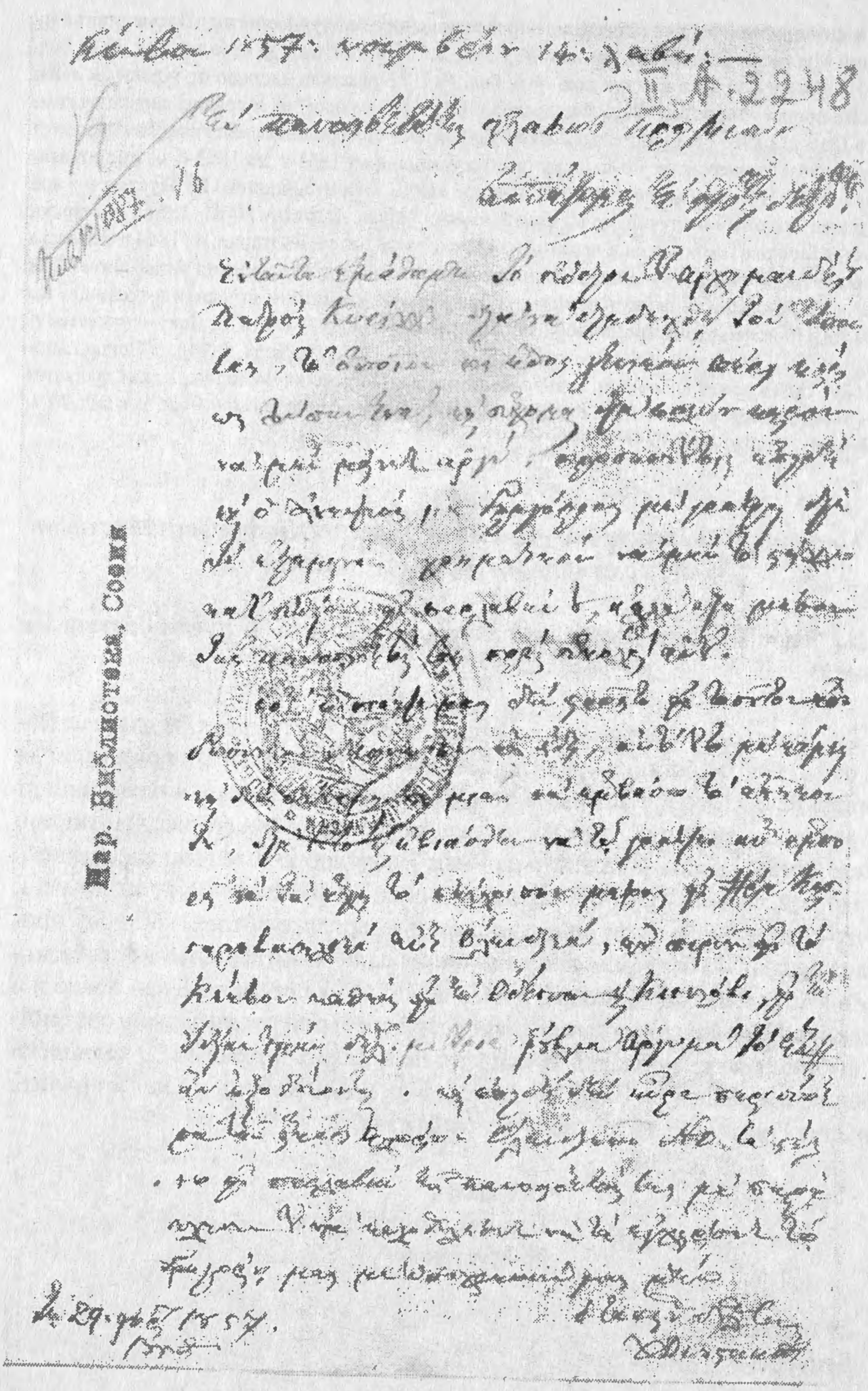

II A. 2248
Нар. Библиотека, София
1857
1857

[В горния край с друг почерк на гр. ез.:] Киев, 1857 ноември 14, получаване.

НБКМ – БИА, ф. 53, ПА2248. Автограф.

[1] Местоположението на адресата е установено според съдържанието. [2] Настоятел на Синайския метох в Киев след архимандрит Хрисант. [3] Настоятел на Синайския метох (Киевско-гръцки Екатеринински манастир) в Киев, създаден през 1748 г. Архимандритът се определял от манастира „Св. вмч. Екатерина" в Синай. [4] Мустаков – за него вж. тук док. № 1, бел. № 5.

№ 9
1858 юни 20, [Букурещ][1] – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до архимандрит Хрисант [в Киев][2]

На Ваше Преподобие се покланям, целувайки десницата Ви!

Получих писмото Ви от 20 май, видях и историческото Ви описание за племенника[3]. Съжалих много, защото от миналата година не ми съобщавахте онова, което сега ми докладвате, но тъй като това, което се е случило, не се връща, здраве да е, когато не се предвиди това, което можеше да се поправи. Аз с миналата поща му писах, като му изпратих и пари там, добавих да не бърза с отпътуването си, а да остане в Киев до средата на юли, за да няма преди всичко прекомерна жега и да направи някои бани в реката, както има навик. Може би ще поискат и зетьовете ни[4] да им купи нещо, за което ще го уведомят. Идущата седмица спирам за нататък преписката и очаквам от него известие за отпътуването му и местата, през които иска да премине, за мое спокойствие и това на родителите му[5]. За новите студенти, които се очакват от различни места на Турция, бих искал и аз да изпращам, когато обаче ми кажете, че се е подобрила храната им и им се дават [пари] за харчлък.

Възнамерявам да изпратя до архиерея, викарий Антониос[6], описание от списанието[7], което се издава на български език в Константинопол от Димитриос Мутев[8], в което [описание] се съобщават периодично [сведения] от авторите от Византийската империя за царете на българите и за техния клир, който бил патриаршески, за което имахме разговор тогава с речения ректор и ми отговори, че те не знаят да е имала България патриарси и ще го помоля да ги постави в архива на Академията и тези, които излязат след това, ще имам грижата да ги изпращам по реда им. Нещата в Турция сериозно се раздвижиха, сега цяла Европа получи информация за потисничеството, което турският фанатизъм упражнява на народите под тяхна власт [и които] или [трябва] да бъдат изтребени, или Силите да вкарат в действие Хат-и-Хумаюна[9] по такъв начин, така че занапред даже да искат да малтретират народите,

Мар. Библиотека

да не могат; засега не са се убедили Англия и Австрия, до август месец може би ще се произнесат.

Поздравявам Ви искрено и оставам

Вашият искрен приятел
Х. Мустаков

20 юни 1858 г.

Поздравете от моя страна и Григориос, от когото очаквам отговор на писмата ми и за последните [парични] записи, които му направих.

[В полето на л. 1а:] Книгите трябва да вземе със себе си.

НБКМ – БИА, ф. 53, IIA2249. Автограф.

[1,2] Местонахождението на автора и адресата е установено според съдържанието. [3] Григорий Н. Мустаков – вж. тук док. № 1, бел. № 5; № 7, бел. № 2; № 8, бел. № 3. [4] Вер. съпрузите на дъщерите на Никола Мустаков – Харито и Ефросина – вж. тук док. № 13. [5] Никола Мустаков и съпругата му. [6] Антоний (Амфитеатров) (1815–1879), ректор на Киевската духовна академия от 10 януари 1851 г. до 1858 г., по-късно епископ Казански. [7] Български книжици. Повременно списание на Българската книжнина. Урежда ся от Димитра С. Мутьева. Цариград – Галата, у книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Миркова. 1858–1862. След Д. Мутев редактори са последователно и Ив. Богоров, Г. Кръстевич, Т. Бурмов, Ив. Найденов и С. Филаретов. [8] Димитър Стефанов Мутев (1818–1864), родом от Калофер, първият българин завършил Физико-математическия отдел на Решильовския лицей в Одеса, след това учи известно време естествени науки във Философския факултет в Бон, откъдето се прехвърля в Берлин и през 1842 г. се дипломира с докторска дисертация по физика, основател и пръв редактор на сп. „Български книжици" (1858), от 1859 г. живее в Болград, където е директор на гимназията. [9] Реформен акт, обявен на 18 февруари 1856 г. от султан Абдул Меджид I, който има за цел разширяване на равните възможности между мюсюлмани и немюсюлмани при заемане на държавни длъжности, в съдилищата, при прием в гражданските и военни учебни заведения и др.

№ 10
1858 август 26, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински в Браила

Превъзходнейши Г-н Селимински!

Тъй като бях помолил почитаемия комитет[1] да ми съобщи за издаването на заповедта за назначението[2] и на 22 този месец тя беше подписана, днес Ви я изпращам да си я получите с бележка да отидете на поста си с парахода.

ДВВА-ВИА
Нар. Библиотека, София
34

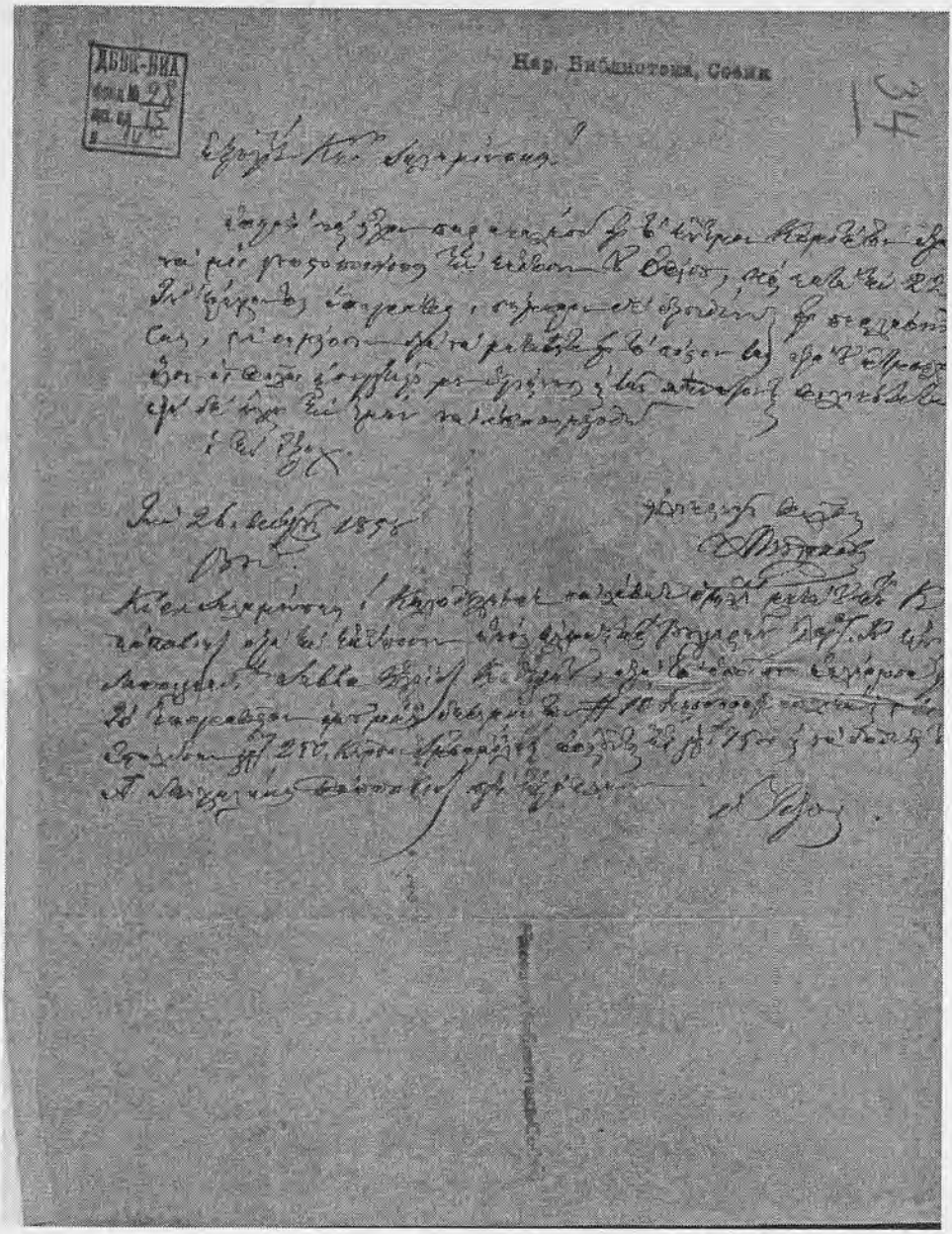

Всички приятели и мои роднини са здрави и Ви поздравяват най-приятелски.

Аз имам честта да се подпиша като

най-искрен приятел на
Ваше Превъзходителство
Х. Мустаков

26 август 1858 г.
Букурещ

Господин Селимински! Имайте добрината да поговорите с г-н К. Попович[3] за издаването на един български буквар[4] за сметка на учителя Савас Илич[5] в Болград, за който платих на печатницата заедно с лихвата[6] около10 императорски флорина и току-що бяха изпратени 250 гроша по браилския курс, от които остават да се дадат на г. Михалакис Попович[7] за изплащане 75.

Същият

[На л. 14б с друг почерк:] На г-н доктора Иван Селимински в Браила.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 15, л. 14. Автограф. Вос. печ.

[1] Санитарният комитет във Влашкото княжество, който назначава окръжните лекари. [2] Заповедта за назначаването на Ив. Селимински за окръжен лекар в окръг Яломица с главен град Кълъраш. По-подробно вж. у: *Кристанов, Ц., И. Пенаков, С. Маслев.* Цит. съч., 237–239. [3] Константин Попович (1821–1876), виден член на българската емигрантска колония в Браила, завършил образование в Одеса, настоятел на в. „Българска пчела", основател на БКД. [4] Вер. Българский буквар. Наряден на нов и най-лек начин от С. Радулова. Одеса, 1859. [5] Сава Илиев Радулов (1817–1887), роден в Панагюрище, получил образование в Смирна и Одеса, учител и пръв директор на Болградското училище. [6] Разчетено със съмнение, може да става дума и за комисионната по прехвърлянето на парите. [7] За него вж. тук док. № 2, бел. № 12. За участието му в набирането на спомоществователи и отпечатването на различни издания през този период и след това вж.: Обявления за български възрожденски издания. Съставители *Н. Данова, Л. Драголова, М. Лачев, Р. Радкова.* С., 1999, № 14, с. 64; № 15, с. 65; № 25, с. 97–98; № 58, с. 151; № 60, с. 155; № 62, с. 158.

№ 11
1858 декември 16, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински [в Кълъраш][1]

Превъзходнейши!

Брат ми[2], тъй като е болен, изпрати зет си г-н Каракасидис[3] в съда на Яломица, за да поиска търг за секвестираните свине на Станика Драгомирескос, което съдът приложи, като определи датата 20 декември, считайки, че до това време ще се определи и денят, на който се призовават и собствениците за деня на избора на депутат, така че същият да присъства и на двете. Понеже виждаме обаче, от една страна, че администрацията не определя [списъците на] собствениците от всеки кадилък, които имат право на глас според постановлението на конференцията[4] и току-що се публикуваха [тези от] четири кадилъка – Илфов, Браила, Влашка и Яломица и според мен, докато се даде мнение по всички, този месец ще се стопи, докато се публикуват [списъците на] всички кадилъци. От друга страна, преди една седмица беше дошъл тук нашият арендатор г-н Ставрис[5], който ни обеща, че се нагърбва да представлява брат ми на търга, след като се върне от Русчук. Тъй като Високата Порта призова изпратените от нея длъжностни лица, като приключиха сметките си по събирането на данъците, в района и понеже тези лица са задължени на различни лица тук, наложи се да отиде с тях в Русчук, за да вземе дължимата от тях сума и да я прехвърли тук за изплащане на кредиторите, и понеже тази работа може да не му остави време да се върне до 20 дни и така да се яви в съда, поради това Ви молим в случай на негово отсъствие да имате добрината, Ваше Превъзходителство, да поемете тази тегоба, защото, ако никой не се появи от страна на брат ми, ще отложат продажбата и Бог знае за кой ден ще се определи; възможно е това да стане, след като мине времето на продажбата на свинете. Поради това прилагаме пълномощно да ни представлявате, писмо до г-н Манолакис Гимескос и съдебна призовка за определения ден. И защото съдът допуска понякога, когато се постави началото на търга, секвестраторът да сложи цена, от която да започне наддаването, одобряваме следователно за онези, които са на една година и повече, да поставите цена по 25 гроша за всяка, за по-младите ще се посъветвате с някого и ще поставите една логична цена. Трябва да знаете, че длъжникът имаше повече от 210 свине и защото беше получил от уволнения наш надзирател 35 свине, не сме сигурни дали са ги отделили по времето на секвестрирането, защото и депутатите от нашето село знаят, че имахме при него свине и че след като той бе изхвърлен от нашия имот, той ги остави с договор да пасат в блатото, където бяха и нашите, това на знанието и на настоящия арендатор. Писмото до съдията г-н Гимескос можете един-два дни предварително да му го въ-

24

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. од. 4
№ 68

Ἐξοχότατε

Ὁ ἀδελφός μου ἐμπιστεύεται [illegible]

[illegible]

Нотова, София

[illegible]

ДБВК-БИА
фонд № 28
опис № 11
п 69

Народна библиотека-Софія

чите вкъщи, прилагам и копие от това, за да видите какво му пише нашият племенник г-н Такис Поп[6], който е началник на секция в Министерството на правосъдието. И тъй отново Ви умолявам да поемете тази тегоба, докато успее да пристигне и г-н Ставрос, който ще довърши останалото и остава да се споразумеете с него. Парите да се поставят в съда засега. Настоящето ми Ви се изпраща с куриер, защото приключих и четири броя от вестник Nord[7], говорих с г-н Михалакис Николескос[8] от Комитета да има добрината и той веднъж седмично да Ви ги изпраща от новата година. И Ваше Превъзходителство оттам с нашия куриер да ги върнете и към края на месеца, когато направите докладите си, можете [и тези] да ги приложите до речения.

[Оттук нататък автограф на Хр. Мустаков:] Всички домашни Ви поздравяват, като са в добро здраве, както и приятелите Ви питат как сте. Господин Маринчос[9] ми каза, че смята да дойде да Ви види, иска да се раздели със съдружниците си. Оставам с крайна преданост

на Ваше Превъзходителство
искрен Ваш приятел
Х. Мустаков

1858 декември 16
Букурещ

[С трети почерк в полето на л. 68а:] Относно търга на свинете, които се секвестираха от г-н Н. Мустаков[10] в село Манукон.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.4, л. 68–69. Оригинал.

[1] Местопребиваването на адресата е определено според съдържанието. [2] Никола х. Иванов Мустаков – вж. тук док. № 1, бел. № 2. [3] Съпруг на дъщеря му Харито – вж. тук док. № 13. [4] Парижката конвенция от 7 (19) август 1858 г., която отваря пътя за обединението на Дунавските княжества – Влашко и Молдова. Предвидената в нея изборна система въвежда висок имуществен ценз – от 5 милиона жители едва 4000 получават право да гласуват. [5] Ставри Евстатиу, арендатор на мошията Манук по това време. – НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 125. [6] По коя родствена линия се явява племенник на Хр. Мустаков на този етап не може да се установи. [7] „Le Nord", руски вестник, издаван на френски език в Брюксел, полуофициален орган на руската дипломация. [8] Неуточнено лице. [9] Маринчо Бенли (1808–1875), родом от Шумен, установен в Букурещ, активен участник в различни политически и благотворителни проекти от страна на „старите" в румънската столица. През 1855 г. по време на отсъствието си от Влашко Ив. Селимински го упълномощава да го представлява във всичките му дела в княжеството – вж. НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.2, л. 12–13. [10] Вж. тук бел. № 2.

№ 12
1858 декември 22 – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински в Кълъраш

1858 декември 22
Превъзходнейши!

На 16 на настоящия месец[1] Ви писах по пощата, тъй като куриерът беше болен и изпращането стана чрез непознат за мен, в него Ви молех да станете пълномощник на брат ми на търга на прасетата. Въпреки че нашият арендатор[2] се надяваше, че, като отиде в Русчук, ще намери пари готови да ги събере и да се върне веднага, пашата му каза, че от столицата са му писали да му се внесат парите от Бабадаг. Тогава помолил пашата да му даде полица до тукашни търговци да му ги броят. Това нещо стана причина и неговото закъсняване ни принуди да се отнесем до Ваше Превъзходителство и не се съмнявам, че ще бъдем чути. Тук се намираме в борбата около уреждането на изборите на депутатите[3], затова и списъците закъсняха. Сърбия обаче гигантски тръгна по пътя на изборите на депутатите[4], защото вътре в 12 дни избраха депутатите, свалиха Кара Георгиос[5] и интронизираха княз Милош[6], като направиха дневник, в който избраха трима каймаками[7] да управляват до идването на споменатия и същевременно – от една страна, да съобщят на Високата Порта за волята на народа, и от друга, да съберат депутация с молба да бъде прието прошението на народа. Това направи голямо впечатление на хората тук. Като видя упоритостта на народа си, Кара Георгиос се оттегли в една крепост и след това научихме, че е минал в Австрия.

[С почерка на Хр. Мустаков:] Поръчах, ако не срещне куриера, нека даде вестниците[8] на пощата. Очите ми са слаби и много ме затрудняват.

Покланям Ви се и оставам
искреният Ваш приятел
Х. Мустаков

[На с. 71б на рум. ез.:] С пакет № 1 на Доктор Йоан Селимински, доктор в окръг Яломица в град Кълъраш.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.4, л. 70–71. Оригинал.

[1] Вж. тук док. № 11. [2] Ставрис Евстатиу. [3] За избор на депутати, които да изберат нов княз съгласно Парижката конвенция от 7 (19) август 1858 г. [4] Светоандрейската скупщина (30 ноември 1858 – 31 януари 1859). [5] Александър I Караджорджевич (1806–1885), сръбски княз

30

Ἰουν 20. Χρ. 1858

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. ед. 4
л. 70

Ἐξεχέλαλε

[illegible]

(1842–1858). [6] Милош I Обренович (1780–1860), сръбски княз (1815–1839; 1858–1860), основател на династията на Обреновичите. [7] Става дума за избраното от Скупщината временно наместничество от И. Гарашанин, министър на вътрешните работи, Ст. Михайлович, подпредседател на Скупщината, и председателя на Касационния съд Е. Угрешич. – Вж. *Јовановић, С.* Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858). Београд, 1933, с. 453. [8] Вер. в. „Le Nord" – вж. тук док. № 11.

№ 13
1859 януари 3, [Букурещ][1] – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински [в Кълъраш][2]

Превъзходнейши!

Получих чрез г. Христос Георгиев[3] поздравителната Ви картичка за Новата година. Пожелавам Ви в отговор от сърце всичко, към което се стремите и желаете. Добавям със скръб, че съдбата ни отне любимия ни брат Николаос[4] на 27 декември следобед след пет дни боледуване, оставяйки домашните в дълбока скръб. Моля се на Всевишния да го изпрати в обятията на Авраам и Исаак, а останалите живи Господ да утеши и запази в най-добро здраве.

В голямо затруднение бяхме, защото първо паднахме болни както аз, така и кокона Анастасия[5], а от друга страна, и двете му дъщери бяха бременни, Евросиния се освободи четири дни преди смъртта му, Харито по време на боледуването му в отсъствието на Каракасидис[6]. Това ни донесе вълнения, като се мъчехме да не се разраства скръбта ни, хранейки надежди в Бога.

Г-н Селимински, прокурорът на трибунала беше тук и казал на един наш приятел, че жената на Станика Драгомирескос[7] подала прошение, търсейки зестрата си, на което приятелят отговорил, че не може да се попречи на продажбата – първо, защото парите се внасят в съда и че след като се отсъди и се вземе решение, тогава се вземат парите, а не животни, които са тленни. И така, моля Ви да ми напишете как върви въпросът, защото отсрочката носи щети и на двете страни, като времето, за да се продадат тези животни, преминава. Княз Милош[8] се избра от сърбите, като свалиха Кара Георгиос[9], и депутатите дойдоха отвъд, за да го вземат със себе си. Той чака позволение от Константинопол, въпреки че всичко това е много тежко за Портата, както и за Австрия.

Покланям Ви се и оставам

Ваш искрен приятел
Х. Мустаков

1859 януари 3

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. ед. 4
л. 72

32

Ἐξοχότατε!

Нар. Библиотека, София

Διὰ τὸν Κυρίου Χρήστου Γεωργίεβ τὸ τῆς βίβλιας μωιχέτον σας συγχαιρετικὸν διὰ τὸ νέον ἔτος ἔχαβον, σας ἀντασπάζομαι ἐν καρδίας ὅδα ἐφήεσθε καὶ ἐπιποθεῖτε, σας προσθέτω μὲ χύων μου ὅτι ἡ εἰμαρμένη μας ἀφαίρεσε κατὰ τὰς 27 τοῦ Δεκεμβρίου μετὰ μεσημβρίαν τὸν ἀγαπητόν μας Νικόλαον ἐντὸς πέντε ἡμερῶν ἀσθένειαν τοῦ ἀφήνοντας τοὺς οἰκείους τοῦ βαθύν χύων, δεόμενος τὸν πανύψιστον τοῦ νὰ τὸν ἀναπαύσῃ ἐν κόλποις Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ τοὺς μένοντας δὲ νὰ παραγορήσῃ καὶ διαφυλάξῃ ἐν ἀκροτάτῃ ὑγείᾳ.

Μεγάλην ἀμηχανίαν ἔχομεν, διότι πρώτου νὰ ἀσθενήσῃ πτὸν ἀσθένειας ὅσον ἐγὼ τόσον καὶ ἡ κυκόνα Ἀναστασία, ἐν τοῦ ἑτέρου πτὸν ἑτοιμόγενες καὶ ἡ δύω κόραις τοῦ, ἡ μὲν Ἐφροσύνη ἐλαφρύθει πρὸ τεσσάρων ἡμερῶν τῆς ἀσθένειας τοῦ ἡ δὲ χαρίτο ἐντὸς τῆς ἀσθένειας τοῦ χύοντας τοῦ Καρακασίδη, αὐτὰ ταῦτα

ΔΗΜΟΣ-ΒΙΒΛ
ΑΘΗΝΩΝ
ΔΕΛΤΟΝ

καθ' ἡμᾶς ἕνεκα βάχους, προσαδόντας καὶ μετ' ἐπιλαρδῆ
ἢ μετὰ ἐγκαρδίου τὸν ἐγκάδας καὶ τὸν Θεόν.
Ἡμῖν εἰς μνήμονεύει ὁ προμνήστωρ τὸν βριβιναχὴ
πλοῦν τοῦ καὶ μὲ βάχος μὲ τὸν ὅλε τὸ γρεμὶ τὸ βαρι-
νοῦ. Δραγομηρέανο ἔδωκεν ἀγωγὴν μετὰ τὸν
φρούριον αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπεστείλη ὁ βάχος ὅλε τὸ
δὲν ἠμπορῶ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν σύχνον ἀπὸ τὸ
τὰ χρήματα καταδέλτας καὶ τὸ δραγήριον καὶ ἀρι-
νρίδη καὶ χάβη φρόνιμον τόσε χαλεπὰν χρήματα
καὶ ἔχει μόνον τὰ ὁποῖα ἔνας βδομαδᾶς σὰς παρακα-
λῶ ἐπιτόν νὰ μὲ γράψετε, ποῦ δαπέχει ἡ νοῦδε-
ος τόσε ἡ ἀναβαὶν βάρος μηνιαῖον καὶ καὶ τὰ
δίνω μέρος μὲ τὸ νὰ παρέχετας ἡ παρέα τοῦ
καὶ ἂν ἀγοράσετας τοιαῦτα μόνον. Ὁ Πρόξενος
Μέγος ἐκαχείδη παρὰ τὸν δέρβιν καταβά-
μενος τὸν Καραγεώργον καὶ ἐκεῖ Θεοῦ τὸν
ἐκεῖ δίνα τὸν παρεμένον, παρμένει ἀπὸ Κων-
σταντινούπολιν ἄδεια, μὲ ἄλλον ὅλα τὰ πραγματεύ τὸν
πλοῖα καὶ τὸν λιμένας. Τὸν ἀφήνω ἐγὼ τὸ
ὁ ἀφιερωμένος σὰς φίλος

1859 Ἰανουάριος 3.

Δ. Μπρακέζ

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 72. Оригинал.

[1, 2] Местонахожденията на автора и адреса са определени според съдържанието. [3] Търговецът Христо Георгиев – вж. тук док. № 4, бел. №3. [4] Мустаков – вж. тук док. № 1, бел. № 2. [5] Вдовица на Никифор Мустаков – вж. тук док. № 1, бел. № 7. [6] Съпруг на Харито – вж. тук док. № 11, бел. № 3. [7] За съдебния спор във връзка със Станика Драгомиреско – вж. тук № 11, 12 и др. [8] Вж. тук № 12, бел. № 6. [9] Вж. тук № 12, бел. № 5.

№ 14
1859 февруари 3, Букурещ. – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински в Кълъраш

Превъзходнейши господин Селимински!

Настоящето ми започва с молба да ме информирате за отлагането на търга[1], тъй като във Вашето писмо от 3 януари ми споменавате, че се е отложил за 14 февруари, докато прокурорът[2], като пише до наш приятел[3], споменава, че явяването е отложено за 24 февруари. И така умолявате се колкото е възможно по-бързо да имаме за това нещо друга информация, с което ще ме задължите. И не успях да се срещна със споменатия приятел и може би щях да получа преди няколко дни споменатото писмо, ако по силата на обстоятелствата не се бях разболял и останал повече от две седмици вкъщи.

Благодарейки за тези неща,

На Ваше Превъзходителство
искрен приятел
Хр. Мустаков

Преди две седмици и повече се случи нещастие на г-н Йоанис Стаму[4], който загуби брат си[5] и съпругата си[6] в една нощ, първият около 2 часа в полунощ изкрещял и извикал за помощ. Брат му, който бил последван от жена му, починал, като драмата стана още по-голяма, като и тя паднала мъртва на същото място.

[На л. 79 б адрес на румънски:] На д-ра Йоанис Селимински,
доктор в окръг Яломица
в Кълъраш

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 74. Автограф. Вос. печ.

[1] На секвестираните от Станика Драгомиреско свине – вж. тук док. № 11, 12. [2] В съда в окръг Яломица. [3] Неустановено лице. [4] Йоанис Стаму (1804 – ок. 1868), собственик на голяма търговска къща в Букурещ. [5] Василаке Стаму. [6] Ефросини Стаму.

ДБВС-БИА
фонд № 28
опис. 1
л. 44
Библиотека. Собрание

27

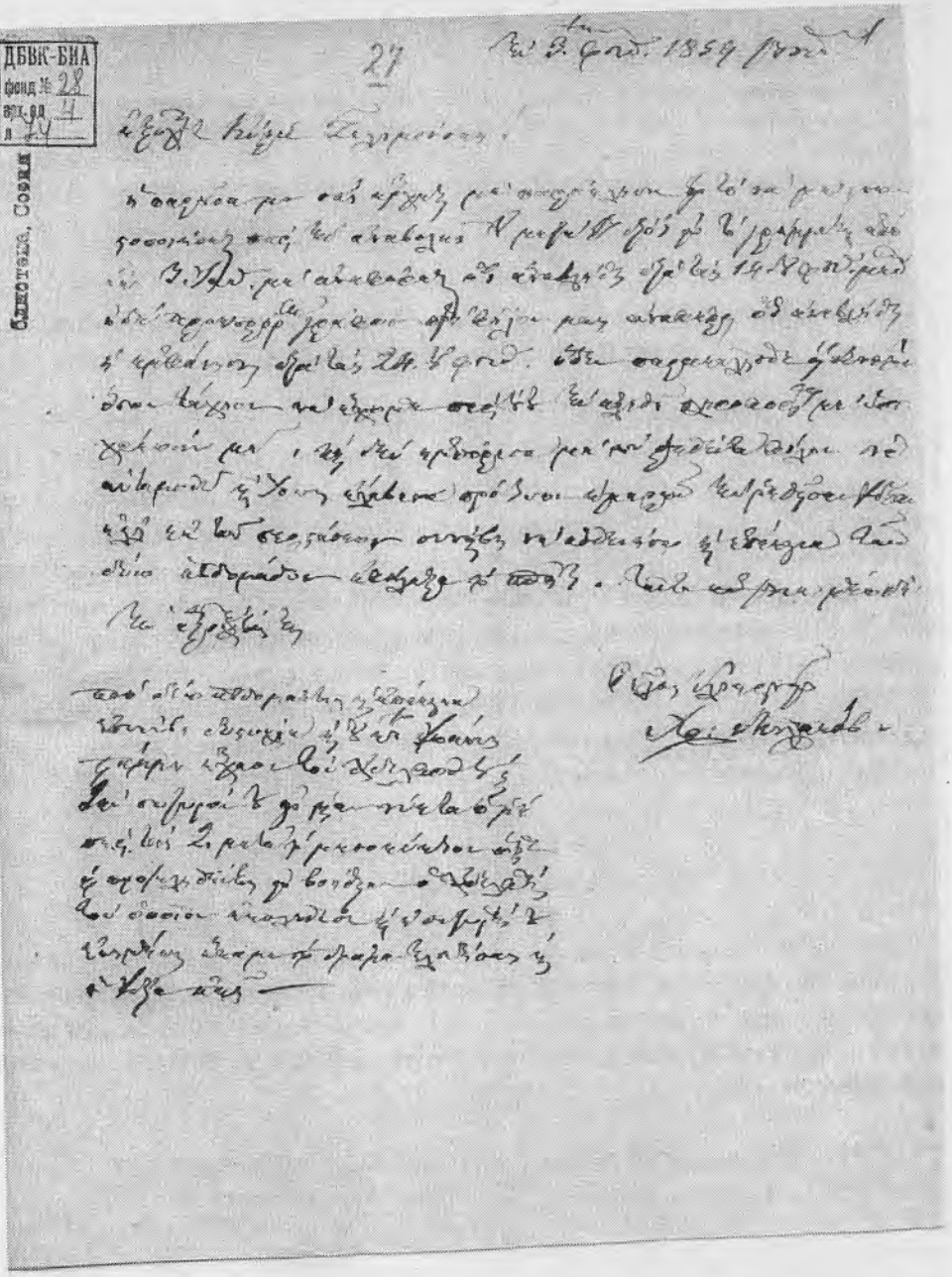

№ 15
1859 февруари 10, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински [в Кълъраш][1]

Превъзходнейши!

Днес получих отговора Ви от 9 февруари и понеже ми потвърждавате, че определеният ден на явяването[2] е 14., а не 24 февруари, успях да направя необходимите писмени документи за съда, които и адресирах за получаване от прокурора, за да ги представи.

1. Заверено копие от 2 спесиа на съда в Илфов за навършена възраст от нашия Григориос[3] според законите.

2. Известие от нашия Григориос до съда, за да Ви упълномощи като представител на покойния му баща[4].

3. Писмо от г. Такис Поп[5] до г. Орбескос, прокурор в този съд, за да се разгледа молбата на Григориос.

И за да не ни скроят някакъв номер, моля Ви да поемете отговорността, за да се представите на 14., въпреки многото задължения, които имате, и ако видите, че е за 24 февруари, тогава изпращам г. Каракасидис[6]. На търга можете да добавите S [на цената] добавка още за всяко едно [животно], в случай че видите, че има мющерии, за да не се дадат напусто и Бог да ни е на помощ! И да имам превъзходния Ви отговор за задължението ми.

Дадох на г. Христос[7] бележката Ви в потвърждение на получаването на часовника Ви. Новият владетел[8] вчера представи функционерите в нашия град и им говори както подобава. Той не прие да чете малки речи, а ги остави настрана и при случай ще ги прочете.

[Продължава на български:] От туй са виде чи босите [?] са ги стигни дани митят народат.

Г. Венли[9] ниможах даго видя, миса обеща и г. Христо акого виде да му хортува за пощата дано одобрим малко нещо да са плаща за газетите[10], защо инак ни дава рака ипорядочно ниса испращат.

В прочем остаю ваш

[продължава на гръцки:]
Верен приятел
Хр. Мустаков

10 февруари 1859
Букурещ

Домашните са в добро здраве и Ви поздравяват.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 76. Автограф.

ДБВК-БИА
фонд №
арх. ед. 4
л 26

28

Нар Библиотека

[illegible]

[1] Местоположението на адресата е определено според съдържанието. [2] На търга за секвестираните свине на Станика Драгомиреско – вж. тук док. № 11, 12, 14. [3] Григорий Николов Мустаков – за него вж. тук док. № 1, бел. № 5. Както се разбира от друг документ, съхраняван в архива на Ив. Селимински, по това време той не би навършил пълнолетие според румънските закони, поради което чичо му Христофор Мустаков и майка му Елена Мустакова „му дали с акт признаване на пълновъзрастност" (НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.11, л. 47). Вероятно тук става дума точно за този документ. [4] Никола Мустаков – вж. тук док. № 1, бел. 2. [5] За него вж. тук док. № 11, бел. № 6. [6] Зет на Никола Мустаков – вж. тук док. № 11, бел. № 3. [7] Вер. търговецът Христо Георгиев – вж. тук док. № 4, бел. № 3. [8] Александру Йон Куза (1820–1873), пръв княз на Обединените княжества Влашко и Молдова (1859–1866). [9] Маринчо Бенли – вж. тук док. № 11, бел. № 8. Тъй като той заемал поста пощенски ревизор по трасето Браила – Бъзъу – Фокшани (НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 2, л. 12–13), вероятно можел да помогне да се издейства заплащането на минимална такса за вестниците. [10] Вер. в. „Le Nord" – вж. тук док. № 11, бел. № 6.

№ 16
1859 февруари 13, Букурещ. – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински в Кълъраш

13 февруари 1859
Букурещ

Превъзходнейши!

На 10. на текущия месец Ви направих отговор от името на домашните[1] на Вашето писмо от 7 за продажбата на прасетата, сега идвам с настоящото си да Ви помоля да поемете тегобата да отидете в почитаемото управление[2] за паспорта, който е издаден под № 87 от 20 юни 1858 г. на Станика Драгомирескос под нечия гаранция, за да отиде извън границите в Молдовска Бесарабия, и мошеникът, като подаде апелация в търговския съд, добави, че неговите интереси го принуждават да отиде в Молдовска Бесарабия – Рака (вместо Рени) и поканата да стане след изтичането най-малко на 4 месеца и оттогава не може съдът да го залови. Прокурорът от съдилището на Яломица имаше добрината да ни пише датата и номера, обаче не и името на гаранта, съдилището иска информация и за името на гаранта (така че да напише [съдилището] изрична заповед да го доведе гарантът в съда в определения ден на явяването). Затова сме принудени да Ви натоварим да имате добрината да запишете името на гаранта и мястото, до което [Станика] поискал разрешение да пътува и да ни го съобщите по пощата. Аз от дни стоя вкъщи поради простуда и Бог да ми е на помощ, всички останали домашни и Ваши приятели са в добро здраве и Ви поздравяват най-приятелски. Бъдете здрав

На Ваше Превъзходителство
най-искрен приятел
Хр. Мустаков

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. ед. 4
л. 48

31

[illegible] 13 февруарія 1859. [illegible]

Ἐξοχότατε!

[illegible]

Библиотека, Сосна

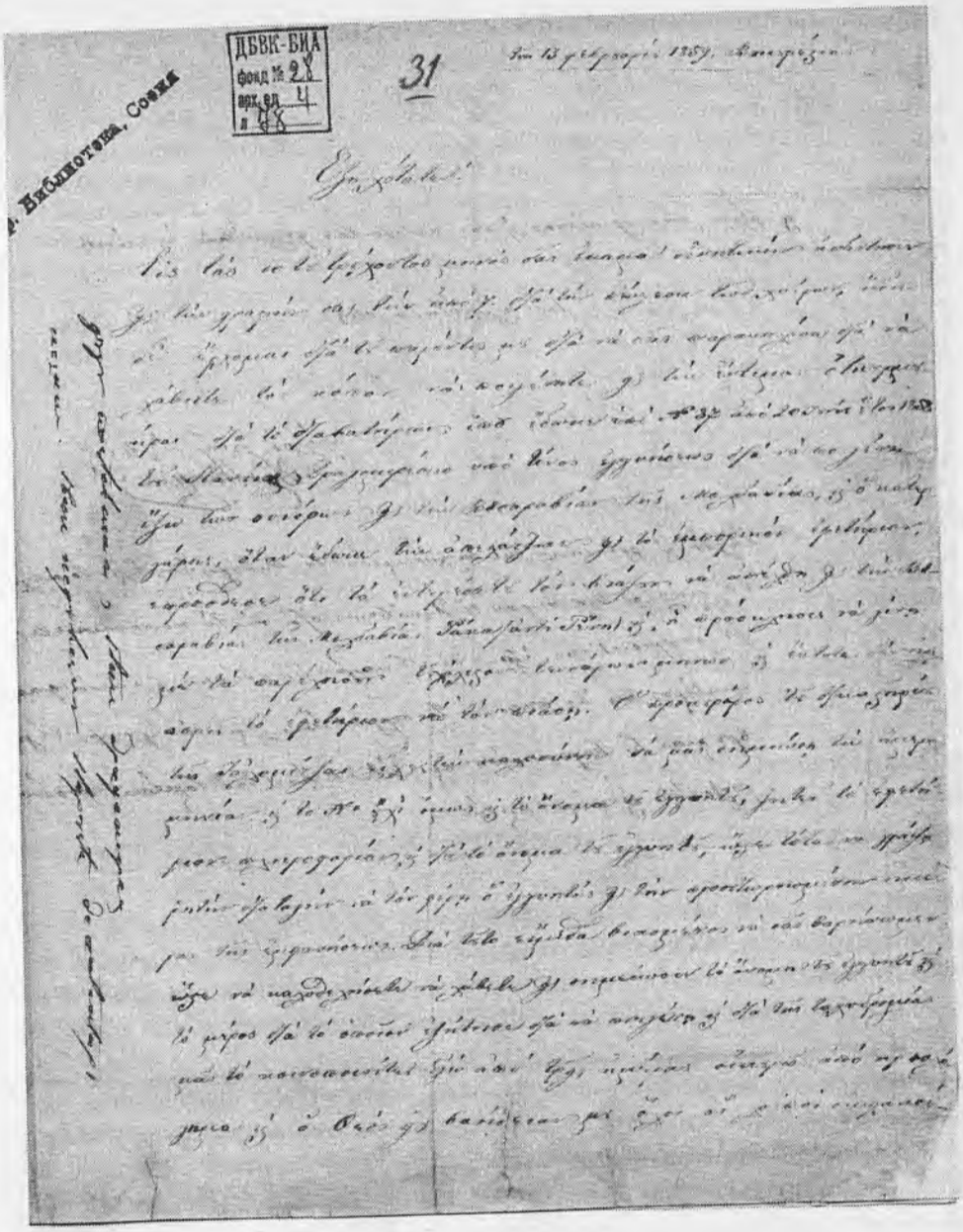

ARCHIVE INSTITUTIONAL

Тъй като мислим да продадем гората, която имаме в имота ни на брега на Дунав, съобщете го на познатите си с изключение на Николаос Ипатескос, и ако се появи някой, който желае, нека да отиде да го види и с пристигането на нашия зет г. Каракасидис говорете по-пространно, като определите и една цена.

[На л. 79 б адрес на румънски:] До Господин д-р Иван Селимински, доктор в окръг Яломица в Кълъраш.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.4, л. 78–79. Оригинал.

[1] Вж. тук док. № 15. [2] Οκουρμουήραν → ocărmui (рум.) = управлявам.

№ 17
1859 февруари 28, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р И. Селимински [в Кълъраш][1]

28 февруари 1859 г. Букурещ

Превъзходнейши!

Последното Ви от 17 февруари с радост получих и понеже не бях получил от консулството патента поради официалния характер на миналата седмица, а също и защото самият аз поради болестта ми не излизам извън къщи, днес Ви съобщавам, че идущата седмица с благополучното пристигане там на нашия зет г. Каракасидис ще го имате. Благодаря Ви за всичко, което ми съобщавате. Надявам се, че назначените нови съдии ще пристигнат в началото на март, за да поемат длъжността си. Новият владетел[2] постави във всички Департаменти и Дивани управители според старите наредби и да работят под управлението на администрацията, докато се постановят новите. Също и администрацията [трябва] да съблюдава същите правила между собственици и работници и след като заповяда тези неща, той се оттегли, като каза, че след 20 дни се надява да се върне. От европейските вестници нещата не изглеждат в ред, полиците на търговците също така, конференцията[3] от седмица на седмица отлага свикването си, от това изглежда, че Силите все още не са постигнали съгласие. Появи се приказка, че Австрия и Италия са се сблъскали, обаче сблъсъкът не се е разраснал. Възможно е известието за това да излезе лъжа, както и онова, което писаха от Крайова, че в Дебрецен имало бунт от страна на унгарците; властта, като имала полска войска близо до този град, действала бързо и успяла да подпали града и някои от бунтовниците да улови, а други да убие. В Турция се забелязва подготовка на Балканите, [сул-

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. ед. 4
л 80

...иотека, Софии

28 φεβρουάριος 1859 Βουκορέστιον

33

Ἐξοχότατε!

Τὴν τεχαταίαν σας τὸν ἀπὸ 17 φεβρουάριος περιχαρῶς ἔχασον καὶ ἐπιθυμοῦ δὲν εἶχον παραχάβει ἀπὸ τὸ Προξενεῖον τὴν πατέντα, διὰ τὸ ἐπίσημον τῆς παρεχθούσης ἐβδομάδας, καθότι ὁ ἴδιος ἐγὼ ἐν τῆς ἀσθενείας μου δὲν ἐξέρχομαι τῆς οἰκίας, σήμερον δὲ σας εἰδοποιῶ, ὅτι τὴν ἀρχομένην ἐβδομάδα μὲ τὸ ἐδοδίον ἐκεῖ τοῦ γαμβρούμου Κ. Καρακασίδη, δέχετε τὴν ἔχει. Σας ἐνχαρηστῶ διὰ τὰ ὅσα μὲ εἰδοποιήτε, ἐχαρίζω ὅτι καὶ οἱ νέοι Δορισμένοι ἀπαξαὶ δέχεσι προφδάσει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ μαρτίου, διὰ νὰ χάβουσι τὸ ~~[illegible]~~ τῶν. Ὁ νέος ἡγεμὼν ἐπίστησε ὅλα τὰ Δεπαρταμέντα καὶ Δβάνια μὲ ὑπουργὸς κατὰ τὰ παχαιὰ δεσπόματα καὶ νὰ ἐργά-

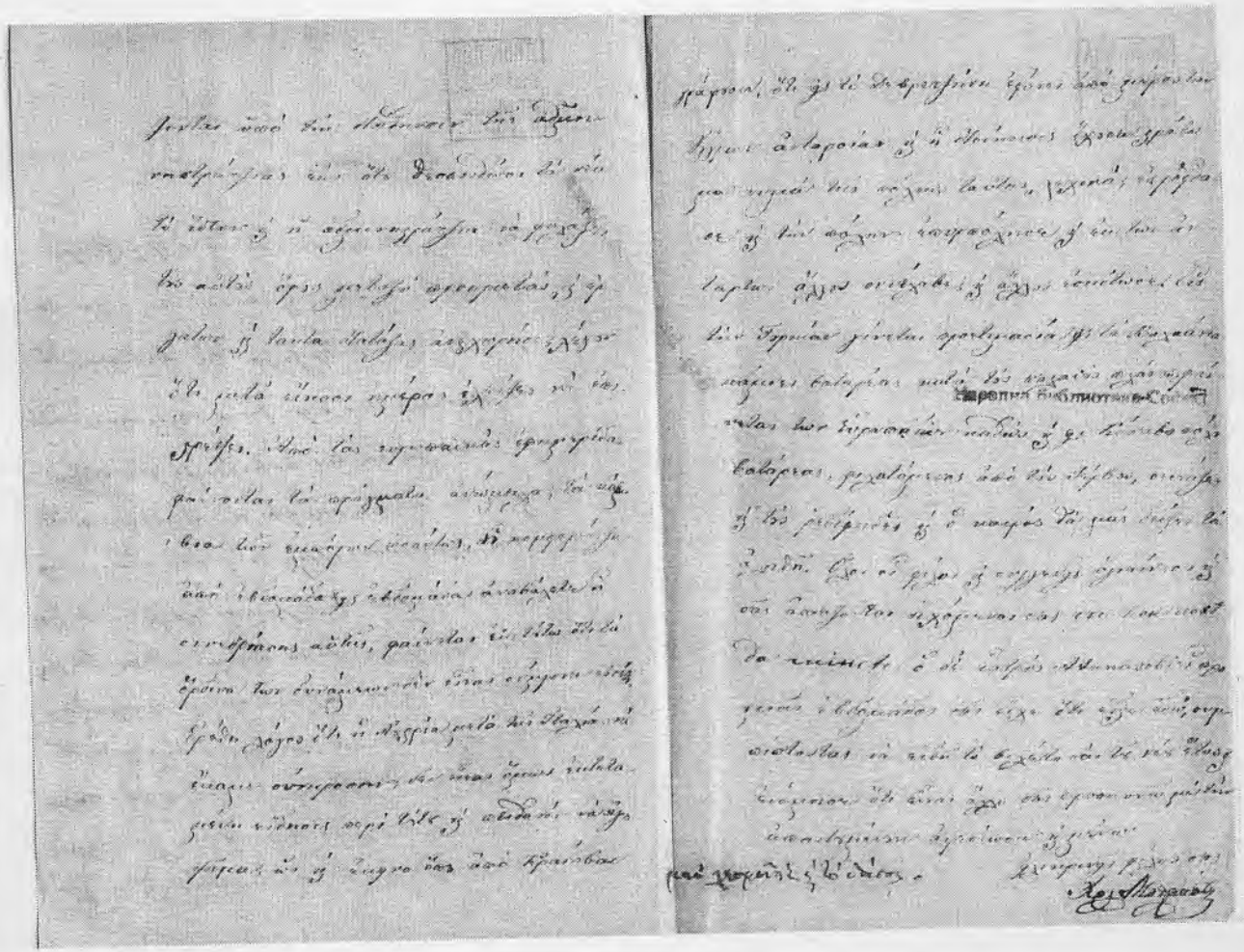

танът] подготвя батарея според старите планове, изглежда на европейците, и в Косово поле също създава военна част, опасявайки се от сърбите, събира и редифите и времето ще ни покаже дали това е истина. Всички приятели и роднини са в добро здраве и Ви поздравяват, като ви пожелават с лек пост да минете[4]. Лекарят Атанасович[5] преди една седмица смяташе, че сте тук, тъй като се беше заблудил, виждайки адреса на новогодишната Ви картичка. Покланям Ви се с необходимото уважение и оставам

искрен Ваш приятел
Хр. Мустаков

Не забравяйте и гората[6].

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 80–81. Оригинал.

[1] Местонахождението на адресата е определено по съдържанието. [2] Александру Куза – вж. тук док. № 15, бел. № 8. [3] Нова конференция на Великите сили, която да разгледа отново румънския въпрос. Такава се провела от 26 март/7 април до 25 август/6 септември 1859 г. в Париж. [4] „С лек пост да минете" – написано на бълг. ез. [5] Д-р Георги Атанасович (1821–1892), родом от Свищов, получава образование първо при Т. Каирис на о-в Андрос, а след това завършва медицина в Париж (1842–1848). От 1849 г. работи като токсиколог в Букурещ, по-късно става преподавател в Букурещкото медицинско училище и във Факултета по медицина и фармация, член на Висшата санитарна комисия (от 1858 г.) и на Висшия медицински съвет (1862–1878) в Румъния. [6] Вж. тук док. № 16.

№ 18
1859 май 2, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински в Кълъраш

Превъзходнейши господин И. Селимински!

Завчера побързах чрез естафета[1] да изпратя до съда изложението на лекаря, с което го уведомява за болестта на Григориос[2], поради която не ще може да се представи на явяването на 24 май и да помолите да се определи друг срок. В същия плик беше приложено и писмо от г-н Христос Георгиев[3] до Ваше Превъзходителство, което, надявам се, до днес да са Ви го връчили, затова защото г-н Каракасидис[4] се намира в Руши-де-Веде, изпратен заедно с един инженер от ефорията на Свети Спиридонос[5], за да се направи план на града с точни размери на мястото, колко оргии[6] има във владение всеки домовладелец, а за останалото да обсъди ефорията какво трябва да направи, тъй като новият арендатор иска обезщетение от манастира. Заради това преди няколко дни помолих и нашия племенник г-н Такис Поп[7] и той писа до

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. ед. 4
л. 82

4

[illegible]

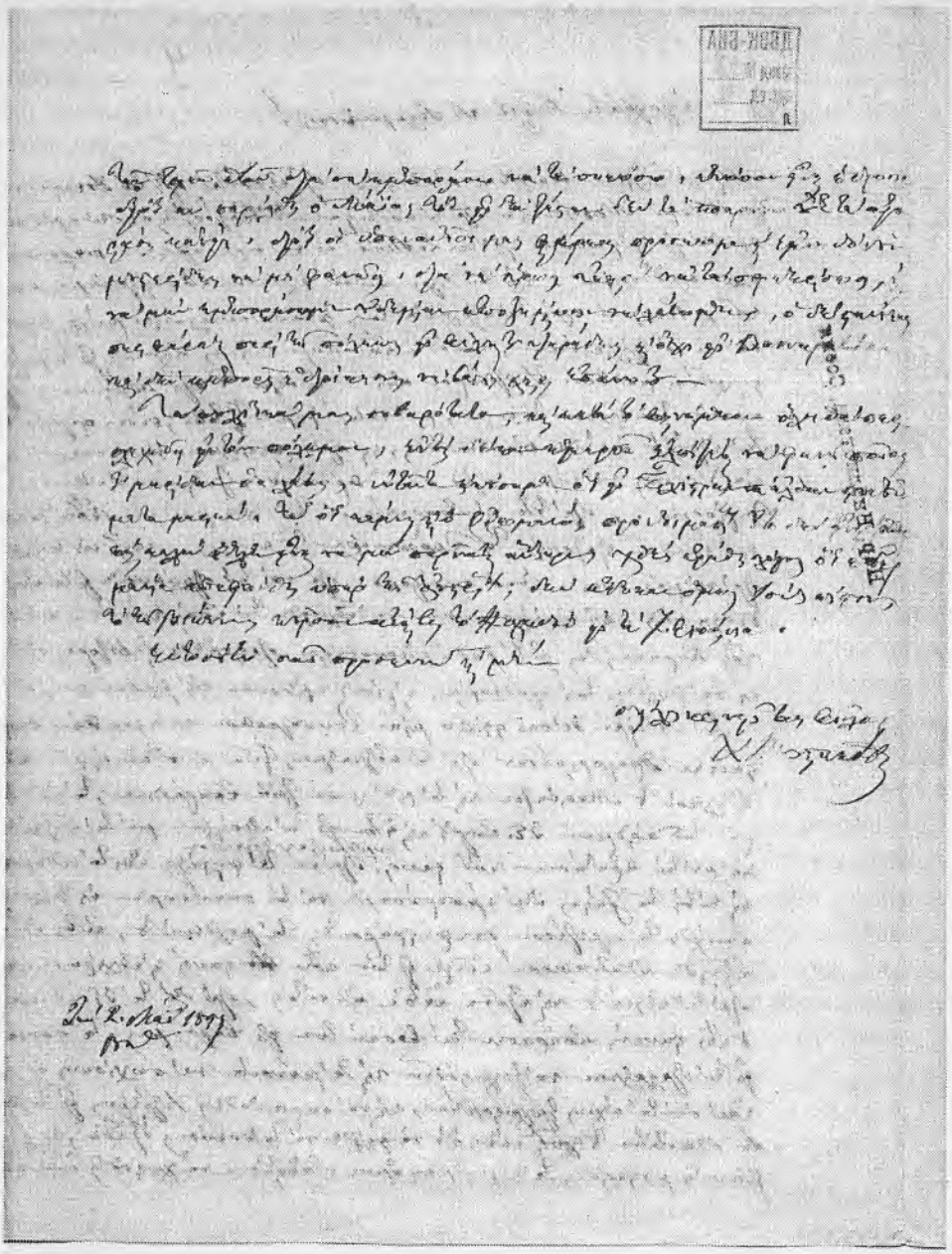

прокурора на този съд, негов приятел, за да ни препоръча един адвокат да го упълномощим да се занимава с тамошните наши въпроси. И надявам се утре да имаме отговора му, тъй като г-н Каракасидис, определен за ревизор в речения манастир, не може да спази сроковете и става пречка в наша вреда.

В понеделник Ви изпращам един списък, подписан от г-н Станика Драгомирескос[8], за нашите животни, които взе от брат си Маринчос[9]; останалите животни ги предаде, но свинете, на брой 35, тъй като бяха в блатото заедно с неговите и той беше сключил писмен договор с арендатора г-н Ставрис[10] да ги пази до есента, в горещината не можехме да ги приберем, както останалите; открит беше процесът за секвестирането на неговите свине, а той, след като излезе решението, отиде при г-н Ставрис, плати само за своите и оттогава изчезна. За нашите 35 свине г-н Ставрис прехвърли пашата за наша сметка, които сега при разгласяването да се разделят, ако не са ги разделили, а тези, които остават, да бъдат продадени на търг. И да бъдат предадени специално на грижата на депутатите от селото, докато изпратя някой да ги вземе, за да ги прибера тук. И ако се явят мющерии, да настоявате [обаче] нашите да бъдат разделени, тъй като са по-големи от тригодишните, за да мога да ги прибера, докато е още хладно, защото като мине месец май, тогава в горещината не ги прекарват, нито ги купува някой, тъй като нашите противници създават трудности и пречат да се появят мющерии, за да намерят удобен случай да си ги присвоят и да не можем да получим каквото и да е било обезщетение; а Станика обикаля своите приятели рибари из града и не е в Бесарабия[11] и властите не могат да сложат ръка върху него.

Нашите политически събития са много сериозни и както изглежда ще прераснат във война. След десет дни се очаква да си проличи кой чия страна ще заеме, тука чухме, че в Силистра са дошли известни войски; това, че и османецът се готви, не е лъжа и би било добре да не се минава отсреща. Вчера стана дума, че Германия се обявила на страната на Австрия, но не са дали още гаранции, виенският курс на #[12] се качи почти до 7 фиорина.

Междувременно се покланям и оставам

Искрен Ваш приятел
Х. Мустаков

2 май 1859
Букурещ

[На л. 83 б адрес на румънски:] До уважаемия д-р Йоан Селимински, д-р по медицина в окръг Яломица в град Щирбей[13].

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е.4, л. 82–83. Оригинал.

[1] Ştafetă (рум. ост.) – нарочен куриер, вестоносец [2] Мустаков – вж. тук док. № 1, бел. № 5. [3] За него вж. тук док. № 4, бел. № 3. [4] Зет на Никола Мустаков – вж. тук док. № 11, бел. № 3. [5] През 1768 г. по-голямата част от града Руши-де-Веде е придадена в собственост на манастира „Св. Спиридон Нови" в Букурещ от Александру Скарлат Гика, ктитор на манастира, така гражданите на Руши-де-Веде изпадат във феодална зависимост, положение, което се запазва до 1866 г. [6] Сажен, равен на 4 лакътя. [7] Вж. тук док. № 15, бел. № 5. [8] Вж. тук док. № 11, 14–16. [9] Маринчо Драгомиреско, арендатор на мошията Манук преди Ставрис Евстатиу – НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 125. [10] Евстатиу – вж. тук док. № 11, бел. № 5. [11] Вж. тук док. № 16. [12] Така в текста. [13] От 1853 до 1861 г. гр. Кълъраш носи името Щирбей.

№ 19
1859 май 5, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински в Кълъраш

Превъзходнейши господине И. Селимински!

Днес Ви писах чрез г-н прокурора на този съд, прилагайки и квитанцията на Станика за получаването на 35 свине от 1857 г.[1] И в него Ви отбелязах относно писмото Ви от 2 май, че го получих; и приложеното за г-н Венли[2], след като първо проуча дали се намира тук или в мюлка си, защото е труден за намиране, тогава ще разпитам за този въпрос и в канцеларията на пощата, и ако мюлкът му е на пътя на пощата, надявам се да се съгласят да му изпратят писмото чрез капитана на пощата. В противен случай ще обсъдим с г-н Христос[3], за да му го изпратим по друг начин. Освен това Ви моля за адвоката Разескос[4], полюбопитствайте и вижте дали има способности и дали се радва на уважение, за да го назнача да ни представлява и по другите въпроси, които има г-н Каракасидис[5], защото прокурорът го препоръча пред нашия приятел, като каза освен другите неща, че би могъл да се справи с всички дела под негово наблюдение. Доколкото обаче той е там прокурор, надявам се, че ще бъде под неговия надзор. Ако случайно обаче го сменят, както виждаме да става от министъра до най-дребния чиновник[6], тогава, без съмнение, нашите дела няма да напреднат. Да поискате 35-те свине с прасилата сега и ако дадат само мъжки, да се каже на прокурора. Приятелят[7] писа да настоява и той самият за получаването на 35 свине. Виждате!

На Ваше Превъзходителство
искрен приятел
Хр. Мустаков

[На л. 84б с друг почерк:] Що се отнася до политиката, от многото неща, които се разпространяват в лъжливите телеграми, стигаш дотам да не вярваш и на това, което наистина се е случило. Преди два дни се чу като вест

Нар. Бѣлинскомъ, Москва

ДБВК-БИА фонд № 28 арх. ед. 4 л 84

Περὶ δὲ τῶν πολιτικῶν ἀπὸ τὰ πολλά, ὅπου
διαδήδοντας ἀπὸ τὰ ὀνομαστικὰ τελεγράμματα,
καταντεῖ νὰ μὴν πολλοὶ καὶ ἀλλοδὲς ἐὰν ὑπάρχει.
Πρὸ δύο ἡμέρας, ἠκούσθη διὰ εἰδήσεως τοῦ
Γαλίου, καὶ ὑπέπεσαν τελεγράμματα ἐκ τοῦ
ζαντινοπόλεως, ὅτι ἔγδασεν ἐκεῖ ἀξιωματικός
Ρώσσος μὲ νάκαν τρῶν ἡμερῶν στοφίαν
νὰ δώσῃ τὴν ἀπάντησιν, πρῶτον νὰ ἀναγνω-
ρίσει τὴν ἀκεραιότητα τῶν ἠνωμένων ἡγεμονιῶν
καὶ τὴν ἀπόφασιν τῶν πέντε δυνάμεων, δεύ-
τερον ἡ ἀμμίαν φανερὰν συνεννόησιν νὰ μὴν
πράξει μετὰ τῆς Λουρίας, ἔχει καὶ περὶ τοῦ
Λάτι-Γομαίου καὶ ὑποκρίσεως τοῦ ἐν Εὐρωπαϊκῇ
Γομαίᾳ πολὺ τόπο, ἐπιθεῖ καὶ δὲν τὸν ἐκτελεσθῇ
δὲν ἐξάθεσαν περιέργοι νὰ τὸ μάθωσι, καὶ ὅτι
ὁ Κέλας ἐκτὸς τρῶν, τεσσάρων ἡμερῶν φθάνει
ἐδῶ διὰ νὰ ὑποδεχθῇ τὸν ἀποκαλούμενον μὲ
τὸ φιρμάνι τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ εἶναι προσδο-
ριομένος ὁ νεώτερος γαμβρὸς τοῦ Λουλάνου.
Λήμερον δὲ ἠκούσθη, ὅτι ἔγινε ἀναιρεσὶ ἀρ-
μάτων ἢ ὁποῖα ἀποβλέπει πρὸς συμ-
βάσιν τῶν πραγμάτων. Τὰ δὲ περιπλεῖν ἐν-
μέρει, ἐὰν ὄχι ὅλα καὶ τὸ κατεῖ τὰ ἀπέλεα.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Народна библиотека Софія

ДБВК-БИА фонд № 28 арх. ед. 4 л 85

от Яш, вследствие на една телеграма от Цариград, че там пристигнал руски офицер с нота, на която да се отговори в три дни – първо, да се признае изборът на обединените владетели[8] според решението на петте Сили; второ, никакво явно споразумение да не се прави с Австрия, а стана дума и за Хат-и-Хумаюна[9] и поданиците в Европейска Турция; това обаче, тъй като не ги интересува, те не полюбопитстваха да го научат. И че Куза[10] след 3–4 дни пристига тук, за да посрещне пратеника с фермана за признаването, както и че е определен по-младият зет на султана. Днес се чу, че станало примирие, което има за цел уреждането на нещата. А останалото, смятам, ако не всичко, можете да чуете в кафенето.

[На л. 85 б адрес на рум.:] На господин д-р Йоан Селимински, доктор в окръг Яломица, Кълъраш.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 84–85. Автограф.

[1] В полето допълнено: „На 23 април, че ги е получил".[2] Маринчо – за него вж. тук док. № 11, бел. № 8 и № 15, бел. № 9. [3] Вер. Христо Георгие – за него вж. тук док. № 4, бел. № 3. [4, 5] Вж. тук док. № 18. [6] Тук авторът е употребил румънската дума amploiat – чиновник. [7] Неустановено лице. [8] Има се предвид избора на Александру Йон Куза за владетел на Молдова и Влахия чрез персонална уния. [9] Вж. тук док. № 9, бел. № 9. [10] Александру Йон – вж. тук док. № 15, бел. № 8.

№ 20
1859 май 16, Букурещ – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински [в Кълъраш][1]

Братски се покланям на Ваше Превъзходителство!

Получих с радост писмото Ви от 9. на текущия месец, което известява за конфискуваните свине. Приложеното Ваше до г-н Зевкидис[2] изпратих в часа на получаването му, а той отговори на моя пратеник, че засега няма отговор. Приятелю, ако е възможно, да проучите от намиращите се там Ваши познати дали Петракис Станеску[3] е заможен и дали може да му се даде гаранция, тъй като трябва да има някаква идея, за да се оплаче пред Министерството на правосъдието, както и за г-н Разескос[4] и преди това Ви бях писал да ми кажете нещо за неговата персона, защото мисля да го назнача за случая, който предизвика жената на Станика Драгомирескос[5], която изисква липсващата си зестра, в противен случай да намеря някой друг от това място. Подозирам, че Николаос Ипатескос[6] защитава Маринчос[7] и Драгомирескос[8], тъй като умеят да се представят за жертви на своята нещастна съдба и слушателите им симпатизират. От 210 броя, които бяха конфискувани, с които бяха и нашите

37

[illegible] 16 Mai 1859. [illegible]

[illegible]

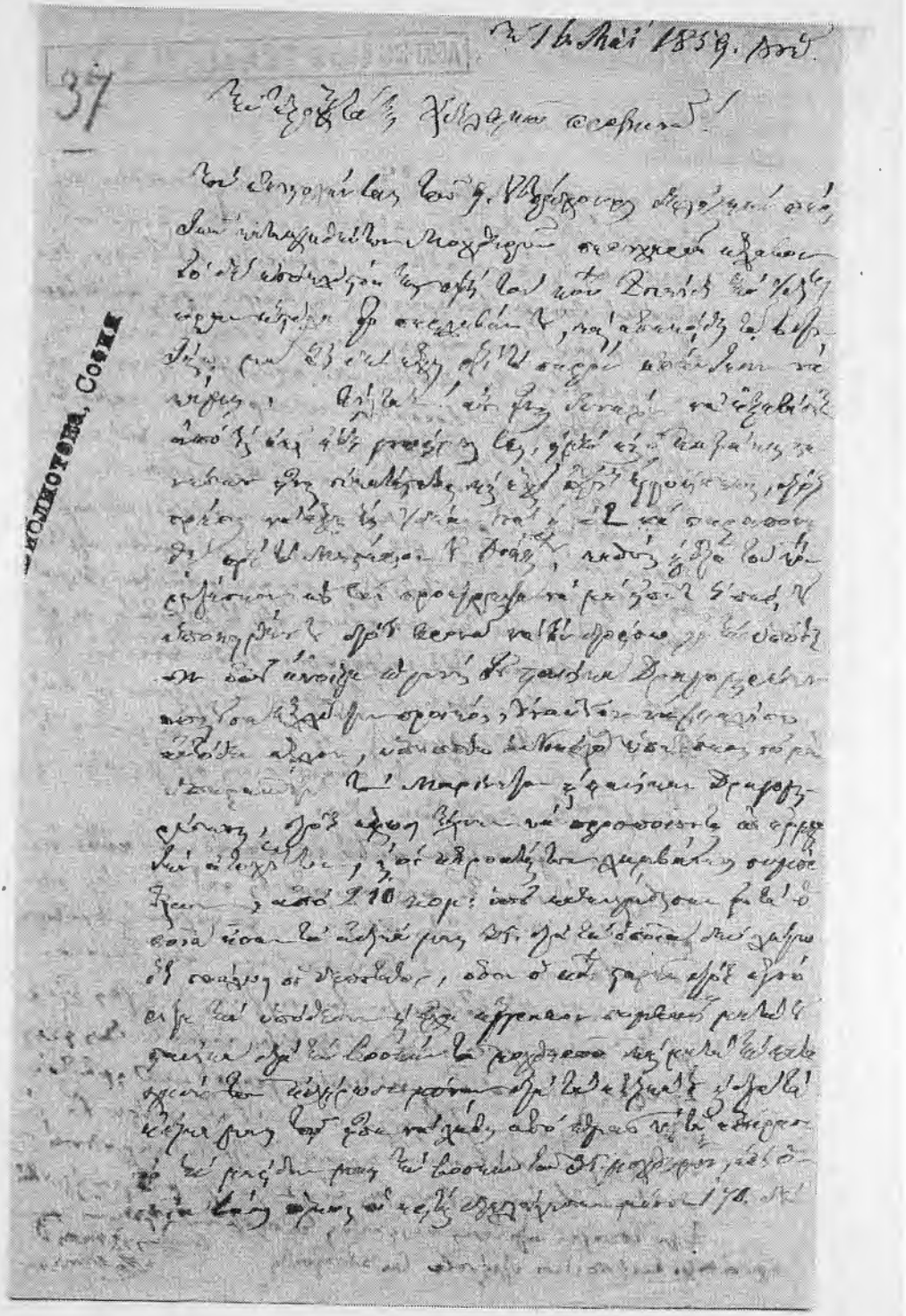

[illegible]

ДБВК-БИА фонд № 28 архив 4 л 88

35, за които не казвам, че депутатите грешат, колкото г-н Ставракис[9], който знаеше случая и имаше договор със Станика за пашата на свинете и след тяхното конфискуване плати само за своите и за нашите му каза да вземе от нас и прехвърли в нашата партида пашата на 35 прасета; на кое основание обаче съдиите обявиха само 140 не знам и ми кажете това доколкото знаете; както и дали са се появили купувачи или братът на нашия ответник ги отряза. Зная, че съдилищата от времето на каймакамствата започнаха да се отнасят с по-голяма небрежност, мъчих се многократно да постигна споразумение, [те] обаче не склоняват и затова сме принудени да се влечем зад тях и затова ни омръзна да пращаме напразно г-н Каракисидис[10], защото не ги намира всичките.

Г-н Такис Поп[11] не одобри да подадем молба до Департамента, но до управлението. За това първо и същият пише до него[12], молейки го настоятелно да задължи депутатите, а в противен случай да се оплачем срещу него, защото такава заповед им остави владетелят[13], и поставяйки [...][14] го предавате, като правите и една петиция относно въпроса на подновяването, да бъде поставен под охраната и надзора на всичките депутати. Ако се познавате с г-н Танаскос[15], той като стар жител на града, може да ви даде информация за споменатия Петракис Станеску и Трендафилос Разескос. Василиос Верон[16] от Търново отиде там за посещение на свои роднини и вчера дойде в нашия град и ще остане тука до двайсет дни, като има намерение да печата граматика[17]. Със същия се срещнах в кантората на г. Христос Г.[18] и нямахме по-пространна информация за нещата отвъд.

Г-н Йоанис х. Бакалоглу[19] отиде в Браила и ще се върне след три-четири дни. Покланям Ви се и оставам

Искреният приятел
Хр. Мустаков

Всички Ваши приятели и домашните Ви поздравяват.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 88–89. Автограф.

[1] Местопребиваването на адресата е определено по съдържанието. [2] Симеон Зевкидис, приятел на Ив. Селимински в Букурещ, с когото кореспондира редовно по това време. – Вж. Библиотека *Д-р Иван Селимински*. Кн. VI. Превел П. Чилев. С., 1907, 92–93 и др. [3] Неуточнено лице. [4] За него вж. тук док. № 19, бел. № 4. [5] Вж. тук док. № 13. [6] За него вж. и док. № 16. [7] Драгомиреско, брат на Станика и бивш арендатор на мошията Манук. [8] Станика. [9] Евстатиу, арендатор на мошията Манук. [10] Вж. тук док. № 11, 15–18. [11] За него вж. тук док. № 15, бел. № 5. [12] В смисъл до управлението на окръг Яломица. [13] Александру Йон Куза. [14] Неразчетена дума. [15] Неуточнено лице. [16] Васил Хаджистоянов Берон (1824–1909), роден в Котел, сестрин син на П. Берон. Получава гимназиално образование в Решильовския лицей в Одеса, а по-късно завършва медицина в Германия. От 1855 г. пребивава в Търново, където работи като лекар и развива разнородна просветна дейност. От 1864 до 1872 г. преподавател и директор

на Болградската гимназия. [17] Първа българо-френска граматика с едно изложение за българското правописание. Съчинена от Василя Х. Стоянова Берон, доктора медицини. Букурещ, в печатницата на Йосиф И. Романова и съдружие. 1859. [18] Георгиев – за него вж. тук док. № 4, бел. № 3. [19] За него вж. тук док. № 2, бел. № 13.

№ 21
1859 май 23, [Букурещ] – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински [в Кълъраш][1]

Превъзходнейши!

С удоволствие получих писмото Ви от 19. този месец и понеже пощата [тръгва] и нямам време да се информирам повече, отколкото знам, бързам чрез настоящото си да Ви съобщя и предам нещата, които знам и със следващото, ако науча други неща, ще Ви ги известя. Всъщност министърът на вътрешните работи[2], тъй като имат нужда от налични средства, му дойде идеята да разпусне офицерите от карантините, които сега се намират [там], за да използват тристата хиляди за други техни [нужди], и тъй като това количество се плаща от Комитета, вика г-н Гусис[3] и му иска ведомостта, въз основа на която те дават заплатите. Той, като нямаше кураж да изрази основателни аргументи, за да се избегне злото, което бъдещето щеше да им донесе, остави за следващия ден да му [я] връчи, като нареди на секретаря да я приготви. В същия ден дойде и един брат на един директор да пита за него, а те му казаха, че въпросът е излишен, защото се разтурват всички и да се погрижи да ходатайства, за да бъде назначен [брат му] на друг пост. А пък той, тъй като се случи да бъде човек на Кантакузин[4], му каза за текущите неща и след това на заседанието на министрите отхвърлиха предложението с аргумента да остане и да продължи [настоящото положение], докато се уредят другите действия. Освен това г-н Гусис шинглиотите[5] го преследват и се мъчат да сложат на неговото място Гридианос[6] и до този час го изискват от съвета на лекарите. Щом пристигне владетелят[7], ще видим дали ще престанат или ще действат, и до края [на процеса], както казват, няма да идва. Във влашките вестници, и най-много в „Ромънул“ [8], има важни статии, в които се изразяват нападки срещу техните намерения.

Когато дойде управителят[9], моля Ви да връчите писмото, за да се пристъпи към изпълнение на нашата молба. Всичките приятели и домашни са в добро здраве и Ви поздравяват.

Вашият искрен приятел
Х. Мустаков

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 90–91. Автограф.

ДБВК-БИА
фонд № 28
арх. ед. 4
л. 90

[illegible] 20. [illegible]

[illegible]

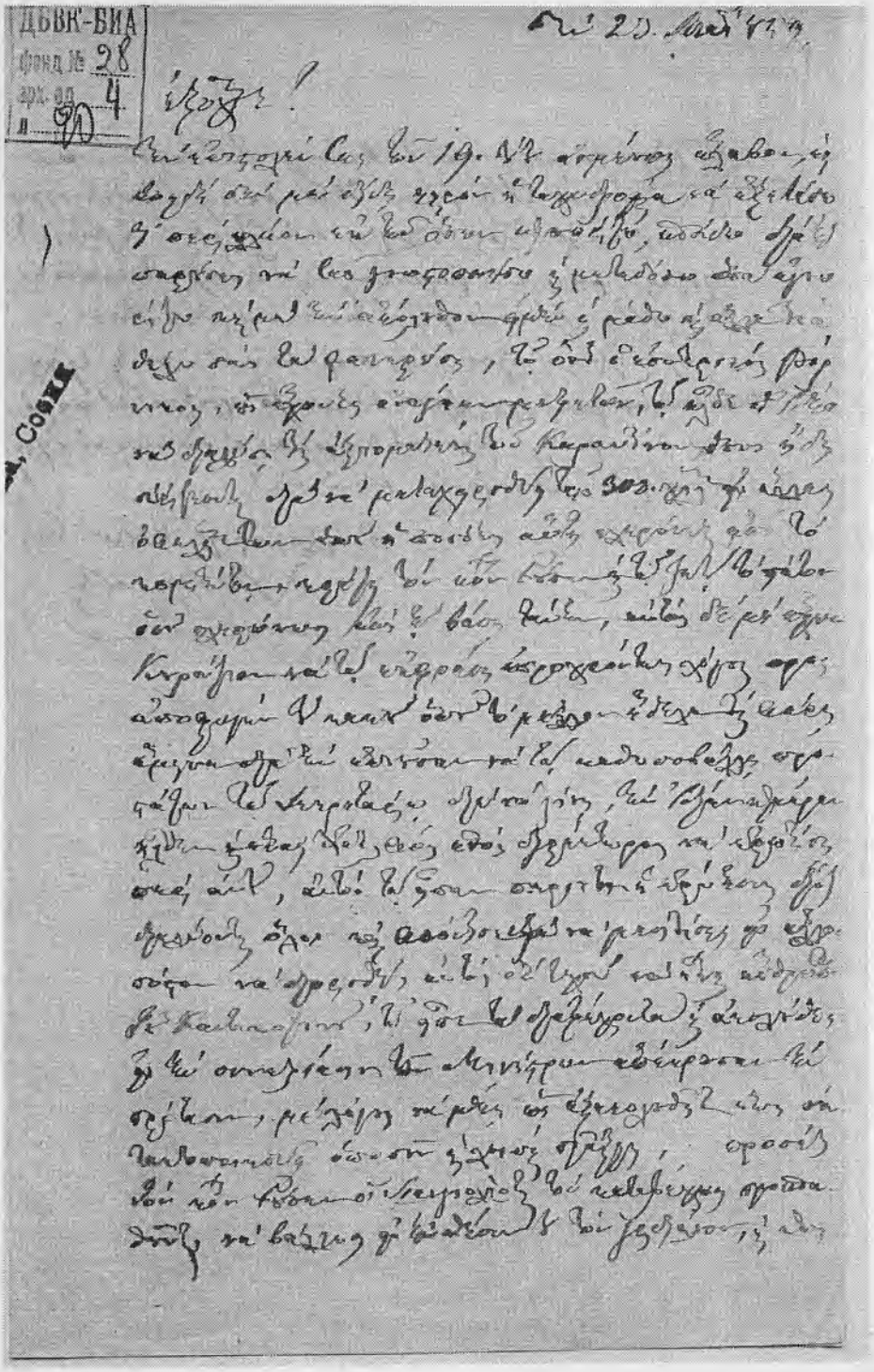

[1] Местонахождението на адресата е определено според съдържанието. [2] Авторът употребява старата форма „ворникос". [3] Николаос Гусис, председател на Санитарния комитет. [4] Влиятелна знатна влашка фамилия, тук може би става дума за Александру Кантакузин, който по това време играе значима роля в политическия живот на Обединените княжества и през 1862 г. е назначен за министър на външните работи. [5] Може би в смисъл партията, която защитава интересите на трансилванците. [6] Неуточнено лице. [7] Александру Йон Куза. [8] „Românul" – либерален ежедневник, издаван от К. Росети в Букурещ от 1857 г. [9] На окръг Яломица.

№ 22
1859 юли 14, [Букурещ] – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински [в Кълъраш][1]

14 юли 1859 г.
Превъзходнейши!

След средата на юни Ви писах[2] чрез влашката поща, на което нямах отговор от Ваша страна и си помислих да не би да се е загубило, затова имайте добрината да ме уверите [дали сте го получили] за мое спокойствие. Сега отговарям на Вашето последно писмо от 11. текущия месец. Що се отнася до Вашите действия в и извън окръга[3], изобщо не се съмнявам; колкото за Вашата специална работа[4], получих в последния разговор уверение, че приятелят[5], след закриването на Камарата, ще бъде улеснен що-годе и това го задоволява и него. И след 2 дни, като каза тези неща на г-н Христос[6], отиде в имението си. Аз получавам сведения от племенника му г. Анастасис[7], който ми каза преди десет дни, че нападнаха Комитета, за да го разтурят, давайки мнение, че е излишен, както и за лекарите от Комитета, и за онези ревизори от окръжните болници: за града стигат двама [лекари] в полицията, а за окръжните болници да се назначават под отговорността на Ефорията на болниците на манастирите[8]. Засега приеха да преместят болницата от Илфов в тази на филантропията, както и да прекъснат карантините, тъй като от Централната комисия дойде заповед, че изисква от Комитета, според нещата, които се нареждат от правилника, да дава рапорт за мерките, които вследствие бяха взети, и за ползата от тях, както и неговото мнение за бъдещето. Впрочем ефорът[9] даде мнение да се поканят 5–6 лица за медицинска комисия, в която се надявам да влязат Давилас[10], Полизос[11], Атанасович[12], Камсиас[13] и други двама, за да се осъществи идеята на Гридианос[14] и неговите привърженици, а освен до приятели в нея [в Комисията] изглежда, че [мнението] не е стигнало по-далеч, и така до неделя лекарите не знаеха, че ще им възлагат този труд. Сега, като се затвори Камарата, може би ще оставят гражданите в спокойствие да си гледат интересите. Въпреки трудното положение на ефора, надявам се да изпълни обещанието си с още малко търпение.

Господин Христос[15] ми показа и си спомних, че миналата година бях чел една такава брошура[16], издадена на Йонийските острови, с обещанието, че ще се издаде и втора, която да стига в събитията до ден днешен, която обаче

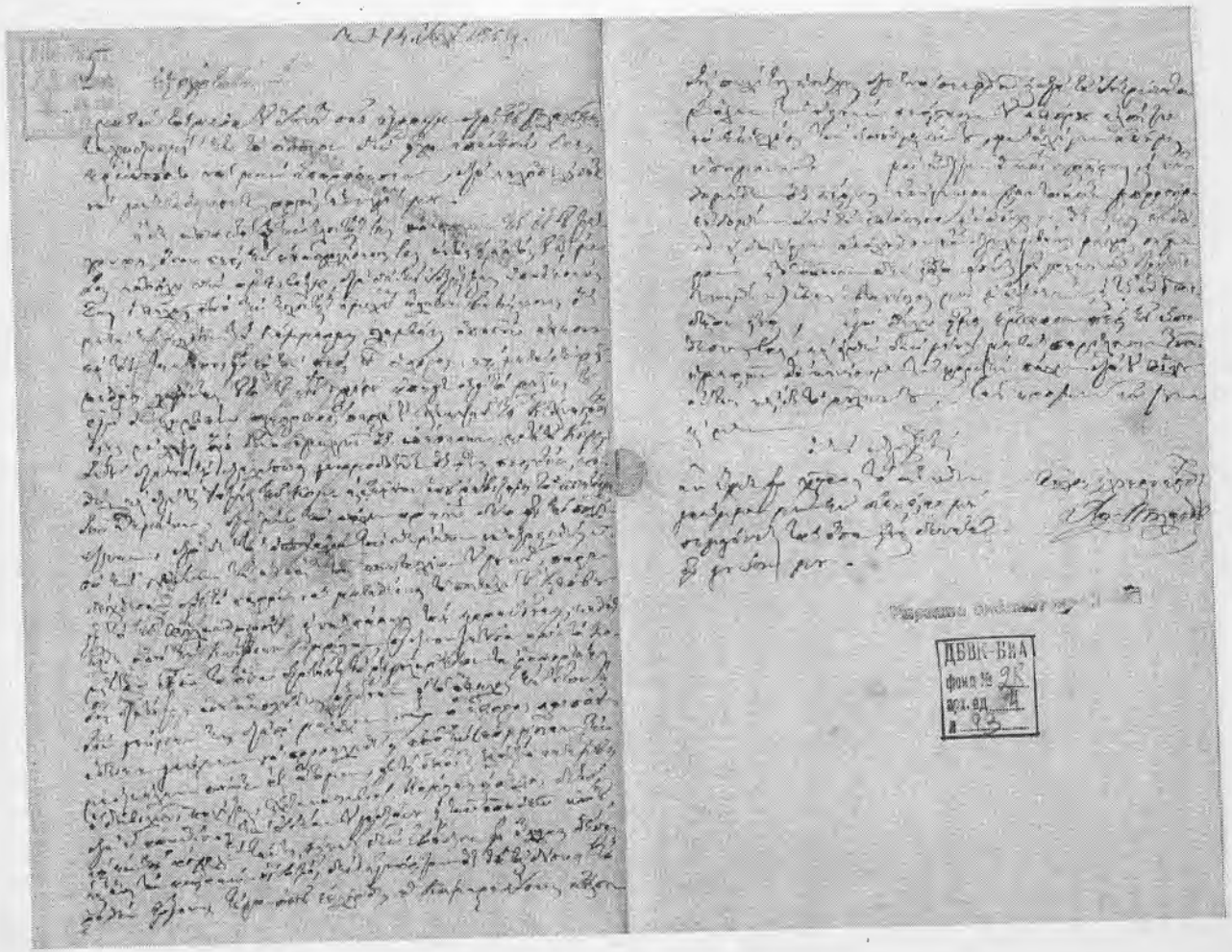

ДБВК-БИА
фонд № 9К
арх. ед. 4
л. 93

не съм видял до днес (издадена на гръцки език), един грък от Йонийските острови ми я даде. И действително е забележително. Аз ще бъда разумен, що се отнася до Вашата работа и ако не стане, след изтичането на няколко дни ще подбутнем тетивата чрез приятеля наистина и за неговия мюлк.

Покланям Ви се с уважение и оставам

на Ваше Превъзходителство
най-искрен приятел
Хр. Мустаков

Ако имате на ръка някакво мое старо писмо, при удобен случай ми пишете какво съдържа за мое сведение.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 92–93. Автограф.

[1] Местонахождението на адресата е определено според съдържанието. [2] Сред писмата от Хр. Мустаков до Ив. Селимински, съхранявани във ф. 28 на НБКМ – БИА, липсва писмо от юни 1859 г. [3] Окръг Яломица. [4] Вер. става дума за молбата на д-р Ив. Селимински до Санитарния комитет в Букурещ да отстрани изпълняващия длъжността фелдшер в окръжната болница в Яломица (местен аптекар, който злоупотребявал с финансови средства) и да бъде назначено друго медицинско лице на негово място. – По-подробно вж. у: *Кристанов, Ц., И. Пенаков, С. Маслев.* Цит. съч., 240–246. [5] Възможно е да става дума за д-р Д. Вартиотис, член на Санитарния комитет. – вж. Пак там, с. 241. [6] Вер. Хр. Георгиев – вж. тук док. № 4, бел. № 3. [7] Неустановено лице. [8] Ефорията на болниците – филантропична институция, създадена през 1832 г., функционираща под финансовия контрол на държавата, управлявана от трима ефори – по един представител на фамилиите Кантакузин и Гика (основни дарители) и един лекар. [9] На Ефорията на болниците. [10] Д-р Карл (Шарл) Давила (1828–1884), румънски лекар от френски произход, създател на модерна система за здравеопазване в Румъния, основател на Медицинското училище в Букурещ. [11] Неуточнено лице. [12] Вж. тук док. № 17, бел. № 4. [13] Неуточнено лице. [14] Неуточнено лице. [15] Вж. тук бел. № 6. [16] На този етап е невъзможно да се уточни за каква брошура става дума.

№ 23
1859 юли 18, [Букурещ] – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до д-р Иван Селимински в Кълъраш

Превъзходнейши!

На 14. този месец Ви писах[1] в отговор на последното Ваше писмо, а сега Ви добавям, че министърът защитава фелдшера[2] и тези дни се изготвя доклад до владетеля[3]. Тук ни дават надежди, че се настоява да се вземат юздите както трябва и за да не смущават неприятелите му неговото спокойствие и надявайте се да стане желаното.

Нашият арендатор[4] се оказа мошеник, досега не ни е платил първата вноска[5], а втората е на 1 декември и, за да не се възползва от отлагането и ни лиши от реколтата до казания срок, бяхме принудени да се обърнем към властите, които за останалото от първата вноска заповядаха на полицията да се

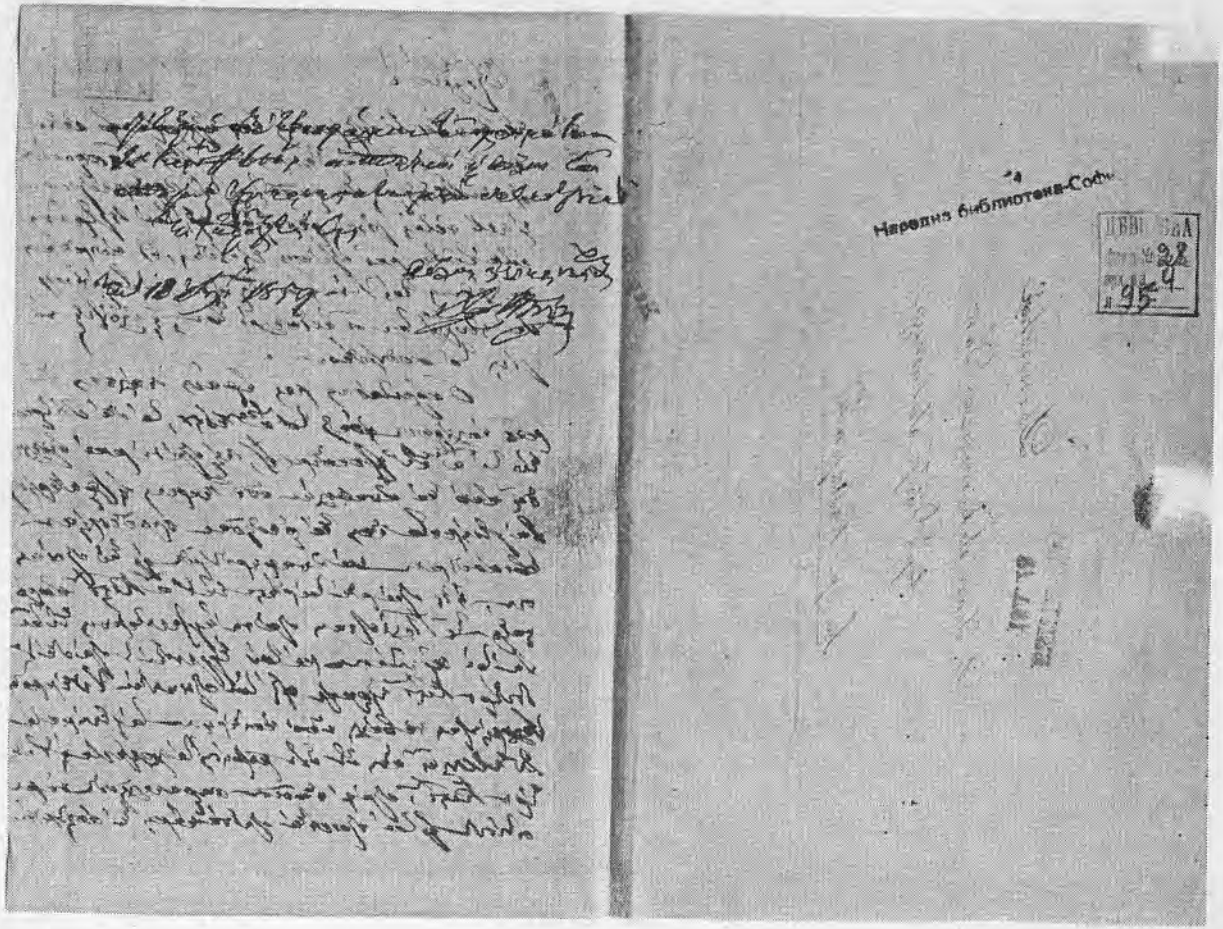
Народна библиотека-Софи

арестуват тук и да пъхнат в затвора арендатора и гаранта му, за втората вноска писах до управителя на окръг Яломица да поставят под надзор реколтата от мюлка, докато този брои парите и за втората вноска, за което се умолявате да посредничите пред управителя да направи необходимите нареждания за осигуряването на парите от втората вноска флорина 600.

Домашните и приятелите Ви поздравяват най-искрено. Оставам

на Ваше Превъзходителство
най-преискрен приятел
Хр. Мустак[ов]

18 юли 1859 г.

[На л. 95 б адрес на рум. ез.:] На господин д-р Йоан Селимински, д-р в окръг Яломица в град Кълъраш.

НБКМ – БИА, ф. 28, а.е. 4, л. 94. Автограф.

[1] Вж. тук док. № 22. [2] В оригинала „τον Πρωτομέδικον". По същия въпрос вж. док. № 22, бел. № 3. [3] Александру Йон Куза. [4] Ставрис Евстатиу. [5] Конкретната дума не е разчетена, но от контекста се разбира, че става дума за вноските на арендатора, които той дължи на собственика по договора за арендата.

№ 24
1859 август 23, Букурещ. – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до архимандрит Хрисант в Гюргево

На Ваше Преподобие благоговейно се прекланям!

Молитвеното Ви съобщение от 20 август, с което също уведомявате за Вашето благополучно пристигане в Браила, с удоволствие получих и не пропуснах чрез мое заявление до Негово Високопреосвещенство Угро-Влашкия митрополит[1] да помоля за желанието ви. Днес го направих и утре се надявам да имам информация дали ще се обсъди и след това решението трябва да премине през Министерството по църковните въпроси и Министерството на вътрешните работи, което издава заповед до окръжния управител в Гюргево (исправник) и той ще Ви даде паспорт за свободно влизане. Това е засега, ще получите следователно известие как да процедирате по-нататък. Тъй като бързам, оставам

Вашето духовно чадо и смирен роб
Хр. Мустаков

23 август 1859 г.
Букурещ

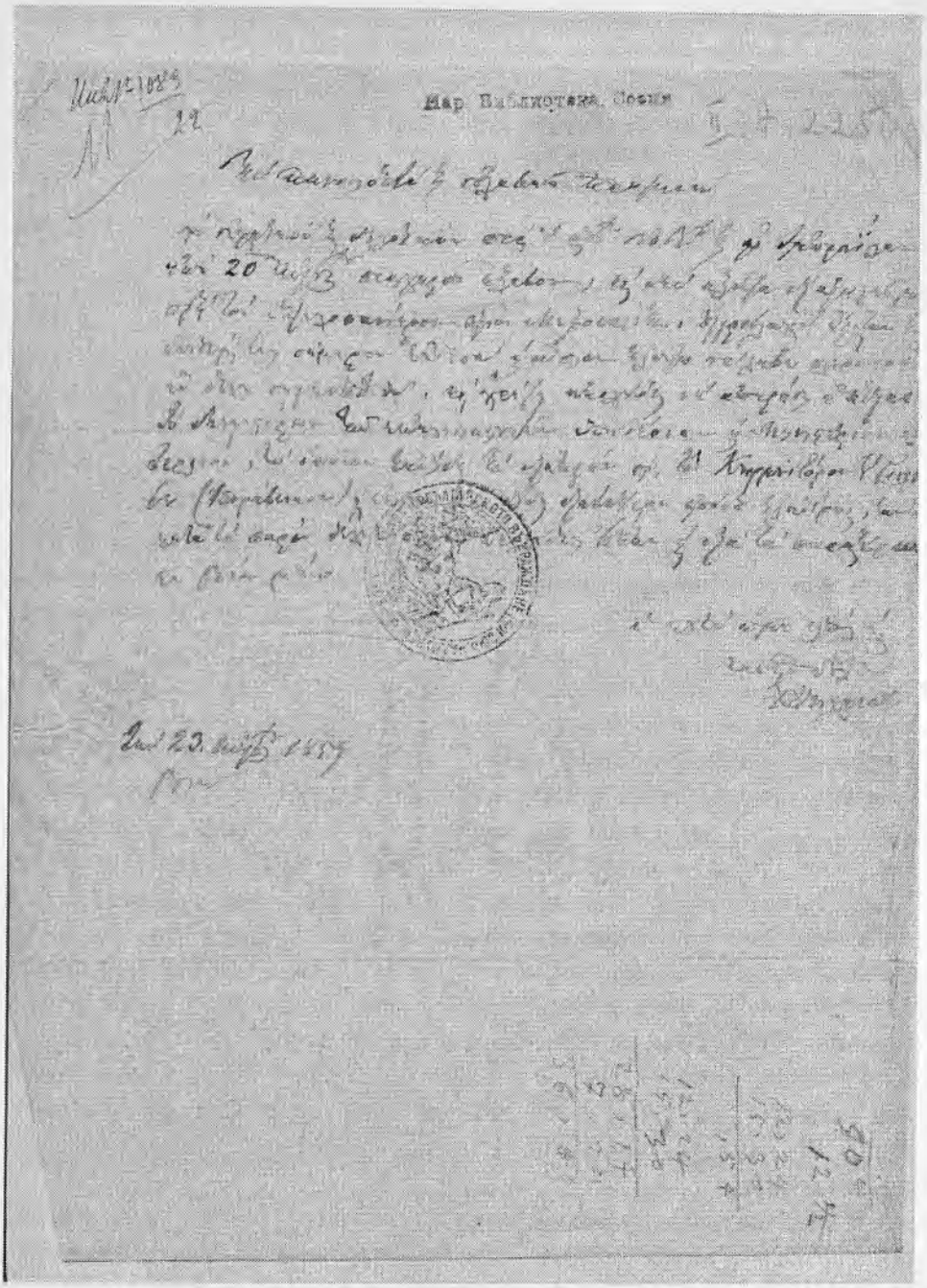

[На л. 2б с друг почерк адрес на гр. и рум. ез.:] До пресветия свети архимандрит Хрисант, наш духовен баща в Гюргево.

НБКМ – БИА, ф. 53, ПА2250. Автограф. Вос. печ.

[1] Нифон, митрополит Угро-Влашки от 1850 до 1875 г.

№ 25
Б.д. [1], б.м. – Писмо от Христо (Христофор) Мустаков до архимандрит Хрисант [в Киев] [2]

На Ваше Преподобие благочестиво се покланям, целувам десницата Ви!

Получих благополучно чрез племенника ми Григориос[3] приложеното Ваше молитвено и в него виждам да ни укорявате, защото не Ви писах с отпътуването на нашия Григориос за Киев, а устно, където го убедих да предаде смирените ми предписания, не го мислех за лошо, тъй като смятах, че като ги опише, ще Ви обрисува надълго как се уреждат нашите дела тук, за което и искам извинение. Следователно прочетох и оплакванията Ви за начините, по които се държим спрямо студентите, наистина, ако е така, с право ни проверявате. Но когато Теодосиос[4] заедно с другите младежи тръгнаха за тук, старите му спомоществователи го оставиха[5] и нито беше възможно да се върне, след като обаче ме помоли и ме увери, че най-много до три години ще завърши гимназия и за това ще му стигнат 150 сребърни рубли, тогава се обърнах за помощ към г-н Чокан[6], аз и племенникът ми господин Йоанис[7], и той прие молбата ни и го изпратих с писмото ми до същия. След това младежът не благоволи да слуша само уроците в гимназията, но и тези в университета, което е чудесно, без обаче да вземе позволение, и ако обстоятелствата бяха по-благоприятни и хроничната болест не изплаши човека, той нямаше да има тази трудност, тъй като трябваше да остави делата си в чужди ръце и да се погрижи за здравето си и до отпътуването на Григориос не се беше завърнал от баните в Европа, а чак през месец октомври.

Изпращам ти 21 полуимпериала и 1 холандски флорин с руската поща, за да предадете от тях първите 50 сребърни рубли на Илиас Икономович[8], вторите 60 сребърни рубли – на Теодосиос, и 15 копейки – на Григориос, за да ми купи [...][9] от жълт месинг. Пожелавам Ви всемогъщият Бог да бди над здравето Ви.

Нар. Библиотека, Софія.

Всички роднини и домашни изпращат поздравите си, като целуват десницата Ви.

На Ваше Преподобие
духовно чадо и раб
Х. Мустаков

НБКМ – БИА, ф. 53, ПА2246. Автограф.

[1] Възможно е това да е писмото от 19 януари 1857 г., за което Хр. Мустаков споменава в предходната си кореспонденция с архимандрит Хрисант – вж. тук док. № 7. Поради липса на повече податки обаче не бихме могли да сме сигурни, че не става дума и за писмо от друга дата. Със сигурност датировката му може да се определи преди март – април 1859 г., когато Т. Икономов вече е в Прага – вж. Архив на Г. С. Раковски. Т. 2. Писма до Раковски (1841–1860). С., 1957, № 221, 457–459. [2] Местонахождението на адресата е определено според съдържанието. [3] Мустаков – вж. тук док. № 1, бел. № 5. [4] Икономов – за него вж. док. № 5, бел. 1. [5] В смисъл онези, които са обещали да го издържат по време на обучението му, се отказали. [6] Константин – за него вж. тук док. № 4, бел. № 6. [7] За него вж. док. № 5, бел. № 2. [8] За него вж. док. № 6, бел. № 2. [9] Неразчетена дума.

GREEK DOCUMENTS OF CHRISTO (CHRISTOPHOR) MUSTAKOV

NADIA DANOVA, KETA MIRCHEVA, ANDREAS LYBERATOS

This is the first scholarly publication of 25 documents written between 1848 and 1859 by Christo (Christophor) Mustakov. The language used is *katharevousa* Greek with many Ottoman and Romanian words. The Greek originals are reproduced photographically and accompanied by Bulgarian translations. With the exception of his will of 1848, all documents are letters addressed by Christo Mustakov to Ivan Seliminski, archimandrit Chrisant and Theodosii Ikonomov. They concern different aspects of the political, cultural and economic life of mid–19th century Balkans: the political activity of the Bulgarian emigrants in the Danubian Principalities during the Crimean War (1853–1856), the education of Bulgarian students in the Russian Empire during the XIX century, the economic affairs of the Mustakov family as landlords in Walachia etc. These letters depict Ch. Mustakov as a wealthy and influential person, well integrated in the social and political circles of the Principalities. Despite that, it also becomes clear that he did not forget his Bulgarian origin and he aided the activists of the Bulgarian national movement.

БАЛКАНСКИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ
НА ФАМИЛИЯТА МУСТАКОВИ

Сборник с материали от
Международна научна конференция
Габрово, 18–19 септември 2007 г.

Съставители:
Доц. д-р *Пламен Митев*, ст. ас. *Ваня Рачева*

Българска
Първо издание

Редактор *Милета Милчева*

Формат 70x100/16
Печ. коли 26,25

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Vue générale de la ville de Bucharest, capitale des Principautés-Unies.

N° 176. Valachie. — Une rue de Bocharest. D'après M. Doussault.

Сборникът съдържа материали от Международната научна конференция, проведена в град Габрово на 18 и 19 септември 2007 г. В нея взеха участие двадесет и пет представители на научни институции от България, Сърбия и Гърция.

Публикуваните тук статии и документи са начален принос към пълно изследване на живота и дейността на отделни личности от голямата емигрантска фамилия Мустакови. Събрани в един том, те попълват представата ни за интересния български XIX век.

ISBN 978-954-07-2778-3